

Кам'янець-Подільська міська рада
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Хмельницька обласна і Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО- ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

*матеріали V міжнародної науково-практичної конференції,
м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р.*

Рецензенти:

- Ботушанський В. М.,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
- Мельничук О. А.,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;
- Рябченко О. Л.,** докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Редакційна колегія:

Копилов С. А., доктор історичних наук, професор (співголова); Сімашкевич М. Є., міський голова м. Кам'янця-Подільського (співголова); Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор; Глушко-вещкий А. Л., кандидат історичних наук, доцент; Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент; Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор; Заремба О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Комарніцький О. Б., доктор історичних наук, доцент (відповідальний редактор); Кузема А. Л., директор департаменту гуманітарної політики виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради; Лозовий В. С., доктор історичних наук, професор (Національний інститут стратегічних досліджень); Савчук В. А., заступник міського голови м. Кам'янця-Подільського; Степанков В. С., доктор історичних наук, професор; Федьков О. М., доктор історичних наук, професор; Філінюк А. Г., доктор історичних наук, професор.

Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р. /[редкол.: С. А. Копилов (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський : ФОР Буйницький О. А., 2019. 244 с.

Матеріали публікуються в авторській редакції

До збірника увійшли доповіді учасників V міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейський зв'язків», яка відбулася 7-8 жовтня 2019 р. Окреслено історичне минуле міста та перспективи його розвитку, розповідається про пам'ятки історії та культури одного з найдавніших міст України – Кам'янця-Подільського. Видання адресоване науковцям, викладачам, студентам та всім, хто цікавиться історією рідного краю.

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.

<i>Старенький І. О.</i> Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського у 2017–2018 рр.	6
<i>Задорожнюк А. Б.</i> Ремісничі цехи Кам'янця-Подільського у XVI-XIX ст.	12
<i>Герасимчук Т. А.</i> Характерні особливості забудови Руського ринку	16
<i>Свінціцька Л. І.</i> Формування забудови садиби по вул. Госпітальній (Шпитальній), 1–3.	21
<i>Скрипник А. Ю.</i> Кам'янець-Подільська квартирна комісія як підрозділ міського врядування в першій половині XIX ст.	26
<i>Пилипишин О. І.</i> Особливості розвитку освіти в Подільській губернії в першій половині XIX ст.: періодизація, провідні тенденції.	29
<i>Доценко В. О.</i> Життя єврейської громади Кам'янця-Подільського у XIX ст.	35
<i>Сербалюк Ю. В., Співак В. І.</i> Благодійна діяльність православних громад Кам'янця-Подільського у другій половині XIX ст. – на початку ХХ ст.	39
<i>Стецюк В. Б.</i> Начальники гарнізону Кам'янця-Подільського (1889–1914 рр.): просопографічний аналіз	43
<i>Смірнова С. Д.</i> «Анкетний листок» історико-статистичного комітету 1890 року (частина церковного літопису с. Княгинина)	47
<i>Лисий А. К.</i> Кам'янець-Подільський на сторінках російських енциклопедій	53
<i>Причишин-Кліновський С. М.</i> Випускники Київської духовної академії на освітній ниві духовних шкіл Поділля (1798–1898 рр.)	55
<i>Чуткий А. І.</i> Персоналії активу Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту: реконструкція на основі архівних документів.	62

МІСТО В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

<i>Адамський В. Р.</i> Подільська губернська рада громадських організацій влітку 1917 року	69
<i>Кушнір Я. П.</i> Григорій Степура – губернський комісар Поділля доби Української Центральної Ради та Директорії	74
<i>Марчук О. І.</i> Діяльність ради міністра освіти УНР у Кам'янці-Подільському: підтримка заходів із реформування освітньої галузі (1919 р.)	78
<i>Олійник О. С.</i> Організація та діяльність «Нового львівського театру» на Поділлі у 1919–1920 рр.	83
<i>Галатир В. В.</i> Університетське життя у Кам'янці-Подільському в добу Директорії УНР на сторінках часопису «Життя Поділля»	84
<i>Машталір А. І.</i> Підготовка та відзначення шевченківських днів у вищих початкових школах міста Кам'янця-Подільського (1919 р.)	90
<i>Копилов С. А., Паур І. В.</i> Відображення подій Української національно-визвольної революції на поштових листівках (лютий – серпень 1917 р.)	92
<i>Ляскович Р. С.</i> Агітаційно-роз'яснювальна робота як чинник ефективної військової мобілізації до Дієвої армії УНР улітку 1919 року (на матеріалах Поділля)	96
<i>Ляскович Т. В.</i> Організація системи оснащення армії Української Народної Республіки восени 1919 р. (За матеріалами преси)	99
<i>Олійник С. В.</i> Центри підготовки старшинських кадрів Української Галицької Армії на Поділлі	103
<i>Воронюк Л. А.</i> Конспект уроку «Кам'янець-Подільський: подорож в історію України доби УНР (1919 рік)»	106
<i>Крючкова Н. Д.</i> Шлях до самостійності та незалежності України крізь дзеркало періодики Кам'янця-Подільського доби Української революції 1917–1921 років	116
<i>Хоптяр Ю. А.</i> Конституційний процес доби Директорії УНР (1919–1920 рр.)	119

<i>Кліщинський П. В.</i> Стан української промисловості в «Кам'янецьку добу» Директорії УНР.....	121
<i>Шолк О. М.</i> Подільська преса про події 1920 року.....	125
<i>Завальнюк О. М.</i> Становлення радянського режиму в Кам'янці-Подільському (листопад 1920 – листопад 1921 рр.) (За агентурними даними УНР).....	127

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У 20-ті рр. ХХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

<i>Михайлик А. О.</i> Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут: роки становлення.....	132
<i>Комарницький О. Б., Комарницька Л. М.</i> Забезпечення студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти харчуванням у 1920-ті рр.	136
<i>Вільчинська О. В., Кулішова О. Ф.</i> Видавничі роботи Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи з фондів НІАЗ «Кам'янець».....	140
<i>Нестеренко В. А., Каденюк О. С.</i> Фізкультура та спорт у Кам'янці-Подільському у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).....	145
<i>Єсюнін С. М.</i> Кам'янець-Подільський педагогічний інститут: нереалізований проект 1940 року.....	149
<i>Блажевич Ю. І.</i> Злочини нацистського режиму проти єврейського населення Кам'яниччини (1941–1942 рр.).....	153
<i>Михайлюк М. В.</i> Маловідомі сторінки історії Кам'янця-Подільського в часи Голокосту.....	155
<i>Олійник Ю. В.</i> Кам'янець-Подільський в роки нацистської окупації.....	160
<i>Кульчицький В. Й., Кульчицька С. В.</i> Освітньо-виховна діяльність ОУН та УПА у Кам'янці-Подільському в роки Другої світової війни.....	163
<i>Будзей О. В.</i> Відбудова міського стадіону в 1948–1949 рр.	166
<i>Франчук Т. Й.</i> «Розумне місто» – це місто, що навчається: пріоритети перспективного розвитку та управління.....	170
<i>Комарницький О. Б., Бабінський Д.</i> Організація, розбудова і структура історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка у роки державної незалежності України.....	175
<i>Дубінський В. А., Пігович І. О.</i> Співпраця історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Кам'янець-Подільського міського наукового товариства МАН у 2014–2019 рр.: напрямки, здобутки та перспективи.....	177
<i>Столяр О. І.</i> Кам'янець-Подільський у вирі революцій 1990 – 2014 рр.	180
<i>Соловійова О. М.</i> Події Помаранчевої революції у Кам'янці-Подільському.....	183
<i>Гурська М. Д.</i> Соціально-економічне становище Кам'янця-Подільського: погляд із сьогодення.....	187
<i>Фенцур В. В., Пагор В. В.</i> Пам'яткознавчі дослідження в Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець».....	192
<i>Мисько В. З.</i> Історико-культурні об'єкти середнього Придністер'я: сучасний стан та перспективи використання у туристичній галузі (на прикладі Національного природного парку «Подільські Товтри»).....	197

ВИДАТНІ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ МІСТА

<i>Галецька Я. С.</i> Михайло Грейм у Кам'янці-Подільському.....	201
<i>Ганаба С. О.</i> Сильвестр Гогоцький про науку виховання.....	203
<i>Баженов Л. В., Кошель О. М.</i> Кам'янець-Подільський період духовної діяльності архієпископа Парфенія (Левицького) (1904–1908 рр.).....	204
<i>Могильний Л. П., Лященко О. А.</i> Перехресні стежки Володимира Чехівського.....	208
<i>Семенова А. М.</i> Олімпіада Пашенко та проблеми біженців на Кам'яниччині.....	213
<i>Кух О. М., Поцулко Є.</i> Другий кам'янецький період життя Данила Заболотного (1919 р.).....	217
<i>Легун Ю. В., Кравчук О. М., Ратушняк І. І.</i> Curriculum vitae М. Битинського 1924 і 1971 рр.	219

<i>Трембiцький А. М.</i> Ідея української соборності в світобаченні Т. Олесіюка.....	224
<i>Яблонська Д. Р.</i> Юхим Павлович Філь – філолог, літературознавець та викладач Кам'янець-Подільського ІНО.....	228
<i>Рарицький О. А.</i> Поезія Івана Прокоф'єва і європейський контекст.....	233
<i>Бучковський О. В.</i> Дорогу здолає крокуючий (до 70-річчя випускника Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, героя-чорнобильця Віталія Артамонова).....	237

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.

І. О. Старенький

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ З АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 2017–2018 рр.

У статті розповідається про нумізматичні знахідки на території Кам'янця-Подільського, що були виявлені в ході охоронних археологічних досліджень по вулиці П'ятницькій, 12 та Татарській, 17/1 Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, нумізматичні знахідки, монета, охоронні археологічні дослідження, денарій, солід, геллер, дангу.

2017 року Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло) проводилися охоронні археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського за адресою вулиця П'ятницька, 12 та проводилося розкриття фундаментів втраченої історичної забудови на суміжних ділянках за адресою Польський ринок, 31–35. Невеликі археологічні роботи було проведено і на ділянці по Шпитальній, 6. У ході археологічних досліджень було знайдено 64 монети, які репрезентують період XIV–XX ст.

Звернемося спочатку до монет II половини XIV–XV ст. Найстарішою монетою виявилася «київське» наслідування срібного дангу Джанібєка, карбування Гюлістану 753 р. х. (1352/3 р.) (рис. 1.1). Цікаво, що саме в цей час відбувся похід Джанібєка на Правобережну Україну [4]. Знайдено вона по вулиці П'ятницькій, 12 у квадраті Б16 на глибині 1,5 м. Вага монети 0,43 г, діаметр – 11 мм. Враховуючи метричні та іконографічні данні, знайдений екземпляр можна віднести до монет 1 варіанту 2 типу, відповідно до класифікаційної схеми, запропонованої К. Хромовим [3, с. 61]. Ймовірно у квадраті Б15 на глибині 0,8–1,2 м знайдено ще одну золотоординську монету, проте сильна потертість не дає змогу атрибутувати та датувати її.

Надзвичайно рідкісною монетою (ступінь рідкісності R-4) виявився геллер Анни Рацибузької (Ратиборської) (1380–1405 рр.) (рис. 1.2), карбування м. Рацибуж (Ратибор) у Сілезії, виявлений в об'єкті № 3 на глибині 2,1–2,2 м. На аверсі готична літера А, з боку – хрест, у лінійному картуші. На реверсі орел у лінійному картуші, кругова легенда без визначення володаря [5, № 8684].

Цікаво знахідкою також виявився угорський парвус Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437 рр.), карбування монетного двору Кремниць (рис. 1.3). На аверсі щит, над щитом і з боків S–V–R (SIGISMVNDVS VNGARICHEN REX). На реверсі хрест з чотирма коронами між раменами [6, № 580].

Окрему групу монет представляють екземпляри коронного карбування номіналом у денарій, тип орел/корона. Зважаючи на стан збереженості, встановлення емітентів більшість з поданих монет носить характер припущення (знаки?), або не встановлені. Атрибуція монет проводилась за каталогом: Edmund Kopicki. Ilustrowany Skorowidz pieniędzy Polskich i z Polską Związanych, katalog w czterech tomach (II tomu tekstów i II tomu ilustracji) wydany przez PTN. Warszawa 1995:

1. Денарій Людовіка Угорського (1370–1382 рр.), Краківський монетний двір [5, s. 22, № 348] (П'ятницька, 12, об'єкт № 9, кв. Д6, гл. 1,4 м).
2. Коронний денарій Людовіка Угорського (1370–1382 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 348] (Польський ринок, 33, кв. Е.1-19, гл. 3,2 м).
3. Коронний денарій Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352 а] (Польський ринок, 31, підйомний матеріал).
4. Коронний денарій Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, об'єкт № 1, кв. Б18).
5. Коронний денарій Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору (П'ятницька, 12, кв. Б.1-18, гл. 1,3 м).
6. Коронний денарій Казимира Ягеллончика (1446–1492 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 378] (П'ятницька, 12, об'єкт № 1, кв. Б16, гл. 0,7 м).
7. Коронний денарій Казимира Ягеллончик (1446–1492 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 378] (П'ятницька, 12, об'єкт № 8, кв. З-8).
8. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, об'єкт № 5, кв. З-14, гл. 2,1–2,2).

9. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (Польський ринок, 33, кв. Ж.1-19, гл. 0,7 м).

10. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, об'єкт № 7, кв. Ж7, гл. 2,4 м).

11. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, об'єкт № 8, кв. З-9, гл. 2,5 м).

12. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, об'єкт № 7, кв. Ж9, гл. 3,0 м).

13. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] або ж Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 22, № 352b] (П'ятницька, 12, кв. З-10, гл. 1,3 м).

14. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] (П'ятницька, 12, об'єкт № 3а, кв. Г17, гл. 1,9 м).

15. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] (П'ятницька, 12, об'єкт № 3, кв. Д16, гл. 1,1 м).

16. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] (П'ятницька, 12, об'єкт № 3, кв. В15, гл. 1,4 м).

17. Коронний денарій Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), карбування Краківського монетного двору [5, s. 23, № 385] (П'ятницька, 12, об'єкт № 1, кв. Б.1-19, гл. 1,3 м).

Ще 2 коронні денарія не можливо атрибутувати через повну стертість аверсу і реверсу.

До цієї ж групи монет можна віднести і коронний гріш Владислава Ягайла (1386–1434 рр.), карбування Краківського монетного двору (П'ятницька, 12, кв. Б.1-19, гл. 1,65 м).

До означеного хронологічного періоду відноситься також і одна монета Молдавського князівства, а саме срібний гріш молдавського господаря Стефана III Великого [1, с. 198, рис. 25].

Рідкісною монетою для території Поділля є акче хана Менглі-Герая 1481/1482 рр. На аверсі йде напис «Менглі Герай/бен/Хаджи Герай/хан», на реверсі – в центрі тамга Гераїв, навколо напис «Карбування Кирк-Єра», справа вгорі дата «886» (рис. 2).

В окрему групу можна виділити польські монети XVI ст. Два півгроша Сигізмунда I Старого 1511 року чеканки Віленського монетного двору (Польський ринок, 33, кв. Д.1-19; П'ятницька, 12, об'єкт № 3а, кв. Д17, гл. 1,4–1,5 м) виготовлений з низькопробного білонного сплаву (монета виглядає як мідна) або ж фальшована. На аверсі монети герб Погоня та легенда «MONETA:SIGISMVN[DI:1]511». На реверсі герб Орел та легенда «[MAGN]:DVCIS:LITVANIAE». На другій монеті фрагмент з датою втрачений. Два півгроша чеканки Віленського монетного двору відносяться до періоду правління Сигізмунда II Августа (П'ятницька, 12, кв. Д8, гл. 0,8–1,2 м; об'єкт № 1, кв. Б14, гл. 2,5–2,6 м). На аверсі монет зображено герб Орел та легенду «SIGIS•AVG•REX•PO•MAG•DVX•LI». На реверсі монети герб Погоня та легенда «MONETA•MAGNI•DVCAT•LITVA». Монети датуються 1559 та 1564 рр. Ще один півгрош Сигізмунда II Августа являється фальшованим, являючи собою мідну пластину, покриту амальгамо срібла (П'ятницька, 12, об'єкт № 3, кв. В19, гл. 1,5–1,7).

Дві монети відносяться до угорського чекану. Це угорські срібні денарії Рудольфа II Габсбурга. На аверсі Богоматір з немовлям на руках, обабіч літери «К» та «В», по колу легенда «RVD•II•RO•I•S•AV•G•H•B•R». На реверсі п'ятипольний щит та легенда «PATR•HVNG•1587» (Польський ринок, 33, кв. І.1-19, гл. 3,0–3,2 м). На другій монеті дата стерта (Польський ринок, 33, кв. А.1-18, гл. 1,4–1,6 м).

Маємо також дві шведських монети I половини XVII ст. Перша ельблонзький солід (драйпелькер) шведського короля Густава II Адольфа Вази (П'ятницька, 12, об'єкт № 3а, кв. Г20, гл. 2,8 м). Цікаво, що монета була вже відчеканена 1633 року – через рік після смерті самого короля. Монета пошкоджена, фрагмент її втрачено. На аверсі монограма «GA» (Густав Адольф) та легенда «GVS•ADO•D•G•REX•S». На реверсі герб Гданська та легенда «SOLIDVS•CIVI•ELBING•33». Ще одна монета – це ризький солід королеви Христини I Ваза (Польський ринок, 33), який являється сучасною підрубкою. Половина монети втрачена. Зображення сильно потерті, дата втрачена.

10 солідів Речі Посполитої відносяться до періоду правління Яна Казимира (боратинки) (П'ятницька, 12, об'єкт № 3, кв. В13, гл. 0,3 і 1,4 м; кв. Ж13, гл. 0,2 і 1,1–1,2 м; кв. Ж14, гл. 1,0–1,2 м; кв. Б19, гл. 0,7 м; кв. В2, гл. 1,2 м; Польський ринок, 33, кв. В.1-23, гл. 0,7 м). На аверсі монети портрет короля, монограма «Т•Л•В» (Тит Лівій Боратіні) та легенда «IOAN•CAS•REX». На реверсі литовських солідів герб Погоня, легенда «SOLI•MAG•DVC•LIT» та монограма «HKPL» (Ієронім Кріспін Кірсенштейн). На реверсі коронних солідів герб Орел та легенда «SOLID•REG•POLO». Більшість знайдених солідів належить до литовських.

Турецький період історії Кам'янця-Подільського представлений двома мангірами султана Сулеймана II. На аверсі монети тугра Сулеймана II. На реверсі зазначено, що монета карбована на монетному дворі Константінійє. На одній з монет збереглася дата «١٠٩٩» за Хіджрою, що відповідає 1688 р. н. е. (Польський ринок, 33, кв. Е.1-21, гл. 3,2–3,5 м; П'ятницька, 12, кв. Г15, гл. 0,45 м). Мангіри Сулеймана II вже знаходили під час археологічних досліджень 2016 року на Польському ринку [2, с. 186, 187, рис. 3.3].

До XVIII ст. відносяться тільки одна монета – солід Августа III Товстого 1753 року (П'ятницька, 12, об'єкт № 2, кв. А12, гл. 0,7 м). На аверсі монети портрет Августа III та легенда «AVGVSTVS•III•REX•POL». На реверсі шестипольний герб та легенда «EL•SAX•1753».

7 монет належать до періоду входження Поділля до складу Російської імперії. Найдавніша з них 2 копійки Олександра I 1819 року (Польський ринок, 33, кв. Д.1-19, гл. 3,6–4,0 м). На аверсі монети номінал «2 копійки» та монограма Єкатеринбурзького монетного двору «Е. М.». На реверсі герб двоголовий орел та дата «1819». Ще одні 2 копійки датуються 1822 р. (П'ятницька, 12, кв. В16, гл. 0,3 м). До часу Олександра I також відноситься копійка 1821 року (Польський ринок, 31, кв. А.1-24, гл. 0,7–0,8 м). На аверсі монети номінал «2 копійка» та монограма Єкатеринбурзького монетного двору «Е. М.». На реверсі герб двоголовий орел та дата «1821». 10 копійок сріблом 1876 року відносяться до періоду правління Олександра II. На аверсі монети номінал «10 копеек», дата «1876» та зазначення монетного двору «С. П. Б.»; на реверсі герб двоголовий орел (П'ятницька, 12, об'єкт № 3, кв. Г18, гл. 0,9 м). 5 копійок теж відносяться до правління Олександра II. На аверсі монети номінал «5 копеек», дата «1878» та зазначення монетного двору «С. П. Б.»; на реверсі в центрі герб двоголовий орел, по краю напис «медная российская монета пять копеек» (П'ятницька, 12, кв. З-21, гл. 0,7 м). Ще дві монети відносяться до періоду правління Миколи II: мідна копійка 1903 року (Польський ринок, 31, кв. А.1-24, гл. 0,7–0,8 м) та 20 копійок сріблом 1906 року (П'ятницька, 12).

Ще три монети належать до радянського періоду: 2 копійки 1926 року (Польський ринок, 35), 1 копійка 1939 року (П'ятницька, 12, кв. З-13, гл. 1,1 м) та 3 копійки 1983 року (П'ятницька, 12, кв. В16).

2018 року проводилися археологічні дослідження на ділянці за адресою вулиця Татарська, 17/1. В об'єкті № 1 виявлено 4 монети мангіри Сулеймана II, відкарбовані 1688 року (рис.). На аверсі монети тугра султана Сулеймана II. На реверсі зазначено, що монета карбована на монетному дворі Константінійє та дата «١٠٩٩» за Хіджрою, що відповідає 1688 р. н. е. Такі нумізматичні знахідки

вже траплялися у Кам'янці-Подільському під час досліджень кав'ярні на площі Польський ринок у 2016 р. [2, с. 186–187, рис. 3.3]. У квадраті Є8 на глибині 1,8 м від сучасної денної поверхні знайдено 2 монети. Перша з них – це ризький солід Крістіни I Вази. На аверсі герб Вазів «Сніп» списаний у монограму «С» (Крістіна) з короною зверху, з легенди збережено «CHRISTINA D G R S». На реверсі сильно потертий герб Риги, з легенди збереглося «SOLIDVS CIVI». Датується вона в межах 1647–1654 рр. Друга монета – прусський солід Георга Вільгельма 1626 р. На аверсі прусський герб Орел, з легенди читається «GEORG WILH». На реверсі монограма «W» вписана в «G», з легенди читається «PRVSSIAE 1626». Також у квадраті Е8 на глибині 2,5 м зафіксовано ризький солід Сигізмунда III Вази. Аверс: у центрі коронована S, дата повністю стерта, з легенди читається тільки «D G REX POL M D L». Реверс: залишки герба Риги, з легенди читається «SOLIDVS CIVI». Датується монета в межах 1588–1621 рр.

В об'єкті № 2А монетний скарб (гаманець), завершення формування якого відноситься до останнього десятиліття XVI ст. Гаманець являв собою зліпку з 10 монет, які датуються часом 1447–1589 рр. і знайдений був у квадраті Ж9 на глибині 1,8 м від сучасної денної поверхні на рівні горизонту житла золотординсько-литовського часу. Найдавнішим є білонний гданський солід Казимира IV Ягеллончика (1447–1492 рр.). Монета сильно потерта. На аверсі герб Королівства Польського орел, розміщений на гербовому картуші. По колу напис «KAZIMIRVS REX P» збережений лише частково. На аверсі герб м. Гданська, по колу напис «MONET CIVIT DAL» збережений лише частково [5, с. 10, № 7204]. Маса монети 1,33 г. (рис. 3.1). 1530 роком датується солід Сигізмунда I Старого торунського карбування. Маса монети 0,68 г. Монета сильно потерта. На аверсі монограма «S» під короною, по колу напис «SIGIS•REX•POLO•DO•PRVS». На реверсі орел з мечем, по колу напис «SOLIDVS•PRVSSIE•1530». Цим же роком датований прусський солід Альбрехта Гогенцолерна, карбований на Кенінзберзькому монетному дворі. На аверсі монети в центрі монограма «A» та щит, по колу напис «SOLIDVS PRVSSIE 1530». На реверсі прусський герб Орел, по колу напис «ALBERTVS D G DVX PRUSSIE» [5, с. 200, №3759]. Маса монети 0,84 г. (рис. 3.2). 1531 роком датується гданський солід Сигізмунда I Старого. Монета сильно потерта. На аверсі орел з мечем, по колу напис «SIGIS•DEI•GRA•REX•POLO». На реверсі герб м. Гданська, по колу напис «MONE•CIVI•DAN3K•1531» [5, с. 13, № 7265–7267]. Маса монети 0,71 г. 1556 роком датується угорський денар Фердинанда I Габсбурга, карбований на монетному дворі в Кремниці. Монета потерта. На аверсі зображення Богоматері з Немовлям, з двох сторін літери «K» і «B»; по колу напис «PATRONA•UNGARIE». На реверсі в центрі герб Угорщини, по колу напис «FERDINAND•D•G•R•VNG•1556» [6, № 935]. Маса монети 0,38 г. (рис. 3.3). 1565 роком датований литовський півгрош Сигізмунда II Августа, карбований на монетному дворі у Вільно. Монета потерта. На аверсі герб Королівства Польсько-

го Орел, по колу напис «SIGIS*AVG*REX*PO*MAG*DVX*LI». На реверсі герб ВКЛ Погоня, під яким дата «1565», по колу напис «MONETA*MAGNI*DVCAT*LITVA» [5, s. 172, № 3273]. Маса монети 0,96 г. (рис. 4.1). 1589 роком датується солід Сигізмунда III Вази. На аверсі коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»). Обабіч від монограми літери «I» «D» (великий коронний підскарбій Ян Дульський), а під монограмою – герб «Пржегоня» Я. Дульського. По колу напис «SIG·III·D·G·REX·POL·M·D·LIT». На реверсі під короною герб Королівства Польського Орел та Великого князівства Литовського Погоня, під якими мінцмейстерський знак Олькушського монетного двору. По колу напис «SOLIDVS·REG·POLON 1589» [5, s. 35, №603]. Маса монети 1,02 г. (рис. 4.2). Цим же роком датований ризький солід Сигізмунда III Вази. На аверсі коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»), легенда повністю збережена: «SIG·III·D·G·REX·PO·D·I». На реверсі герб Риги та легенда «SOLIDVS·CIVI·RIGEN 89». Маса монети 0,93 г. (рис. 4.3) [5, s. 64, № 8103]. Найпізнішою монетою є солід Сигізмунда III Вази 1592 року. На аверсі коронована монограма «S» зі щитом Вазів у центрі («Сніп»). Обабіч від монограми літери «I» «F» (великий коронний підскарбій Ян Фірлей), а під монограмою – герб «Леварт» Я. Фірлея. По колу напис «SIG·III·D·G·R·POL 1592». На реверсі під короною герб Королівства Польського Орел та Великого князівства Литовського Погоня. По колу напис «SOLI·REG·POL M·D·L». Мінцмейстерський знак сильно потертий, можливо Вщовський монетний двір. Маса монети 1,09 г. (рис. 5.1) [5, s. 35, № 608–609]. Унікальною знахідкою виявилися 6 геллерів німецького м. Нойс 1562 року. Монета сильно потерта. На аверсі в центрі чотирьохпольний щит, по колу напис «N·VSI·COLO·FIDE·FILIA». На реверсі держава, цифра 6 та напис по колу «SOLI·DEO·GLORIA·1562» (рис. 5.2).

В об'єктах № 3 та № 3А виявлено 12 монет. Найдавніші – це чотири денарія Владислава Ягайла типу «корона-ворона». Виявлені вони у квадраті І11 на глибині 1,5 м, І12 на 1,5 та 1,9 м і І12 на глибині 0,7 м. Ще одна монета молдавського чекану, на що вказує зображення бика з п'ятикутною зіркою між рогами. На жаль, монета сильно потерта, що сильно затрудняє її атрибуцію. Можемо припустити, що це грош Олександра Доброго (1400–1432 рр.) [1]. Півгрош чеканки Віленського монетного двору відносяться до періоду правління Сигізмунда II Августа, виявлений у квадраті Є10 на глибині 1,4 м. На аверсі монети зображено герб Орел та легенду «SIGIS·AVG·REX·PO·MAG·DVX·LI». На реверсі монети герб Погоня та легенда «MONETA·MAGNI·DVCAT·LITVA». Монета датується 1557 р. Угорський денарій, ймовірно часів правління Фердинанда I або ж Рудольфа II, була розклепана, в ній пробитий отвір, що вказує на використання її як прикраси (намисто з «дукачами»). Виявлений він у квадраті І10 на глибині 1,5 м. Ще чотири солді відносяться до періоду правління польського короля Яна Казимира («боратинки»). Дві з них литовської та дві коронної чеканки.

Таким чином, у ході археологічних досліджень 2017–2018 рр. Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло) виявлено понад 80 монет, які відносяться до XIV–XX ст. і поповнили колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та НІАЗ «Кам'янець». Найбільшу цінність становлять київське наслідування дангу Джанібєка, парвус Сигізмунда Люксембурзького, геллер Анни Рацибузької, акче Менглі-Герая та 6 геллерів вільного німецького міста Нойс.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бырня П. П., Русеев Н. Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки). Stratum Plus. 1999. № 6. С. 176–262.
2. Старенький І. О., Нечитайло П. О. Нумизматичний матеріал з розкопок на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському у 2016 р. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К.: Центр пам'яткознавства, 2017. С. 182–189.
3. Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века. Восточная нумизматика в Украине: сб. публ. Ч. II. Монеты Джучидов XIII–XV веков и сопредельных государств. К., 2007. С. 60–79.
4. Черкас Б. В. Похід хана Джанібєка на Правобережну Україну 1352 р. Україна в Централь-но-Східній Європі: зб. наук. пр. К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2010. Вип. 9–10. С. 13–25.
5. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. Tom I. Średniowiecze, cz. 1. Monety królów i książąt polskich 960–1506. 657 s.
6. Lajos Huszar. Munzkatalog Ungarn. München, 1979.

Рис. 1

Рис. 2

1.1

1.2

2.1

2.2

3.1

3.2

Рис. 3

1.1

1.2

2.1

2.2

3.1

3.2

Рис. 4

1.1

1.2

2.1

2.2

Рис. 5

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У XVI-XIX ст.

У статті розглянуто розвиток цехового ремесла Кам'янця-Подільського в історичній ретроспективі – упродовж XVI-XIX ст. Автор аналізує міське ремесло за двома періодами, які пов'язує – перший – із магдебурзькою традицією, другий – із часами, коли місто входило до складу Російської імперії, проте цехове ремесло на тому етапі, враховуючи глибокі традиції, набуло «другого дихання». Робиться висновок про те, що цехова практика виробництва в місті домінувала упродовж усієї його історії і складає понад 500 років.

Ключові слова: цех, ремісники, юрисдикція, статут, майстер.

У 1374 р. Кам'янець отримав магдебурзьке право, за яким місто набуло привілей на самоврядування та облаштування виробничих і торгівельних корпорацій. З того часу міські ремісники за профілями виробництва були організовані у цехи. Цехи утворювалися згідно статутів, які регламентували виробничу, побутову і навіть духовну сферу їх членів. До складу цеху входили три категорії виробників: майстри, підмайстри та учні. Цехова організація пильно стежила за етапами фахового становлення, їх зростанням від учня до майстра. Усі сходини такого зростання були відображені у цехових документах. Можемо виокремити два періоди функціонування цехів у місті – на першому, упродовж 1374-1796 рр. цехи стали основою міської економіки; на другому, упродовж 1796-1902 рр. цехи набули нової форми, проте залишалися провідними виробничими корпораціями міста.

На першому етапі найвищого розвитку цехові організації досягають в середині XVI ст., коли вони стають основою економічної системи міста, а тариф 1578 р. фіксує в Кам'янці 18 цехів. Серед них, найбільш розвиненими були ремесла різників, кушнірів, пекарів, шевців, ковалів, столярів, слюсарів (мечники, котлярі, шорники), боднарів, стельмахів, колодіїв, золотарів, каменярів, кравців, гарбарів, каретників, сідлярів і лучників, чоботарів та гончарів. У тарифі за 1578 р. зазначено, що у трьох громадах міста у цехах налічувалося майже 600 ремісників [13, s.234-235].

У названому документі майстри досить чітко розписані у підпорядкуванні яких юрисдикцій перебували: польської, руської і вірменської. Зауважимо, що найбільше ремісників нараховувалося під протекцією польської юрисдикції – 450 осіб. Число вірменських ремісників досягало 80 осіб, а українських – близько 70 осіб [13, s.234-235]. Найчисленнішими у польській громаді були цехи пекарів (50 майстрів), шевців (14), столярів, боднарів, стельмахів, колодіїв (майстрів – 72, підмайстрів – 7) та інших. Зокрема, шевців – майстрів польських названо 14, а їх підмайстрів – 19; руських майстрів – 10 і їх підмайстрів – 10; вірменських майстрів – 7, а їх підмайстрів – 3. Причому, кожен із майстрів русинів та поляків платив податок в розмірі 1 флорина, а підмайстри – по 15 грошей. У вірмен податок був дещо вищим. Так, 5 вірменських майстрів, котрі працювали з сап'яном, сплачували по 2 флорини, а підмайстри – по 24 гроша [13, s.234-235]. Отже, у 1578 р. всіх шевців – майстрів і підмайстрів без учнів – числилося 63 особи. У вказаному документі називаються також чоботарі українські та польські (11 майстрів та 6 підмайстрів), слюсарі, мечники, котлярі, шорники, сідлярі й лучники (26 майстрів і 24 підмайстри), ткачі (8) [13, s.241] та інші. Щодо кількості ремісників останнього цеху в 1601 р., то майстрів у ньому числилося 19 осіб [15, с.239].

Кожний цех мав свій арсенал і відповідні ділянки у межах оборонних укріплень міста для його захисту. Зокрема, кушнірі обороняли північні міські квартали, гончарі – східні, купці та ювеліри – південно-східні і т.д. Цех боднарів, стельмахів, колодіїв і столярів міста у 1601-1803 рр. захищав північно-західні квартали. На 1601 р. його брати (майстри) обрали новими цехмістрами Станіслава Самборського і Павла Стельмаха (молодший цехмістр) та передали їм «*ginstunek cechü swego*», тобто військове спорядження цеху. У його числі налічувалося 20 рушниць, 16 порохівниць, 6 форм для виливання куль, 0.5 діжки пороху, 30 куль, 5 мечів, 2 шаблі і т.д., а також скриньку з грішми, в якій налічувалося 4 злотих і 20 грошів [15, с.241].

Про різників в Кам'янці відомо ще від 1374 р., коли в грамоті князів Коріатовичів згадуються різницькі ятки. Проте, цех різників відомий у документах початку XVI ст., коли в 1516 р. на вулиці Гончарській (сьогодні Східні вали) жив різник Вавринець (обіймав посаду райці польського магістрату), а у 20-30-і рр. XVI ст. тут мали садиби Фелікс різник (лавник), Ян і Міхал – цехмістри різницького цеху [1, арк. 53, 55, 58] тощо. Отже, різницький цех належав польській юрисдикції. Майстри цеху різників, поряд із професійними заняттями, зобов'язувалися нести оборону на визначеній ділянці міських фортифікацій, вздовж східної сторони міста.

Аналогічний цех різників через 100 років був зареєстрований у вірменській ратуші. Статут вірменського цеху різників 1615 р. був ухвалений за часів католикоса Мелкесета, короля Сигізмунда III та в присутності подільського старости Валентія Калиновського, вїта Лукаша Грицьковича і присяжних. Його очолювали старший і молодший цехмістри: Бедрос та Кіркор, а до нього входило ще 24 майстри. Як зазначили майстри, вони звернулися до уряду із проханням затвердити статут, який мав врегулювати виробничі і, головне, фінансові справи різників, оскільки окремі майстри ухилялися

від сплати встановлених податків. Статут складався із восьми положень. В першому пункті йшлося про обов'язкову сплату до цехової каси 10 грошів при вступі до цеху. Надалі різники мусили щотижня з однієї голови худоби і вівці давати до каси 1 шеляг, а хто не побажає сплачувати, того примусити сплатити, в додачу із штрафом у 2 гроші. Кожен братчик, по черзі, повинен ходити із скринькою і збирати «тижневе із забитої худоби». За відмову був передбачений штраф для братчика у 12 грошів. Наявні кошти цех різників мав право давати в борг, але при умові обов'язкової застави. При цьому, було зазначено, що статут прийнятий виключно для врегулювання сплати податків, оскільки через це постійно трапляються незгоди і суперечки [14, с.96-97].

Через 5 років, у 1620 р. вірменські різники зверталися із проханням внести доповнення до статуту 1615 р. Доповнення також стосувалися питань врегулювання стосунків між членами цеху. Зокрема, за виявленій непослух чи непокору цехмістрам, братчиків штрафували на 4 гроші. Також 4 гроші мали сплатити ті братчики, які розголошували справи цеху на базарі чи «обмовляли на базарі старших» [14, с.117-118].

Після турецької періоду 1672-1699 рр. відбувалося поступове відродження міста і зростання його населення, чому сприяли відновленню ремісничих спеціальностей. У 1704 р. відновив функціонування цех різників [12, с.264-265]. Відомо, що в 1704 р. на членів різницького цеху був накладний штраф – 10 фунтів воску, на користь католицького кафедрального костелу за неявку на хресний хід [16, с.306].

Впродовж століть в місті поширеним було шевство або чоботарство – ремесло, яке відносять до найбільш давніх занять, які були пов'язані із виробництвом і ремонтом взуття. Перша згадка про шевське ремесло в Кам'янці відноситься до 1374 р., коли в грамоті князів Коріатовичів згадуються ятки шевців. В подальшому джерела докладніше інформують про шевське ремесло. Так, у 1535 р., а пізніше у 1565 р. документи фіксують наявність в місті чоботарів: в польській громаді – 9 майстрів, що сплачували податок по 24 гроші; в українській – 14 майстрів, що сплачували податок по 10 грошів. У 1570 р. офіційно працювали 11 майстрів в польській громаді і 14 – в українській.

У 1578 р. в Кам'янці відомо про чоботарів в усіх трьох громадах міста: польських майстрів – 14, підмайстрів – 19; українських – майстрів 10, підмайстрів – 10; вірменських – майстрів – 7, підмайстрів – 3. Майстри сплачували до казни по 1 флорину, підмайстри – по 15 грошів. П'ятеро вірменських майстрів працювали із сап'яновими виробами і сплачували по 2 флорини, а їх підмайстри – по 24 гроші. Отже, у 1578 р. в місті 63 шевці, з яких – 31 майстер і 32 – підмайстри [17, с.36].

Відомий статут кам'янецьких вірменських шевців, наданий їм у 1618 р. Статут складався із 24 положень. Старший цехмістр Ованес Куркуліс, молодший – Гур'єг, та усі братчики-шевці вірменської юрисдикції зверталися до вірменського уряду з проханням поновити усі давні, надані їм права і привілеї, здобуті у протистоянні із польськими шевцями [14, с.106-112]. Згідно статуту, щороку, на восьмий день після св. Тороса мають відбуватися вибори серед майстрів цеху двох цехмістрів – старшого і молодшого. Після обрання, у старшого має перебувати скриня із цеховими документами, книгами і коштами, а у молодшого – ключ від тієї скрині. Кожні два тижні в хаті старшого цехмістра (де знаходиться цехова скриня, там ми й повинні засідати) мають відбуватися збори, на яких розглядатимуться усі справи і потреби цеху. З початком зборів кожен майстер має дати до скрині по 1 шелягу. Якщо котрийсь майстер запізнився і прийшов, після того як скриня відчинена, мусить сплатити штрафу 2 гроші. Якщо майстер прийшов після того, як скриня зачинена, або взагалі не прийшов – мусить сплатити штрафу 6 грошів. Під час зборів ремісники повинні були займати місця, відповідно до запису в книзі майстрів: хто раніше вступив до цеху – сидів попереду. Якщо хтось з майстрів займе чуже місце – штраф 2 гроші. Якщо, після відкриття скриньки якийсь майстер словами зневажатиме іншого – до казни 3 безмени воску і покарання ув'язненням.

Для зібрання братчиків вірменського шевського цеху використовувалася система оповіщення через передачу цехмістром знаку цеху майстрові, який без затримки має передати його іншому. За затримку передачі знаку штраф у 12 грошів. Якщо хтось із повідомлених майстрів не прийде, то мусить дати до казни 6 грошів, за які цеховики виготовляли 2 великі свічки – одну до храму пресв. Богородиці, другу – до храму св. Миколая, в пам'ять померлих душ.

Набуваючи статус майстра претендент повинен показати свою вправність, виготовивши під наглядом майстрів цеху чоботи турецького або іншого фасону і якщо роботу визнають достойною внести до каси 5 флоринів, 2 безмени воску на свічки, 3 гроші за запис до цехової книги і гідну вечерю на честь майстрів. Претендент із чужих країв мусив дати довідку, що він гідного походження, виконати усі випробування і внести до казни 7 флоринів. Новоприйнятий майстер зобов'язувався виконувати різну службу по справах цеху, допоки в гільдію не запишуть нового майстра.

Половини статей статуту присвячена системі навчання шевському ремеслу. Так, термін навчання в шевському цеху тривав два роки, після чого учень переходив у категорію підмайстра і був зобов'язаний ще 5 тижнів працювати у майстра за платню 3 гроші в тиждень. Лише після цього підмайстер міг обирати собі будь-якого майстра і отримувати платню 6 грошів щотижня.

Коли, після виходу з міста турок, життя стало повертатись до усталених традицій, член магістрату Іван Опученко в 1715 р. вимагав надати українським шевцям тих прав, якими вони володіли

до турецької навали. Оскільки документи були втрачені, запросили трьох кам'янецьких старожилів, яким було понад 80 років для показів. Вони засвідчили, що шевський цех мав своє місце перед іконою св. Трійці в Троїцькій церкві. В поминальні дні, два рази на рік, замовляв заупокійну літургію за своїми померлими братчиками, перед Різдвам постом шевці влаштовували обід для жебраків. Таким чином, в статуті були зафіксовані церковно-релігійні зобов'язання кам'янецького українського цеху шевців.

До найбільш давніх відноситься і цех ткачів, перша згадка про який сягає 1535 р., коли місцеві ткачі відправили своїх представників Яна Вагеля і Шимона Щотку до м. Львова з проханням надати кам'янецьким ремісникам копію статуту львівського ткацького цеху. До речі, перший статут, який отримали львівські цехи, був наданий також цеху ткачів львівськими райцями ще 10 вересня 1459 р.

Отже, цех ткачів в місті був організований за взірцем аналогічного цеху м. Львова, причому в повсякденній виробничій практиці впродовж тривалого часу кам'янецькі ремісники використовували львівський статут. Лише у 1601 р. вони звернулися до магістрату з проханням затвердити їх статут на основі аналогічного, львівського, із додачею окремих положень вироблених кам'янецькими ткачами. Магістрат задовольнив їх прохання і видав документ, що у тому ж 1601 р. був підтверджений польським королем Сигізмундом III у вигляді видачі пергаментної грамоти.

Правила цехового статуту регламентували усі сторони життя ткачів – виробничі, приватно-побутові та релігійні. Зокрема, у виробничій практиці цехові ткачі зобов'язувалися мати верстати визначеної ширини, як прийнято у великих містах і виготовляти полотно за встановлену плату, не обманюючи замовника, а для бідняків ткати полотно дешевше. На відміну від львівських правил, кам'янецькі ткачі встановлюють практику виключного цехового виробництва і повній забороні ткацького ремесла за межами цеху. Зазначено, що члени ткацького цеху мають право забирати роботи позацехових ремісників (так званих партачів). У випадку конфіскації таких робіт – одна частина йшла на потреби замку, друга – на потреби міста, третя – на закупку зброї для членів ткацького цеху.

Статутні правила чітко регламентували прийняття майстрів до цеху, а також умови набуття підмайстром ступеня майстра. Зокрема, бажаючий стати членом цеху повинен був виткати на вівтар скатертину із білої пряжі, з сім'ю каймами із жовтих ниток або орнаменту в розетки, на взірець лицарського знаку, а також виткати на церковні виносні хрести два рушники у тому ж стилі, що і скатертина. Якщо майстри цеху визнавали роботу доброю, претендент вносив 4 злотих до цехової казни і певну кількість воску для виготовлення цехових церковних свічок (на так зване «цехове світло»). Син майстра, що проходив навчання в цеху, при набутті статусу майстра звільнявся від іспиту в майстерності, проте також мусив внести до цехової скрині 4 злотих і віск. Внески до цехової скриньки та купівля певної кількості воску практикувалися і в інших випадках.

За різні проступки і порушення цехових правил членів цеху штрафували грошима або воском. Насамперед, такі штрафи стосувалися випадків порушень правил пристойності чи моралі. Жоден член цеху не повинен без причини вештатися містом, а тим паче ночувати не в своєму домі. Якщо в робочий день ремісник не працював, а пиячив – мусив внести до цехової казни 3 гроші. Майстер чи підмайстер не повинен грати в шашки, а кого знайшли за таким заняттям – мусив сплатити до цеху безмен воску (безмен це 1 кг.). За гру в карти накладався штраф у пів гроша. Якщо член цеху пригощав напоями жінку сумнівної репутації – накладався штраф в безмен воску, а за подружню зраду взагалі виключали із цеху.

Щодо релігійних зобов'язань ткачів, цехові правила визначали наступне: усі члени цеху мусили приймати участь в богослужіннях у костелі, а також у процесіях під час релігійних свят, особливого у свято Божого Тіла (свято, присвячене вшануванню Тіла і Крові Христа, в які переосутнюється хліб і вино під час Євхаристії. Відзначається як торжество в четвер, на одинадцятий день після П'ятидесятниці чи на 60 день після Великодня). За порушення цих зобов'язань – штраф в безмен воску. Якщо хтось із членів цеху не приходив на поховання братчика – мусив сплатити штраф в один гріш. За такими правилами жили кам'янецькі ткачі у XVI ст.

Статути, що надавали польські королі кам'янецьким ткачам у XVII ст., в значній мірі підтверджують попередні правила, акцентуючи увагу на боротьбу із позацеховими ремісниками, зазначаючи, що цех має право забирати роботу позацехових ткачів не лише в місті, а й на Підзамчі і Польських фільварках. При цьому вказано, що значної шкоди місцевим ткачам завдають вірменські торгівці, що в своїх крамницях торгують полотнами. В цехові статути було внесено правило про обов'язкову сплату вірменами до цехової казни встановленої суми від продажу різних тканин, а також положення про заборону солдатам місцевого гарнізону займатися ткацьким ремеслом. У грамоті 1669 р. зазначено, що внаслідок поживлення вірменської торгівлі окремі міські цехи взагалі припинили своє існування.

Про цех столярів вперше згадано в тарифі 1578 р., причому в документі зазначено, що цех об'єднував ремісників, які виготовляли вироби із дерева, зокрема столярів, бондарів, стельмахів і колодіїв (майстрів – 72, підмайстрів – 7). Членами цеху могли бути лише громадяни Кам'янця, про що при вступі мали надати підтверджуючі документи. Поряд із виконанням своїх виробничих завдань, члени цеху були зобов'язані мати свій військовий арсенал і нести оборону на відповідних ділянках міських

укріплень. Цех столярів впродовж 1601-1803 рр. забезпечував оборону північно-західних кварталів міста. У 1601 р. майстри обрали нових цехмістрів – Станіслава Самборського і Павла Стельмаха (молдший цехмістер) та передали їм військове спорядження цеху (20 рушниць, 16 порохівниць, 6 форм для виливання куль, пів діжки пороху, 30 куль, 5 мечів, 2 шаблі і т.д.), а також скриньку з грішми, в якій налічувалося 4 злотих і 20 грошів. Після передачі уповноважень цехмістри роздали зброю майстрам, щоб вони її почистили і привели у бойову готовність.

Члени столярного цеху, згідно правил цехового статуту, були приписані до францисканського костелу Успія Пресвятої Богородиці, де на кошти членів цеху був влаштований окремий вівтар і склеп для поховання небіжчиків, колишніх членів цього цеху. До цеху приймали лише католиків, статут окремим положенням забороняв членство православним та вірменам. Цех мав право конфісковувати роботи позацехових ремісників.

Гончарство відноситься до найбільш давніх міських ремесел. У XV-XVI ст. гончарських цех був в Кам'янці одним із найчисленніших, про що свідчить місце гончарів на стінах міських фортифікацій. В середині XVI століття на схилах каньйону з'явилася башта, яка відіграла ключову роль серед фортифікаційних споруд зі східного боку. При будівництві оборонної башти були використані найсучасніші на той час фортифікаційні прийоми. На основі інженерних ідей Альбрехта Дюрера, у цій башті парпет призначався для рикошетування чавунних ядер, а посилене перекриття використовувалося для розміщення артилерії. Закріпили башту за міським цехом гончарів: на їх плечі лягав обов'язок підтримувати оборонний стан споруди, а також обслуговувати башту в період військових дій.

Разом з тим, гончарство, як міське цехове ремесло поступово занепадає. Це було пов'язано із значним розвитком торгівлі і зміні смаків міщан, які надавали перевагу імпортним гончарним виробам. Саме тому, в 1740-х рр. башту від гончарів передали цеху різників, який набув значного розвитку, і назвали її Різницькою.

Загалом, у XVIII ст. у Кам'янці були такі цехи, як залізних (об'єднував ковалів, слюсарів, мечників, шорників, сидельщиків) та металевих (об'єднував злотників, конвісарів, котлярів, гафтарів, людвісарів, мосенжників) виробів, а також шевський, кушнірський, кравецький, різницький та цех хірургів.

Отже, в кінці XVIII ст. цехи залишалися промисловими, національними та релігійними асоціаціями. В цей час кількість цехів збільшувалося не стільки внаслідок зростання числа ремісників, скільки через все більшу спеціалізацію ремесла. Не лише ремесла, а й вчені професії об'єднувалися в цехи. Зокрема, в Кам'янці-Подільському цех хірургів відстоював привілей про виключне право свого цеху на лікування міщан.

Ремісники, опираючись на своє монопольне право, намагались розширити це право до максимальних меж, нав'язуючи споживачам свої вироби, якими б вони не були. Цехи переслідували на основі закону усіх вільних ремісників (так званих партачів), виганяючи їх із міста і міських околиць. Виходячи з того ж принципу монополії, цехи намагаються безмежно спеціалізувати заняття і входили одне з одним в нескінченні суперечки за суміжні професії, результатом чого ставало дрібнення цеху.

Після другого поділу Речі Посполитої, Кам'янець переходить під юрисдикцію Російської імперії і формується як губернський центр. Вже на початку цього другого періоду, у 1800 р. міщани займалися ремеслами у 18 цехах: кравецькому; шевському; ковальському; слюсарському; ювелірному; різницькому; склярському; скорняцькому; гончарському; об'єднаному столярів, колесників, бондарів, теслярів; ткачів; пекарів; римарів та ін. В усіх цехах налічувалося 325 ремісників.

На прикладі ювелірного виробництва видно, як починаючи з 40-х років XIX ст. розширюється соціальна база цехового ремісництва. Так, лише в 1841 р. свідоцтва на право займатися ювелірним ремеслом отримали 18 майстрів із Кам'янця-Подільського [8, арк. 9]. Всі названі майстри були іудейського віросповідання. В середовищі кам'янецьких ювелірів у 1847 р. названо Гдаля Табачника, який отримав ремісниче свідоцтво в Одесі [10, арк. 18] та майстра золотих справ, прусського підданого Ігнатія Седлячика [8, арк. 12]. Майстри із срібла виготовляли різноманітні столові приладдя, чайники, молочники, а також ювелірні прикраси із золота [9, арк. 6].

В Кам'янці-Подільському у 1850 р. працювало 20 ювелірів, та чотири особи торгували ювелірними виробами [11, арк. 9]. У 1882 р. майстри-ювеліри Кам'янця повідомляли ремісничу управу про відсторонення від посади старшини срібних справ майстра Мошки Лехмана, "за несумлінність", і про призначення на цю посаду майстра того ж ремесла Насина Ридника [2, арк. 1]. Кількість ювелірів у 1888 р. майже не змінилася (21 чол.), однак значно зросло число торгівців ювелірним товаром. На той час місті ювелірними виробами торгувало 16 купців [3, арк. 2]. Працювати, а також торгувати ювелірними виробами без ремісничих свідоцтв суворо заборонялося.

Ремісничі свідоцтва були постійні і змінні. Змінні видавалися на строк дії паспорту (в основному на 1 рік) і по закінченню терміну здавалися до управи і поновлювалися. Так, у 1890 р. в Кам'янці змінні свідоцтва отримали 279 осіб (38-християн та 241-іудей) [4, арк. 1-42].

Документи у 1891 р. подаються відомості про наявність в Кам'янці-Подільському одинадцяти цехів, які об'єднували ремісників таких спеціальностей та мали такий склад: столярів (50 – християн та 60 – іудей), пекарів (християн – 11, іудей – 28), ковалів, слюсарів, шорників, обійників та сидлярів

(християн – 47, іудеїв – 31), бляхарів та мідників (християн – 7, іудеїв – 34), малярів (християн – 19, іудеїв – 31), кушнірів (християн – 16, іудеїв – 65), чоботарів (християн – 133, іудеїв – 29), кравців (християн – 17, іудеїв – 154), перукарів, позументників та палітурників (християн – 2, іудеїв – 28), годинників, ювелірів та різників (християн – 3, іудеїв – 30) [5, арк. 1-19]. Така ж кількість цехів подана і в 1893 р. [6, арк. 1-15] та 1899 р. [7, арк. 1-17].

Разом з тим, в цей час кам'янецький ремісничий голова, звертаючись з рапортом до подільського губернського правління, наголошував на давній 500-річній історії цехового устрою, чим фактично поєднував цехи ХІХ ст. із давніми середньовічними виробничими корпораціями. І не дивно, що під час святкування 900-літнього ювілею хрещення Русі та 100-річчя приєднання Поділля до Росії ремісники міста урочисто вийшли на вулиці із своїми цеховими хоругвами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Центральний державний історичний архів України. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 2.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). Ф. 307. Оп. 2. Спр. 2.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 1.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 7.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 9.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 12.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 14.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 2.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 7.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 51.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 60.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Т. II. Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. К., 1890.
13. *Żródła dziejowe*. Т. XIX. Warszawa, 1889.
14. Гаркавец О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. К., 1993. 328 с.
15. Петров М.Б., Задорожнюк А.Б. Кам'янецьке ремесло ХVІ – першої половини ХІХ ст. у науковому доробку П.В. Клименка // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 5: «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». Матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 235-246.
16. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках ХV-ХVІІІ століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
17. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольский, 1904 г. 102 с.

Т. А. Герасимчук

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ РУСЬКОГО РИНКУ

У статті висвітлено еволюцію забудови північної площі міста Кам'янця-Подільського, починаючи з середньовіччя. Зроблено аналіз планів забудови міста та опис споруд на досліджуваній ділянці.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, ринкова площа, житлова забудова, фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури.

Кам'янець – місто з багатовіковою історією, населення якого спочатку було винятково руським, яке керувалось своїм правом, отриманим під час управління галицькими князями. Українцям (руси-нам) належали храми та будівлі, що знаходились на всій території міста [8, с.36] На початку ХІV ст. українська громада була згуртованою і численною.

В тогочасному Кам'янці проживало 3 основних громади: польська, руська (українська) і вірменська. Хоча й руська громада переважала за чисельністю інші, домінуючою була польська, яка мала свій магістрат з 1374 року. Польський королівський уряд розумів, що Кам'янець, як «східний форпост Речі Посполитої» можна зберігти лише консолідацією етносів, які проживали у місті. Тому в 1491 році король **Казимир ІV Ягеллончик** надавав право українцям обирати свого вйта, райців (радників) і лавників.

Вперше права, надані привілеєм 1491 року, були підтверджені королем Сигізмундом Августом 1549 року. За твердженням М. Владимирського-Буданова, за привілем короля Сигізмунда Августа з 1549 року русинів звільнено з-під юрисдикції бурмиистра та польських ратманів [2, с.179]

Наступне підтвердження особливого правового статусу руської громади Кам'янця було здійснено на Краківському сеймі 1553 року. Король, задовольняючи прохання руського вйта (у деяких джерелах Назара Григоровича, у інших – Назарка Котовича), на всі часи вилучив руських міщан

з-під влади бурмістрів польських і надав можливість їм керуватися своїм «руським писаним правом». Окрім того, як указує О.Сементовський, русинам було надано право апеляції безпосередньо до асесорського суду [18, с.51].

Площа української (руської) громади знаходилася в північній частині міста і є свідком багатогранного та насиченого подіями життя руської громади. За традиціями давньоруського містобудування майдан знаходився біля головного в'їзду в місто, який був з північного боку та сформувався враховуючи рельєф.

Ринкова площа міста є просторовою рамою, в якій формувалася поняття міщанства, відбувалися пам'ятні події і заходи. В історичних містах та містечках ринкові площі були найважливішою частиною урбаністичного простору. Протягом століть вони динамічно розвивались, зосереджуючи у своїй структурі ключові функції міста. Створені у XVI-XVII ст. ринки стали основою впорядкування міського простору. Вони зазнавали різних перетворень – зникали старі та поставали нові функції, змінювались форми та масштаби площі, добудовувалися нові квартали, трансформувалися розміри та стилі забудови [15, с.8-9]

Історична топографія Кам'янця-Подільського відображає місцеві особливості і європейські містобудівні норми, що проникали в усі сфери функціонування міста [5, с.110]. Через особливості рельєфу острова розпланувальна концепція Кам'янця виразно проявилася вже в початковий період формування давньоруського міста в IX-XIII ст. [13, с.96]

Історична ділянка площі Руський ринок мала форму неправильного прямокутника і була щільно забудована по периметру. По центру площі, згідно давньоруського планування, знаходилась сакральна споруда – церква Успіння Діви Марії. Спосіб розташування храмів свідчить про час розпланування ринкової площі. Християнські святині, розташовані поруч з дерев'яною забудовою сторін ринку, відігравали роль головної композиційно-репрезентативної осі містечка. Посеред скромного вистрою приринкової забудови у повсякденному стані міського побуту символічним було нагадування про ідеї християнства [16, с.207]. М.Петров також звернув увагу, що «святиня була обов'язковим атрибутом у громадському центрі – ринку українських міст ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Пізніше ці норми запозичали литовці, захоплюючи українські землі» [12, с.123].

Протягом минулих століть площа носила назву Торгового майдану, Зарванського майдану, Обжерної (Обжорної) площі, М'ясної площі, Риб'ячого майдану та Базарної площі [20, с.190].

Досліджувана ділянка займає територію північної околиці Старого міста, де збігаються три вулиці: Зарванська, Татарська та Старопоштовий узвіз. З півночі досліджувана площа обмежена домінантною спорудою – Кушнірською вежею з Вітряною брамою та Турецькими бастіонами, із заходу та півдня – житловими будинками вул. Татарської (колишньої Баторської, Петропавлівської, Кармелітської, Соборної, К. Маркса) і житловими будинками вул. Зарванської (колишньої Поштової, Леніна, Косіора) зі сходу.

Досліджуючи забудову північної площі міста Кам'янця-Подільського слід зазначити, що ще в XIV ст. ринок української громади по периметру мав дерев'яні житлові будинки, торгові лавки та склади для товарів. Домінантами ринкової площі була церква Успіння Пресвятої Діви Марії (по центру площі), церква Св. Архангела Михаїла (в південно-східному куті площі) та будинок Руського магістрату, який знаходився на площі до середини XVII ст. [14, с.19]. Основною оборонною спорудою площі у 1585 році постала семи ярусна вежа Кушнірська, по при якій знаходився головний північний в'їзд до міста.

Одне із найдавніших історико-архітектурних джерел – гравюра К.Томашевича (1672–1679 рр.) відображає забудову північної частини міста. Згідно гравюри Руський ринок має значні розміри, проглядається трасування вулиць і щільна забудова площі. В експлікації до гравюри на досліджуваній ділянці під №3 зазначена церква Руська Пресвятої Діви Марії, яка стояла по центру площі, на розі між сучасними вулицями Татарською і Зарванською, на схід від неї під №4 знаходилась масивна, мабуть мурована церква руська Св. Михаїла Архангела [19, с.18]. Саме таке розташування храмів було взірцем важливості для міста об'єднання світського та сакрального просторів. За твердженням О. Рибчинського, одним із найдавніших композиційних елементів побудови площ було центрове або кутове розташування святинь, що засвідчує тяглість багатьох ринкових площ до давніх традицій містобудування [16, с.208].

Під №17 зображена потужна оборонна споруда з двома конусними дахами башта Баторська (вона ж і Кушнірська), від якої на захід іде проїзна брама та бастіон [19, с.19]. Турецький бастіон – побудований турками значних розмірів чотирьох аркова споруда [20, с.193]. Житлова забудова показана у вигляді скупчення одно- та двоповерхових будинків з двосхилими дахами. (Іл. 1).

Опис міста Кам'янця складений комісією кам'янецького старости 1700 року, є одним з найбільш ранніх архівних документів, що характеризують забудову північної частини міста. За описом на цю ділянку припадають кілька будинків з розділу «Вуличка Зантуська на середині вулиці Татарської від парафіяльного костелу по праву руку» і частина будівель з розділу «Ревізія від Кушнірської башти до Троїцької вулиці. Джерело подає інформацію, що по периметру площі розташовувались кам'я-

ниці, глинобитні та дерев'яні будинки, які належали кам'янецьким міщанам, а також присутні порожні ділянки ґрунту, які раніше були забудовані невеликими ветхими спорудами панів Яна Слюсаря, Богуша, Кузьми Кушніра, Шварча (ката кам'янецького). Цікавим фактом, є те що в частині міста, що належала русинам почали селитися представники католицьких орденів, зокрема: ділянка отців францисканців та ділянка панночок черниць-кармеліток [11, с.321-324].

Іл.1. Фрагмент гравюри К. Томашевича (1672–1679 рр.).

Згідно розпланування північної частини міста кінця XVII ст. за описом 1700 р. можна припустити, що по периметру досліджуваної ділянки знаходилось 13 садиб і дерев'яна церква Успіння Діви Марії, яка була розібрана турками на дрова [11, с.311]. Біля церкви розміщувався мурований будинок шпиталю, що використовувався руською громадою міста та проіснував до середини XVIII ст. [17, с.191]. Ще у XVII ст. на площі Руський ринок навпроти Кушнірської вежі розташовувався палац Потоцьких. Від палацу до башти стояв оборонний мур, у якому була проїзна брама, пізніше названа Вітряною [1, с.62].

Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 року подає більш точно структуру житлових будівель за розташуванням у частинах міста і кількістю помешкань. Згідно неї на Руському ринку сходилось дві вулиці Татарська і Зарванська, на яких були кам'яниці муровані з каменю або цегли, в основному дерев'яні доми та домики – невеликі дерев'яні будинки [9, с.203-204].

Підтвердженням архівних матеріалів є плани Кам'янця XVIII-XIX ст.

План 1753 року показує вільну від забудови центральну частину площі, що підтверджує факт руйнування центрального храму та шпиталю коло нього турками, в період їхнього панування на теренах Поділля. В північній стороні досліджуваної ділянки зображена масивна вежа з муром та бастіонами, а з південної – існує забудова, але контурів будівель не показує.

План Кам'янця 1773 р. Я. Шіллера, більш достовірніше відображає планувальну структуру площі, що має форму нерівнобічного чотирикутника. Зі сходу він примикав до вул. Зарванської, з півночі обмежувався батареєю Св.Марії (Турецькими бастіонами), Вітряною брамою і баштою Баторською, а з півдня – 3 парцелями та із сходу – 3 парцелями.

Іл.2. План міста 1773 р. Фрагмент.

Досліджуючи розподіл квартир в м. Кам'янці-Подільському 1789 року, історик М.Б. Петров зазначає, що в межах майдану-ринку спостерігаємо кам'яниці, доми-садиби, де жили міщани. Згідно документу північно-східний кут досліджуваної території займав дім кредиторів славетного Пшибиловського, за нею дім славетної Марти Лазаревичової та дворик вельможних спадкоємців Даровських. На розі вулиць Зарванської та Татарської, ймовірно розташовувався дворик вельможного Забажевського, за ним – дім славетного Мацея Іваницького, західною межею площі, можливо, міг бути дім славетного Пашковського [17, с.357-360].

На плані міста 1793 року також показано 4 будинки, які формують східну межу площі та 2 поодинокі будинки з південної сторони. Будівлі чітко виражені прямокутні та невеликі флігелі на деяких садибах. План відображає розташування будинків вздовж «червоної лінії» периметра площі. Подібна

ситуація забудови досліджуваної території простежується на плані 1797 р., де позначені літерою «f» житлові будинки з чотирисхилими дахами, які формували «червону лінію» забудови площі. Центральна частина площі має менші розміри і надалі залишається не забудованою.

За планами міста ХІХ ст. ситуація на площі залишається незмінною. Фортифікаційні споруди в незмінному стані, житлова забудова із східної сторони представлена 3 парцелями, де, ймовірно, кутовий будинок позначений жовтим кольором був кам'яним, а решта два – з червоною окантовкою – дерев'яним. З північної сторони біля бастионів показана споруда прямокутної форми під № 34, згідно експлікації відомо що це колишній казенний провіантний магазин, який перероблений в міський театр. За літературними джерелами театр на Руському ринку існував протягом 1856–1918 рр. (Іл. 3) [1, с.62].

Іл.3. План міста 1861 р. Фрагмент.

Історик О.Прусевич у своїй книзі «Кам'янець-Подільський. Нарис історичний» стверджує, що площа Руський ринок, мала назву М'ясний майдан, на околиці якої, в кінці садиби лікаря Кароля Пшиборовського, стояла Руська ратуша. Із східної сторони садиби, за словами автора, знаходилася церква Св. Архангела Михаїла [22, с.58].

Історичні листівки початку ХХ ст., відображають північну частину досліджуваної території. Згідно поштівок доміантною будівлею є вежа з брамою, будинки в один-два поверхи, проте їх кількість прорахувати важко. (Іл. 4).

Іл.4. Поштові листівки кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

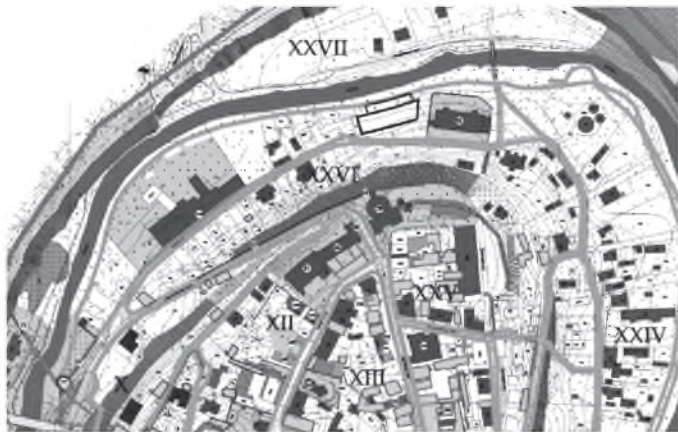
В фондах заповідника зберігаються копії інвентарних справ 20-х рр. ХХ ст. на деякі домоволодіння, що розташовувались на території досліджуваного площі. Існуючий матеріал дає нам змогу стверджувати, що парцелі склалися з 1-2 поверхових кам'яних будинків, флігелів та дерев'яних сараїв [3, 4].

На плані 1935 року чітких меж досліджуваної площі немає. Із східної сторони показані два двоповерхових будинки побудованих впритул один до одного, а з південної – на розі вулиць Зарванської та Татарської два поодинокі одноповерхові будинки. З північного краю вулиці Татарської показані двоповерхові будинку з обох сторін вулиць. У роки Другої світової війни (1941–1945 років) забудова досліджуваної ділянки зазнала менших втрат, в порівнянні з іншими кварталами Старого міста. Проте вона була знівечена в післявоєнні роки під час необґрунтованого знесення вцілілих споруд, хоча багато будинків потребували лише капітального ремонту. Відповідно до генплану 1952–53 рр. пошкоджені будівлі мали бути знесені, а вільні території озеленені [21, с.8,25] (Іл.5).

Іл. 5. Північна частина Старого міста. Фото 1960-х років.

На сьогодні площа Руський ринок – ділянка втраченої історичної забудови розташована на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», в ареалі 1 «Історичний центр міста», в північній частині Старого міста. На історико-архітектурному плані Заповідника ділянка площі Руський ринок знаходиться на північній межі

Іл. 6. Історико-архітектурний опорний план. Фрагмент

ці університету «Львівська політехніка» – Ю. Дубиком, Ю. Дибою, О. Антонюком. Відновленню будинків передували детальні історико-архівні та натурні дослідження, які проводились науковцями Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» та «Укрзахідпроектреставрація». При розгляді проекту на реставраційній раді при дирекції НІАЗу було запропоновано відтворити будинки на період середини XIX ст. з пристосуванням під приватне комфортабельне житло з використанням перших поверхів під офісні приміщення. Адже відбудова житлових будинків – це перший крок до регенерації Руського ринку. [7, с.4] Сьогодні майдан хоч не використовується повноцінно, але в містобудівній структурі Старого міста він відіграє надзвичайно важливу роль.

XII, XIII і XXV кварталів. (Іл. 6). Будівлі, що знаходяться в межах досліджуваної ділянки на опорному плані зазначені різним кольором: бузковим кольором зазначена втрачена історична забудова, коричневим кольором – значні історичні будівлі, темно фіолетовим – щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, бурдовим – архітектурно-археологічні залишки фортифікаційних об'єктів (пам'ятки національного значення) та жовтим – відбудовані об'єкти.

Відбудову будинків на площі Руський ринок, уздовж вулиці Зарванської, проводили приватні замовники за проектом, розробленим архітекторами з кафедри реставрації університету «Львівська політехніка».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. Львів, 1992. С.62
2. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Львів, 1904. Ч. 2.
3. Інвентарна справа на домоволодіння № 1 по вул. К. Маркса. НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Шифр 178/4885.
4. Інвентарна справа на домоволодіння № 3 по вул. К. Маркса. НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Шифр 179/4886.
5. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. Книга І.Т.І.Ч.І. / НПКЦ «Донжон». К., 2010. 361 с. НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів, інв. №3982.
6. Історична довідка на домоволодіння по вул. Кірова 3,5. НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Шифр 73/130.
7. Ківільша Г. Майдан Руський ринок //Кам'янець-Подільський вісник. 1998. 13 червня.
8. Крамар С.І. Самоврядування руської (української) громади Кам'янця у XV–XVII ст. / С.І. Крамар // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. 2014. Вип. 1. С. 35-43.
9. Крикун М. Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. //Український археологічний щорічник. Вип. 2. Т. 5. К.:Наукова думка,1993. С. 203-204.
10. Осетрова Г.О. Історична довідка на житловий будинок по вул. Зарванська,1. НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Шифр 73/154.
11. Петров М.Б. Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята Благодетельної Марії 1700 року від народження Христа // Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. Кам'янець-Подільський: Абетка–Нова, 2002. С. 322-324.
12. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку: Міське і замкове Управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
13. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. Кам'янець: Абрис,2004. С. 96.
14. Расщупкін О.І., Трубочанінов С.В. Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський: ФОП Син Я.І., 2017. С. 18-19.
15. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України: монографія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. С. 776
16. Рибчинський О.В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. 2015. № 816. С. 204-212. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPARX_2015_816_27
17. Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському від 8.10.1789 року // Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIIIст. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 357-360.

18. Сементовский А.М. Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. СПб., 1862. Т. 4. С. 1-78.
19. Сіцінський Є. Город Каменец-Подольский. Гравюра К.Томашевича 1673-1679 pp. К.,1895. С. 18-19.
20. Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник. Львів, 2007. С. 190-193
21. Фенцур В.В., Пагор В.В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і pp. ХХ ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 25.
22. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. K. - W., 1915. С. 55-58.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ.

1. Гравюра К.Томашевича 1673-1679 pp. Фрагмент: в книзі Є.Сіцінського «Город Каменец-Подольский». К.,1895.
2. План міста 1773 р. Фрагмент. РДВІА. Москва. Ф.349. Оп.17. Спр.598.
3. План міста 1861 р. Фрагмент. Фонди НІАЗ «Кам'янець».
4. Поштові листівки. Кам'янець-Подільський. Вигляд з північного боку. Фонди НІАЗ «Кам'янець».
5. Фото 1960-х pp. Північна частина Старого міста. площі. Фенцур В.В., Пагор В.В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і pp. ХХ ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С.34.
6. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. Книга І. Т.І. Ч.І. / НПКЦ «Донжон». К., 2010. 361 с. Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», науково-технічний архів, інв.№3982.

Л. І. Свінціцька

ФОРМУВАННЯ ЗАБУДОВИ САДИБИ ПО ВУЛ. ГОСПІТАЛЬНІЙ (ШПИТАЛЬНІЙ), 1–3

В статті досліджено формування забудови на ділянці по вул. Госпітальній в одному із південних кварталів в м.Кам'янці-Подільському. Проведено аналіз найбільш важливих архівних, бібліографічних та іконографічних джерел в межах з 1700 року та до наших днів. На основі існуючих фасадів станом на початок ХХ ст. подано розгортку по вулиці досліджуваної садиби.

Ключові слова: досліджувана ділянка, забудова, домоволодіння, будинок, план, загальний вигляд, містобудівна ситуація.

В процесі своєї еволюції кожне місто зазнає певних містобудівних трансформацій, таких як зміна планувальної структури, розширення середньовічних вулиць, втрата фортифікаційних споруд, будівництво нових житлових будівель... Не оминув розвиток і Старе місто Кам'янця Подільського. Аналіз таких перетворень дасть можливість цілісно розглянути формування міського простору. На сьогодні існує ще велика кількість ділянок садибної забудови, які цікаві та потребують досліджень. Однією з таких є територія, що заходить на південному схилі острова, яку в XIII-XIV ст. заселили вірмени.

Нині на досліджуваній ділянці, яка формує північно-західний кут вулиці Госпітальної, з півночі межує з пам'ятками архітектури – Будинком духовної консисторії (XVIII–XIX ст., охор. №1645) та Казематною баштою (1667 р., охор. №736), розташовані два житлові будинки. Один з яких за адресою вул. Госпітальна, 1 є житловим будинком, що на Історико-архітектурному плані НІАЗ «Кам'янець» показаний, як значна історична будівля, інший за адресою вул.Госпітальна, 3 є пам'яткою архітектури національного значення Будинок вірменського шпиталю (XVI–XVIII ст., охор. №1656) [18]. Між двома існуючими спорудами вздовж вулиці знаходився ще один будинок, який зазначено як «втрачена історична забудова». (Іл.1). Саме ці об'єкти культурної спадщини стали темою дослідження.

Найдавнішим джерелом, яке звертається до забудови вулиці, хоча на той час вулиця ще не була чітко протрасована, є Люстрація міста Кам'янця-Подільського 1734 року. Документ називає досліджувану частину міста, котра знаходилась на південь від Вірменського ринку, «За гауптвахтою». Забудову її утворювали кам'яниці, доми, домики та дворики, власниками яких були міщани, духовенство і шляхта. [7,ст.253,254].

Іл. 1. Історико-архітектурний опорний план НІАЗ «Кам'янець». Фрагмент.

Документ «Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському» від 8.10.1789 року фіксує, що по «Вулиці від ронделя за тринітарами», початок якої входить в сучасну Госпітальну вулицю, знаходиться домик та два склепики (номери згідно опису – 125, 126, 127), що перебувають у власності вірменського пробста, проте не зазначено про приналежність їх вірменському шпиталю. [15, ст.354]. Ряд дослідників: О.Прусевич [17, ст.86], Минас Бжишкян [9, ст.2], В. Григорян [5, ст.64], С. Шкурко [16, ст.116], Є. Мазурик [4, ст.144], укладачі 4 тому Пам'яток містобудування і архітектури Української РСР [13, ст.136], вважають, що один з досліджуваних будинків (вул.Госпітальна,3) і був вірменським шпиталем, побудованим у 1614 році.

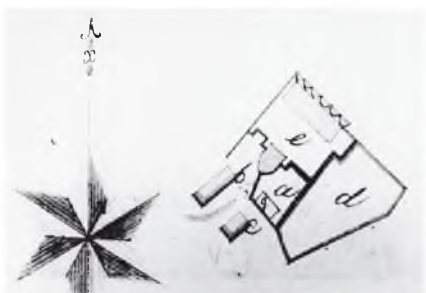
Проте існує й інша версія досліджуваної проблеми. Науковці М. Петров [13, ст.129] та Г. Осетрова [9, ст.5], досліджуючи забудову вірменських кварталів міста, стверджують про розміщення шпиталю у провулку Миколаївському, буд.№6. Про що знаходимо підтвердження в Описі Кам'янця 1700 року – в кінці «вулиці, що тягнеться від кам'яної Руської брами до Вірменського костелу» поряд з костелом, мається на увазі св.Миколи, знаходився вірменський шпиталь. [8, ст.331]. Відомо, що шпиталі, як правило, будували поблизу костелів. А назва вулиці Госпітальна (калька з російської мови) – Шпитальна збереглась з початку ХІХ ст. від місця розташування у казармах фортеці у ХVІІІ ст. військового шпиталю, що там знаходився. [14,ст.127].Та частина вулиці, що йшла від Вірменського ринку в південному напрямку повз нашу ділянку, у ХІХ ст. називалась Пожежним провулком.

Найдавнішим зображенням досліджуваної ділянки є гравюра Кипріяна Томашевича (1672 р.), де видно площу Вірменський ринок та ще не сформовано вулицю Госпітальну. Хоча забудова у південній частині міста є достатньо щільною і складається в основному з одноповерхових будинків.

Плани міста останньої чверті ХVІІІ ст. (1773, 1793 років) локалізують на повороті вулиці, у західній частині ділянку садиби, витягнуту по осі північ-південь. При чому, північна її межа утворювала червону лінію забудови вірменського ринку, а південно-західна формувала вулицю. На кінець ХVІІІ ст. ділянка вже була поділена на дві частини: північну вздовж ринку і південну вздовж вулиці Госпітальної, що є досліджуваною. З невеликим відступом вздовж вулиці, паралельно їй показано один будинок прямокутний в плані, витягнутий у напрямку схід-захід. Ділянка зі сходу була забудована двома окремо стоячими будинками, прямокутними в плані і витягнутими по осі північ-південь. Отже, на досліджуваній ділянці у ХVІІІ ст. розташовувалось три будинки.

Інформація з архівних документів 1829р. дає можливість визначити власників двох окремих будинків з проїздом між ними. Належали вони різним особам: ліворуч (літ.б) – Томашу Левицькому, праворуч (літ.с) – Костянтину Вишневському, згодом Михайлу Гаралевському [9, ст.3] (Іл.2). Історик Г.Осетрова зібрала матеріал, який уточнює містобудівну ситуацію на ділянці та подає фасад одного з будинків. Це був одноповерховий будинок, на високому цоколі, ймовірно з підвальним приміщенням. П'ять вікон оздоблені лінійними сандриками; горизонтальні членування – підвіконна профільована тяга та увінчуючий карниз. Довший фасад (довжиною 10,7 м) завершений парапетом. Дах чотиришилий.

На кресленні до Справи про добровільну угоду між родичами про дім Томаша Левицького по вул. Госпітальній (1834–1859р.р.) ситуація на ділянці не змінилася. Тепер колишній будинок Т. Левицького належить Островській, а будинок М. Гаралевського є власністю Гавронської. [10, ст.13].

Іл. 2. Ситуаційна схема східної частини досліджуваної ділянки. 1829 р.

Іл. 3. План міста 1840 року. Фрагмент.

Дані про власників третього будинку, тобто кутового, у цей період невідомі.

Для візуального з'ясування питання слід звернутися до історичних планів міста та іконографічних джерел. Так план 1840 року на об'єднаній ділянці фіксує вже чотири прямокутних в плані будинки під №627, 628, 629 і 630. Кожен з них орієнтований по осі північ-південь і вужчим боком виходить на вулицю. (Іл.3).

Саме на цьому плані у склад садиби входить новозбудований будинок позначений №628, поряд з кутовим. Наступним за хронологією є план 1873 р. на якому ситуація ідентична. А от на плані 1884 р. у східній частині змін у садибній забудові не відбулось, а у західній частині ділянки не показано жодної будівлі. Цікаво, що башта Казематна, яка була збудована у 1783 р. розташована у цьому ж кварталі на верхній терасі також не зображена. Ймовірно, що в період останньої чверті ХІХ ст. будинки були об'єднані в одну будівлю та надбудовано другий поверх.

У цих хронологічних межах знаходиться історичне фото загального вигляду каньйону. (Іл.4). На дальньому плані зображено два досліджуваних двоповерхових

Іл. 4. Загальний вигляд каньйону. Фото кін. ХІХ ст.

будинки, а два одноповерхових ще не перебудовані й не проглядаються з-за південного боку забудови вулиці.

Повертаючись до архівних матеріалів на домоволодіння по вул. Госпітальній, 1, відомо, що з 1883 р. до 1892 р. садиба належала Д. Біхдрікеру, з 1892 р. до 1897 р. – Д. Юфе. У 1883 р. був розроблений проект, можливо на реконструкцію існуючого будинку. Д. Юфе 1897 року продав дім Шейндлі Маламут. [11, ст.3,4].

У справі на домоволодіння по вул. Госпітальній, 1, що належало М.М. Маламуду, міститься виписка із Купчої кріпості з кріпосної книги Кам'янець-Подільського нотаріального архіва у 2-й частині м. Кам'янця за 28 червня 1897 р. з якої дізнаємось, що до складу садиби на куті Пожарного провулка і Госпітальної вулиці входили: 1). двоповерховий кам'яний будинок покритий залізом, 2). одноповерхова цегляна прибудова крита ґонтом, 3). триповерховий кам'яний будинок з підвалом критий ґонтом, 4). дерев'яний сарай а також усі інші будівлі і земля під ними площею 148 кв. сажні (674 м²) – це йдеться про забудову західної частини садиби (сьогоднішня адреса її Госпітальна, 1). Ці будівлі М. Маламуд, згідно з заповітом від 29 червня – 3 серпня 1910 р., отримав від своєї покійної дружини Ш.Ш. Маламуд. [3, ст.17].

Іл. 5. Ситуаційна схема досліджуваної ділянки.

Разом з тим у Справі йдеться про східну частину досліджуваної ділянки, тобто про сусіднє домоволодіння за адресою вул. Госпітальна, 3. До 1925 року вони належали М. Маламуду. На ситуаційній схемі подано під літерами А,Б,В,Г,Д садибу Маламуда, що займала четверту частину площі кварталу. [3, ст.30]. (Іл.5). Таким чином, вимальовується цілісна ситуація ділянки станом на 1920-і роки.

В Акті від 10 грудня 1925 року йдеться «перше домоволодіння, що знаходиться на розі звороту Шпитальної вулиці, денационалізовано гр. М. Маламуду і складається із будівель:

- а) одного двоповерхового цегляного будинку;
- б) одного двоповерхового мішаного будинку;
- в) одного одноповерхового мішаного будинку флігеля;
- г) двох сараїв – дерев'яного та мішаного збудування.

Друге домоволодіння, що знаходиться теж на Шпитальній вулиці в межу з першим домоволодінням, націоналізоване і здано в оренду тому ж М. Маламуду і складається із наступних домобудівель:

- а) одного двоповерхового цегляного будинку;
- б) двоповерхового флігеля-прибудови до головного корпусу будинку;
- в) двоповерхового флігеля;
- г) одного кам'яного сарая (прибудованого з півдня до Казематної башти)». [3, ст.25], [2, ст.44].

У Формулярі нерухомого майна по вул.Госпітальній,3 станом на 21 червня 1925 р. описано будівлі, що знаходяться на цій ділянці площею 170 кв. сажні (774 м²): житловий кам'яний двоповерховий дім площею 92,14 кв. сажні (419 м²), житловий кам'яний двоповерховий флігель площею 14,62 кв. сажні (66,5 м²) та нежитлові будівлі – двоповерховий кам'яний сарай з клозетом, ще один сарай і одноповерховий кам'яний сарай.[2, ст.2].

У межах другої половини ХІХ ст. і на початок ХХ ст. у рамках уже сформованої розпланувальної структури відбувалось ущільнення забудови кварталів, зокрема кварталу ХХ позначеного на

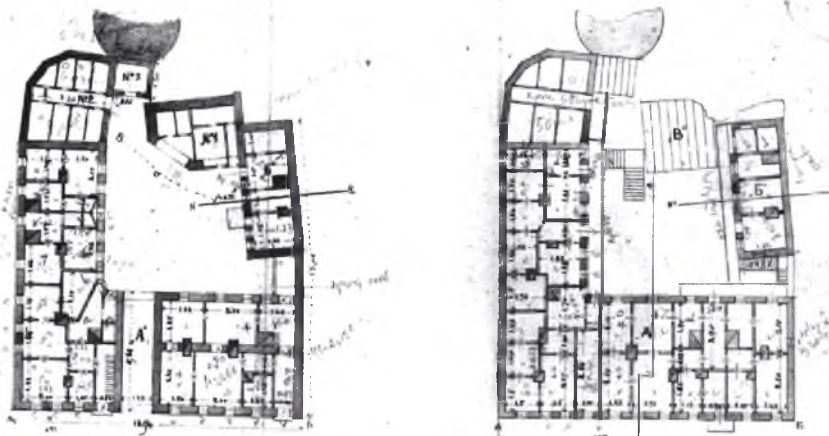
ЮАП НІАЗ «Кам'янець», південну межу якого формує досліджувана забудова. Вичерпну інформацію можна отримати з плану 1930-х років (Іл.6) та планів будинків і їх фасадів, що містяться у справі. (Іл.7-14).

Як бачимо ситуаційна схема співпадає з фрагментом плану міста 1930-х років, визначає поверховість будівель, що є ідентичною до інформації у справі. (Іл.6).

Таким чином, до складу садиби входив двоповерховий будинок у формі літери Г з підвалом у східній частині (сьогодні у нього адреса: вул. Госпітальна, 3, на кресленнику – позначений літ. А). Південний фасад головного будинку виходив на вулицю. Прямокутної форми проїзд, дверні та віконні прорізи були оздоблені обрамленнями із замковими каменями; кути декоровані простими лопатками; перший і другий поверхи умовно розділені профільованою тягою; увінчано будинок карнизом. На вуличному фасаді влаштовано один балкон. Вхід у приміщення другого поверху з боку двору здійснювався кам'яними сходами вздовж дерев'яної галереї. Інші зовнішні сходи обслуговували південно-східну частину будинку та двоповерховий флігель, розташований вздовж східної межі ділянки (на кресленнику – позначений літ. Б). З півночі до будинку, з півдня до Казематної башти та з заходу до флігеля були прибудовані господарські будівлі: двоповерхова, де розмістились туалети і комора (на кресленнику позначена №2), одноповерхова (на кресленнику позначена №3), одноповерхова (на кресленнику позначена літ. «В»). В результаті периметральна забудова утворила внутрішній дворик. (Іл.7,8).

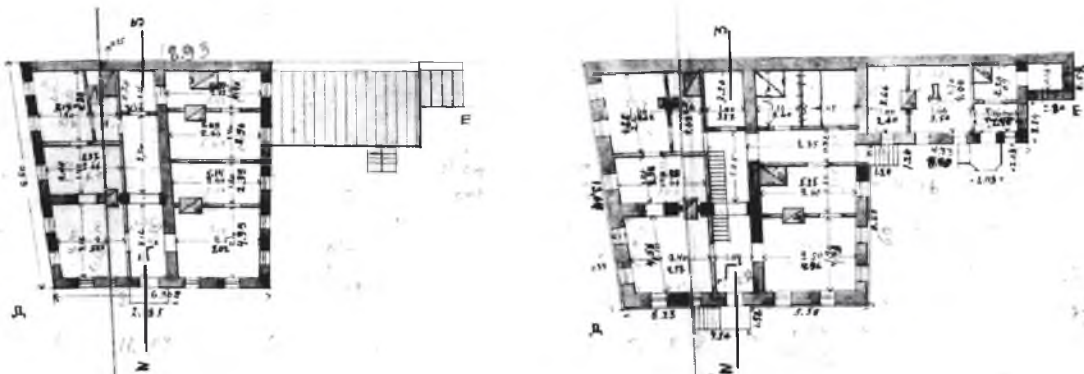

Іл. 6. План міста Кам'янця-Подільського 1930-х років. Фрагмент

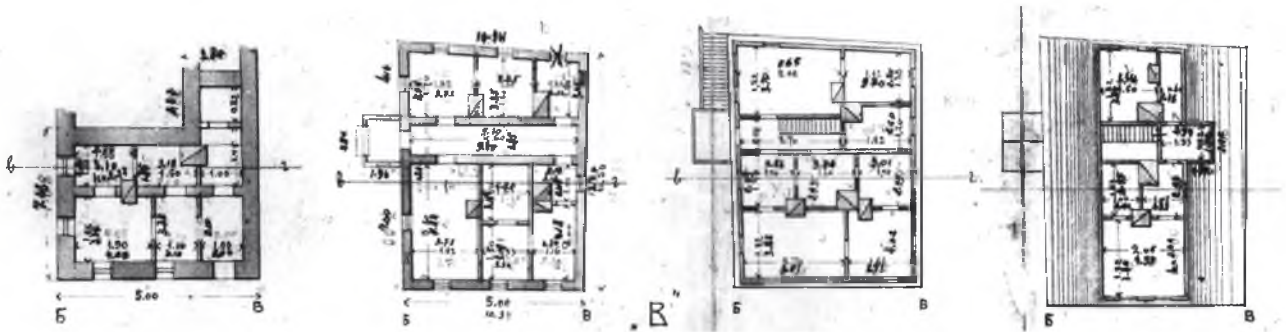
Іл. 7,8. Плани першого і другого поверхів житлового будинку «А» та плани двоповерхового флігеля «Б», вул. Госпітальна, 3.

До складу західної забудови садиби входили два житлові двоповерхові будинки. Кутовий, що в плані був близький до квадрату (на кресленнику позначений літ. Г, сьогодні в нього адреса; вул. Госпітальна, 1) та збудований нижче по рельєфу, прямокутний в плані (на кресленнику позначений літ. В, сьогодні не існує). Перший побудований на високому цоколі з підвалом майже під всім будинком, окрім північно-західної частини. Головний вхід здійснювався з боку вулиці над яким влаштовано вихід на балкон. Віконні та дверні прорізи оздоблені «вухастими» сандриками. Фасади поділені міжповерховою тягою та увінчані профільованим карнизом. Південний фасад завершений фронтоном, декорований трьома нішами. Вздовж північної межі з сусідньою садибою до східного фасаду прибудовано одноповерховий флігель з окремим входом з боку подвір'я (на кресленнику позначений літ. Д). (Іл.9,10).

Іл. 9,10. Плани першого і другого поверхів житлового будинку «Г» і план першого поверху флігеля «Д», вул. Госпітальна, 1.

Наступним будинком на ділянці є також житловий будинок, який на плані 1930-х років показано триповерховим, нині втрачений. З боку вулиці Госпітальної він насправді мав три поверхи, на високому цоколі з мансардою. Оскільки він врізався в схил, що опускався від Вірменського ринку, то з півночі і сходу сприймався двоповерховим. За конструктивною ознакою він був змішаний, оскільки цокольний поверх збудований з каменю, перший цегляний, а другий та мансардний виконаний в дерев'яних конструкціях. Кожен поверх мав окремий вхід. Декор фасадів стриманий. В глибині двору розташовувалась ще одна господарська будівля на кресленнику позначена №5. (Іл.11,12,13,14). На фото кінця ХІХ ст. видно щипець цього будинку та двохсхилий дах. (Іл.4).

Іл.11,12,13,14. Плани цокольного, першого і другого поверхів та мансарди будинку «В», вул. Госпітальна (сьогодні втрачений).

Іл.15. Реконструкція розгортки садиби по вул. Госпітальній за існуючими фасадами станом на 1920-і роки.

1934 року частину будівель на садибі планували передати веттехнікуму з наступним пристосуванням під гуртожиток інвалідів, інші, що використовувались Комунвідділом під житло, потребували капітального ремонту. [1]. У списку домоволодінь Кам'янця на 1935р. під №346 значиться два домоволодіння: по вул.Госпітальній, 1, що належало Жилкооп №14 та по вул.Госпітальній, 3 – належало Собесу.

Післявоєнний план 1948 року відобразив стан забудови, на якому середній будинок на досліджуваній ділянці – розвалено. Можливо він, оскільки був фахверковим у верхній частині зруйнувався з плином часу, або ж став жертвою генерального плану Кам'янця-Подільського 1948 року. Розроблений план був у 1946 році Діпромїстом УРСР (арх. Демиш Л.С., Миронович А.А.) і передбачав у історичну забудову вводити нові форми, середквартальні споруди підлягали зносу, звільнені площадки – озелененню. [6,ст.65].

Аналізуючи кресленники можна уявити, який вигляд мала забудова північної сторони вулиці Госпітальної в досліджуваних межах. (Іл.15). Проведений аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що забудова на ділянці сформувалась у другій половині ХІХст. на основі забудови ХVІ–ХVІІІ ст. На період перед Другою світовою війною досліджувана територія була найбільш щільно забудована житловими будинками, флігелями і господарськими спорудами. У повоєнні роки, коли масово розбирались пошкоджені будівлі, на досліджувальній ділянці збереглося два будинки. Під час їх реконструкції, що проводилась у 1960-і роки, частково було змінено планування будинків, форму дахів, конструкції та покриття, спрощено декор фасадів. Нині обидва будинки використовуються під житлові квартири. До них здійснено ряд прибудов, що за своєю архітектурою є несумісними з історичним середовищем. Великий простір, що утворився між будинками на місці існуючого, стоїть пустирем вже не одне десятиліття.

Сьогодні постає питання про наукову регенерацію середньовічного житла міста на основі капітальних підземних частин, що повинна відповідати історичним принципам формування міського середовища та не бути дисгармонійною. І такі приклади відтворення не поодинокі як в Європі, так і в Україні. Оскільки архівних матеріалів історичної забудови по вул. Госпітальній, 1-3 достатньо, то завдання відтворення міського середовища кварталу є цілком досяжним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. ДАХМО Ф.Р-731, оп.1, од зберіг.87, 1934р.
2. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Справа на домоволодіння №1 по вул. Госпітальній. – інв. № 208/4915
3. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Справа на домоволодіння №3а по вул. Госпітальній. – інв. № 209/4916
4. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів, 1992. – 143-144.
5. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии)./ Отв. редакторы Л.С. Хачикян, Я.Р. Дашкевич. – Ер.: Изд-во АН Арм.ССР.1980. – С.64.
6. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. Книга І. Т.І. Ч.І. / НПКЦ «Донжон». – К., 2010. – 361с. – Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», науково-технічний архів, інв. № 3982.
7. Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). «Український археографічний щорічник. Нова серія», 1993, т. 5, вип. 2. – С.253-254.
8. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р.: в книзі Петрова М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С.331.
9. Осетрова Г. Історична довідка на пам'ятку архітектури національного значення. Будинок вірменського шпиталю (вул. Госпітальна, 3). – Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець», інв. № 42, (ш.73/150) – С.2, 3, 5.
10. Там само. – С.13.
11. Осетрова Г. Історична довідка на житловий будинок по вул. Госпітальній, 1 – Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець», рукопис (ш.73/152) – С.3,4.
12. Памятники градостроительства и архитектуры. Укр.ССР Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. 4.-К: «Будівельник», 1986. – С.136.
13. Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський.: Абетка-НОВА, 2002. –С.129
14. Прокопчук В. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В.С. Прокопчук, І.О. Старенький. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2014. – С. 127.
15. Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському від 8.10.1789 року: в книзі Петрова М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. – Кам'янець-Подільського: Абетка-НОВА, 2002. – С.354.
16. Шкурко С.К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.)/ С.К. Шкурко; за наук. Ред. Канд. Архітектури О.А. Пламеницької. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори –2006», 2017. – 120 с. – С.116
17. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski, K-W. – 1915. – С.86.
18. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-n> Постанова РМ УРСР від 6.09.79 р. № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української УРСР, що перебувають під охороною держави». – С.38.

А. Ю. Скрипник

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА КВАРТИРНА КОМІСІЯ ЯК ПІДРОЗДІЛ МІСЬКОГО ВРЯДУВАННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

В статті висвітлено функціонування однієї з маловідомих установ міського управлінського апарату по вирішенню питань постійного чи тимчасового розміщення військових частин в губернському Кам'янці-Подільському. Окреслено основні напрямки роботи комісії, показано проблематику її діяльності, принципи формування кадрового складу з числа жителів міста. Представлено реалії змушеного соціального співіснування місцевих мешканців та військових.

Ключові слова: *губернська адміністрація, квартирна комісія, розташування, житловий фонд.*

У довідкових виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зустрічаємо тлумачення і формулювання предмету даного дослідження: «Квартирна комісія – один з міських станових органів самоврядування, створених за «Жалуваною грамотою дворянству і містам» у 1785 р. Функції квартирної комісії полягали в організації обліку кількості кімнат в кожному будинку і призначення черги для постою. Комісія здійснювала також оцінку нерухомого майна. Захищати інтереси городян та їх квартирників ставилося в обов'язок квартирмейстеру міста, одночасно він був депутатом комісії від городян. Посада голови була виборною, він звітував перед міською думою і квартирною комісією, а сама структура входила до відомства Міністерства внутрішніх справ» [19, с. 201-202].

У енциклопедичних словниках Російської імперії ця міська адміністративна установа ототожнюється з поняттям «квартирного розташування військ у мирний та воєнний час» і асоціюється з безпосередніми функціями та обов'язками місцевих органів влади щодо забезпечення армійських підрозділів [18, с. 852-853; 1, с. 662].

Зважаючи на гострий брак приміщень для постою, в губернських і повітових містах Поділля, ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. під контролем військових і цивільних губернаторів почали свою роботу Квартирні комісії. Тоді вони склалися лише з двох осіб за вибором від дворянства терміном на три роки, з квартирмейстерів – по одному на кожну частину міста за вибором міщан терміном на один рік, та поліцмейстера [15, с. 279]

Одразу ж стало очевидним, що головний тягар нестимуть міські жителі, зважаючи на повну чи часткову відсутність зручних приміщень для постою це надавало проблемі ще більшої гостроти. Головним завданням установи був рівномірний і об'єктивний розподіл військових квартирантів між усіма мешканцями. Від губернаторів вони отримували повну інформацію щодо кількості військовослужбовців у місті та їх розташування на даний час [3, арк 2-3зв; 9-13]. Іноді ситуація ставала настільки гострою, що до постою залучали вільні помешкання канцелярських і поліційних чиновників, службовців медичного, судового та поштового відомств.

Суттєве збільшення кількості військ на початку XIX ст., а відтак неспроможність комісії раціонально їх розмішувати, викликали скарги міщан. У 1808 р. стала очевидною необхідність створення сталих фахових утворень під контролем губернської адміністрації на постійній і професійній основі. Нова комісія складалася з поліцмейстера, одного депутата від дворянства, другого від купецтва і міщан, та представник від єврейської громади. Пізніше, з метою запобігання хабарництва і корупції, з 1827 р. Сенат встановив обмеження перебування на посаді депутата терміном на один рік, але з правом переобрання на наступний строк [13, с. 437-438]. Комісія перебувала під адміністративним контролем Подільського губернського правління, яке корегувало її роботу і визначало ступінь ефективності за двома критеріями – оптимальне розміщення усіх військових та відсутність нарікань обивателів [7, арк. 31].

З метою підвищення раціональності розташування та моніторингу завантаженості житлового фонду, з початку 30-х рр. XIX ст. губернатори отримували щомісячні звіти від Квартирних комісій. Кожен із трьох губернських центрів Правобережжя був поділений на територіальні частини. Наприклад, Київ мав Першу, Другу, Третю, Четверту частини, передмістя Куренівка та Казарми [17, арк. 25-26]. Кам'янець-Подільський – Першу, Другу, Третю частини, Польські фільварки, Руські фільварки, передмістя Беланівку та Берести [2, с. 17]. У спеціальній таблиці-звіті чиновники позначали, скільки будинків займали генерали, офіцери та нижні чини в кожній із частин; хто з обивателів тимчасово не має постою; утримували на обліку й зовсім порожні помешкання, «звільнені через бідність». Це дозволяло мати об'єктивну картину й оперативно реагувати на вимоги військових

Квартирна комісія брала на облік усі будівлі в місті і розподіляла чергу на постій шляхом повідомлення і видачі однакових квитків (квитанцій – А.С.) господарям і квартирантам [6, арк. 2-4; 31-33]. Часто особовий склад рот і батальйонів вдавалося поселити, минаючи великі труднощі, однак існувала ще одна проблема. Часто бракувало придатних господарських приміщень для лазаретів, кузні, майстерень, стаєнь, складів та інших важливих полкових підрозділів. Влада вбачала вихід із ситуації в тому, щоб перекласти сплату за оренду приміщень на місцевих мешканців. Для цього поділили будівлі на класи, відповідно до їхнього розташування, площі та доходів власників. За цими критеріями визначалася й сума сплати. Розцінки мав затвердити губернатор, а зібрані кошти зберігалися у Казенній палаті і витрачалися за необхідності [14, с. 354-356].

Відповідно до податкового законодавства з мешканців-домовласників збирався квартирно-відсотковий збір, який спрямовувався до бюджету міської думи. Дрібні господарі, хто не мав на постої військовослужбовців сплачували на рік від 1 до 15 рублів, залежно від розмірів приміщень. В Кам'янці таких власників нараховувалося близько 100 осіб, а загальні надходження склали 300-400 рублів. З заможних збирали від 10 до 20 рублів, але їх кількість була менша й в середньому складала 60-70 осіб. Таким чином, міська влада могла розраховувати на капітал у розмірі біля 2000 руб. на рік, які спрямовувалися на сплату за оренду того ж житла для військових, а збір цих податків за наказами губернських правлінь здійснювали чиновники повітових поліційних управлінь. Утворився своєрідний фінансовий обіг чи перерозподіл коштів в межах міста направлений на збереження та ремонт приміщень [10, арк 1-3; 4; 9; 133]. В губернському Кам'янці-Подільському Квартирна комісія вважала доцільним встановлювати розмір такого збору на певний термін, в середньому на кожні два роки, з фіксованою сплатою, залежно від розмірів будинку та його розташування. Через природній ландшафт Смотричського каньйону бралася до уваги як швидко і зручно можна дістатися центральної частини міста. Відповідно на околицях, таких як Зінківці, Карвасари, Татариски, плата була меншою, а неплатоспроможні мешканці змушені були приймати на постій військових [4, арк. 1-3; 7].

Одним з недоліків роботи чиновників комісій було неправильне формування офіційної розкладки квартирної збору по місту. За викладками комісії виходило, що власники великих будинків

сплачували не значні суми, а господарі менших помешкань – яких було на багато більше – змушені були платити не обґрунтовані та обтяжливі для них тарифи. Як правило такі постраждали писали скарги до губернського начальства звертаючи увагу на лобювання інтересів депутатами від заможних прошарків [5, арк. 1-4; 13-15зв].

Пряма залежність між кількістю військ у населених пунктах та станом житлового фонду диктувала еволюціонування функцій і персонального складу міських Квартирних комісій. Часто штат квартирної комісії наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. був далеким від передбаченого законодавством в бік суттєвого кількісного збільшення її членів. Так в Подільській губернії на 1859 р. тільки шість повітів (Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Літинський, Вінницький, Гайсинський та Ушицький) мали комісії у повному штатному складі. Голова: начальник повітової поліції; депутати від дворян, міщан-християн, євреїв та секретар. У летицькій, ольгопільській і балтській комісіях були відсутні депутати від дворян; у брацлавській працювали лише один депутат і секретар; у ямпільській, в. о. голови був губернський секретар, і по одному депутату від дворян і євреїв; у могилів-подільській – один депутат від дворян, і чомусь двоє депутатів від міщан-християн. [9, с. 72-108]. В разі збільшення обсягу обігових документів і справ, комісії просили міські думи виділити додаткові кошти на наймання ще одного секретаря чи справочинця [8, арк. 11].

Таке довільне комплектування ставало результатом низки причин: по-перше кількості військово-службовців розміщених у кожному окремо взятому місті; по-друге формування особового складу залежало від особистої ефективності самих чиновників та їх спроможності виконувати свої обов'язки; по-третє ступеня потреби у лобюванні і захисті інтересів своїх громад кожним окремим депутатом; по-четверте – фінансовою спроможністю утримувати комісію на кошти міста [16, с. 44].

Кадровий склад комісії періодично змінювався й по причині особистих життєвих обставин їх членів. Це могло бути переведення на інше місце служби чиновника, не спроможність виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, певні сімейні обставини тощо. У таких випадках відставник подавав рапорт у саму комісію з вказанням причини, голова комісії доповідав до губернського правління, що потрібно призначити вибори нового депутата, трохи згодом подавався список кандидатів «на обговорення» повітовому предводителю дворянства, до губернського начальства, керівництву кагалів, купецтву та міщанам. Вибори відбувалися тільки у межах певної громади, під наглядом і контролем членів комісії та представників губернської влади [11, арк. 8-10; 16-19]. Сама комісія також могла рекомендувати до свого складу старих чиновників, які вже працювали чи нових кандидатів.

Іноді вибори перетворювалися у справжні соціальні баталії між владою і мешканцями. Траплялися випадки коли усі кандидати не влаштували когось з суперників, а у випадку нав'язування без згоди інших, така комісія не могла б нормально працювати у майбутньому, що нікого не влаштувало. Усі учасники виборчого процесу мали шукати компромісні варіанти, а коли справа заходила у глухий кут приходилося втручатися губернським установам в якості суддів. За результатами виборів, губернське правління та міська дума, через періодичну пресу та оголошення повідомляли про вибір нового депутата та його вступ на посаду [11, арк. 2-2зв; 3-3зв 14; 56-56зв].

У січні 1863 р. штаб Київського військового округу (КВО) звернувся до повітових міських та поліційних чиновників, як членів Квартирних комісій, з проханням ще раз переглянути можливості і варіанти розміщення військ на місцях. «Військове міністерство прагнучи полегшити мешканцям відбування постійної повинності і бажаючи створити зручності військам при квартируванні, прагне перейти від існуючого порядку до їх розміщення суто у казармах». По усій території КВО розпочали складати списки тих приміщень, господарі яких погодяться віддати під постою на тривалий термін. Водночас, за наказом генерал-губернатора Анєнкова, чиновники комісій мали надати відомості: 1) чи можлива побудова казарм на кошти мешканців; 2) скільки місцева влада може надати окремих будівель замість постійних квартир; 3) можливість винаймання в міщан господарських приміщень; 4) перспектива побудови казармених приміщень сільськими і міськими громадами чи окремими особами.

За весь час своєї діяльності в першій половині XIX ст. роботу Кам'янець-Подільської квартирної комісії не варто оцінювати як ефективну, але й цілком провальною вона теж не була. Діючи як один з підрозділів місцевої адміністрації, вона були вражені тими самими вадами, що й інші установи. Часто, використовуючи своє службове становище, чиновники комісії вступали у змову із заможними міщанами, отримуючи хабарі за позбавлення від постою; крали казенні кошти та фальшували документи. Ледь не головним рушієм у бік позитивного виконання своїх обов'язків служило намагання тимчасово влаштувати військових у своєму населеному пункті з найменшими незручностями і обтяженням для земляків з надією на швидке зменшення кількості транзитних і постійних військових. Протягом багатьох років добре знання житлового фонду та пошук оптимальних варіантів чиновниками не давали вагомих приводів для широкого невдоволення обох сторін, які самі розуміли проблемність вирішення питання шляхом конфронтації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Большая энциклопедия / [под ред. С. Н. Южакова]. Десятый том. Идумэя-Китченерь. С-Петербург : Т-во «Просвещение». 1902. 794 с.

2. Городские поселения в Российской империи. Том четвертый. С-Петербург : В типографии К. Фульфа. 1864. 805 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 122. Оп. 1. Спр. 26. Арк 2-3зв; 9 –13.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-3; 7-7зв.
5. Там само. Спр. 84, арк. 1-4; 13-15зв.
6. Там само. Спр. 96. Арк 2-4; 31-33.
7. Державний архів Волинської області. Ф. 229. Спр. 44. Арк. 31.
8. Державний архів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 8-10; 16-19.
9. Там само. Оп. 2. Спр. 666. Арк. 11-11зв.
10. Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-3; 4; 9; 133.
11. Там само. Спр. 16, Арк. 2-2зв; 3-3зв; 14; 56-56зв.
12. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. изд. ред. Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск : В типографии Губернского правления. 1859. 179 с.
13. Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ), Собр 2. Т. II. № 1095. С-Петербург : 1830. 1138 с.
14. ПСЗРИ. Собр 1. Т. XXX. № 25114. С-Петербург : 1830. 1404 с.
15. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: С. 278–288.
16. Скрипник А. Ю. Зміни порядку квартирування російських військ у Київському генерал-губернаторстві в 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. // Матеріали міжн. наук-практ. конф. «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень». (19-20 лютого 2016 р.). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 42–45.
17. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДІАУК). Ф. 533. Оп. 5. Спр. 587. Арк 25-26.
18. Энциклопедический словарь / [под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского] Т. XIVa (28). Карданахи-Керо. Изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.- Петербург). С-Петербург : Типо-Литография И. А. Ефрона. 1895. 960 с.
19. Энциклопедия военных и морских наук / [Составлена под главной редакцией генерал-лейтенанта Г.А. Леера]. Том. IV. Кабаль-Ляхово. С-Петербург : В типографии В. Безобразова и Комп. 1889. 642 с.

О. І. Пилипишин

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті проаналізовані праці сучасних дослідників про розвиток освіти в Україні першої половини ХІХ ст. загалом та на території Поділля, зокрема. З'ясовано внутрішні та зовнішні чинники, що впливали на розвиток освіти у Подільській губернії.

Ключові слова: *Поділля, гімназія, навчальний заклад, середня освіта.*

Систематизація та узагальнення розвитку освітнього питання на Поділлі в першій половині ХІХ ст., відбувалось відповідно до таких критеріїв, як *історико-політичні процеси* (зміна адміністративного підпорядкування, збереження сильної польської позиції в регіоні в першій третині ХІХ ст. та русифікаторські заходи російського уряду), що зумовлювали особливості становлення та розвитку освітньої справи та змісту педагогічного процесу в регіоні дослідження, та *правові* (прийняття Статутів університетів 1804, 1828, 1835 рр., Статуту Віленського імператорського університету 1803 р., Попередніх правил, Указів імператора, розпоряджень та постанов уряду), адже зміст нормативних документів, що регулювали діяльність освіти на Поділлі, визначав, своєю чергою, зміст освіти й структуру організації педагогічного процесу в різних типах навчальних закладів.

Можна виокремити декілька періодів розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст.

I період – 1802 – 1816 рр. – початок реформ в освіті, помітний лібералізм в освітній політиці російського уряду, що проявлялась у міцних позиціях польської еліти в регіоні;

II період – 1817 – 1828 рр. – зміна політичних стратегій центральної влади щодо освітнього питання регіону дослідження, початок процесу реакції російського уряду стосовно польської присутності в регіоні та нагляду над польськими навчальними закладами Поділля;

III період – 1829 – кінець 40-х рр. – посилення русифікації, цензури, обмеження автономії університетів, закриття польських навчальних закладів, становлення середньої освіти.

Для першого періоду характерне виокремлення освітньої галузі в самостійний державницький інститут шляхом створення відповідного відомства МНО (1802 р.), початок реформування шкільництва в регіоні, підпорядкування Поділля Статуту Віленського імператорського університету, який був ухвалений у 1803р.

У межах виокремленого періоду народну освіту забезпечували переважно церковно-парафіяльні й дяківські початкові школи, де учні мали змогу отримати елементарні знання з основних предметів: читання, лічби та письма. Характер освіти в них був клерикально-схоластичним, адже основним методичним забезпеченням у них були Псалтир, Часослов і тексти церковних піснеспівів. Навчальний процес у таких школах забезпечували священнослужителі низького чину без належної педагогічної підготовки [1].

Заможні верстви населення Подільської губернії, переважно поляки за походженням, мали змогу продовжувати своє навчання в більш престижних єзуїтських навчальних закладах, які функціонували як для освітньої підготовки, так і для латинізації та ополячення українців. Переважна більшість православного населення загалом ставилася до польських навчальних закладів із недовірою й підозрою, вбачали в них засіб ослаблення духовного потенціалу українського народу [1, с. 33].

Під керівництвом графа П. Завадовського 24 січня 1803 року були затверджені попередні правила освіти – законодавчий акт, що містив основи нової навчальної системи. Згідно з цим документом, навчальні заклади були поділені на чотири рівні:

- приходські училища
- повітові училища;
- гімназії;
- університети.

Відповідно до положень цих Правил, територія Російської імперії була поділена на навчальні округи, адміністративними центрами яких були університети. У кожному окрузі, всі чотири розряди училищ утворювали згідно зі встановленим порядком. Навчальні плани складали так, аби кожне нижче училище слугувало підготовчою базою для вищого, включно до університету. На чолі університету, який являв собою освітньо-адміністративний центр навчального округу, був попечитель, під його безпосереднім керівництвом перебувала губернська гімназія. Гімназії очолювали директори, які надавали «загальний нагляд» за повітовими й подібними їм училищами, а наглядачі повітових училищ спостерігали за порядком у приходських. Згідно з указаним нормативним документом, утримання навчальних закладів забезпечувала державна скарбниця, Накази громадської опіки й прибутки міської громади [2, с. 51].

Особливістю розвитку навчальних закладів Поділля в першій половині XIX ст. у межах першого періоду було те, що вони не підпорядковувались положенням Статуту університету 1804 р. Їхню діяльність регламентував Статут Віленського імператорського університету, який було затверджено роком раніше.

Як зазначається в преамбулі цього документа, він виданий «бажаючи, утвердити благодать в усіх регіонах Імперії для освічення народу...» [3, арк.1]. Документ містить загальні постанови про училища округу. Фінансування центру навчального округу, тобто університету, здійснювали в сумі 105 тис. рублів сріблом, яке утримували з поїзуїтського майна, він перебував під безпосереднім керівництвом попечителя, який призначався на цю посаду імператором [3, арк. 5].

На школи Поділля, для щорічного інспектування гімназій і повітових училищ округу, призначали від 3 до 4 візитаторів (наглядачів, інспекторів), яких обрала рада університету з числа дійсних і заслужених професорів і почесних членів, обраних на цю посаду кандидатів подавав попечитель на затвердження Міністру народної освіти [3, арк.11].

Згідно з §41 Статуту, університет мав забезпечувати педагогічними кадрами всі училища навчального округу, загальні збори університету кожні чотири роки обирали директора гімназій і наглядача повітових училищ, а ректор університету мав повноваження на інспекцію училищ увіреного йому округу [3, арк. 20].

18 липня 1803 р. видано Указ, який засвідчував лояльну політику царської влади до польського питання в освіті, адже цим документом регламентували підготовку фахівців римо-католицького віросповідання для низки епархій Подільської губернії, а також організацію навчання при монастирях католицького та уніатського віросповідання [3, арк. 29].

Також цей факт досить влучно характеризує історик М. Грушевський:

«У землях, які відійшли від Польщі до Росії, українському народу не стало легше. Навпаки, сильна рука нової російської адміністрації передала пануванню польського поміщика над українським холопом ще більшу силу й упевненість, якої воно не могло мати в безсилій, розхитаній шляхетською анархією Польській державі».

За свідченнями С. Рождественського, упродовж 1804 р. були організовані центральні установи й навчальні округи, створені середні та нижчі заклади освіти, статuti вищих та середніх навчальних закладів [2, с. 41].

5 листопада 1804 р. було прийнято Статут університетів Російської імперії та Статут навчальних закладів, підвідомчих університетів, у яких також були визначені основні положення реформування освіти в державі. Л. Прокопенко вказує на те, що система управління, закладена в Статуті 1804 р., полягала в запровадженні суворо централізованого, ієрархічного керівництва, яке передбачало безпосередню залежність нижчих ланок системи освіти від вищих, а саме: парафіяльні училища підпорядковувались доглядачу повітового училища, повітові училища губернії – директору гімназії, гімназії – ректору університету, університет – попечителю навчального округу, попечитель – міністру народної освіти, а останній – безпосередньо імператору. Так, управління освітою ставало складовою загального розгалуженого й централізованого державного апарату. Позитивним моментом у цій ієрархії є те, що вперше за всю історію освітньої справи створювали спеціальну адміністрацію освіти, яка складалася з фахівців освітянської справи.

С. Рождественський виокремлює й інші позитивні сторони цього документа: зокрема, Статут 1804 р. надав університетам широку автономію і свободу викладання. Головною умовою автономії було перебування попечителя округу поза його межами. А в самому університеті була рада університету, яка складалася з ординарних, заслужених професорів та ад'юнктів, які під головуванням ректора збирались один раз на тиждень для розгляду основних наукових та адміністративних питань. Ректора обирали щорічно з числа ординарних професорів, його кандидатуру мав затвердити імператор за поданням міністра народної освіти. З кола професорів обирали й деканів факультетів, яким належала виконавча влада в університеті [2, с. 57].

Проаналізувавши положення Статуту університетів 1804 р., а також наявність Статуту Віленського імператорського університету (1803 р.), можемо констатувати, що в межах першого періоду розробленої періодизації відобразилися ліберальні, демократичні стратегії російського уряду, особливо те, що стосується Південно-Західного регіону великої держави, зокрема навчальних закладів Поділля.

Оскільки на університети поклали керівництво всіма навчальними закладами округу, то при раді університету створювали спеціальні колегії – училищні комітети в складі шести професорів, які щорічно переобиралися, на чолі з ректором. Вони виконували функції методистів та інспекторів, щорічно відвідували навчальні заклади підвідомчих губерній, складали детальні звіти про їхній стан, методичне та матеріальне забезпечення.

У положеннях Статуту 1804 р. зазначалось, що юнаків мали підготувати до вступу у вищу школу, давати завершену освіту тим, хто не бажає продовжувати навчання далі, тобто після закінчення навчання в приходському училищі не продовжувати його в повітовому чи гімназії. Крім того останні, згідно з указаним документом, повинні були готувати учителів для нижчих шкіл: «повітові училища повинні відкрити дітям різних соціальних верств необхідні знання, які відповідають їхньому стану і їхній сфері зайнятості»; мета діяльності приходських училищ, згідно з положеннями Статуту, полягала у «наданні дітям селян та інших прошарків населення належних знань, необхідності зробити їх у фізичному та моральному відношенні кращими, дати їм точні поняття про явища природи і викоринити в них народні забобони, дія яких шкодить їхньому благополуччю, здоров'ю й матеріальному стану», тобто надати початкові елементарні знання для кращої інтеграції в суспільство [2, с. 64].

У межах цього періоду варто вказати на таку проблему розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст., як недостатня кількість фахових, компетентних керівників навчальних закладів. Директорами повітових училищ та гімназій губернії призначались офіцери у відставці, які в переважній своїй більшості були не достатньо освіченими, а наглядачами малих училищ назначали купців та міщан.

У цей час міністром народної освіти був О. Розумовський (1748–1822), який обіймав цю посаду з 1810 р.; відомство під його керівництвом не здійснювало якихось кардинальних змін у питанні освіти. Така політика призводила до того, що в навчальних закладах ВНО загалом та в школах Подільської губернії зокрема посилювались націоналістичні настрої з боку польської еліти, які проявлялись у вільнодумстві та закликах до повернення цілісності Польщі.

Тому згадуваний вже М. Сухомлілов характеризував цю політику так: «Міністру О. Розумовському доводили, що любов до наук і турбота за них – небезпечна; у навчальних закладах, які створювались в усіх регіонах Російської імперії, вбачали зборище напівзнаюк, самовпевнених та легковажних прихильників моди, які завжди готові зруйнувати те, про що вони не шкодують, тобто все» [2, с. 50].

Чимало уваги приділялось питанню організації освітньої справи в регіонах, що відійшли від Польщі. Погляди та діяльність керівника округу князя А. Чарториського мали відкрито пропольське спрямування. 14 липня 1804 р. він надав міністру народної освіти План організації училищ у ВНО. Згідно з ним, із загального числа училищ округу п'ять губернських гімназій і одинадцять повітових училищ отримували фінансування з поєзуїтських доходів, решта сорок училищ реформувалися в гімназії й повітові училища й залишалися на утриманні церковних спільнот. До штату гімназій і повітових училищ мав входити один старший учитель, а в розподілі предметів і годин по класах зберігався порядок, заведений Едукаційною комісією.

Станом на 1808 р. до ВНО входило 8 губернських міст, 6 гімназій, 1,305 учнів, 89 повітових міст, 54 повітові училища, у яких нараховували 7,422 учнів [2, с.71].

Після документа А. Чарториського на розгляд міністру свій проект Загального статуту для приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній представив Т. Чацький (1807 р.), який обіймав посаду інспектора вказаних губерній. Ставлячи приходські училища, згідно з загальнодержавним порядком, під керівництво начальника повітового училища і вищих навчально-адміністративних інстанцій, документ надавав особливого значення нагляду й контролю місцевому дворянству, в особі його предводителя й духівництва, але з приміткою, що «училища, які названі приходськими, не тому, що вони бувають найчастіше організовані при римо-католицьких церквах, але й тому, що місце приходу парафії, де вони будуть створені, вважається приходським навчальним округом... Учні, що будуть навчатися в таких навчальних закладах, не будуть змушувати змінювати належне їм віросповідання» [2, с. 84].

Загалом Статутами 1804 і 1807 рр. та «Планом організації училищ в окрузі імператорського Віленського університету» завершуються важливі законодавчі заходи з облаштування ВНО, до якого входила Подільська губернія в межах першого виокремленого періоду.

Кінцевою межею першого періоду визначено 1816 р.: цього року О. Розумовський склав повноваження міністра народної освіти, пропольські тенденції в регіоні йдуть на спад, посилюється нагляд з боку держави за католицькими та уніатськими навчальними закладами.

Для визначених хронологічних меж (1802–1816 рр.) характерний активний процес створення та функціонування мережі навчальних закладів на території Поділля в першій половині XIX ст. [4, с. 51].

Для другого періоду (1817–1828 рр.) характерне посилення націоналістичних настроїв з боку польської еліти, осередком яких були навчальні заклади (гімназії та університети), але й посилювався контроль за ними з боку російського уряду. Призначення 1816 р. О. Голіцина на посаду Міністра народної освіти відкрило нову епоху в історії Міністерства. Загальні статуту університетів і середніх навчальних закладів від 1804 р. не були відмінені. Увагу реформатори зосереджували на навчальних планах, на змісті навчальних предметів, що викладалися, на громадянських і моральних обов'язках учителів та учнів. Було взято курс на викорінення небезпечного віяння філософського вільнодумства в університетах.

У березні 1820 р. видано Указ, згідно з яким єзуїти мали бути виселені з території Російської імперії, юнакам римо-католицького віросповідання було заборонено навчатись у єпархіальних семінаріях. У тому ж таки році польський вплив у Південно-Західному регіоні імперії посилювався за рахунок того, що відбулась реорганізація Кременецької гімназії у Волинський ліцей. Таке реформування навчального закладу було зумовлене тим, що «Волинська і Подільська губернії, за віддаленістю їх від Віленського університету, мають потребу в наявності вищого училища, яке могло б знатному юнацтву бодай частково замінювати університет» [2, с. 151].

Єдність управління округом не було порушено, адже ліцей залишався залежним від Віленського університету. Енциклопедизм навчального плану та спеціалізація курсів дістали ще більший розвиток, ліцей, згідно з мовою навчання та викладацьким складом, був суто польським.

25 травня 1821 р. МНО запропонувало попечителям навчальних округів суворо стежити за тим, аби училища взаємного навчання облаштовувались лише за методом Ланкастера. У 1822 р. на офіційному рівні прийнято ланкастерівську методику до роботи в приходських училищах, але лише під час навчання читання, письму й першим чотирьом правилам арифметики, для Закону Божого залишилась звична система освіти.

У межах другого періоду все ще простежується лібералізм політики російського уряду в галузі освіти на Поділлі, засвідчений тим фактом, що незважаючи на юридичне підпорядкування Російській імперії її політика була досить поблажливою до польського фактору в регіоні. Це підтверджує низка виявлених архівних матеріалів, які засвідчують, що увесь документообіг до 1828 р. включно проводився польською мовою: навчальна документація, протоколи засідань педагогічних колективів, а також письмові роботи самих учнів.

Кінцевою датою другого періоду встановлено 1828 р., коли посилюється радикальна політика Миколи I в освітній галузі й затверджується на законодавчому рівні шляхом ухвалення Статуту університетів 1828 р., положення якого суттєво відрізняються від Статуту 1804 р.

Третій період починається із затвердження нового Статуту університетів 1828 р. і триває до кінця 40-х рр. Саме для цього періоду характерні процеси посилення російської присутності в шкільництві регіону, закриття польських та уніатських навчальних закладів, поширення мережі початкових шкіл та становлення середньої освіти. Змінилось і юридичне підпорядкування навчальних закладів Поділля, спершу до ХНО, а згодом до КНО. З огляду на об'єктивні політичні причини, особливістю цього періоду є посилення реакції з боку російського уряду щодо навчальних закладів на території Поділля. У цей період починають свою діяльність новостворені дві потужні гімназії регіону (Немирівська (1838 р.) та Кам'янець-Подільська (1833)).

Міністром освіти О. Шишковим було створено особливий комітет для перегляду всіх постанов та розроблення проекту нового загального статуту навчальних закладів. У результаті законотворчої політики міністерства було затверджено Загальний Статут середніх та нижчих навчальних закладів

1828 р., Тимчасовий Статут навчальних закладів ВНО та Статут про цензуру, який фактично поклав початок посиленню урядового контролю за змістом навчального процесу в навчальних округах.

8 грудня 1828 р. був прийнятий новий Статут нижчих і середніх навчальних закладів. Згідно з новим законодавчим документом, незмінними залишилися положення про приходські училища, які продовжували слугувати підготовчою школою для наступних освітніх рівнів. Курс повітових училищ тепер складав самостійне ціле: за винятком мов, тут викладали майже всі гімназійні предмети, щоправда, у меншому обсязі. Їх фінансування здійснювали за рахунок державної скарбниці. Гімназії було розподілено за гуманітарним і математичним спрямуванням, що надалі забезпечило їхню диференціацію на класичні і реальні.

Незмінною залишалась становість освіти: парафіяльні училища з 1–2- річним курсом навчання відкривали для дітей «нижчих» станів, а повітові училища з трирічним терміном навчання призначалися для дітей ремісників, купців, міщан. Середня ланка серед освітніх закладів – гімназія – забезпечувала навчальний процес переважно для дітей дворян і чиновників.

Основний принцип реформи 1828 р. полягав у наданні дворянським дітям повного курсу навчання й підготовки їх до практичного життя. Встановлювався семирічний термін навчання. В усіх школах і в молодших класах гімназії дозволяли тілесні покарання й посилювали особливий нагляд за учнями й учителями [4, с. 275].

Л. Прокопенко зазначає, що під впливом повстання декабристів та подій 1830 р. уряд Миколи I був переконаний, що причина всіх революційних рухів полягала в неправильній організації освітньої справи, тому було вирішено посилити нагляд за діяльністю навчальних закладів. Цьому мало сприяти перетворення системи державного управління, яке завершилось прийняттям вже згаданого Статуту від 1828 р., Положення про навчальні округи від 25 червня 1835 р. Ці документи знаменували собою розрив з ліберальною політикою імператора Олександра I, яка була закріплена системою реформаторських заходів 1803–1804 років, і визначили офіційну політику майже до кінця перебування при владі Миколи I [3, с. 328].

Таке посилення реакції з боку центральної влади було спричинене польським національним повстанням 30-х рр., яке завершилось невдачею. Саме на основі царських указів 1831–1835 рр. навчальні заклади були розподілені за 8-ма навчальними округами, вилучені з підпорядкування університетів і передавалися у відання попечителів навчальних округів, цим самим уряд свідомо розривав зв'язки між університетом і школою. Статут університетів 1835 р. встановлював точно визначений університетський порядок і, на відміну від Статуту 1828 р., кардинально обмежував компетенцію професорської колегії, майже нанівець зводив його автономію. У такий спосіб традиції академічного самоврядування, децентралізація в управлінні, які прибули притаманні європейським університетам, об'єктивно суперечили централізованій адміністративній системі Російської імперії [2, с. 244].

Після поразки польського повстання в 1830 р. було скасовано викладання польської мови і «наук на семи мовах», 4 жовтня 1831 р. було наказано закрити утримувані римсько-католицьким духовенством навчальні заклади в Подільській, Волинській і Київських губерніях. І водночас відкрити в названих трьох губерніях більше повітових і парафіяльних училищ, визначивши головною умовою створення останніх – православне віросповідання. До початку 30-х років XIX ст. у регіоні діяли головні і малі парафіяльні училища, які спочатку перебували у віданні Приказів громадської опіки, а потім підпорядковувалися Віленському університету.

До учнів шкіл Поділля, переважно поляків, які були причетні до повстання, застосовували репресивні заходи. Учителів звільняли із заборотою обіймати педагогічні посади в майбутньому. Тим педагогам, які знали про заворушення, але вчасно про нього не повідомили, оголошували догану. Учні, винних в організації повстання, віком до 15 років, відправляли на службу в Дворянський полк, а тих, кому було більше зазначеного віку, розподіляли на правах вільно визначених у 14 і 16 піхотні дивізії [5, арк. 53].

У 1833 р. міністром народної освіти було призначено С. Уварова (1786-1855). Він сформував урядову програму виховання на основі «православ'я, самодержавства та народності». Ці ідеї впроваджували в життя різними шляхами: від учнів, батьки яких належали до податкових станів, вимагали випускні свідоцтва, підвищували плату за навчання в гімназіях, зменшували обсяг дисциплін: з навчального плану гімназій було вилучено статистику й логіку, було значно обмежено вивчення математики, натомість збільшено кількість годин на вивчення латини та грецької мови.

У 30–50-х рр. XIX ст. продовжувалося формування російської мережі шкільництва на Поділлі як протидії польському впливу. Були закриті польські школи, серед них – Вінницька чоловіча губернська гімназія та 60 католицьких шкіл. До обов'язків шкільного керівництва входило викорінення зі шкіл польського духу та русифікація.

Після закриття на Поділлі значної кількості польських навчальних закладів на початку 30-х років XIX ст. російські школи відкривались з великими труднощами. Подільська губернія мала один з найменших показників розвитку освіти серед населення, що засвідчує статистична вибірка з дослідження Ю. Сіцинського: у 12-ти повітах, з яких складалась у той час Подільська губернія, нараховувалось усього 40 церковно-приходських шкіл на всю губернію.

Зважаючи на такий факт, у 30-х рр. початкові навчальні заклади почали засновувати не лише МНО, але й інші відомства, приватні особи, відкривали волосні училища різних відомств, початкові школи Міністерства внутрішніх справ, державних маєтностей. У волосних училищах, крім вивчення грамоти, письма та лічби, готували писарів, землемірів, садоводів.

У січні 1831 р. Подільська і Волинська губернії були підпорядковані ХНО, 4 квітня 1831 року за імператорським Указом низка училищ, які утримувались за кошти католицького духовенства, були реформовані у світські гімназії та повітові училища. Пролунала пропозиція всі училища Південно-Західного регіону перевести на інший берег Дніпра «в центр Імперії», але в 1832–1834 рр. почали відновлювати закриті навчальні заклади, гімназія у Вінниці була ліквідована.

Особливості географічного розташування Поділля змусили імперський уряд видалити його з надзвичайно великого ХНО, і 14 грудня 1832 р. Поділля увійшло до складу новоутвореного КНО. Кількість навчальних закладів цього округу було затверджено 16 червня 1835 р. Згідно з ним, в окрузі повинно було бути 6 гімназій, 16 дворянських повітових училищ, 2 повітові міські училища. Адміністративне управління та зміст навчального процесу гімназій та повітових училищ був підпорядкований Указам від 5 липня 1834 р. та Статуту від 8 грудня 1828 р. [2].

З початку 30-х років XIX ст. особливістю розвитку шкільної освіти на території Поділля було створення п'ятикласних дворянських училищ та чотирикласних відділень гімназій з метою зосередити по можливості повну освіту дворянської молоді в урядових школах і викоринити домашнє виховання.

1 лютого та 7 липня 1837 р. відбулось відкриття пансіонів для дівчат у Вінниці та Кам'янець-Подільському, що є позитивною особливістю третього періоду. Першим із них став жіночий пансіон А. Кренгель (1839 р.), але через недостатню кількість охочих навчатись у ньому він був закритий через рік. У жовтні 1847 р. з'явився зразковий пансіон Кравецької, що функціонував під контролем директора чоловічої гімназії м. Кам'янця-Подільського.

Загалом, на Поділлі в другій третині XIX століття діяло 7 приватних жіночих пансіонатів. Центром розвитку світської освіти на Поділлі стала Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (1833 р.), з 1838 р. у Немирові почала діяти третя чоловіча гімназія.

Зважаючи на історико-політичні та правові критерій, для першого періоду характерна політика колонізації регіону, яка виявилась у домінуванні католицьких навчальних закладів, польських педагогів, у польськомовному провадженні навчального процесу.

Для другого періоду характерне посилення національного руху серед поляків, який зароджувався саме в середніх та вищих навчальних закладах регіону. Одночасно з боку російського уряду відчувається посилення своїх позицій, однак не досить радикально.

У третьому періоді чітко виокремлюємо іншу потужну тенденцію – це русифікація, яка проявлялась у закритті польських навчальних закладів, натомість відкриття на їхній основі російських початкових та середніх шкіл. Цей час характеризується з-поміж іншого, репресіями проти учасників національно-визвольного повстання 30-х рр. XIX ст., уведенням цензури в навчальних закладах та суворим підпорядкуванням освітніх установ центральній владі, зокрема в питаннях змісту освіти.

Спільною ознакою усіх трьох періодів є те, що освіта була станова, народна система освіти функціонувала у вигляді невеликої кількості церковно-парафіяльних шкіл, де діти переважно незаможних верств населення мали змогу вивчати основи грамоти, письма та Закону Божого. Ці процеси гальмували становлення української системи освіти, а політика панівної верхівки значно звужувала можливості селянства (та інших незаможних верств населення регіону) у здобутті освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Філінюк А.Г. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А.Г. Філінюк, А.М. Боднар // Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2010 року. – Том 16. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 30-42.
2. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
3. Акт подтверждения и устав императорского университета (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 153. – 155 л.
4. Опушко Н.Р. Нормативно-законодавча база розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття / Н. Р. Опушко // Образовательно-информационные технологии : теория и практика : монография (международная) / [О. Г. Абрамкина, А. Ю. Арутюнян, О. И. Герберт и др.] – Книга 14. Москва : Наука: информ; Воронеж: ВГПУ, 2012. – С. 271-277.
5. Протоколы заседаний педагогического сонета Подольской губернии (1832) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 174. – арк. 53, 54, 55.

ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ХІХ ст.

У статті на основі аналізу монографічної та періодичної літератури, архівних документів робиться спроба окреслити вплив єврейської громади міста на його розвиток, розкрити сфери економічного та культурного домінування євреїв у місті, показати впливи політики російської влади на міську громаду і реакції євреїв-міщан на діяльність місцевої російської адміністрації. Окремим сюжетом статті є визначення ролі єврейських органів управління – кагалів на життя міської юдейської общини.

Опинившись у складі Російської імперії у кінці ХVІІІ ст., єврейська громада міста Кам'янця-Подільського зуміла інтегруватися у нову систему міського життя, яка сформувалась у місті після отримання ним статусу центру Подільської губернії. Євреї міста продовжували жити традиційною релігійною громадою, з її керівним органом – кагалом. Єврейські купці та ремісники дійшли спільної мови з місцевим російським чиновництвом та стали виконувати його замовлення щодо сільськогосподарських та промислових виробів.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, євреї, кагал, контрабанда, торгівля, община.

Євреї на українському Поділлі мають свою давню історію, яка тривала більше ніж чотириста років. За цей час євреї створили власний соціо-культурний світ, зі своїми релігійними, побутовими, господарськими традиціями. Єврейська громада виробила і особливу модель стосунків з українською більшістю краю. Кожен народ отримав від таких контактів збагачення власної мови, побутової культури та ментальності. Історія єврейської громади краю, як і української більшості, залежала від державницьких впливів Речі Посполитої та Російської імперії. Остання отримала Поділля у своє володіння в кінці ХVІІІ ст. Вхідження регіону до православної імперії призвело до формування нової моделі управління та взаємовідносин між українцями, поляками, росіянами та євреями. ХІХ ст. стало століттям кардинальних змін у подільському краї. Ці зміни зачепили і єврейську громаду міста Кам'янця-Подільського, який на більш ніж на століття став губернським центром. Губернський статус міста вплинув на спосіб життя його мешканців, які отримали нові можливості до власного розвитку та одночасно і нові виклики.

Історія євреїв Поділля в цілому, так і історія євреїв Кам'янця-Подільського викликала серед вітчизняних істориків жвавий інтерес. Перші публікації про життя і діяльність подільських євреїв з'явилися ще в першій половині ХІХ ст. Упродовж ХІХ – початку ХХ ст. відбувалось накопичення цінної статистичної та етнографічної інформації. Упродовж існування радянської України цікавість до історії євреїв Поділля впала. Друкувались лише поодинокі роботи переважно статистично-оглядового характеру. Відродження цікавості вчених до вказаної проблематики відбулось на початку 1990-х рр. За останню чверть століття було опубліковано роботи Н. Щербака, Я. Хонігсмана, О.М. Завальнюка, О. Комарницького та ін., які намагалися розкрити специфіку регіону, особливості стосунків різних етнічних груп краю та історію єврейської громади регіону в російську імперську добу. Вказані дослідники окреслили основні напрямки подальших досліджень історії подільського єврейства, які потребують подальшого уточнення, переосмислення та узагальнення. Тому метою нашої статті є спроба окреслити вплив єврейської громади міста на його розвиток, розкрити сфери економічного та культурного домінування євреїв у місті, показати впливи політики російської влади на міську громаду і реакції євреїв-міщан на діяльність місцевої російської адміністрації.

Єврейська громада в Кам'янці з'явилась в ХVІ ст. З того часу євреї в місті відігравали важливу роль у його господарському, культурному житті. Єврейська громада міста постійно зростала. На початку століття в місті проживало близько 2700 юдеїв, 1832 р. міщанами були 2895 юдеїв [14, арк.9], а вже у 1897 р. єврейська громада зросла до 16112 осіб, що складало 44,8% населення міста [8, с.3].

Збільшенню чисельності єврейського населення міста сприяли дії російських урядовців та законодавчі зміни. У 1804 р. російська влада прийняла «Положення про устрій євреїв», відповідно до якого вони отримали право бути зарахованими до купецького та міщанського станів. З 1807 р. їм надали право займатися будь-якими видами ремесла, а в 1834 р. продовжили дозвіл на проживання в Кам'янці, купівлю в ньому власності. Проте, споруджувати нові будинки і лавки дозволялося тільки у визначених для цього місцевими органами влади частинах міста: Польських і Руських фільварках. Всі інші будинки, що належали євреям, можна було лише ремонтувати, не роблячи до них ніяких нових добудов. У 1859 р. були повністю скасовані місцеві обмеження на право мешкання євреїв у Кам'янці [5, с.241].

Після третього поділу Польщі місто змінило свій статус, перетворившись на адміністративний центр Подільської губернії. Це в свою чергу вплинуло і на міську демографію. До міста потяглися російські чиновники та військові. З'являється і значна частина дворян-поміщиків, які мали маєтки поблизу міста, а місті власні будинки. Вони посунули на периферію польських шляхтичів, які втратили свій привілейований статус. Зачепили ці зміни і єврейську громаду міста.

Життя юдеїв і християн у місті супроводжувалось конкуренцією за право концентрувати у своїх руках економіку міста. У 1750 р. за наказом польського короля Августа III євреїв вигнали з Кам'янця-Подільського. Вони осіли в навколишніх подільських містечках штибу Жванця, Зінькова, Карвасар чи Оринина [9, с.43]. За Павла I 1797 р. християнська громада міста звернулася до імператора з клопотанням виселити з губерньського центру всіх юдеїв. Однак Павло I відмовив у задоволенні клопотання, при цьому скасувавши попередню заборону і поновив право євреїв навколишніх містечок на проживання у місті [7, с.180].

У 1832 р. міський магістрат порушив справу про заборону проживання євреїв на його території. Торгівельні лави були зруйновані міщанами на Руських і Польських фільварках. Однак російська влада виступила на захист євреїв. Їм було дозволено проживати у місті, займатися звичною торгівлею, ремеслом, купувати нерухомість [4, с.86].

Євреї отримали від нової влади можливість продовжити заняття торгівлею, ремісництвом. У місті склалась специфічна ситуація з поділом ремісників на дві категорії – перші, до яких належали євреї поступово монополізували виробництво товарів для заможного населення міст – російських офіцерів, чиновників, заможних міщан; другі об'єднували ремісників-християн, які переважно виробляли продукцію для місцевого селянства, більш низької якості та ціни.

Євреї вкладали кошти в розвиток фінансово затратних сфер економіки міста – мануфактурні виробництва, утримання промислових підприємств. Міщанин Яков бен Хаїм з Оринина отримав від тимчасового військового управителя міста – полковника Дементія Мелещенка право на відбудову мурів кам'янецької фортеці [9, с.44].

В цілому по Подільській губернії на початку XIX ст. євреям належало 42,1% заводів, фабрик та мануфактур губернії. А в Кам'янці станом на 1832 р. всі 62 зареєстровані владою міські гільдійні купці були євреями [14, арк. 2].

У міст щодвятижні відбувався ярмарок. Міські євреї мали на ньому постійні торгові точки. Вони виступали посередниками й торгівля між переважно українським селянством та міськими ремісниками. Вони скуповували у селян сільськогосподарські товари і пропонували їм необхідні промислові вироби, привезені з різних місць Подільської та сусідніх губерній.

Спільною для кам'янецьких міщан різного віросповідання і національності у XIX ст. було заняття контрабандною справою. Тут спільно діяли і поляки, і українці, і євреї. Митні платежі, які встановила російська адміністрація не сприяли легальному переміщенню товарів через кордон. Ласими до наживи були і місцеві російські митники та інші чиновники дотичні до митної справи. Даючи хабарі чиновникам контрабандисти, не сплачували усіх податків і в такий спосіб підривали економічний розвиток Поділля. Контрабандисти-євреї промишляли здебільшого текстилем, переправленням через кордон волів та коней. Близькість кордону та відлагоджені поставки контрабандних товарів дозволяли місцевим єврейським купцям демпінгувати, виставляючи найнижчі ціни в краю за свій товар «ніхто так дешево не міг продати, як єврей, тому що торгували вони більше забороненим товаром, що ставало причиною злиднів для місцевих виробників». Як сказано у листі подільського губернатора від 1871 р. «легкість переходу австрійського кордону через незначну річку Збруч і створена за допомогою місцевих селян система контрабандного промислу дозволяє євреям завозити в губернію масу контрабандних товарів» [1, с.141].

Проблема контрабандної торгівлі безпосередньо торкалася прикордонної комісії у Кам'янці, бо з турецьких володінь постійно нелегально потрапляли різноманітні товари і сировина. Етнограф А. Афанасьєв-Чужбінський у роботі «Поездка в Южную Русь. Очерки Днестра» звернув увагу на неефективність боротьби з контрабандою кантонського чаю. Він стверджував, що випадки її виявлення прикордонниками, чи земською поліцією були як правило успішними винятками і не впливали на ситуацію його налагодженої нелегальної торгівлі. «Чи це дивина, що незаконна торгівля євреїв-контрабандистів завдяки їхній винахідливості, спритності й умінню організувати таємні справи залишається непокараною митними органами, навіть якби останні працювали бездоганно», – стверджував етнограф [2, с.260].

Губернське місто Кам'янець у XIX ст. перетворилось на найбільший ринок збуту контрабандних товарів. 1801 р. кам'янецький купець Садовський потрапив під слідство за спробу провезти через митницю заборонені товари. 2 січня 1802 р. міський поліцмейстер рапортував у Подільське губернське правління, що міщанин Б. Маєркович привіз на продаж закордонні «красні» товари, але у їх реєстрі («оголошенні») не вказав які саме та скільки. Порушення документації іноземної продукції відносило її до контрабанди і тому держава мала право продавати її на користь казни. Ринки і крамниці Кам'янця-Подільського продовжували реалізовувати незаконно завезені вироби й сировину і у 50-х роках XIX ст. Саме тоді в передмістях губерньського міста діяла злочинна група осіб, яка займалася доставкою контрабандних товарів. Її створив і очолив австрійський підданий, єврей із містечка Скала, Хаїм Клесмер (він же ж Плецель). Двічі на тиждень члени його угруповання їздили до Скали, збирали у великій кількості заборонені до ввезення товари і доправляли їх кам'янецьким купцям. Як зазначає С.С. Калущкий, що навіть на початку XX ст. міська поліція, остереігаючись налагодження

незаконного продажу контрабандної продукції, пильно й педантично контролювала в'їзд і виїзд іноземців. У її поле зору потрапляли навіть паломники. Особливо уважними полісмени були до євреїв, підозрюючи їх у торгівлі контрабандними товарами. Систематично стежили за ярмарками [2, с.264].

З часів Речі Посполитої євреї міста не мали власного представницького органу – такий привілей мали лише християнські громади. Єврейська громада міста об'єднувалася в кагал, який вирішував поточні справи міщан-юдеїв, здійснював правосуддя. Кагал був посередником між іудейським і християнським світом міста, захищав одновірців, керував ними, забезпечував правопорядок на своїй території, координував релігійне і суспільне життя іудеїв, відповідав за виконання євреями рекрутської повинності. Кагальна влада демонструвала прихильність до жорсткого стилю керівництва, культивувались дисципліна, обов'язковість, старанність [10, с.170]. Кагали збирали податки і передавали їх до відповідної «провінційної канцелярії». Без дозволу кагала євреї не міг змінити місце проживання, або просто виїхати з міста. При кагалі працювали єврейські писарі, які вели кагальні пінкаси (записні книги мовою іврит) або пінкаси релігійних братств – це були свого роду хроніки життя єврейської громади міста, добровільних товариств, іудейських професійних об'єднань. В пінкасі благодійного товариства відвідування хворих Кам'янець-Подільського – на традиційній сторінці благословення та подяк записані подяки російському цареві Павлу Петровичу, бо, як свідчить текст, він був поблажливим до євреїв, допомагав створювати благодійні організації, а після смерті в єврейських повір'ях постійно згадувався як «добрий цар»: «Відзначене товариство і бачить воно Визволення. Коли ми почали складати пінкаси, ми таки цього досягли і зробили його з Божою допомогою, і прийняли статут в його красі, могутності, і була солодкою для нас опіка батька великого праведного, прямого й милостивого господаря всіма любимого Павла Петровича, який мов ласкавий батько над своїми синами змилостивився над нами і як орел майорить над своїми пташенятами, а пташенята під покровом його крил...» [13, с.132].

Мало змінилась ситуація і на початковому етапі російського панування на Поділлі.

Після польського повстання 1830–31 рр. євреїв стали поступово звільняти з міських самоврядних посад. За рішенням подільського губернського правління зі складу Кам'янець-Подільського магістрату було звільнено семеро міщан-юдеїв [15, арк.8]. Ці кроки губернської влади вписувались у нову політику Миколи I стосовно Правобережної України, як частини колишньої Речі Посполитої.

Після заборони кагалів у 1844 р. кам'янецькі євреї перейшли у підпорядкування міської ратуші, де запрацював окремий «єврейський стіл». До його відання переходили питання організації життя громади, управління молитовними будинками і школами, ведення демографічної статистики, паспортна справа, відбування військової повинності та ін. Кагальна реформа, яку провів російський уряд стала одним із кроків направлених на поступову емансипацію євреїв імперії. Однак євреї міста продовжували залишатися традиціоналістами і ревностно оберігати свою релігійну та культурну ідентичність.

Лише після Олександрійських реформ середини XIX ст. міщани-євреї отримали можливість обиратись до складу міської думи, однак можливості увійти до складу її виконавчого органу – міської управи – були для них суттєво обмеженими. Показово, станом на 1911 рік, євреї, становлячи близько половини населення Кам'янця, були представлені лише двома гласними у міській думі (із 27 представників міської громади), а в складі міської управи не було жодного єврея. Відзначимо, що подібні обмеження (до того ж, навіть більш жорсткі) існували для євреїв і в органах земського самоврядування, запроваджених на Правобережній Україні у 1904 р., тобто фактично єврейське населення було ізольоване від участі у місцевому самоврядуванні [11, с.48].

Загалом єврейська громада міста жила власним життям. Євреї за підтримки заможних міщан утримували цілу низку добродійних товариств. Зокрема, у місті діяло поховальне єврейське братство, яке відповідало за дотримання обряду поховання юдея та членів його сім'ї, утримувало міський єврейський цвинтар, допомагало з похованням бідних міщан-юдеїв.

Стосунки євреїв і російської місцевої влади у місті змінювались у різні періоди XIX ст. На початку століття євреї міста в цілому позитивно поставились до росіян і намагалися встановити з новою владою ділові стосунки. Росіяни вбачали у нових підданих імперії хоча і іновірців, але все ж про-імперськи налаштованих. Їх сприймали як потенційно вигідних торгових партнерів та ремісників. Поступово уявлення російських урядовців і чиновників змінювались. Серед них все більше поширювались антисемітські забобони і стереотипи. Крім того за правління Миколи I почався період поступового наступу на єврейську ідентичність. Нові імперські закони мали ліквідувати єврейський традиціоналізм, зруйнувавши міську релігійну общину.

Негативно вплинули на російських чиновників і події польського повстання 1830 р. Не дивлячись навіть на те, що євреї не підтримали польських повстанців, допомагаючи владі, зокрема, кам'янецький міщанин Айзик Рабінович пожертвував російській армії власних волів, серед місцевих чиновників євреї втратили довіру [9, с.51].

Край негативно євреї зустріли і запровадження владою рекрутських наборів. З метою захиститися від рекрутчини, навесні 1831 р. деякі єврейські громади краю наклали на себе строгий піст, а після публікації маніфесту про введення рекрутської повинності влаштували молитви на кладо-

вищах, закликаючи душі праведників заступитися за них перед Всевишнім. Намагання євреїв вжити теургічних заходів задля впливу на соціально-політичний процес не на жарт налякало владу. Краєм поширювались чутки, що іудеї склали спеціальні молитви-прокляття про імператора і читають їх у кожний понеділок і четвер [6, с.251].

Євреї Кам'янця, як і інших міст та містечок Поділля упродовж XIX ст. залишались традиційно релігійними. Важливу роль у житті юдейської громади відігравала синагога та місцевий рабин. У місті на середину століття діяло дві синагоги, 24 молитовні будинки на 998 єврейських дворів [12]. На початку XX ст. у місті була зареєстрована 31 єврейська релігійна громада. Освідчений рабин стояв на верхівці єврейської соціальної драбини, уособлюючи у своїй особі міську юдейську аристократію. До його порад прислуховувались всі члени общини. Він вирішував сімейні і побутові конфлікти, займався освітою дітей общинників. На міського рабина покладалась і судові функції. Він виступав свого роду посередником при вирішенні конфліктів в середині кагалу. Сила і вплив рабина були настільки великими, що після знищення у 1844 р. общинного суду, міщани-іудеї продовжували звертатися до рабина з вирішення спірних сімейних, майнових та культових питань.

Єврейська сім'я жила за релігійними нормами, оберігала своє буття за допомогою незмінного дотримання релігійних норм і звичаїв свої предків. Відмова від релігії батьків, тобто прийняття християнства, яке давало євреям міста можливість державної та військової кар'єри, виключала «вихреста» зі складу общини. У родині його проголошувала «виродком» і припиняли всі родинні стосунки.

Значного впливу на євреїв міста мали релігійні течії юдаїзму, зокрема хасидизм. Хасидські проповідники – цадики були реакцією місцевого єврейства на офіційну політику рабинів, які тісно співпрацювали з російськими чиновниками та урядовцями. Цадики виступали проти одержавлення релігійного життя євреїв, захищали іврит і противились русифікації і емансипації єврейської общини. В Кам'янці в 1860-х рр. існувала хасидська школа цадика Садагурського, яка діяла в садибі місцевого купця Гологорського. Рішенням губернатора від 28 жовтня 1866 р. школу було закрито за порушення правил та вивчення заборонених предметів [12]. У 1868 р. на ім'я подільського губернатора надійшло повідомлення про випадки підбурювання місцевого кам'янецького цадика, очільника «секти» хасидів, євреїв-міщан проти вивчення російської мови. З релігійних міркувань цадик встановлював заборону на носіння звичного християнського одягу та відвідування світських заходів [3, с.210].

Отже, опинившись у складі Російської імперії у кінці XVIII ст., єврейська громада міста Кам'янця-Подільського зуміла інтегруватися у нову систему міського життя, яка сформувалась у місті після отримання ним статусу центру Подільської губернії. Євреї міста продовжували жити традиційною релігійною громадою, з її керівним органом – кагалом. Єврейські купці та ремісники дійшли спільної мови з місцевим російським чиновництвом та стали виконувати його замовлення щодо сільсько-господарських та промислових виробів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Задорожнюк А.Б. Соціально-етнічна структура міського населення Подільської губернії та її вплив на промисловий розвиток регіону в XIX – на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2009. Випуск 2. С. 136-145.
2. Калуцький С.С. Контрабандна торгівля у Південно-Західному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* 2018. Т. 2. С. 256-268.
3. Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). Полтава: «Довкілля-К», 2009. 336с.
4. Кундельський В.В. Єврейський чинник у міжнаціональних відносинах на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Випуск 7: На пошану академіка П.Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження)*. 2014. С. 83-91.
5. Майор Р.І. Демографічний розвиток і етнічний склад населення міста Кам'янця-Подільського у 1790-х – 1910-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* 2018. Т. 2. С. 235-249.
6. Моздір В.В. Еволюція релігійного світогляду та віросповідань жителів Подільської губернії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. – 2015. – Т. 22. – С. 245-255.
7. Найман О.Я. Історія євреїв України. К., 2003. 496с.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Том. XXXII. Подольская губерния. СПб., 1904.
9. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. К.: Критика, 2019. 394с.
10. Рибак О. А. Влада – євреї – слов'яни. Міжконфесійні відносини в Росії у XIX ст. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с. С.168-177.
11. Стецюк В.Б. Єврейська громадська рада Кам'янця-Подільського (червень – листопад 1919 р.). *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наукових повідомлень*

за підсумками круглого столу / [редкол.: В.А. Дубінський (гол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 58 с. С. 48-54.

12. Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения. Электронный ресурс. Альманах «Еврейская старина». 2013. №8. Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer18/Haesh1.htm>.

13. Хамрай О.О. Зібрання Записних книг єврейських громад у фондах інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*. 2016, № 2–3. С.130-139.

14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф.442. Оп. 1 Спр. 1198.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф.442. Оп. 1 Спр. 3329.

Ю. В. Сербалюк, В. І. Співак

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто діяльність православних братств та церковно-парафіяльних попечительств Кам'янець-Подільського щодо вирішення соціальних проблем регіону у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначені причини, що спонукали державу залучати релігійні громади до вирішення соціальних проблем в регіоні. Охарактеризовано види та масштаби благодійної діяльності цих організацій. Відмічено адресний характер соціального служіння, що відповідало тогочасним європейським тенденціям.

Ключові слова: соціальна опіка, церковно-парафіяльне попечительство, братство, Кам'янець-Подільський.

В Російській імперії у другій половині ХІХ ст. відбулись зміни у всіх сферах суспільного життя. Торкнулись вони і організації соціальної опіки найбільш нужденних верств населення. Такі трансформації можна простежити на прикладі губернського центру Поділля – міста Кам'янець-Подільського.

Головним осередком соціальної підтримки людної у Російській імперії до реформ другої половини ХІХ ст. були губернські прикази громадської опіки, засновані за Катерини ІІ відповідно до «Установ для управління губерній Всеросійської імперії». Оскільки центрального органу, який би опікувався соціальними проблемами у масштабах держави не існувало, їх завданням було забезпечити вирішення таких проблем на регіональному рівні.

Прикази, відповідно до своїх повноважень, опікувались хворими, сиротами, немічними, найбільш нужденними. Відповідна установа діяла у Кам'янці-Подільському. Подільський приказ громадської опіки мав у своєму підпорядкуванні лікарню у губернському місті, з відділенням для душевно хворих, повивальною школою та богадільнею на 150 осіб (100 чоловіків, 50 жінок). У повітах розміщались також 11 лікарень, підвідомчих Подільському приказу, які разом з Кам'янець-Подільською лікарнею були розраховані на 345 ліжок [12, 135-137].

Організація соціальної опіки населення завдяки діяльності приказів громадської опіки вийшла на державний рівень. Не дивлячись на низький рівень фінансування і недостатнє охоплення нужденного населення різноманітними соціальними послугами, це був значний крок уперед в організації державної моделі допомоги співгромадянам, які опинились у складних життєвих ситуаціях. Прості містяни і частина селянства отримали доступ до соціальної та медичної допомоги.

Але на кінець ХІХ ст. приказна система громадської опіки себе вичерпала і починаючи з 1864 р. на їх місце почали приходити земства. На Правобережній Україні, у тому числі і у Подільській губернії, цей процес розтягнувся на майже 50 років. Однією з причин ліквідації приказів громадської опіки було те, що у пореформеній Росії змінились кількісно і якісно категорії громадян, які потребували соціальної підтримки і захисту з боку суспільства. Скасування кріпацтва привело до збільшення кількості людей, що потребували соціального захисту та підтримки на селі. Якщо раніше поміщик за законом мав відповідати за своїх престарілих і хворих селян, не допускати жебрацтва, то з відміною кріпацтва соціальний захист немічних, хворих, сиріт ставав проблемою на селі. У містах робітничий люд, який щороку зростав, потребував роботи, житла, медичного обслуговування. Поява безхатченків, безробітних, зростання міської бідноти сприяли зростанню соціальної напруги у містах. Вирішенню цієї проблеми, на думку влади, мали б сприяти земства, благодійні організації, релігійні громади.

Метою нашого дослідження є аналіз ролі православних громад в організації соціальної допомоги у пореформеній період.

Церковно-монастирська соціальна опіка відіграла важливу роль в забезпеченні соціальної підтримки тих, хто був неспроможний про себе самостійно подбати, починаючи з IX ст. Але вже на кінець ХVІІ ст. церква поступово втратила свою монополію на практичне керівництво справами організації і надання допомоги нужденним. Однак, вона зберігала за собою монополію на ідеологію допомоги бідним, немічним, хворим, основні догмати якої наклали відбиток як на державну політику і

практику організації турботи про нужденних так і на вироблення та реалізацію суспільної ідеї допомоги ближньому [22].

На хвилі віднесення суспільної активності другої половини XIX ст., враховуючи неспроможність державних структур самотужки відповідати на нові соціальні виклики, влада вирішила залучити до цієї справи громадськість через створення різноманітних благодійних товариств, а також церкву через створення об'єднань релігійно-громадського характеру. Останнє мало на меті за рахунок релігійно-громадських організацій вирішити деякі соціальні проблеми, які нагромадились на кінець XIX ст., особливо на селі. Це – покращення матеріального стану парафіяльного духовенства, розв'язання завдання соціальної опіки селян після відміни кріпосного права в умовах руйнації общини і розвитку капіталістичних відносин на селі. При деяких монастирях і церквах як і раніше облаштовувались лікарні, богадільні, притулки. Вони слугували засобом отримання безкоштовної медичної допомоги і притулку для найбільш вразливої частини населення, невиліковно хворих та іншої категорії соціально незахищеного населення. Створювались і школи для сиріт, що також можна розглядати як прояв християнської благодійності.

Що стосується благодійної діяльності парафіяльних громад, то до середини XIX ст. вона була розвинута слабо. Для вирішення проблем утримання церков і причту, організації освіти і благодійності на місцях передбачалось організувати самих парафіян. З цією метою з'являються 2 документи – 8 травня 1864 р. «Правила для заснування Православних церковних братств» і 2 серпня 1864 р. «Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах». Таким чином, на кінець XIX ст. законодавчо оформилось два типи церковних громадських організацій: товариства або братства та церковно-парафіяльні попечительства. Саме вони, поряд з іншими завданнями, мали забезпечити соціальну опіку одновірців з боку релігійних громад.

Братства являли собою релігійно-громадські спілки, які формувались на основі особистої ініціативи, добровільної участі. Братства поширювали свою діяльність на значні території в країні та за її межами. Вони у своїх правах були незалежними від єпархіального управління. Майже кожне братство мало свої статuti. Одним з головних завдань братств було поширення і захист православ'я, місіонерська діяльність, боротьба з сектантством та розкольниками. На 1893 р. в Російській імперії існувало 160 братств з 37 642 членами [23, 85]. На ниві благодійності братства себе менше проявляли, ніж за вказаними вище напрямками діяльності. Серед братств, що значну увагу приділяють цілям добродійності, у звіті обер-прокурора Святішого синоду за 1895 р. відзначене Кам'янець-Подільське Іоанно-Предтеченське братство [6].

Свято-Іоанно-Предтеченське братство розпочало свою діяльність 1 жовтня 1863 р. На початку свого існування братство ставило за мету прикрасу православних храмів, які програвали у величі і красі католицьким костюлам на Поділлі. Однак, були внесені зміни у статут, що передбачали благодійну діяльність з підтримки шкіл в дусі православної церкви. Брак коштів не давав можливості задовольняти у повній мірі визначенні два напрямки діяльності. Тому Братство зосереджується виключно на турботах з утримання відкритого ним у 1868 р. ремісничого притулку і школи для навчання дітей найбільш вразливих батьків та безпритульних сиріт.

При Іоанно-Предтеченському братстві у 1883 р. було створено Жіночий комітет, який переймався питаннями виховання у братському притулку та пошуком коштів на його утримання [16]. Притулок був розрахований на 40 дітей. У ньому перебували як хлопчики так і дівчатка. Їх навчали Закону Божому, арифметиці, російській і церковно-слов'янській мові, письму. Діти поділялись для шкільного навчання на три вікові групи. Хлопчики також навчались шевському та столярному ремеслу, дівчатка – шиттю, в'язанню, вишиванню та домоведенню [14]. Старші з дівчат отримували можливість самостійно на ринку купувати продукти для притулку і готувати їжу, що було важливим елементом їх соціалізації і підготовки до самостійного життя.

Фінансові можливості Братства не були значними. На харчування 1 вихованця притулку виділялось 3 руб. 50 коп. на місяць. На сніданок, зазвичай, був шматок житнього хліба (у свята – чай з хлібом або пшеничної булкою), на обід – два, а іноді і три блюда, на вечерю – одне [16]. Притулок був затісний, не відповідав у повній мірі одночасно потребам школи і занять ремеслами. Однак, це не завадило створити дитячий хор, який по неділям співав у міському соборі, за що братству сплачувалось 120 руб. на рік [11, 129]. Спроби розширитись за рахунок побудови окремого приміщення для дівчат успіху не мали через брак коштів [8, 41-62.]. У 1894 р. жіноче відділення притулку було закрито і Жіночий комітет, який ним опікувався, припинив свою діяльність [10, 157].

Братська реміснича школа проіснувала довше. Так, на 1906 р. у братській ремісничій школі перебувало 40 хлопчиків – сиріт і дітей бідних батьків на повному утриманні братства та 19 дівчаток, які були на денній формі навчання [13, 122-123].

У Кам'янці-Подільському соціальним служінням відзначалось також Подільське семінарське Свято-Іоанно-Богословське братство, яке розпочало свою благодійну діяльність у 1881 р. Головною метою воно декларувало надання допомоги найбільш вразливим вихованцям Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Деяких з них Братство брало на повне утримання, за деяких лише сплачувало

проживання у гуртожитку. Надавались також допомоги речами: одягом, взуттям, навчальним посібниками і приладдям. Грошові допомоги видавались у більшості випадків одноразові для оплати житла на приватних квартирах, для поїздки додому у канікулярний час, для продовження навчання у вищих навчальних закладах. Деякі з цих грошових допомог мали характер своєрідних позик. Так, у 1883–1884 році такими грошовими допомогами скористались 23 учні, з них 13 отримали їх без вимоги повернення [18, 551]. Братство не було у числі заможних. Про це свідчать невеликі його капітали, які наприклад, у 1884 р. склали 2 959 руб. Незначними були і суми, що витрачались на семінаристів у цьому ж році: на утримання у гуртожитку – 290 руб. 72 коп., на придбання навчальних посібників та одягу – 25 руб. 37 коп., для оплати житла у приватних квартирах і поїздок додому – 137 руб., позик – на 185 руб. [19, 578-579].

Церковно-парафіяльні попечительства формувались дещо інакше ніж православні братства. Тут вже не особиста ініціатива, а довіра і вибори парафіян визначали склад організації. Діяльність попечительств обмежувалась територією парафії і, на відміну від братств, які мали в основному вузьку спеціалізацію, вони займались широким колом громадських та церковних питань. Головними їх завданнями, відповідно до Положення, визначались задоволення потреб парафіяльної церкви, утримання парафіяльного духовенства і причту, школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійних закладів, а також надання різних допомог та поховання бідних померлих. Цей перелік обов'язків парафіяльних попечительств вказує на їх широке коло і складність у реалізації. Серед них обов'язок допомоги нужденним не винесений на перше місце. Однак, церковно-парафіяльні попечительства максимально були наближені до споживача соціальних послуг і це давало можливість зробити соціальну допомогу більш адресною. Адже парафіяни краще знали, хто з їх кола у якому матеріальному, фізичному стані знаходиться. Таким чином, закон стимулював благодійну активність громадян у дусі православних ідеалів.

Парафіяльні попечительства вважались громадськими організаціями, яким всіляко мали сприяти духовна і світська влада. Так, згідно «Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах» членами попечительств мали обов'язково бути священники та волосні старшини або голови. Присутність останніх мало забезпечити державний контроль за громадсько-церковним об'єднанням. Однак, на відміну від братств, які були самостійними юридичними особами, парафіяльні попечительства були більш залежні від єпархіальної влади [23, 79].

У перші 5 років після виходу «Положення» попечительства були відкриті у єпархіях лише 14 губерній. Серед найбільш успішних у цій справі була Подільська єпархія. Кількість і темпи зростання церковно-парафіяльних попечительств залежали від наявності парафіяльних церков у єпархіях. Наприкінці XIX – на початку ХХ ст., згідно статистичних даних, Подільська єпархія була лідером по кількості парафіяльних церков. Так, у 1885 їх тут налічувалось 1380, у 1900 р. – 1398, а на 1914 р. вона вже мала 1429 парафіяльних церков [4; 7; 20]. Тому природно, що Подільська єпархія виступала лідером у створенні церковно-парафіяльних попечительств: тут був найвищий в державі показник наявності цих об'єднань по відношенню до кількості парафіяльних церков. За нашими підрахунками на основі звітів обер-прокурора Святішого синоду він коливався у межах 87,8–92,3 %.

Церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії наприкінці XIX ст. входили у трійку найзаможніших у Російській державі. На кінець першого десятиліття попечительського руху (1873/1874 рр.) вони збирали найбільше коштів у Російській імперії: за 1873 р. – 175 469 руб., за 1874 р. – 270 425 руб. [7]. І хоча на початку ХХ ст. церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії за цим показником втрачають перше місце, але продовжують залишатись серед лідерів цієї справи. Так, на кінець 1902 р. вони зібрали пожертвувань на загальну суму 217,3 тис. руб. Це п'ятий показник в Росії серед 62 губерній Російської імперії та Фінляндії [2, 70].

Відповідно до статистики, менше половини з усіх парафіяльних попечительств в державі (з 9 792 лише 4 135) здійснювали крім підтримки церков та шкіл ще й благодійну діяльність [2]. Що стосується Подільської єпархії, то тут спостерігалась тенденція до виділення незначних коштів власне на шкільництво та благодійність. За нашими підрахунками у більшості років це становило 4–5 % всіх зібраних парафіяльних коштів. Парафіяни з більшим бажанням вносили пожертви на прикрашання і утримання храмів ніж на потреби шкіл, благодійність, утримання причтів.

Те, що благодійність не була пріоритетним напрямком діяльності церковно-парафіяльних попечительств свідчать звіти, відомості та акти про їх діяльність у Подільській єпархії. Переважна більшість з них не мали соціальних закладів, не здійснювала благодійної діяльності. Оскільки у звітах поєднувались суми пожертв на школи і благодійність, то і ця статистика не дає нам повної картини збору коштів саме на благодійні цілі. Однак, це не означало, що парафіянам були чужі ідеї милосердя, захисту убогих і нужденних. Слідуючи християнському врівненню і традиціям – не можна було відмовити тому, хто просить милостиню. Тому, не жертвуючи значних коштів на благодійні цілі у рамках церковно-парафіяльних попечительств, ті ж парафіяни не обходили увагою старців, калік, немічних, сиріт, вдів тощо. Подання милостині розглядався як своєрідний ритуал, обов'язковий для кожного християнина. Ці об'єми соціальної підтримки не включені ні у церковно-парафіяльну благодійну

діяльність, ні у діяльність інших благодійних організацій. Така соціальна допомога важче піддається підрахункам. За свідченням Максимова Є.Д., об'єм подаянь жебракам селянами в Європейській Російській імперії як мінімум становив 10 млн. руб. щорічно [9].

Якщо проаналізувати об'єкти соціальної підтримки церковно-парафіяльних попечительств, то це будуть, у першу чергу, хворі, бідні вдови, сироти, пристарілі. На лікування хворим видавались грошова допомога, ліки з попечительських аптек. Крім грошової допомоги церковно-парафіяльні попечительства брали на повне утримання немічних та забезпечували їх та інших нужденних різного роду речами, продуктами, свійськими тваринами, посівним матеріалом, будівельними матеріалами тощо. Були випадки надання допомоги бідним і безпритульним дівчатам при вступі їх у шлюб. Особливу турботу попечительства виявляли по відношенню до тих, хто здобував освіту.

Особливістю церковно-парафіяльних попечительств Подільської губернії було те, що вони у значній мірі стали результатом трансформації церковних братств, які до цього тут існували. Братські традиції соціальної підтримки збереглися і в умовах церковно-парафіяльних попечительств. Це поховання померлих за кошт попечительства, допомога бідним сім'ям при неврожаї, клопотання перед власниками про надання деревини на будівництво шкіл, облаштування спільних обідів з роздачею хліба, на які скликались бідні і жебраки з округи тощо [1, 179]. Церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії, відповідно до традицій братств, надавали у безвідсоткову позику попечительські кошти. Часто сума, що мала бути повернута, зменшувалась через неплатоспроможність боржника [5, 128].

Благодійна діяльність церкви не обмежувалась утриманням лікарень, богаділень, рамками братств чи парафіяльних попечительств. Православна церква долучалась також до проведення збору коштів на різні благодійні потреби. Так, з 22 по 29 травня 1883 р. у Подільській губернії було організовано кухлевий збір у рамках «тижня сліпого» на потреби Попечительства імператриці Марії про сліпих (у Кам'янці-Подільському планувалось зведення притулку для сліпих). Збір проводився у всіх церквах, костьолах, у деяких єврейських молитовних будинках, у будинках приватних осіб. По Кам'янцю-Подільському збір становив 1 474 руб. 79 $\frac{1}{4}$ коп., а сума загального збору по губернії – 10 005 руб. 60 $\frac{1}{4}$ коп. [17].

Надходження коштів на користь сліпих відбувався і без організованих акцій. Так, на початку 1884 р. для зазначеної цілі поступило від благочинного 5 округу Проскурівського повіту 34 руб. 14 коп. Від благочинного 4 округу Вінницького повіту – 11 руб. 58 коп. Він же надіслав на потреби Червоного Хреста 8 руб. 82 коп. Від благочинного 2 округу Гайсинського повіту також на потреби Червоного Хреста надійшло 5 руб. [21].

Слід зазначити також, що у Подільській губернії на початок ХХ ст. Відомству православного віросповідання підпорядковувались 8 благодійних товариств і 5 закладів опіки, що здійснювали свій внесок у соціальне призріння найбільш вразливих верств населення [3].

Зростання активності релігійних організацій у Кам'янці-Подільському на ниві благодійності відповідало загальноєвропейській тенденції посилення ролі громадськості у вирішенні соціальних проблем регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Кам'янець-Подільське благодійне товариство допомоги бідним, наприклад, одне з перших в Російській імперії перейняло Ельберфельдську систему (Німеччина) надання адресної допомоги нужденним, що сприяло більш ефективному розв'язанню соціальної проблематики. У цьому напрямку і діяли релігійні братства та церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії. Згодом, у радянську добу, ці надбання були втрачені, благодійність була оголошена непотрібною у нових умовах, а соціальний захист звівся до соціального забезпечення. І вже у нових умовах, коли держава не спроможна гарантувати необхідний соціальний захист, знову виникає потреба у залученні громадськості до вирішення соціальних питань. Релігійні організації приймають концепції соціального служіння, відроджують традиції християнської благодійності у нових реаліях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бензин В.М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 г. Трудовая помощь. СПб. 1907. № 2. С. 161-184.
2. Благотворительность в России : в 2 т. СПб. : Типо-Литография Н.Л. Ныркина, [Б.г]. Т.1. Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. 996 с.
3. Благотворительность в России : в 2 т. СПб. : [Б.м], [Б.г]. Т. 2. Список благотворительных учреждений. Ч. I. 756 с.
4. Всеподданнейший отчет Ober-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1885 г. СПб., 1897. IX, 294, 127 с.
5. Всеподданнейший отчет Ober-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1887 г. СПб., 1889. X, 292, 123 с.
6. Всеподданнейший отчет Ober-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1892 и 1893 годы. СПб., 1895. XV, 601, 157 с.

7. Всеподданнейший отчет Ober-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1914 г. Петроград, 1916. X, 328, 144 с.
8. Годовщина Каменецкого Иоанно-Предтеченского братства. Подольские губернские ведомости, 1884. № 3. С. 41-62.
9. Максимов Е. Очерки частной благотворительности в России. Трудовая помощь. СПб. 1898. № 3. С. 209-217.
10. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.], 1895. IV, 208, [101] с.
11. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.], 1893. IV, 170, [181] с.
12. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.], 1901. IV, 215, 208 с.
13. Обзор Подольской губернии за 1905 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.], 1905. – 164, [47] с.
14. Общественная благотворительность в Подольской губернии. Подольские губернские ведомости, 1891. № 60. С.365-366.
15. Отчет, ведомости и другие документы о состоянии церковно-приходских попечительств по округам епархии. 31 січня 1894 р. – 21 березня 1894 р. ДАХМО (Державний архів Хмельницької обл.). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9151. 514 арк.
16. Отчет Каменецкого православного Иоанно-Предтеченского Братства. Подольские Епархиальные ведомости. 1884. № 3. С. 44-62.
17. Отчет о кружечком в пользу слепых сборе по Подольской губернии за 1883 г. Подольские губернские ведомости. 1884. № 4. С. 32-38.
18. Отчет о состоянии Подольского Семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год. Подольские епархиальные ведомости. 1884. № 26. С. 541-552.
19. Отчет о состоянии Подольского Семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год. Подольские епархиальные ведомости. 1884. № 27. С. 575-582.
20. Отчет Подольской епархии за 1900 г. ДАХМО (Державний архів Хмельницької обл.). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9212. Арк. 153 зв.-166.
21. Пожертвования в пользу слепых. Подольские епархиальные ведомости. 1884. № 6. С. 133-134.
22. Походзіло Ю.М. Розвиток інституту громадського піклування на українських землях Х – початку ХХ століть. Право і Безпека. 2010. № 4. С. 44-50.
23. Смолич И.К. История Русской Церкви: 1700-1917: в 2 частях. Москва: Валаамский монастырь, 1997. Ч. 2. 798 с.

В. Б. Стецюк

НАЧАЛЬНИКИ ГАРНИЗОНУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (1889–1914 рр.): ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті охарактеризовано колективний портрет начальника провінційного гарнізону російської армії кінця ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі гарнізону Кам'янця-Подільського. Охарактеризовано етнорелігійну належність, станове походження, освітній рівень та кар'єрний шлях офіцерів, що очолювали гарнізон губернського центру Поділля у пізній імперський період. Також висвітлено їх діяльність у Кам'янці-Подільському та подальші життєві шляхи.

Ключові слова: гарнізон, Кам'янець-Подільський, російська армія, начальник гарнізону.

Попри те, що термін «просопографія» відомий іще з ХVІ ст., застосовуватись у сучасному розумінні він почав менш ніж півстоліття тому, коли британський історик Лоуренс Стоун дав класичне визначення просопографії. За Л. Стоуном, просопографія – це вивчення спільних характеристик групи історичних діячів, яке стосується двох головних проблем: 1) шляхів досягнення ними політичних цілей; 2) шляхів і варіантів соціальної мобільності і реалізації своїх кар'єрних прагнень [16, с.51].

Починаючи з 1960-1970-х рр., просопографічні дослідження поступово стали набувати поширення в західній історіографії, а після відновлення незалежності України до просопографії як дослідницької методики почали звертатись вітчизняні історики. Зокрема, з'явилися студії з історії козацької старшини [17], українського генералітету Російської імперії [18] тощо.

Серед питань, що наразі ще не стали предметом просопографічного аналізу – колективні характеристики певних груп імперського адміністративного апарату кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Так, малодослідженим аспектом історії російської військової присутності на Поділлі залишається персональний склад військового керівництва у регіоні – повітових військових начальників, командирів військових з'єднань та начальників гарнізонів окремих населених пунктів.

Згідно з енциклопедичним визначенням початку ХХ ст., гарнізон – це сукупність військових частин і окремих військовослужбовців, дислокованих у певному населеному пункті; «владою, що об'єднує гарнізон, є начальник гарнізону (старший з наявних військових начальників або повітовий військовий начальник)...» [1, с.188]. В залежності від величини гарнізону, очолювати його могли офіцери у різних званнях, з різним службовим і життєвим досвідом тощо.

Варто зазначити, що система розташування військ у прикордонній Подільській губернії помітно відрізнялась від більшості регіонів Російської імперії. Напередодні Першої світової війни війська дислокувалися в десяти населених пунктах Поділля. У половині місць знаходився один кавалерійський, козачий чи піхотний полк, тож окремої посади начальника гарнізону просто не було потрібно. Водночас на Поділлі існувало два гарнізони, в яких одночасно перебували по два полки – у Могилеві-Подільському та Меджибожі, у Жмеринці дислокувалися чотири стрілецьких полки і артилерійський дивізіон, а гарнізони Кам'янця-Подільського, Вінниці і Проскурова включали різноманітні військові частини та інституції.; при них діяв апарат управління у складі заступника начальника гарнізону, коменданта, старшого гарнізонного лікаря тощо.

Саме на прикладі Кам'янця-Подільського ми спробуємо охарактеризувати начальників провінційного гарнізону кінця ХІХ – початку ХХ ст., обравши в якості хронологічних меж для нашої розвідки 1889 р., коли у місті розмістили штаб та деякі частини 2-ї Зведеної козачої дивізії, і 1914 р., коли склад та умови функціонування кам'янецького гарнізону докорінно змінилися у зв'язку із початком Першої світової війни.

Попри те, що більшість просопографічних досліджень оперують значною кількістю історичних біографій, наше дослідження обмежене вивченням лише восьми осіб. На нашу думку, ця цифра є достатньо представницькою, щоб визначити певні спільні риси й проектувати отримані результати на інших осіб, подібних за званням та службовим становищем. Джерельною основою дослідження є довідкові видання імперського часу – списки за старшинством, призначення для відстеження перебування військовослужбовця у тому чи іншому чині. Останній факт мав чимале значення, оскільки зазвичай просування по кар'єрній драбині відбувалося відповідно до старшинства в чині (тобто часу присвоєння певного звання); як результат, відповідні списки велись надзвичайно сумлінно, в них фіксувалась важлива інформація щодо військовослужбовців – рівень освіти, отримані нагороди тощо.

Аналіз джерел дозволяє визначити, що у досліджуваній період гарнізон Кам'янця-Подільського очолювали:

- Олексій Петрович Короченцов (1889–1893 рр.)
- Ростислав Олександрович Хрещатицький (1893–1900 рр.)
- Олексій Іванович Домонтович (1900–1903 рр.)
- Микола Семенович Качура (1903–1906 рр.)
- Федір Омелянович Плешков (1906–1907 рр.)
- Микола Васильович Авдєєв (1907–1911 рр.)
- Олексій Вікторович Родіонов (1911–1913 рр.)
- Леонід Іванович Жигалін (1913–1914 рр.)

Зауважимо, що керівництво гарнізоном завжди було вторинним щодо командування певною стройовою частиною або з'єднанням – полком, дивізією тощо. В цьому питанні у Російській імперії панувала чітка ієрархія: командиром полку міг бути лише полковник, бригади – генерал-майор, дивізії – генерал-лейтенант. Якщо офіцер мав звання, нижче за необхідне, він числився не командиром, а командуючим дивізією, тобто виконуючим обов'язки командира з'єднання.

Шість із перерахованих начальників кам'янецької залоги очолювали 2-у Зведену козаку дивізію, штаб якої було розміщено у Кам'янці-Подільському в умовах загострення стосунків між Росією та Австро-Угорщиною. Всі вони носили звання генерал-лейтенанта (щоправда, О.П. Короченцов до 1890 р. був командуючим дивізією в чині генерал-майора). У 1903 р. у зв'язку із активізацією селянського руху в Полтавській та Харківській губерніях 2-а Зведена козака дивізія була передислокована до вказаних регіонів, після чого старшим за чином військовим командиром у Кам'янці-Подільському став командир 1-ї бригади 19-ї піхотної дивізії; повернення дивізії на Поділля відбулось лише у 1907 р. Відповідно, у 1903-1907 рр. кам'янецький гарнізон очолювали генерал-майори М. Качура та Ф. Плешков. Сам факт, що гарнізоном командував генерал, достатньо багато говорить про стратегічне значення як Кам'янця, так і загалом Подільської губернії. Всього на Поділлі напередодні Першої світової війни було шість залог, очолюваних генералами, – у Вінниці, Проскурові, Жмеринці, Тульчині, Могилеві-Подільському та, власне, губернському центрі. Для порівняння, у подібних до Подільської за розміром та чисельністю населення Чернігівській та Полтавській губерніях кількість та величина гарнізонів були суттєво меншими. Так, на Полтавщині було всього два гарнізони, щоправда, обидва очолювали генерали; в Чернігівській губернії було лише три залоги, одну з яких очолював генерал-майор, а дві інших – полковники.

Якщо характеризувати начальників кам'янецького гарнізону за низкою формальних ознак, то, насамперед, слід відзначити, що усі офіцери, які обіймали цю посаду, на момент призначення були

практично одного віку – близько п'ятдесяти п'яти років [10, с.575; 11, с.274; 13, с.266]. Дещо молодшими, хоч і не суттєво, були генерал-майори Качура і Плешков [13, с.340, 423].

Специфіка дислокованого у Кам'янці-Подільському з'єднання, укомплектованого представниками донського, кубанського, терського і оренбурзького козацтва, позначалась на релігійній та етнічній належності командного складу. Так, усі вісім начальників гарнізону були православними [10, с.575; 11, с.274; 12, с.406; 13, с.266, 340, 423; 14, с.309, 452]. Стосовно етнічної належності однозначно сказати важче – вона не фіксувалась у тогочасних документах, однак загалом можна констатувати, що шість із восьми начальників гарнізону були етнічними росіянами. Генерали Домонтович і Качура, очевидно, ідентифікували себе як росіян, хоча й мали українське коріння. Загалом подібна картина не була типовою для поліетнічного офіцерського корпусу імперської армії. Скажімо, серед дванадцяти начальників луцького гарнізону досліджуваного періоду було троє неросіян – прибалтійський німець К. Вейс, поляк Е.-Л. Свідзінський та українець Л. Зашук [15, с.248]. Навіть у відносно невеликому гарнізоні Меджибожа в 1894-1910 рр. серед чотирьох начальників за релігійною належністю було два православних і два католики, а за етнічною – один поляк, один українець, один русифікований француз, ще про одного офіцера достовірні відомості відсутні [16, с.536].

Особливий інтерес представляє питання освітнього рівня начальників залоги. Адже незаперечним є той факт, що саме отримана освіта надавала майбутньому воєначальнику компетентності для виконання тих чи інших посадових обов'язків.

За освітнім рівнем насамперед слід виділити першого за часом із досліджуваних нами начальників гарнізону. Генерал Короченцов отримав військову освіту у 1850-х рр., ще до військових реформ Олександра II. На той час головним джерелом підготовлених офіцерських кадрів для російської армії були кадетські корпуси, котрі були одночасно виховними закладами для малолітніх дворян і навчальними інституціями, що готували майбутніх офіцерів. На початку 1860-х рр. спеціальні класи корпусів виокремили, утворивши із них військові училища. Тобто Олексій Петрович Короченцов, фактично, може розглядатись як типова постать заму епох – сформований в одну історичну добу, він згодом змушений був діяти в принципово інших реаліях. До речі, закінчив він один з найпрестижніших військових навчальних закладів – Павлівський кадетський корпус [10, с.575], тож можна говорити про досить високий для свого часу рівень освіти. Щоправда, надалі Караченцов жодним чином не продовжував навчання, попри існування багатьох можливостей на кшталт військових академій або офіцерських шкіл. Про імовірні причини такої ситуації буде сказано далі.

Три офіцери із досліджуваної групи – Домонтович, Качура, Плешков [12, с.406; 13, с.340, 423] – отримали середню освіту в кадетських корпусах, після чого продовжили отримання освіти в офіцерських корпусах. Зауважимо, що саме колишні кадети, котрі з дитячого віку формувались як особистості в умовах армійської дисципліни та монархічно-консервативної ідеології, становили собою хребет офіцерської спільноти. За пафосним визначенням білоемігрантського діяча С. Двигубського, кадетські корпуси «створювали військову касту...» [3, с.56], що досить наочно демонструє наведена статистика.

Фахову освіту три згаданих офіцера, а також генерали М. Авдєєв та Л. Жигалін, отримали у військових училищах. При цьому в особовій справі О. Домонтовича вказано, що він закінчив Олександрівське військове і Михайлівське артилерійське училища [12, с.406]. Зауважимо, що, оскільки у царській армії упродовж XIX ст. існували лише одне артилерійське і одне інженерне училище, практикувалось прикомандирування в артилерію та інженерні частини кращих випускників піхотних училищ зі складання відповідних іспитів. Можемо припустити, що схожою була ситуація щодо О. Домонтовича, хоча цей аспект його біографії потребує уточнення.

Що стосується інших начальників залоги, то вони закінчили Оренбурзьке козацьке (М. Авдєєв, Л. Жигалін) [13, с.266; 14, с.452], Миколаївське кавалерійське (Ф. Плешков) [13, с.423] та Олександрівське військове (піхотне) (М. Качура) [13, с.340] училища.

Своєрідною була освіта генералів Р. Хрещатицького та О. Родіонова, котрі закінчили Пажеський корпус [11, с.274; 14, с.309]. Цей привілейований навчальний заклад, куди зараховували в індивідуальному порядку «за височайшим велінням» дітей і внуків осіб трьох найвищих класів «Табелю про ранги», а також вихідці із титулованих або старовинних родів, поєднував навчальні програми кадетського корпусу та військового училища; крім того, його вихованці вважались прикомандированими до царського двору й несли протокольну службу під час офіційних церемоній. Поєднання кількох чинників – знатного походження, високого освітнього рівня та близьких знайомств із членами царської родини та придворними – сприяли успішному просуванню кар'єрною драбиною.

Цікаво, що п'ять з шести навчальних закладів, де отримували військову освіту начальники залоги віддаленого прикордонного гарнізону, були розташовані в столиці імперії. Крізь призму цього окремого факту можна побачити яскраве підтвердження думки американського дослідника О. Мотіля, котрий трактував імперію як державу, де усі зв'язки проходять через імперський центр [8, с.31].

Загалом, можна констатувати достатньо високий рівень освіти усіх керівників залоги Кам'янця-Подільського досліджуваного часу. Більше того, доречно вести мову загалом про високий рівень культури, інтерес до наукового та культурного життя. Наприклад, генерал О. Домонтович вже після

завершення служби підготував мемуари про перебування в Ірані, котрі не втратили наукового і літературного значення й досі. Генерал О. Родіонов був причетний до діяльності Київського відділу Російського військового-історичного товариства. Що стосується Р. Хрещатицького, то він як виходець із відомого донського дворянського роду, упродовж усього життя цікавився козацьким фольклором, збираючи і публікуючи пісні, спогади та інші зразки народної творчості донських козаків.

Не менш промовистим за освіту є питання проходження військової служби. Слід зазначити, що у досліджуваний період гвардія залишалась привілейованою частиною імперських збройних сил, в якій присвоєння офіцерських звань відбувалось значно швидше. Як результат, частка вихідців із гвардії серед полковників і генералів була непропорційно високою. Це видно і на прикладі начальників гарнізону Кам'янця, шість із яких на певному етапі своєї кар'єри проходили службу в гвардійських частинах, а деякі пройшли там практично всю службу і в армійські полки перейшли вже на посаду командира [10, с.575; 13, с.309]. Більше того, генерала Короченцова сучасні російські автори характеризують як особу, досить близьку до царів Олександра II та Олександра III. Вказано, що Короченцов був одним із небагатьох придворних, що були поруч із Олександром II в останні години його життя, а на коронації Олександра III разом із ще кількома особами з близького оточення нового монарха ніс царських балдахін [9].

Якщо значна частка вихідців із гвардії серед командного складу прикордонного гарнізону виглядає загалом логічно, то факт, що два із восьми офіцерів значну частину своєї служби провели в системі військових навчальних закладів, ще потребує свого подальшого вивчення. Наразі можемо лише констатувати той факт, що генерал М. Качура дванадцять, а генерал Ф. Плешков понад двадцять років присвятили службі у військових училищах та кадетських корпусах [13, с.340, 423].

Практично всі керівники залоги мали досвід участі в бойових діях. Так, Короченцов майже одразу після отримання офіцерського чину взяв участь у Східній (Кримській) війні, а згодом – у війні з Туреччиною 1877–1878 рр. [10, с.575]. Всі інші офіцери були учасниками російсько-турецької війни 1877–1878 рр., в ході якої брали безпосередню участь в боях з ворогом, дехто із них отримали поранення. Генерал М. Авдєєв, окрім зазначеного конфлікту, брав участь також у загарбанні Хіви у 1873 р. та бойових діях у Туркестані в 1875 р. [13, с.266]. Свідченням бойових заслуг офіцерів є отримані ними нагороди. Скажімо, О. Короченцов був відзначений орденом святого Володимира III ступеня з мечами, а також двома рідкісними відзнаками – Золотою Георгіївською зброєю та діамантовим перснем із імператорським вензелем [10, с.575]. О. Домонтович в грудні 1878 р. став кавалером найпрестижнішої військової нагороди Російської імперії – ордена святого Георгія IV ступеня [12, с.406].

В кар'єрі деякого із офіцерів, що керували гарнізоном Кам'янця, були й досить екзотичні сторінки. Особливо слід виділити генерала Домонтовича, котрий у 1878–1882 рр. очолював російську військову місію в Ірані. На цій посаді він відзначився укладенням угоди про підготовку російськими військовослужбовцями першого регулярного формування іранської армії – Перської козачої дивізії [7, с.340].

Що стосується діяльності усіх зазначених осіб у кам'янецький період їх життя, то можна констатувати, що першочерговими їх завданнями було підвищення рівня бойової підготовки та підтримання у функціональному стані господарства військових частин. Другий аспект діяльності вимагав постійної співпраці із органами місцевої влади та самоврядування, чіткого управління значними коштами тощо. Як свідчать документи, із більшістю цих та інших задач начальники кам'янець-подільського гарнізону успішно справлялися [4, арк.23, 27, 40; 5, арк.29-29зв; 6, арк.14, 18-18зв, 21].

Цікаво простежити подальшу долю зазначених військовослужбовців. Практично усі вони продовжили успішну військову кар'єру. Так, Р. Хрещатицький після командування козачою дивізією очолив 14-й армійський корпус, а згодом став командуючим Приамурським військовим округом і Приамурським генерал-губернатором. Генерал О. Родіонов тривалий час обіймав керівні посади в центральному апараті Відомства імператриці Марії.

Отже, у досліджуваний період гарнізон Кам'янця-Подільського очолювали офіцери, які мали значний бойовий або адміністративний досвід, належний рівень освіти. Усі вони були вихідцями з дворянства, у рівній пропорції були представлені православні й римо-католики, за національною ознакою можна з певною долею умовності говорити про українця, поляка, росіянина та русифікованого француза. Усі вони згодом отримали підвищення, три з них зробили успішну кар'єру, досягнувши високих посад і обіймаючи відповідальні посади в імперській армії. Загалом вони достатньо точно відтворюють постать імперського військового адміністратора кінця XIX – початку XX ст. і дозволяють реконструювати колективний портрет старшого офіцера царської армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гарнизон // Военная энциклопедия / Под ред. к. И. Величко и др. Т. 7. Санкт-Петербург: Товарищество И.Д. Сытина, 1912. С.188.
2. Гоков О.А. Российские офицеры и Персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) // Canadian American Slavic Studies. 2003. Vol.37. № 4. P.395-414.
3. Двигубский С. Кадетские корпуса // Военная быль. 1952. №1. С. 5-6.

4. Державний архів Київської області. Ф. 2031. Опис 1. Спр. 681. Приказы войскам Каменец-Подольского гарнизона (11 января – 25 июня 1914 г.). 54 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 240. Опис 1. Спр. 2686. Дело о квартирном довольствии 16 и 17 Донских казачьих полках и 1 и 3 Оренбургских казачьих батарей, прибывших в г. Каменец на специально-кавалерийские сборы в 1912 году (6 февраля 1912 г. – 26 февраля 1913 г.). 126 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 240. Опис 1. Спр. 2729. Дело о квартирном довольствии 1 Волгского казачьего полка (15 января 1913 г. – 7 июля 1914 г.). 84 арк.
7. Домонтович А. Воспоминание о пребывании первой русской военной миссии в Персии // Русская старина. 1908. Февраль. С. 331-340.
8. Мотиль О. Підсумки імперій: Занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. 199 с.
9. Наделенный монаршим доверием: Генерал от артиллерии Алексей Петрович Караченцов // http://novocherkassk-gorod.ru/na_article/45672/
10. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е мая 1890 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. XXIV, 885 с.
11. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1898 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1898. XXIV, 1003 с.
12. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е мая 1904 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1904. XXIX, 1387 с.
13. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июля 1910 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1910. XXXI, 866, 99 с.
14. Список генералам по старшинству. Часть I, II и III. Составлен по 1-е июля 1913 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1913. XXXII, 863, 31, 86 с.
15. Стецюк В. Б. Гарнізон Луцька у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / В. Б. Стецюк // Статистичний Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Вип. XI. – Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. – С. 246-255.
16. Стецюк В. Б. Гарнізон Меджибожа наприкінці XIX – на початку ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 532-540.
17. Чубіна Т. Д. Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 109-111.
18. Чухліб Т. «Колективна біографія» генералітету Російської імперії українського походження // Українська біографістика. 2013. Вип. 10. С. 61-77.
19. Stone L. Prosopography // Dedalus. 1971. #100.1. P. 46-71.

С. Д. Смірнова

«АНКЕТНИЙ ЛИСТОК» ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ 1890 РОКУ (ЧАСТИНА ЦЕРКОВНОГО ЛІТОПISУ с. КНЯГИНИНА)

У статті публікується одна з частин церковного літопису села Княгинина, записана священиком Олімпом Панкевичем у 1890 році (на бланках з друкованою основою, від Подільського Єпархіального Історико-статистичного комітету) з коментарями та примітками.

Ключові слова: Подільська єпархія, с. Княгинин, церковний літопис, священики.

Пошук та публікація джерел з історії краю є важливою справою для вивчення історії Кам'янецьчини. Популяризуючи документи, які зберігаються у архівах, фондах ми відкриваємо доступ до історичних джерел широкому загалу науковців, краєзнавців та любителів історії, звертаємо увагу на призабуті події, спонукаємо переосмислити відомі факти.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігаються 522 церковні літописи сіл та містечок Подільської губернії, огляд яких здійснив І.В. Рибак [10]. Деякі з них опублікували Р.В. Йолтуховський [2; 3], І.В. Швец [14], С.Д. Смірнова [11]. Структуру церковних літописів, специфіку написання, ставлення священиків до покладеного на них обов'язку літописання проаналізувала у своїй праці дослідниця Б.О. Опря [7]. Літописам м. Жванця та храмів Балтського повіту присвятив свої публікації Р.В. Нагнибіда [5; 6], а церковному літопису с. Макова Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Ю.В. Олійник [12]. У археографічному виданні Хмельницького обласного державного архіву були опубліковані літописи з фонду 315 [13].

Церковні літописи писали в основному священики, деколи дяки чи псаломщики. В основному збирали історичні відомості про село, його пам'ятки, шановані місця (могили, криниці, урочища). Велика частина описуваної інформації стосується священиків, причту, існуючої церкви та попередніх

церков, обліку народжуваності та смертності населення, його грамотності. Часто в літописах зафіксовані легенди, звичаї, забобони.

Інформацію такого роду розпочали збирати сільські священники з 1855 року за розпорядженням Священного Синоду, для того, щоб на основі історичних фактів заявити «розділеній Польщі», що Поділля є здавна територією Російської імперії. Оскільки описи парафій, які присилали священники були поверховими, то Подільське Єпархіальне керівництво вирішило створити у 1865 р. Історико-статистичний Комітет для перевірки, виправлення, доповнення описів монастирів і церков [9, с.375]. З метою уніфікації описів приходів Історико-статистичним комітетом розроблялися відповідні програми, розпорядження, вказівки та анкети для ґрунтового опису парафій. Один з таких документів 1890 р. був опублікований в «Подольских епархиальных ведомостях» [1]. На основі цього документу Історико-Статистичним Комітетом розроблялися бланки з друкованою основою, де були надруковані запитання і залишено місце для вписування відповідей приходським священником. Такі бланки розсилалися в парафії і з відповідями пересилалися знову до Історико-Статистичного Комітету. Таким чином, Комітет отримував уніфіковані відомості з приходів Подільської Єпархії.

Практично в кожному церковному літописі, що зберігається у фондах К-ПДІМ-З є подібний «анкетний лист», а інколи лише він і зберігся. Такий документ є складовою частиною церковного літопису с. Княгинина [4].

Церковний літопис с. Княгинина Кам'янецького повіту Подільської губернії написано російською мовою в кінці ХІХ ст. на 35 аркушах паперу жовто-сірого кольору рукописним текстом. Він складається з окремих документів: «Описание Рождество Богородичной Церкви с. Княгинина Каменецкого уезда», автором якого є Лев Шостаковський¹, «Статистическое описание села Княгинина, церкви и возможных примечательностей» (18 січня 1868 р.) підготував Созонт Крижановський², «Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу села Княгинин IV округа Каменецкого уезда» написав Олімп Панкевич³, «Церковная летопись» (1870–1898) авторами якої є Созонт Крижановський, Олімп Панкевич, Микола Сечиневич⁴, автором «Из летописи Рождество Богородичной церкви села Княгинина, Каменецкого уезда, 4-го Благочинного округа», (1 вересня 1898 року) є Микола Сечиневич.

Частина інформації у цих роботах повторюється, але кожен автор додав до загальновідомих фактів, на той час, цікаві деталі, що робить важливим кожен із документів. На наш погляд, найбільш повно і лаконічно записано відомості про с. Княгинин у праці Олімпа Панкевича «Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу села Княгинин IV округа Каменецкого уезда» 1890-го року, який і є тим, вище згаданим, «анкетним листком».

Публікацію документу здійснено без змін, сучасною російською мовою, збережено лінгвістичні конструкції. В квадратних дужках подано інформацію для уточнення змісту. Друкована основа виділена курсивом, а рукописні відповіді звичайним шрифтом.

**От Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета
Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений
по приходу села Княгинина IV округа Каменецкого уезда**

1) *Что составляет приход (наименование поселения: города, местечка, села, или части его, а также приписных приселков)?*

Село Княгинин с приселком Семаковкой.

2) *Как объясняют название поселения, или поселений, составляющих приход?*

Село Княгинин получило свое название от основателя своего князя Кориатовича⁵.

3) *Где расположено поселение (при речке, на горе и т. п.; в каком состоянии в направлении от значительного города или местечка)?*

Село Княгинин расположено на косогоре, на юго-запад от города Каменца, в расстоянии 10-ти верст⁶.

4) *Всегда ли, по народным сказаниям или по документам, поселение находилось на теперешнем месте и с тем же названием, что и теперь, или оно перенесено из другого места и изменяло свое название?*

Село Княгинин всегда находилось на том же месте, что и теперь, и никогда не изменяло своего названия.

1 **Лев Шостаковский** священник в с. Княгинині протягом 1851–1865 рр.

2 **Созонт Васильович Крижановський** в 1870 році став священником у с. Княгинині, закінчив повний курс Подільської Духовної Семінарії 15 червня 1834 року. Був священником у с. Княгинині до 1871 р.

3 **Олімп Іванович Панкевич** в 1886 р. став священником у с. Княгинині (переведений з с. Фурманівки), закінчив курс Подільської Духовної Семінарії. 26 квітня 1897 року за власним проханням, переведений в с. Криничани Кам'янецького повіту, за резолюцією Преосвященішого Іринея, Єпископа Подільського і Брацлавського. За турботу про велич храму нагороджений скуфією.

4 **Микола Іванович Сечиневич** 20 червня 1897 р. став священником в с. Княгинині, закінчив курс Кам'янецького духовного училища в 1876 р.; переведений в с. Княгинин з м. Жванця Кам'янецького повіту, де був священником на посаді псаломщика.

5 В літописі с. Княгинина записано замість прізвища Кориатович «Куратович».

6 1 верста = 1066,8 метрів. Тобто відстань від Княгинина до Кам'янця дорівнює 10 км. 668 м.

5) *Нет ли каких либо сказаний о начале поселения и об основателях его?*

Основание села Княгинина относится к концу XIII-го и началу XIV столетия, а именно: когда Ольгерд, князь Литовский снял с Подолии иго татар, и не имел по себе прямых наследников, то подарил своим племянникам князьям Кориатовичам старшему Каменец, а меньшему Смотрич. Князь Кориатович Каменецкий часто охотился в окрестных лесах и нашел, в конце нынешнего Княгинина, пустую, извилистую каменную возвышенность, на подобие леса, выдающуюся тупою оконечностью к речке Жванцу, но довольно высокою; с одной стороны ограниченную утесистыми скалами, а с другой стороны кремнистым, каменистым оврагом, поросшим кустарниками. Поэтическое местоположение заняло его дух, и он на другой день взял с собой жену свою княгиню, по просьбе которой построил домик и основал крепость. По основании замка, народ, разбежавшийся от набегов татар, начал собираться и очищая лесистую местность на восток по косогоре, поселялся на сей местности, и от основателя замка и крепости, князя Кориатовича, получило сие селение название Княгинина...

6) *Нет ли в окрестностях поселения и в самом поселении каких либо «городищ» (мест, где был когда то, по народному сказанию город), «замчищ» (где были укрепления), валов и других урочищ, где по рассказам народа, было когда то поселение?*

В конце Княгинина к западу есть место, которое по настоящее время называется «Городище», «Замчище» тоже есть.

7) *Что народ говорит и что известно вообще об этих остатках старины?*

«Замчище» названо потому так, что на этом месте князь Кориатович построил замок и крепость. В замковой части жил со своею женою, а крепость служила защитою от нападений шайки, которая под предводительством разбойника Волоса производила нападения и опустошения окрестностям Подолии и Бессарабии и наводила ужас на жителей тех мест.

8) *Нет ли в окрестностях поселения пещер, курганов (могил), каменных баб? Если есть, подробно описать их, указать местоположение, что о них говорит народ и т. п.*

В окрестностях с. Княгинина по направлению на юго-запад урочище называется «Футейка» есть пещера в скале называемая народом «Вивтарь». Вход к этой пещере доступен по каменной лестнице, высеченной в скале. При входе в пещеру особенное внимание обращают на себя косяки дверей очень искусно и чисто высеченные из камней. Какого размера пещера эта, об этом трудно судить, так как на несколько шагов от входа она засунута камнями, а тот ход далее в нее не возможен. Народ говорит, что в этой пещере имел место жительства Волос (Волох), предводитель разбойничьей шайки, и к нему сюда часто собирались его сообщники для молитвы.

9) *Нет ли в окрестностях поселения Монастырищ, – мест, где некогда были монастыри, что из себя представляет, в настоящее время, такая местность? Что народ рассказывает о бывшем там некогда монастыре? Нет ли в местной церкви, каких либо остатков от бывшего монастыря (икон, богослужебных книг и т. п.)?*

Нет.

10) *Нет ли вообще в окрестностях поселения или в самом поселении урочищ, которые своим названием или по народным рассказам указывают на какое либо историческое событие (битвы и т. п.)?*

Нет.

11) *Из кого состоит население по народности (малороссы, великороссы, молдаване, евреи и т. п.) и их численность в настоящее время.*

Из малороссов. Число их обоого пола в настоящее время 1181 душ.

12) *Как увеличилось население за последнее столетие?*

Годы	Православных									Католиков всего было	Евреев всего (приблизит.)	Других вероисп.	
	Родилось			Браков было	Умерло			Всего населения было					
	уж.	ен.	итого		уж.	ен.	итого	уж.	ен.				итого
1790			-				-						
1800	3	0	33		4	6	30	За все эти годы при церкви не имеется ни исповедных, ни клировых ведомостей.					
1810	9	0	39	0	4	5	29						
1820	5	0	35		6	6	52						
1830	8	8	36	3	3	0	23	34	37	71			
1840	9	0	39				10	48	55	3			
1850	5	0	35		6	8	34	72	16	88			
1860	0	5	45		8	4	32	93	19	12			
1870	9	6	65	6	5	5	40	20	32	52			
1880	9	4	63	9	1	6	27	83	84	67			
1890	7	5	62	4	8	8	56	63	13	176			

13) *Сколько в настоящее время в приходе грамотных мужского и женского пола (приблизительно, если нельзя точно).*

Грамотных мужского пола 30-ть, женского пола грамотных нет.

14) *Какая в настоящее время церковь (деревянная, каменная), о скольких куполах, покрашена ли и как, чем крыта крыша? Каков план церкви и т. п.? Во имя какого святого, или в честь какого праздника церковь? Не было ли изменений в посвящении церкви имени святому?*

В настоящее время церковь каменная, выштукатурена внутри и снаружи. Внутренность храма расписана сухими красками пепельного цвета с изображением крестов и узоров синего, белого и коричневого цветов. Церковь однокупольная, крыша на ней покрыта жостью. Церковь, издавна, в честь праздника Рождества Пресвятой Богородицы и изменений в этом никогда не было.

15) *Когда построена ныне существующая церковь? Есть ли на это документы? Если нет документальных свидетельств о времени построения церкви, то нет ли где надписи (на церковных, напр. косяках) о времени построения церкви и ее строителях?*

Существующая ныне церковь построена в 1822 году, помещиком княгининского имения Николаем Рожаловским (он сын униатского священника).

16) *Какие были перестройки и расширения церкви и когда именно?*

В 1869 году губернский архитектор Мисюревич на счет ассигнованной из казны суммы, церковь построенную в 1822 году по обряду униатских костелов, перестроил по плану православных церковь. Так как во многих местах стены имели трещины, то Мисюревич распорядился сломить их до половины и затем построил новые части стен, поделал новые аркады, устроил софит⁷, купол на середине церкви вывел один, поднял на сем аршин выше колокольню, и крышу церкви и купола покрыл жостью. В 1884 году церковь расписана сухими красками, пол сделан новый, престол устроен новый, на каменном основании и освящен Преосвященным Иустыном. ... года крыша и купола устроены из новой жести и покрашены медянкой. Стены снаружи вновь выштукатурены. Притвор устроен новый, каменный на таком же основании.

17) *Колокольня вместе или отдельно от церкви? Когда построена? Сколько на колокольне колоколов? Нет ли на колоколах, каких надписей?*

Колокольня вместе с церковью, с особым куполом, построена одновременно с церковью в 1822 году. В 1869 году архитектор Мисюревич поднял ее [колокольню] выше на семь аршин. Колоколов на ней пять без всяких подписей.

18) *Какой иконостас в церкви? Во сколько ярусов? Какова живопись? и т. п.*

Иконостас двух ярусный, деревянный крашеный голубою краскою, есть резьба в нем; а также Царские северные и южные врата вызолочены. Верх иконостаса увенчан зелено-золоченым деревянным крестом.

19) *Нет ли в церкви икон, примечательных по своей старине, живописи, по особенному уважению к ним народа, по надписям или народным преданиям?*

В церкви есть старинная икона, писанная масляными красками на дереве. С одной стороны изображение Собора Пресвятой Богородицы, а с другой изображены три святителя: Василий Великий, Григорий Богослов и Иоан Златоуст. Внизу иконы под изображением сих святителей сохранилась следующая надпись: «Эта икона старанием своим справлена Р.[абов] Б.[ожих] Васили и Анны, сын Гринка Колесника за отпущение грехов своих. Также и за жену свою Анну и за чада свои Гнат[а] и Катерина, которых у войне турки забрали 13 року АШЃЗ⁸ сооружен Ri 1774 Ĩ.N.»

20) *Нет ли икон чудотворных? Если есть, подробно описать такую икону. Какие есть сказания о таких чудотворениях, записанные или устные? Нет ли каких привесок к иконам?*

Нет.

21) *Нет ли в церкви какой-либо церковной утвари, замечательной по своей древности, форме, работе, надписям и т. п.*

Нет.

22) *Нет ли каких либо особенных, замечательных старинных облачений?*

Нет.

23) *Нет ли старинных печатных богослужебных и других книг? Какие на них надписи (точно списать)? Нет ли рукописных книг?*

Нет.

24) *Какие есть древние документы, касающиеся церкви, церковной земли и прихода (визиты, эрекции, презенты, храмозданные грамоты и пр.).*

Нет.

7 Софит, в архітектурі – звернена вниз поверхня стельової балки, арки, виносного карниза і інших архітектурних деталей, часто має декоративну обробку.

8 Це спосіб запису чисел за допомогою алфавіту. Використовувався на теренах Російської імперії до XVIII ст., сьогодні використовується в старослов'янських книгах. АШЃЗ = 1767 р. від Різдва Христового.

25) Нет ли в церкви или около ней надгробных памятников плит, крестов и др. монументов. Кто там похоронен? Какие надписи на памятниках (точно списать)?

Около церкви, с южной стороны, есть каменный надгробный крест; здесь погребена жена священника Иосифа Соханевича на 34-м году своей жизни от роду, по имени Домника. С одной стороны на этом кресте надпись следующая: «Эпитафия другу: прочь пышность, гордость, здесь дружба искренняя, хоть смерть луч жизни, но в веке она неизменна». На другой стороне надпись следующая: «Не лейте слез по мне друзья напрасно, спешу я в рай, избегнув бурь опасных». Год смерти имеется написан тоже, но до того изглажен, что никак нельзя прочесть. Но как священник Иосиф Соханевич первый раз по документам упоминается в 1800 году, то смерть жены можно отнести к первой четверти девятнадцатого столетия.

26) Были ли раньше другие церкви на месте ныне существующей? Когда они упразднены, перенесены, разобраны или сгорели?

На месте ныне существующей церкви была когда-то церковь деревянная трех купольная. Сколько церковь эта существовала, об этом неизвестно; упразднена же она 1819 года и в том же году разобрана.

27) Кроме главной, ныне существующей церкви, нет ли в том приходе приписной? Если есть, то где она, какая, во имя чье, когда построена, что в ней находится достопримечательного?

Нет.

28) Не было ли раньше в том приходе других церквей и приходоу, ныне упраздненных? Если были, то, что известно о тех церквях и приходоу?

На юго-восток в селе Княгинине есть косогор, покрытый ныне кустарниками. Старожилы утверждают, что они помнят рассказы своих дедов, что на этом косогоре было две церкви одна после другой, но обе они были разорены турками.

29) Нет ли в приходе каплиц, каких либо статуй и крестов придорожных и других каких-либо памятников? Что о них говорит народ и что вообще известно об этих монументах? Нет ли на них надписей?

Нет.

30) Нет ли колодцев, источников и других мест, почему-либо, особенно чтимых народом?

Нет.

31) Не совершаются ли в известное время крестные ходы, куда-либо, и по какому случаю?

Крестный ход совершается в день праздника Вознесения Господня в поле для окропления святою водою посевов. Второй раз крестный ход совершается в день Святого Духа на приходское кладбище; при этом кладбище обходится трижды вокруг и окропляется святою водою. Кроме сего крестные ходы бывают вокруг церкви в 1-й, 2-й день св. Пасхи, в храмовый день, а также при освящении колодцев.

32) В каком расстоянии от церкви приходское кладбище? Старое ли оно, или новое, недавно отведенное? Какие похоронены там выдающиеся личности, о которых народ сохранил память? Нет ли на кладбище памятников замечательных почему-либо?

Приходское кладбище в расстоянии одной четверти версты от церкви, старое, издавна в одном и том же месте. Выдающихся личностей нет на нем похороненных. Замечательных памятников на нем тоже нет.

33) Нет ли старых упраздненных кладбищ холерных, чумных? Что там находится в настоящее время?

В приселке села Княгинина Семаковке есть старое упраздненное холерное кладбище. В настоящее время есть на нем несколько крестов; все оно заросло кустарниками.

34) Не известны ли священники того прихода, жившие в прошлом веке?

Священник Василий Соханевич до 1800 г. (очевидно был униат).

35) Какие были священники в текущее столетие с 1795 г. по настоящее время (проследить по церковно-приходским документам метрическим книгам, клировым ведомостям и т. п.)? что известно из жизни и деятельности тех священников?

1. Иосиф Соханевич;
2. Николай Савицкий;
3. Иоанн Кисилевич;
4. Феодосий Корженицкий;
5. Лев Корженицкий;
6. Лев Шостаковский;
7. Василий Венгрженевский;
8. Созонт Крижановский;
9. Авксентий Волошанович⁹.

9 **Авксентій Волошанович.** Народився 10 лютого 1821 року в с. Качкові Ямпільського повіту Подільської губернії. В 1844 р. звільнений з вишого відділення Камянецького Духовного училища. В 1845 р. Єпархіальним начальством розподілений дячком в м. Вільхівці Ушицького повіту. 1847 р. тим самим начальством викликаний в архієрейський хор. 1852 року рукоположений Преосвященішим Євсевієм в сан диякона до Петро-павлівської церкви м. Камянца. 1856 р. тим самим єпископом рукоположений в сан священника в с. Заборознівці Камянецького повіту. 1872 р. переведений в Княгинин, і 1886 р. помер у Княгинині вдівцем.

В настоящее время священник Олимп Панкевич с 1886 года м. июня 5 дня.

При священнике Волошановиче в 1884 году Церковь внутри расписана сухими красками, вставлен в церкви новый пол, устроен новый престол на каменном основании и освященный Преосвященным Иустином. При священнике Панкевиче крыша и купола устроены из новой жести, покрашены медянкой, притвор устроен новый, каменный, стены снаружи выштукатурены.

36) *Есть ли в приходе школа (одна или несколько в приписных селах) и какая (народная министерская, церковно-приходская, школа грамотности)? Когда основана? Сколько в ней обучалось (каждый год) и теперь обучается мальчиков и девочек? Какие средства школы (помещение, жалованье учителю, учебные пособия и т. п.)? Нет ли в приходе преданий о прежде существовавшей школе?*

Есть школа в приходе одна школа грамотности. Ежегодно в ней обучается 10-ть мальчиков, девочек нет. Средств для школы по настоящее время не было никаких, только в 1890 году составлен крестьянами приговор, по которому жалованья учителю 60 р. [ублей серебром], на содержания школы 20 р. и на устройство здания для школы 15 р.

37) *Каковы причтовые помещения?*

Деревянные, старые и непрочные дома как у священника так у псаломщика. Остальные постройки в 1884 году новые, деревянные, сделаны на средства местного помещика Николая Розенберга.

38) *Какие выдающиеся личности были уроженцами того прихода? Нет ли каких либо преданий о таких лицах?*

Не было.

39) *Какие были особенно выдающиеся события в церковно-приходской жизни в последнее столетие или, по крайней мере, пятидесятилетие? (указать на основании церковно-приходских документов или памяти прихожан).*

Никаких не было.

40) *Какой адрес священника для корреспонденций и телеграмм? Какая ближайшая железнодорожная станция и в каком расстоянии?*

Адрес священника: в с. Княгинин чрез Должецкое Волостное Правление.

Ближайшая Железно-дорожная станция город Проскуров в 100 верстах.

[священник Олимп Панкевич].

Примечание: Комитет просит о. о. настоятелей, по получении бланков с вышеприведенными запросами, составит обстоятельные ответы и вписать их в бланки, а если ответы по своей обширности не могут поместиться на бланках, написать на отдельных листах бумаги и все это чрез о.о. благочинных прислать в Комитет к 1-му марта будущего 1891 года, на имя Председателя Комитета, Преосвященного Димитрия, Епископа Балтского.

(Из Под. Епарх. Вед. № 47).

Тип. Под. Губ. Прав.

В церковному літописі с. Княгинина міститься цінна інформація з історії села та Кам'яначчини зокрема. В літописі містяться відомості про замок-резиденцію в с. Княгинині Федора Коріатовича. Легенда про виникнення села, схожа на легенду про заснування Кам'янця: Федір Коріатович полюючи в лісі натрапив на мальовничу місцину і наступного дня привіз туди свою дружину. Княгині місцевість сподобалась і Коріатович вирішив побудувати тут для неї замський будинок (за переказами він був в урочищі «Замчисько»). Викликає інтерес інша легенда про печеру «Вівтар» і про ватажка розбійників Волоха чи Волоса, який у тій печері разом зі спільниками збиралися на молитву. Вона настановує на думку, що це можливо був жрець чи волхв, який мав своїх прибічників, а печера з кам'яним вівтарем це місце язичницького капища. В Княгинині є ще урочища під назвою «Городище», там було давнє городище з земляними валами [8, с.377]; та урочище «Футейка», але що означає ця назва нам достеменно невідомо.

В літописі поряд з с. Княгинином згадується хутір Семаківка (від якого на сьогодні залишилась тільки назва), біля нього було занедбане холерне кладовище. В описуваному документі містяться відомості про демографічний рух населення в с. Княгинин протягом ХІХ ст., та кількість письменних жителів. Церковні літописи становлять великий інтерес для дослідників побуту подільського духовенства. Важливою є інформація про діяльність архітектора Місюровича, його перебудови храму та дзвіниці.

Безперечно, церковні літописи є цінним джерелом для вивчення історії Поділля та Кам'яначчини зокрема. Інколи саме вони дають ту необхідну «родзинку» для краєзнавчо-екскурсійної популяризації краю, якої не мають офіційні документи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Заседание Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище// Подольские Епархиальные Ведомости. 1990. – №47. С. 1074–1078.

2. Йолтуховський Р. «Церковная летопись с. Залесец Каменецкого уезда» – важливе джерело з історії с. Залісці на Дунаєвеччині XVIII–XIX ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії. Хмельницький: ФОП А.М. Стрихар, 2018. Т. 17. С. 271–281.
3. Йолтуховський Р.В., Швець І.В. «Историко-статистическое описание церкви и прихожан села Врублевец 1876 года» важливе джерело з історії с. Врублівець на Кам'яниччині / Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов]. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка; Хмельницька обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України; Центр дослідження історії Поділля, 2015. Вип. 7. С. 72–78.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. К док. д/п 238. Церковний літопис с. Княгинин. 35 арк.
5. Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869–1898) / Упор. Р. Нагнибіда, І. Ладоренко; Передм. Р. Нагнибіда. Львів: Апріорі, 2015. 256 с.
6. Літописи церковні Балтського повіту Подільської губернії. 1866–1899 / Упоряд. Р.В. Нагнибіда. Дрогобич: Коло, 2018. 464 с.
7. Опря Б.О. Церковні літописи як джерело історії повсякденності православного парафіяльного духовенства Поділля у другій половині XIX на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 321–327.
8. Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. Олександр Пшонівський, 2009. 996с.
9. Прокопчук В.С. Перший склад Подільського епархіального історико-статистичного комітету // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський. 2015. Т.22. С. 373–391. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkr_2015_22_31.
10. Рибак І.В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю // Краєзнавство. № 1–4. 2005. С. 130–131.
11. Смірнова С. Церковний літопис с. Івашківці Новоушицького району Хмельницької області, з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. Випуск 4 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. Київ, 2019. С. 162–166. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/5>
12. Хрестовоздвиженська церква с. Макова. Літопис історії (185–1897 рр.) / [упоряд. і авт. вступ. ст. Ю.В. Олійник]. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. Вип. 2 : Серія «Джерела церковної історії». 44 с.
13. Церковні літописи Поділля. Документи фонду Ф. 315 Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.): збірник документів / упоряд., вступ. Ст., покажчики Г.В. Лях. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018. 206 с.
14. Швець І.В. Літописи як джерело вивчення релігійного життя Вінницького повіту XIX ст. на матеріалах фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: Л.П. Станіславська (відп.ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 185–186.

А. К. Лисий

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

У статті аналізуються і подаються матеріали дореволюційних енциклопедій Російської імперії видані в XIX – на початку ХХ століття про губернський центр Подільської губернії місто Кам'янець-Подільський.

Ключові слова: енциклопедія, місто, Поділля, бібліотека.

Першою завершеною енциклопедією в Російській імперії став «Справочный энциклопедический словарь» під редакцією А. В. Старчевського [1]. Але в обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Тимірязєва він не зберігся.

Наступним і популярним виданням став «Настольный словарь для справок по всем отраслям знаний» [2], який був складений педагогом і літератором Ф.Г. Толлем. В ньому міститься згадка про столицю Поділля, а саме: «Каменец-Подольск, губернский город Подольской губернии, на скале у подошвы коей протекает р. Смолитч, с 10580 жителями. Заводов и фабрик 8; ярмарка 1. Построен в XIV столетии, сперва принадлежал Литве, потом Польше, с 1672 г. Турции, через 20 лет снова Польше, с 1793 г. России» [2, с. 358].

Другою доведеною до кінця багатотомною енциклопедією в Росії був «Русский энциклопедический словарь» [3] за редакцією І.П. Березіна в 16 томах. Стаття про місто вже більш розлога, але

подано в основному історію переходу його від одного власника до іншого: «Каменець-Подольск, губернський город Подольської губернії, на полуострове, образуемом рекой Смотрич. По свидетельству русских летописей в XII веке Каменец входил в состав княжества Галицкого. В 1240 г. город превращен в груды розвалин войсками Батия. Около 1331 г. Гедимин, князь Литовский, подчинил Литве подольские города, отдал их во владение внукам своим, князьям Кориатовичам, которые возобновили опустелый Каменец. Федор Кориатович, владевший Подолиєю, силится отложиться от Литвы, и для этой цели в 1351 г. обратился за помощью к Венгрии. Но дядя его Ольгерд явился со своими войсками в Подолию, захватил многие города, в том числе и Каменец, и Федор бежал в Венгрию.

Правителем Подолии был назначен брат Федора, Александр Кориатович, который желая привлечь жителей к водворению в Каменце, в 1374 г. предоставил переселяющимся сюда право строиться без платежа за землю и другие льготы. По восшествии на польский престол князя литовского Ягеллона, брат его Витовт в 1392 г. восстановил независимость Литвы и присоединил к ней и Подолию, которую отдал в 1395 г. в управление Федору Кориатовичу II. Этот последний, при помощи молдаван, силится сделаться самостоятельным и укрепил Каменец, но был побежден и отослан в заточение в Вильно. В 1396 г. Ягеллон купил у Витовта Подолию с замками за 46000 золотых. В 1401 г. наместником Подолии был брат Ягеллона Свидригайло, который за двукратную попытку отложиться от Польши, в 1403 г. окончательно был лишен власти. После того Витовт выкупил Подолию у Ягеллона и владел ею до смерти (1430 г.). По смерти Витовта, Ягеллон в 1433 г. отдал Подолию преемнику его, Свидригайлу, князю Литовскому. В 1434 г. Владислав III, король польский, образовал из Подолии особое воеводство, которого Каменец сделан главным городом.

Во второй половине XV в. и начале XVI в. Каменец и окрестности его часто подвергались набегам крымских татар и турок, а город потерпел весьма важные разорения. В XVII в. Каменец терпел частые осады казаков и турок. В 1699 г. Каменец снова присоединен к Польше и до конца XVIII столетия пользовался спокойствием.

В 1795 г. Подолия присоединена к России и Каменец сделан главным городом Подольского наместничества, а в 1796 г. при образовании Подольской губернии, губернским городом. Жителей 22611 человек. Православный мужской 1-го класса Троицкий монастырь, католических костелов 5 и кроме того Николаевский армянский католический костел, основанный в 1398 г. Католический Петропавловский костел основан в 1361 г. и по взятии Каменца турками в XVII в. обращен в мечеть, при чем около него устроен минарет, существующий и поныне» [3, с. 653].

Третьою завершеною енциклопедією став «Энциклопедический словарь» за редакцією І.Є. Андриєвського, видавці Ф.А. Брокгауз та І.А. Ефрон у 86 томах. Не відрізняючись єдністю ідеологічних принципів, цей словник переважав усі інші дореволюційні енциклопедії за різноманітністю та багатством фактичного матеріалу. В значній мірі він зберігає свою довідкову цінність і сьогодні.

Про головне подільське місто автор під ініціалами «А. О. С» писав, що воно «на високом и утесистом полуострове, образуемом р. Смотрич. Прямо против города, на утесе, старинная крепость. Местоположение Каменца очень красиво. На основании 17 летних наблюдений средняя годовая температура Каменца + 8,17°, а для времен года: зима – 2,7°, весна + 5,91°, лето + 19,30°, осень + 10,32°.

Жителей в 1893 г. было 36951, из них 18481 православные, 13866 евреев, 4150 католиков и 404 прочих исповедений. Монастырь мужской. Церквей православных 18. При кафедральном соборе существует учрежденное в 1890 г. епархиальное церковно-историческое древнехранилище, в котором много интересных предметов (всего 1196). Римско-католических костелов 4, синагог и других еврейских молитвенных домов 32. Домов (1889) жилых 2963, из них каменных 1712, нежилых строений 1862.

Городских доходов (1891) 107920 р., с трактирных заведений и постоянных дворов 4899 р., с лошадей и экипажей частных лиц 2341 р. Расходов 107883 р., на учебные заведения 5695 р., благотворительные общества 500 р., на врачебную часть 1562 р. У города капиталов 3900 р., недоімок городских сборов – 16268 р. Земли у города 2021 десятина.

Пивоваренный завод (производство на 51000 р.), 4 табачных фабрики (на 87000 р.), ваточная фабрика (1600 р.), водяная мельница (на 800 р.) и 2 заведения искусственных минеральных вод (на 4000 р.). Больниц 8, с 462 кроватями; повивальная школа на 20 воспитанников; богадельня на 100 мужчин; бесплатная лечебница и оспопрививательный институт. Врачей 28, аптек 4.

Мужская и женская гимназии, духовная семинария, епархиальное женское училище и духовное училище. При семинарии начальное образцовое училище, миссионерские курсы и Иоанно-Богословское братство для помощи учащимся. Двухклассное мужское городское и женское училища, с приготовительными при них класами и рукодельным классом при женском училище; 4 одноклассных училища, из них 2 женских, с рукодельными класами; ремесленная школа и приют, несколько частных школ; талмуд-тора и хедеры. Убежище для взрослых слепых, благотворительное общество, братство Иоанно-Предтеченское (1884), благотворительное общество при мужской и женской гимназиях. От города идет шоссе до станции Проскуров Юго-Западной железной дороги» [4, 146].

На початку ХХ століття побачила світ завершена багатотомна енциклопедія дореволюційної Росії «Большая энциклопедия. общедоступных сведений по всем отраслям знания» за редакцією

С. П. Южакова. «Большая энциклопедия» поступається «Энциклопедическому словарю» Брокгауза – Ефрона за повнотою відомостей та насиченістю фактами, але в багатьох випадках містить відомості та факти, відсутні в останній. Це стосується перш за все статистичних даних. Отже в 10 томі цього видання йде мова про те, що «Каменец-Подольск, уездный и губернский город Подольской губернии. Расположен на скале, омываемой с трех сторон р. Смотричем. Весьма древнее поселение. По переписи 1897 г. жителей 34483 душ обоого пола: большинство евреев; поляков до 30%, остальные малороссы; прочих национальностей в незначительном числе. Фабрично-заводских предприятий 25 при 25 рабочих и производстве 130000 рублей. Церквей православных 18, костелов 5, синагог и молитвенных домов 33. Зданий 10330, из коих жилых домов 7470. Браков ы 1899 г. заключено 233, родилось 937, умерло 754, естественный прирост 183 души обоого пола. Больниц 2: городская и еврейская; богадельня, детский приют, убежище для слепых детей. Типографий 7. Библиотек 8 – публичная городская и частные, книжные лавки. Выходит три периодических издания. Учебных заведений 15, в том числе: 2 гимназии – мужская и женская, городская 2-х классовая, 5 одноклассных, 1 еврейская, школа повитух, ремесленная. Кредитных учреждений 5: отделения государственного банка, крестьянского поземельного банка, южно-русского промышленного банка, агентство торгово-промышленного коммерческого банка в СПб, комиссионного азовско-донского коммерческого банка. Окружной суд. Духовная консистория» [5, с. 418].

Дещо меншу за об'ємом статтю подав «Энциклопедический словарь» за редакцією М.М. Філіпова. В ній говориться, що місто знаходиться «на высоком полуострове, вдающемся в р. Смотрич; против городская крепость. Жителей в 1893 г. было 36951: в том числе православных 18481, иудеев 13866, католиков 4500. Из православных церквей церковь св. Николая, построена в 1280 г., при ней есть хранилище, в котором много древностей, в том числе и каменных орудий. Заводы: пивоваренные, 4 табачные фабрики, ваточная фабрика, водяные мельницы, заведение искусственных минеральных вод; миссионерские курсы. В городе средняя температура 8 градусов» [6, с. 1547].

Останнім енциклопедичним виданням, розпочатим ще до 1917 р. став «Энциклопедический словарь» товариства «Бр. А. и И. Гранат і К^о». Укладачі подали декілька речень про Кам'янець, який «на высоком берегу р. Смотрич, 49 611 жителей. Мужская и 2 женских гимназии, реальное училище, техническое училище, 2 коммерческих училища, духовная семинария. Заводы главным образом обработки продуктов сельского хозяйства, табачная фабрика» [7, с. 234].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Справочный энциклопедический словарь / под ред. А.В. Старчевского. Т. 1-12. СПб, 1847-55.
2. Настольный словарь для справок по всем отраслям знания /под ред. Ф.Г. Толля. Т. II. СПб, 1864.
3. Русский энциклопедический словарь /под ред. И.Н. Березина. Т. II. СПб, 1877.
4. Энциклопедический словарь / под ред. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т 27. СПб, 1895.
5. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания /под ред. С.П. Южакова. Т. 10. СПб, 1902
6. Энциклопедический словарь /под ред. М.М. Филиппова в трех томах. Т. II. СПб, 1902.
7. Энциклопедический словарь /Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К^о». 7 издание. Т. 23. М., без года издания.

С. М. Прицишин-Кліновський

ВИПУСКНИКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ НА ОСВІТНІЙ НИВІ ДУХОВНИХ ШКІЛ ПОДІЛЛЯ (1798-1898 рр.)

У статті показано в хронологічному порядку історію зародження Подільських духовних шкіл, зокрема Подільської духовної семінарії, постановки в ній освітнього процесу та участі випускників КДА у його подальшому розвитку. Дана тема достатньо була раніше представлена у наукових статтях відомих істориків-краєзнавців: Баженова Л.В., Прокопчука В.С., Блажевича Ю.І. в яких автори аргументовано розкривали історію Подільських духовних шкіл в контексті наслідків II-III Поділів Річи Посполитої, приєднання Поділля до Російської імперії (1793) і утворення Брацлавсько-Подільської єпархії (1795), використовуючи аналітично-критичний підхід для розв'язання історичної проблематики. У представленій статті йдеться переважно про видатних вихідців Подільської семінарії, їх подальшому навчанні у КДА та повернення до Подільської семінарії вже в якості викладачів і вихователів майбутніх пастирів Церкви (1798–1898). Розповідається також про маловідомі факти з життя видатних викладачів семінарії, які досягли в майбутньому святительського служіння в архієрейському чині, а також форми, напрямки і результат їх діяльності як у науково-педагогічному, так і в загально-церковному служінні.

Ключові слова: архіпастир, духовні школи, КДА, Іоаннікій, Подільська єпархія, семінарія.

В наступному 2020 році відбудеться сумний столітній ювілей з дня закриття Подільської духовної семінарії. Ця духовна школа, яка народилася завдяки архіпастирській опіці Високопреосв. Іоаннікія (Нікіфоровича-Полонського; 1795-1819) після II-го поділу Речі Посполитої у 1793 р. та утворення православної Подільської єпархії «Высочайшим Указом» імп. Катерини II від 12 квітня 1795 р. З моменту свого заснування Подільська семінарія стала практичним втіленням місіонерського напрямку Київських духовних шкіл, зокрема Києво-Могилянської академії, тому як сам майбутній архієп. Іоаннікій був одним з найкращих учнів ректора цієї академії Високореосв. Георгія (Коніського; 1772-1795) і її випускником [6, с. 171, 172]. Даний від Бога талант до наук сприяв майбутньому святителю у вивченні не лише богослов'я, але й давніх мов у його активній просвітницькій, місіонерській і адміністративній діяльності. Після закінчення академії, за покликом серця майбутній святитель прийняв чернецтво і розпочав викладацьку діяльність у духовно-навчальних закладах, які тоді відкривалися в більшості єпархій згідно літери Регламенту Духовної Колегії 1721 р. Ще до прийняття святительського сану, архієп. Іоаннікій прославився як зачинатель нових семінарій [5, с. 9; 7, с. 66].

На жаль, не відразу вдалося новоприбулому єпископу поставити свою кафедру та впровадити повноцінне єпархіальне життя у губернському центрі м. Кам'янець-Подільському з причини досить шаленого опору польської чиновницької бюрократії. Тому з 1795 по 1799 рр. перша Брацлавсько-Подільська кафедра єпископа перебувала у м. Шаргороді в Св.-Миколаївському монастирі [10, с. 8, 9, 11, 13].

Згодом, вже 15 березня 1798 р. в новій губернії і створеній тут Подільській єпархії, єп. Подільським і Брацлавським Іоаннікієм було запропоновано Подільській консисторії сповістити подільське духовенство, що на підставі указу від 18.12.1797 р. п. I-го: «О просвещении и благонравии духовного чина, бываемых посредством устройства духовных училищ», преосвященный визнав за потрібне «на перший випадок» започаткувати два класи семінарії: інформаторський і нижній граматичний при Шаргородському Св.-Миколаївському монастирі. Так до 1 травня 1798 р., «священно и церковно-служители имеющие», як зазначено в указі, «детей от 10 до 15 лет, которые обучались российской грамоте и писать, также и в познании латинского языка несколько упражнялись, должны были представить их в Шаргородские училища непременно, опасаясь за непредставление на назначенный срок своих детей неминуемого по указам взыскания» [9, с. 35, 36].

Проте відкриття Подільської духовної семінарії відбулося за досить важких обставин. По-перше, м. Шаргород було закритим на карантин з причини морової язви до 9 грудня 1798 року. По-друге, деякі діти були розсіяні по іновірних школах, зокрема уніатсько-базиліянських. Інші ж не могли бути представлені до семінарії за убогістю батьків, про що часто єпархіальному начальству заявляли самі батьки та благочинні. Але все ж на заклик першого подільського ієрарха було зібрано 130 дітей подільських кліриків, які поступили до нової семінарії [4, с. 773-775; 9, с. 35, 36].

Разом з тим, першими вчителями як Шаргородської, так і в майбутньому Кам'янецької семінарії, були вихованці Київської академії. Будучи переважно з уродженців Подолії, вони добре знали моральний стан народу, його недоліки, дух і характер вихованців. Вони спроможні були принести найбільшу практичну користь в справі освіти [9, с. 35, 36].

Досить цікавими були особи перших керівників і вчителів Подільської духовної семінарії: перший її ректор, архієп. Гавриїл, а також вчителі Олександр Жильцов та Василь Голосков. Отець Гавриїл був вихідцем з випускників КМА. Після закінчення навчання він прийняв чернецтво та став проповідником при кафедрі Київського Митр. Гавриїла (Кременецького; 1770–1783) і водночас членом Київської дикастерії. Незабаром, з 1783 по 1789 рр. його було призначено капеланом в сані ігумена при російському посольстві в Варшаві, де до його обов'язків входила не лише відправа богослужінь у посольській церкві. Водночас ігумен Гавриїл доводилося бути радником і керівником скривджених православних Польщі, які приїздили до Варшави шукати правосуддя проти несправедливості провінційних судів. Тут о. Гавриїл, який відрізнявся доброю, вразливою душею, користувався палкою любов'ю та повагою православних, як безкорисний радник і мудрий керівник у всіх починаннях. Коли ж преосв. Віктора (Садковського; 1793–1796), єп. Мінського було ув'язнено поляками, то ігумен Гавриїл всіма силами полегшував тягар ув'язнення невинного страждальця. Але під час польської революції 1794 р. о. Гавриїл сам зазнав пограбувань свого майна та ув'язнення. Після придушення цього повстання, фельдмаршал Олександр Суворов разом з іншими звільнив ігумен Гавриїла, доручивши йому в російському війську відправу священницьких обов'язків до його повернення на Батьківщину. Водночас Суворов вважав за свій обов'язок клопотати перед Святійшим Синодом про возведення цього запопадливого служителя Церкви Божої у сан архімандрита. В 1796 р. ігумен Гавриїл указом Свят. Синоду було доручено першокласний Шаргородський монастир із возведенням його в сан архімандрита преосв. Іоаннікієм, який одночасно призначив його і ректором Подільської семінарії [3, с. 133-136].

У зв'язку з переходом єпархії із Шаргороду до Кам'янця-Подільського в 1799 р., владики Іоаннікій намагався перевести сюди і семінарію, яку передбачав помістити в будівлях, що належали закритій ще в 1793 р. уніатській семінарії. У 1803 р. було відкрито останній вищий богословський клас. Після більш ніж п'ятирічного протистояння місцевої бюрократичній владі, що складалася переважно

з поляків, дані будови було віддано під семінарію в 1805 році, а в наступному 1806 р. вищий богословський клас було переведено до Кам'янця. Вже в 1808 р. тут вже була повна семінарія, засновником і попечителем якої був преосв. Іоаннікій [10, с. 11]. В умовах формування м. Кам'янця-Подільського, як нового губернського центру й існування тут новоствореної православної семінарії, батькам священно-церковно-служителям своїх дітей вже не було потреби посилати для здобування духовної освіти до католицьких колегіумів і семінарій. Водночас у Подільській семінарії викладачами були не тільки випускники Київської академії, але навіть й ті викладачі, що свого часу отримали освіту в католицьких навчальних закладах і служили на тих, чи інших посадах, будучи максимально корисними в викладанні деяких дисциплін. Отже, Подільська духовна семінарія була преосв. Іоаннікієм започаткована за зразком Київської академії і в такому вигляді вона проіснувала 19 років до 1817 р., коли водночас з Київською духовною семінарією вони обидві були реформовані згідно статуту реформ духовних училищ 1808–1814 років.

За цей період часу у Подільській семінарії послідовно на педагогічній ниві служили 6 ректорів, 6 префектів семінарії і 51 викладач. Серед них було немало тих, хто отримав освіту в Київській академії, проте були й ті, хто ще починали вчитися в уніатських навчальних закладах, а вже закінчували освіту у Подільській духовній семінарії. Тому бувало так, що ще до закінчення курсу семінарії, будучи її успішними вихованцями, вони ставали її викладачами, паралельно закінчуючи свою освіту. В майбутньому ці талановиті вихованці ставали згодом і в числі перших ректорів новоствореної семінарії на Поділлі [9, с. 40].

Вже 25 березня 1809 р. ректором Подільської семінарії було призначено нового ректора, піднесеного до сану архім. Стефана (в миру Симеона Романовського), сина протоієрея м. Чечельника Подільської губ. Новий ректор був із вихованців КМА, в 1791 р. він вступив до Київської академії. Після закінчення курсу його було призначено вчителем Подільської семінарії, 21 листопада 1801 р. Симеон прийняв чернецтво з ім'ям Стефан, ставши префектом Подільської духовної семінарії [12].

В цей час свою педагогічну практику починав в майбутньому ректор новоствореної Подільської семінарії Гавриїл Олексійович Ящуржинський, який народився у 1778 р. в сім'ї подільського священника. Початкову богословську освіту отримав в базиліанському Барському і Вінницькому училищах, після приєднання Поділля і возз'єднання подільських уніатів закінчив Шаргородську духовну семінарію, при якій і залишився вчителем. В 1807 р. прийняв священницький сан і був призначеним ключарем Іоанно-Предтеченського кафедрального собору м. Кам'янця. Згодом, у 1810 р. був постриженим у чернецтво з ім'ям Георгій та призначеним префектом Подільської духовної семінарії, а в 1813 р. його було піднесено до сану архімандрита Св.-Троїцького монастиря в м. Кам'янці та призначено ректором тієї ж семінарії [13; 9, с. 40].

Після переведення семінарії з Шаргороду до Кам'янця, там залишилося нижче відділення семінарії, що займало ті ж самі приміщення при Св.-Миколаївському монастирі. Згідно реформи духовних училищ 1808–1814 р., вже в 1817 р. Подільська семінарія, як і її сестра Київська духовна семінарія, отримала єдиний устав духовних шкіл. Тоді ж, у 1817 р. нижче відділення було перейменовано у Шаргородське духовне училище, яке проіснувало тут близько трьох четвертей століття, доки в 1894 р. його не було переведено до м. Тиврова [9, с. 40, 41].

Таким чином, преосв. Іоаннікій власноруч невтомно слідкував за ходом викладання, проводив підбір викладацьких кадрів, керував інтелектуальним розвитком юнацтва, встановлював і підтримував близькі взаємовідносини вчителів і учнів. За висловом Д. Синицького: «семінарія досягнула того, що розвивала в вихованцях любов до вченої і наполегливої праці, прагнення до фундаментальних пізнань і готовність до багатотрудного пастирського життя...розумове і моральне виховання велося тут нерозривно і всі вихователі та вихованці йшли дружно й однодушно до однієї певної мети, один одному допомагаючи та один одного підтримуючи» [8, с. 19].

Вже за правління архієп. Ксенофонта (Троєпольського; 1821-1832) став другорядним звичай ухвали призначення на парафію священника місцевими мешканцями та поміщиком. Відтепер архієпископ надавав перевагу призначенням при вакансії священницьких місць особам, що закінчили курс духовної семінарії. Ця обставина не тільки посилювала архієрейську духовну владу в полонізованій Подолії, але й підвищувала в народі та духовенстві значення і роль духовної освіти в місцевій семінарії. Так, давній звичай виборності духовенства зійшов нанівець. В свою чергу, новий порядок призначення сприяв прагненню кандидатів у священство пошуку якісної духовної освіти [10, с. 25]. В цей час на педагогічному поприщі під проводом владики Ксенофонта служив уродженець Подолії Августин Васильович Мартиновський 1793 р. н., син колишнього уніатського священника, який за п'ять років до народження сина з'єднався з православ'ям. Первісну освіту отримав у Шаргородському духовному училищі, в 1801 р. поступив до Подільської семінарії. Через 20 років він став її викладачем. Будучи священником, овдовів, прийняв чернечий постриг з ім'ям Анатолій і 5 травня 1822 р. поступив на вище відділення вже реформованої КДА, яку закінчив 11 грудня 1825 р. В 1825 р. отримав ступінь магістра [9, с. 43-45]. Саме за правління владики Ксенофонта нижчих церковно-служителів (пономарів та д'яків, псаломщиків) було віднесено до духовного звання та поставлено під суворий нагляд

консистоїї і архієрея. Віднині представники нижчого кліру не могли самовільно покидати свої місця, а також були повинні екзаменуватися архієреєм, як і парафіяльне духовенство. Також було скасовано право ганебного продажу кліриками своїх місць [2, с. 145-148].

В свою чергу, наступник архієп. Ксенофонта на Подільській кафедрі – преосв. Кирил (Богословський-Платонов; 1832–1841) не тільки продовжив перетворення в упорядкуванні єпархії, дбаючи про побут духовенства, але особливу увагу привертав до духовної освіти на Поділлі. Він став попечителем і батьком Подільської семінарії і духовних училищ. Вважаючи недостатнім для отримання нижчої освіти існуючі два духовних училища в Кам'янці та Привороті, він відкрив ще два духовних училища в м. Крутих і Дунаївцях. До семінарії владика ставився з особливою турботою: часто навідував її, вникав у подробиці побуту як її вихованців, так і наставників, вчителів. Найбільш здібних з них наближав до себе, наставників часто запрошував на духовні бесіди, а вихованців – для іспитів, випробовуючи ступінь засвоєння ними предметів [10, с. 35]. В цей час вірним помічником владика Кирила було призначено ректора Подільської семінарії 15 липня 1834 р., випускника КДА Нафанаїла (в миру Миколай Іванович Савченко). Вже 9 вересня його було піднесено до сану архімандрита й призначено намісником Св.-Троїцького монастиря у Кам'янці [5, с. 9]. Водночас владика Кирил клопотав про збільшення утримання вчителів. За правління архієп. Кирила вивчення наук було полегшене тим, що на зміну латині, у викладанні вводилася зрозуміла російська мова. Щоби підняти рівень освіти всього духовенства, архієпископ особливо відзначав вчених священників, надаючи їм кращі приходи. Він навіть писав у Свят. Синод, що на Подолії можуть бути добре забезпечені місця особам із вищою освітою. Заради підтримки освіченості в духовенстві, владика Кирил наказав заснувати по церквах бібліотеки, щоби надати можливість поновлювати набуті в духовній школі знання [10, с. 35].

За правління Високопреосвященнішого Арсенія (Москвіна; 1848–1861; з 1860–1876 митр. Київський і Галицький) піклування цим архієпископом семінарією та духовними училищами полягало у ретельному нагляді за всім процесом викладання й виховання у Подільській семінарії. Причому владика Арсеній у курсі належних предметів зовсім не робив розподілу їх на головні та другорядні, вимагаючи однакового ставлення до вивчення як базових, так і другорядних предметів, вважаючи їх однаково важливими. Тому заради нагляду за навчальним процесом і загального контролю архієпископ навідував заняття у духовних школах, уважно проводив іспити, сам опитував учнів і робив зауваження, що були корисними як для вчителів, так і для вихованців.

Сама семінарія того часу була неприглядною, знаходилася в старому приміщенні колишньої уніатської семінарії, де потім знаходилося Кам'янецьке духовне училище. Преосвященний Арсеній піддав семінарію суворій звітності та своїми турботами про її благоустрій досягнув того, що «семінарія в перший раз від свого заснування побачила щипці для свічок при підсвічнику». Також при ревізії церков і парафій владика суворо піддавав іспитам місцеве духовенство й причетників [10, с. 43]. Вірним помічником владика Арсенія був випускник КДА, а по закінченні курсу навчання – викладач цієї академії Януарій (Вознесенський; в миру Іван Іванович Попов-Вознесенський). Ще 11 жовтня 1849 р. по закінченні академії прийняв чернецтво, а вже 7 листопада т. р. був рукопокладений в ієродиякона, а 14 листопада – в ієромонаха з призначенням вчителем Київської семінарії, де з 1850 р. викладав філософські науки. Вже в січні 1852 р. о. Януарія було переведено до Подільської духовної семінарії помічником ректора й учителем по класу богословських наук. Згодом, був удостоєний ступеня магістра за вислугу років, а 29 жовтня 1856 р. його було призначено інспектором Подільської семінарії. Наступного 1857 р. йому доручено відбудову Св.-Троїцького монастиря в Кам'янці-Подільському. Пізніше, 27 липня 1860 р. о. Януарія було піднесено до сану архімандрита [16].

Ще 29 жовтня 1856 р. до Подільської духовної семінарії було призначено нового ректора, випускника КДА 1841 р. з 18 грудня 1842 р. магістра цієї ж академії – архім. Олексія (в миру Олександра Олександровича Новоселова). Раніше, ще за правління Подільського єпископа Єлпідіфора (Бенекдіктова; 1848-1851) з 22 квітня 1849 р. його було призначено інспектором Подільської семінарії, а вже 9 травня 1853 р. о. Олексія було підвищено до сану архімандрита [14].

Серед видатних подільських архієпископів, що залишили помітний слід в долях Подільської семінарії, слід відзначити преосв. Ірїнарха (Попова; 1858-1863). Його піклування про Подільські духовні школи не обходило й економічного боку освітньої справи. Так, владика Ірїнарх подбав про примноження в церквах свічного прибутку (т. з. «свічкової операції»), з якого створювалися належні суми на виховання духовного юнацтва в семінаріях. Заохочуючи священників нагородами, як жоден з його попередників, для збільшення цього прибутку преосвященний досягнув того, що свічний дохід після його вступу до управління Подільською єпархією збільшився відразу на чотири тисячі (В 1858 р. складав всього 10000 карб., а в 1860 р. склав 14500 карб.). Цим було значно збільшені засоби для підтримки духовної освіти на Подолії [10, с. 50].

За правління преосв. Ірїнарха було започатковано багато корисних впроваджень. В цей час з 10 липня 1860 р. ректором Подільської духовної семінарії був магістр богослов'я архім. Палладій (в миру Павло Єгорович П'янков) – автор відомих творів з біблійної екзегетики. Так, майже водночас із початком випуску в Києві Трудів Київської духовної академії (1860 р.), вже з 1862 р. на Поділлі почали видаватися «Подільські єпархіальні відомості» за особливою програмою. Першим їх редактором

був ключар Іоанно-Предтеченського каф. собору П. Троїцький. В тому ж році відбулося утворення Св.-Іоанно-Предтеченського Братства, за мету його діяльності ставилася підтримка й оздоблення православних церков у Кам'янці-Подільському. Також було розпочато будівництво нових приміщень семінарії в районі Нового Плану [10, с.50].

Після архієп. Ірінарха своє архіпастирське служіння в сані архієп. Подільського і Брацлавського (1863–1874) проходив у майбутньому митр. Московський Леонтій (Лебедев; 1891–1893). Перш за все його увагу було привернено до благоустрою духовно-учбових закладів. Для цього були потрібні не малі грошові кошти. Преосв. Леонтій переконав подільське духовенство щодо доцільності збору єпархіальних внесків і таким чином склалася значна єпархіальна сума 57850 карб., що дало можливість покращити стан духовно-учбових закладів Подільської єпархії. Так, будівництво нових семінарських приміщень на Новому Плані м. Кам'янця, яке розпочалося ще за правління владики Ірінарха, просувалося повільно. В свою чергу, преосвященний Леонтій прийняв рішучих заходів щодо швидкого закінчення їх будівництва. В нових приміщеннях семінарії було закладено нову церкву, яку було освячено архієп. Леонтієм 26 вересня 1865 р. в день Св. Апостола і євангеліста Іоанна Богослова, який став престольним семінарським святом. На єпархіальні кошти було зведено при семінарії нову двоповерхову будову для гуртожитку своєкоштных вихованців. Дбаючи про організацію матеріального побуту семінарії, преосв. Леонтій піклувався й про кращу постановку просвітніх закладів в навчальних і моральних відношеннях. Для досягнення першого, цей архіпастир вимагав, щоби кожен із вихованців на іспитах відповідав з кожного предмета. Цим скасовувався давній звичай, коли на іспити з'являлися не всі учні, а тих, що з'явилися – опитували тільки з головних предметів, з другорядних опитували тільки тих, хто вивчав ці предмети. В свою чергу, архіпастир сам часто відвідував семінарію, слідкував за відвідуванням уроків як вчителі, так і учнями. Навіть деякий час викладав одну з богословських наук. Також зверталосся увагу на твори. Кращі з них, особливо проповіді, представлялися на розгляд владики. Для розвитку смаку церковного живопису було заведено при Подільській семінарії клас живопису. Для укріплення здоров'я учнів було запроваджено викладання гімнастики. Водночас було відкрито «ученицьку» бібліотеку, до якої архієп. Леонтій часто жертвував свої книжки. Моральне виховання духовного юнацтва було предметом найбільш уважного піклування преосв. Леонтія. Воно засновувалося на релігійних засадах і відбувалося під проводом Церкви. Причому всі наставники залучалися до морального впливу силою прикладу на вихованців.

Таким чином, навчально-виховна, як і економічна частина, в семінарії і духовних училищах поставлена була преосв. Леонтієм на значно високий рівень так, що в 1871 р. семінарію було визнано удосконаленою у всіх відношеннях за відгуками члена учбового комітету при Свят. Синоді, який ревізував її [10, с. 53, 54].

Ще за правління єп. Подільського Леонтія, в чині ректора Подільської семінарії і вікарного єпископа Балтського, трудився майбутній наступник владики Леонтія – Преосвященний Феогност (в миру Георгій Іванович Лебедев, в майбутньому Митрополит Київський і Галицький 13.08.1900–22.01.1903).

Як зазначав з цього приводу невідомий подільський літописець: «на долю Подолії випало рідкісне щастя, сюди призначений Преосвящений Феогност. Найвідрадініші спогади пробудилися в душі кожного, хто знав архіпастиря з його попередньої служби на Поділлі, спочатку ректором семінарії (1864–1867), а потім і вікарним єпископом Балтським (1867–1870)» [10, с. 61-63]. В числі найкращих учнів в період ректорства владики Феогноста в Подільській семінарії здобував богословську освіту уродженець Подільської губ., у майбутньому видатний богослов, церковний публіцист та історик Митрофан Васильович Сімашкевич. В 1867 р. він закінчив Подільську семінарію, пізніше, закінчивши СПбДА у 1871 р. зі ступенем кандидата богослов'я, в тому ж році був призначений викладачем рідної Подільської семінарії з предмету історії Руської Церкви. З призначенням преосв. Феогноста на Подільську кафедру, вже 15 жовтня 1875 р. Митрофан Сімашкевич був затверджений у вченому ступені магістра богослов'я. Згодом, 15 лютого 1877 р. його було призначено ректором Подільської духовної семінарії, а вже 15 лютого т. р. Митрофана Васильовича було рукопокладено в сан ієрея. Пізніше, 6 березня 1877 р. його було піднесено до сану протоієрея з покладенням на стегно палиці [15].

В свою чергу, видатний архіпастир Подолії преосв. Феогност (Лебедев; 1874–1878 гг.), син священника, родом з Тверської губ., виховувався в СПбДА. Після закінчення навчання в ній зі ступенем магістра послідовно перебував на посадах: ректора Кирилівського духовного училища, інспектора й помічника Орловської духовної семінарії, ректора Орловської і (з 15 липня 1864 р.) Подільської духовної семінарії. На цій останній посаді він перебував членом тимчасового будівельного Комітету з будівництва нових семінарських приміщень, членом Подільської духовної консисторії і цензором проповідей до 22 січня 1877 р., коли був посвяченим у Києво-Печерській Лаврі собором святителів в єпископа Балтського, вікарія Подільської єпархії. На цій посаді він перебував до 27 липня 1870 р., до свого переходу в Астраханську єпархію. Знаючи добре місцеві умови народного життя, вникаючи у всі їх подробиці при щорічних візитаціях церков і парафій єпархії, преосв. Феогност не міг не помітити, що для місцевого духовенства і православного народу, в умовах його близьких зіткнень з латино-католицьким середовищем, найважливіше й найнеобхідніше за все була істинна просвіта в дусі батьківської віри та Церкви, в стані щоденної і постійної боротьби з войовничим католицизмом.

Внаслідок цього, не могли не привернути до себе увагу як стан духовно-учбових закладів, де отримували освіту майбутні православні пастирі, незмінні борці на всі часи за віру Православну, так і положення церковно-парафіяльних шкіл, які були відкриті в більшій частині парафій ще при преосв. Леонтії, в яких православний народ виховувався в душі істинної віри та звичаїв народних [10, с. 61-63].

Як семінарію, так і духовні училища преосв. Феогност часто навідував сам, слідкував як за ходом викладання, так і вихованням і харчуванням вихованців, незмінно був присутнім на іспитах. Також, він звертав увагу духовенства на матеріальні потреби семінарії та училищ. Як ректор, він не одноразово ставив питання про з'єднання Кам'янецького училища з Приворотським в перспективах кращої постановки навчально-виховної справи в тому та іншому, про устрій гуртожитків для Тульчинського і Шаргородського училищ. Щоразу надавав докладні вказівки як єпархіальним, так й училищним з'їздам про можливість кращого устрою матеріального побуту вихованців, що залежав від своєчасних внесків на утримання духовних училищ від духовенства. Водночас керував питанням про те, як рівномірно та «безболісно» розподілити ці внески для парафій з урахуванням їх економічних можливостей. Ці відомості були в подальшому дійсними до самої революції 1917 року.

Піклуючись про благоустрій матеріального побуту вихованців, преосв. Феогност ще більше піклувався про те, щоби вивчені науки не забувалися учнями, що визначили себе для священницького служіння в майбутньому. Тому цей архіпастир не тільки, будучи присутнім на іспитах сам опитував, особливо тих вихованців, що вже закінчували курс і готувалися поступити на єпархіальну службу, але не рідко їх піддавав ще новому іспиту, коли вони шукали священницького сану. Чим спонукав їх завжди поповнювати та підтримувати богословські пізнання, отримані в семінарії [10, с. 64-65].

В період правління єп. Феогноста було завершено будівництво головного семінарського корпусу, продовжувався благоустрій Подільської семінарії. Разом з вихованцями цей архієрей посадив в даному розсаднику благочестя чудовий сад, власноручно насаджував дерева, від чого їх називали «феогностівськими». Як і його попередники, владика Феогност був батьком для семінарії і духовенства в місіонерському дусі перших Подільських архієреїв. Він часто навідував духовні школи ввіреної йому єпархії, був присутнім на іспитах, наставляв як викладачів, так і вихованців, духовенство Подоллі – стійко боронити цей форпост Православ'я, бути самовідданими борцями за Церкву Христову з її ворогами. В ознаменування видатної діяльності преосв. Феогноста, його архіпастирської любові і ревності до блага Св. Церкви і духовенства, з числа якого багато хто виховувався під його ж керівництвом, при Подільській семінарії було запроваджено особливу стипендію імені преосв. Феогноста для виховання сиріт, що відзначилися успішністю в науці та поведінкою [10, с. 61-63].

Наприкінці XIX-поч. XX ст. на педагогічному служінні в Подільській духовній семінарії служили талановиті випускники КДА. Серед них син священника Київської губ. – Павло Іванович Максимович, віком 28 р., випускник КДА, канд. богослов'я. Викладав ПРП і російську мову. З 16.12.1916 р. був переведений до Єкатеринбурзького дух. училища [1, с. 8-10].

З викладачів семінарії, які перебували в священницькому сані, слід відзначити свящ. Віктора Георгійовича Чекана, віком 34 р., сина священника Бесарабської губ., випускника КДА. Закінчив курс академії у 1886 р. зі ступенем канд. богослов'я. Вже 16.08.1886 р. був залишений професорським стипендіатом при КДА. Згодом його було призначено на штатну в академії кафедру Пастирського богослов'я в званні доцента на 2 роки до захисту ступеня Магістра 16.08.1887 р. Закінчив свою службу при академії у цьому званні 31.12.1889 р. Потім, 03.02.1890 р. отримав призначення викладачем до Подільської духовної семінарії. Викладав у Подільській семінарії на кафедрі Св. Письма і німецької мови. З 03.08.1891 – 15.09.1891 тимчасово перебував членом правління пед. зібрання Подільської дух. семінарії. Водночас, з 15.09.1891 – 22.12.1891 тимчасово виконував обов'язки інспектора семінарії. Згідно резолюції преосв. Іринея (Орди; 1896–1900), єп. Подільського і Брацлавського, був призначений Головою повітового відділення Подільської єпархіальної училищної ради [1, с. 12-16].

Серед славної плеяди випускників КДА слід відзначити викладача філософії, логіки та дидактики при Подільській семінарії Петра Павловича Кудрявцева. Закінчив КДА в 1892 р. зі ступенем кандидата богослов'я. Був залишений при академії професорським стипендіатом з 16.08.1892 – 16.08.1893. Призначений викладачем філософських наук до Подільської дух. семінарії 16.09.1893. Також викладав російську словесність та історію російської літератури, педагогіку в Подільській семінарії. В червні-липні 1897 р. призначений на каф. історії філософії зі званням виконуючого посаду доцента при КДА [1, с. 65, 66].

Також, досить цікавою є постать сина протоієрея Волинської єпархії випускника КДА Івана Олексійовича Олесницького. Закінчив КДА у 1881 р. зі ступенем кандидата богослов'я. Пізніше, приказом Обер-прокурора Св. Синоду був призначений до Мінської духовної семінарії викладачем основного, догматичного та морального богослов'я 28.07.1887 р. В дореволюційному науковому середовищі Іван Олексійович вважався досить відомим церковним письменником і публіцистом.

Згідно власного прохання, приказом Обер-прокурора був переведений на посаду помічника смотрителя до Кам'янецького дух. училища 10.05.1882 р. де водночас викладав катехізис і церковний устав з 14.10.1884–20.11.1884; також з 05.12.1885–03.03.1886; та з 05.04.1891–03.05.1891.

Був призначений членом Кам'янецького відділення училищної ради 14.04.1894. Указом Св. Синода від 30.11.1894 за №5372 затверджений в ступені магістра богослов'я 30.11.1894. Згодом, Указом від 02.11.1896 за №30 призначений на вакантну посаду інспектора Подільської духовної семінарії 12.11.1896. Служив на посаді ректора семінарії з 15.06.1898–01.07.1898; та з 08.12.1898–08.01.1899 [1, с. 117-122].

Таким чином, Подільська духовна семінарія впродовж першого століття свого існування відіграла роль своєрідного практичного втілення «Галінодії» архім. Захарії Копистенського (1624–1627). З самого початку навчального процесу в Подільській семінарії, першими вчителями її були випускники Києво-Могилянської академії. Отже, семінарія впродовж перших 19 років управлялася статутом КМА до 1817 р., до часу, коли Подільська семінарія не була реформована, як й інші духовні семінарії Греко-російської Православної Церкви за статутом Духовних училищ 1808–1814 рр. Проте, як і раніше, оновлена за новим статутом КДА не залишала освітнього піклування про свою молодшу доньку – Подільську духовну семінарію впродовж наступних 103 роки. Деякі з випускників КДА, будучи уродженцями Поділля, згодом не тільки стали в числі перших ректорів і префектів семінарії, але успішно виконавши свою освітню місію, були висвяченими в архієрейський сан. До цього сонму ввійшли: Стефан (Романовський; 1841), архієп. Астраханський і Кавказький, архієп. Георгій (Яшуржинський; 1845–1852), архієп. Тобольський і Сибірський, Анатолій (Мартинівський; 1844–1860), архієп. Могилівський і Мстиславський.

Водночас, Подільські духовні школи не тільки відігравали роль своєрідної «кузні» богословсько-місіонерських кадрів. Завдяки тісному зв'язку з КДА впродовж першого століття існування Подільської семінарії, випускники академії мали можливість апробувань своїх власних наукових напрацювань під час педагогічної служби в Подільській семінарії. З іншого боку, засвоєння вихованнями подільських духовних шкіл наукових досягнень київської академії могло приносити практичну користь, як зокрема в подальшому пастирському служінні колишніх семінаристів, так і для духовно-освітнього розвитку подільської пастви. Власне така постановка наукової взаємодії київських і подільських духовних шкіл, при безпосередній участі видатних подільських ієрархів, сприяла якісному підвищенню духовної освіти подільського духовенства в середині XIX ст.

Ця обставина мала неабияке значення після II поділу Речі Посполитої (1793 р.) в духовній і геополітичній інтеграції Подільської губернії до інших губерній, що знаходились в межах сучасної центральної України. По-перше, якісна духовна освіта подільського кліру посприяла масовій організації церковно-приходських шкіл на Поділлі та частині сучасної Одеської обл. в другій половині XIX ст. (1211 шкіл станом на 1862 р.). По-друге, наявність такої потужної мережі церковно-приходських шкіл в цей час зводила нанівець місіонерські зусилля римсько-католицького духовенства. Ця обставина послужила стрімкому та стійкому укріпленню позицій православ'я на Південно-заході сучасної України. По-третє, духовно-патріотичне виховання духовенством своєї пастви сприяло тому, що процеси де-полонізації Подільсько-волинського краю стали незворотними, тому як завдяки просвітницькій місії подільського духовенства демографічний склад православного населення став тут якісно зростати в 60-80 рр. XIX ст.

Отже, одним із чинників такої успішної духовної інтеграції Поділля стало освітнє служіння випускників КДА в подільських духовних школах, де впродовж ста перших років їх існування київські академісти подвизалися «подвигом добрим».

СКОРОЧЕННЯ І АБРЕВІАТУРИ:

1. архієп. – архієпископ (ієрархічний церковний сан)
2. архім. – архімандрит (черенче звання)
3. Високопреосв. – Високопреосвященніший (звернення до сану архієпископа, митрополита)
4. єп. – єпископ (ієрархічний церковний сан)
5. К. – м. Київ (у зносках)
6. Кам.-Под. – м. Кам'янець-Подільський (у зносках)
7. карб. – карбованець (рос. рубль – грошова одиниця Російської імперії)
8. КМА – Києво-Могилянська Академія (1615-1817 рр.)
9. КДА – Київська Духовна Академія (1819-1920 рр.; відновлена у 1992)
10. м. – місто, містечко (статус населеного пункту)
11. митр. – митрополит (ієрархічний церковний сан)
12. ігум. – ігумен (черенче звання)
13. преосв. – преосвященніший (звернення до сану єпископа)
14. р. – рік
15. рр. – роки
16. Св. – Святий, Свято-, Священний
17. Свят. Синод – Святейший Правительствующий Синод (рос.) – (колегіальний церковний орган, що керував Греко-Російською Православною Церквою (1721–1917 рр.) після скасування патріархії, згідно з Духовним регламентом 1721 р. імператора Петра I)

18. СПбДА – Санкт-Петербурзька Духовна Академія (1797-1918 рр.; відновлена у 1946 р. як Ленінградська Духовна Академія)
19. ст. – століття
20. т. зв. – так званої

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Держархів Хмельницької області. Ф-64. Подольская духовная семинария. Оп. 1. Спр. 151. Послужные списки учителей Подольской дух. Семинарии за 1897 г.
2. Лосицкий Д. Историческое описание распространения Православного вероисповедания на Подолии со времени образования Подольской епархии в 1795 г. // Держархів Хмельницької області. Ф-315. ПДК. Оп. 1. спр. 9128 Рукопис автора (чорновий варіант кандидатської дисертації) 30.10.1888-20.12.1888 рр.
3. Подольские епархиальные ведомости. Кам.-Под. 1892. №8.
4. Подольские епархиальные ведомости. Кам.-Под. 1892. №42.
5. Полтавські святителі: Високопреосвященнійший Нафанаїл (Савченко) // Відомості Полтавської єпархії: Газета. Полтава. Жовтень, 2007. №10.
6. Причишин С., прот. Місіонерсько-просвітницька діяльність вихованців КМА в Подільсько-Брацлавській єпархії кін. XVIII – поч. XIX ст. (до запровадження статуту духовно-навчальних закладів 1814 р.) // ТКДА: Ювілейний випуск. К., 2015. №23.
7. Причишин С., прот. Подільські духовні школи кінця XVIII – поч. XIX ст. (до 220-ї річниці заснування Подільської єпархії) // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік: реком. бібліогр. довід. / Упр. Культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадмін.; Хмельницький обл. орг. НСК України; Хмельницьк. міськ. НСК України; ХОУНБ ім. М. Островського; уклад. В.О. Мельник. Хмельницький: ПП Заколотний М.І., 2014.
8. Синицкий Д. Исторические сведения о Подольской Духовной Семинарии. Кам.-Под.: Тип. Св.-Троицкого мон-ря, 1882.
9. Столетний Юбилей Подольской Духовной Семинарии 1799-1899: Прибавление к ПЕВ; Историческая записка о Подольской дух. семинарии, читанная на акте, по случаю столетнего юбилея семинарии. Кам.-Под. 1899. Вып. 8.
10. Яворовский Н.И., Сецинский Е., свящ., Викула П., свящ. Подольские архипастыри. Архиепископ Иоанникий (Никифорович-Полонский) // Труды Подольского Историко-статистического комитета: Юбилейный сборник, посвященный 100-летию учреждения Подольской епархии (1795–1898) Кам.-Под. 1897. Вып. 8.

ЕЛЕКТРОННІ МАТЕРІАЛИ:

11. Википедия. Подольская духовная семинария
https://ru.wikipedia.org/wiki/Подольская_духовная_семинария
12. Википедия. Стефан Романовский
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Стефан_\(Романовский\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Стефан_(Романовский))
13. Википедия. Григорий Ящуржинский
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Георгий_\(Ящуржинский\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Георгий_(Ящуржинский))
14. Википедия. Алексей Новоселов
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Алексий_\(Новосёлов\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Алексий_(Новосёлов))
15. Википедия. Митрофан Симашкевич
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Митрофан_\(Симашкевич\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Митрофан_(Симашкевич))
16. Википедия. Януарий Вознесенский
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Януарий_\(Вознесенский\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Януарий_(Вознесенский))

А. І. Чуткий

ПЕРСОНАЛІЇ АКТИВУ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗЕМЛЯЦТВА СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ НА ОСНОВІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

На основі особових справ студентів Київського комерційного інституту досліджено персоналії окремих представників керівництва Подільського земляцтва студентів цього вишу. Оскільки ці документи вперше вводяться до наукового обігу, а також і у зв'язку із дослідженням «не знакових» осіб (які власне і відображають загальну ситуацію в суспільстві), відбувається актуалізація даного напряму дослідження. Виявлений корпус архівних документів дозволяє здійснити реконструкцію життєвих доль вихідців з Поділля, котрі на початку ХХ ст. навчались у київських вишах. При цьому встановлюються спільні риси їхніх біографій, що сприяє створенню узагальнюючого образу студента-подолянина, котрий

навчався в Києві на початку ХХ ст. Також опосередковано це дослідження дозволяє «проявити» й міру ставлення вихідців з різних соціальних груп населення Поділля початку ХХ ст. до економіки.

Ключові слова: історія України початку ХХ ст., персоналістика, Поділля, регіональна історія, студентство.

Історія будь-якої держави формується з історичних областей, з яких вона власне й складається. Історії таких історичних областей як Баварія, Бранденбург, Померанія, Саксонія, Тюрингія та ін., є невід'ємною частиною історії Німеччини; так само як це було і в інших європейських державах. У цьому контексті не винятком є й історія України. І в ній чільне місце належить історії Поділля. Звичайно, що історія Поділля вже давно стала предметом спеціальних історичних досліджень [14; 18; 12; 17; та ін.], але й досі становить родючий ґрунт для подальших наукових розвідок та відкриттів, що засвідчує як багатство історії цього краю, так і актуальність його подальшого вивчення.

Ця історична область України є по своєму унікальною, адже ж здавна виступала посередником у зв'язках між західноукраїнськими та центрально- та східноукраїнськими землями внаслідок свого географічного розташування. Так само відіграло Поділля важливе значення і в економічних взаєминах інших регіонів України з балканськими та навіть східними країнами у Ранньомедерну добу, перш за все завдяки зосередженню східної торгівлі у Кам'янці (теперішньому Кам'янці-Подільському) [16, с. 279 – 301; 13, с. 356, 357, 360], який сучасна історіографія відносить до розряду найбільших мст України пізнього Середньовіччя [13, с. 349]. Не слід забувати і того факту, що саме через Поділля завжди пролягали шляхи, що пов'язували Центральну та Східну Україну з іншими європейськими країнами. Зрештою, саме тут найдовше утримувалась українська влада у часи Української революції 1917–1921 рр. [21; 20; 15]. Останній факт підтверджує ту тенденцію, що Поділля, попри свою географічну віддаленість від історичного центру України – Києва, завжди перебувало в тісних відносинах з останнім. Ця тенденція засвідчується як для середньовічної історії, так і для модерної доби. У цій розвідці вона досліджена на прикладі навчання у київському виші економічного профілю, що став першим вишем такого профілю в Україні [24], – Київському комерційному інституті – вихідців з Поділля на початку ХХ ст.

Обрання студентства Київського комерційного інституту для виявлення серед його студентів вихідців із Поділля пояснюється як добре збереженим архівом цього навчального закладу, так і наявністю у його стінах Подільського земляцтва, що власне й дозволяє виділити з величезної маси особових справ студентів цього вишу тих, хто походив з Поділля. Також тематика дослідження є продовженням здійсненого вивчення постанов, програмних документів та функціонування Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту, яке було здійснено мною кілька років тому [22; 25].

Виявлені в справі Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту [7] документи дозволили скласти перелік осіб, котрі були причетні до його керівництва на різних етапах існування цієї організації. На його основі в архіві Київського комерційного інституту цього разу виявлено ще справи шести осіб причетних до керівництва Подільським земляцтвом, за винятком тих, котрі були виявлені раніше [25].

Першою (у хронологічному відношенні) особою, що належала до Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту (при цьому був у числі ініціативної групи з його заснування [7, арк. 4]) і чию особову справу вдалось віднайти, був **Олександр Васильович Тарноградський**. Він народився 22 жовтня 1884 р. у с. Бортники Брацлавського повіту Подільської губернії у родині місцевого православного священика. Як видно з формулярного списку його батька, останній також походив зі священицької родини, народився 1851 р. у с. Гришевцях Ямпільського повіту Подільської губернії і після завершення повного курсу навчання у духовній семінарії рік працював викладачем у братському училищі Кам'янця, а потому був священиком у низці населених пунктів Подільської губернії [6, арк. 3 – 3 а]. Мати Олександра Тарноградського також походила зі священицької родини, а до того ж одруженню на священику була старша сестра Олександра Тарноградського, а загалом у його батьківській родині було п'ятеро дітей [6, арк. 3 а зв.].

Середню освіту Олександр Тарноградський почав здобувати з 1894 р. у Тивровському, а з 1898 р. – у Тульчинському духовному училищі («оскільки батько мій перейшов на інший приход, який знаходився значно ближче до Тульчина, аніж до Тиврова» [6, арк. 18]); а завершував у 1901–1908 рр. у Подільській духовній семінарії (Кам'янець-Подільський), в якій навчався переважно на «3» і «4» [6, арк. 2 – 2 зв.].

Також з curriculum vitae Олександра Тарноградського довідуємось, що вищу освіту він почав здобувати у Психо-неврологічному інституті у Петербурзі, до якого ступив у 1908 р. «але тієї ж осені мусив залишити його за сімейними обставинами» [6, арк. 18]. Оскільки обставини змінилися, то восени 1909 р. він вступив на економічне відділення Київського комерційного інституту [6, арк. 1], на якому навчався до осені 1913 р. [6, арк. 18].

Одразу ж після вступу на навчання до Київського комерційного інституту Олександр Тарноградський подав заяву з проханням про надання йому відстрочки від призову на військову службу [6, арк. 4], що було задоволено і згодом – у 1911 р. [6, арк. 9 – 9 зв.].

Відомо також, що на канікулярний та час свят він їздив додому [6, арк. 8].

Також відомо, що Олександр Тарноградський належав до числа матеріально незабезпечених студентів. За його навчання платив батько, який надсилав і незначні кошти для його особистих потреб, але у 1913 р. останній втратив таку можливість. Це пояснювалось (у клопотанні Олександра Тарноградського до правління вишу з приводу надання відстрочки у сплаті за навчання) тим, що його батько є священником бідного сільського приходу і до того ж має оплачувати навчання ще одного свого сина (який закінчив Київський політехнічний інститут) та доньки (яка навчалася на Московських будівельних курсах); а окрім цього: «Неврожаї останніх років. Як результат грошові ресурси мого батька виявились остаточно вичерпанними» [6, арк. 12]. При цьому Олександр Тарноградський пояснював, що не може знайти підробітків, оскільки не хоче аби це позначилось на навчанні, яке він планує закінчити у встановлений термін і до того ж перебуває в очікуванні призову «і тому не можу зайняти якої-небудь служби» [6, арк. 12 зв.].

Зрештою, 28 грудня 1913 р. Олександр Тарноградський отримав тимчасове свідоцтво про закінчення навчання [6, арк. 14 а]. Це означало, що він прослухав курс і склав всі необхідні іспити та заліки в інституті. Тож тепер задля отримання диплому йому необхідно було скласти випускні іспити та подати дипломну роботу.

28 березня 1914 р. Олександр Тарноградський подав заяву з проханням допустити його до складання випускних іспитів в інституті [6, арк. 17] і після їх складання (у квітні – травні 1914 р.) здобув звання кандидата економічних наук другого розряду (тобто без відзнаки) [6, арк. 23]. Проте диплом, вочевидь, він не отримав, що було цілком зрозумілим в умовах початку війни (що супроводжувалась евакуацією та реевакуацією інституту) та подальших подій. Тож 30 вересня 1918 р. ним було подано заяву до інституту з проханням видати диплом, що було задоволено [6, арк. 22 а].

Наступним, йдучи у хронології вступу до Київського комерційного інституту, серед виявлених вихідців з Поділля з-поміж його студентів (і особою, що з 25 листопада 1912 р. виконувала обов'язки бібліотекаря Подільського земляцтва [7, арк. 8]), є **Павло Євгенович Синькевич**. Як слідує з його особової справи, він народився 14 січня 1888 р. (хоча у своєму curriculum vitae він зазначав, що народився 15 січня [5, арк. 57]) в родині православного священника у с. Покутне Ямпільського повіту Подільської губернії [5, арк. 5]. При цьому, як слідує з копії формулярного списку про службу його батька, останній також був сином священника (з с. Березове Могилівського повіту Подільської губернії); освіту здобув у Подільській духовній семінарії (закінчив у 1885 р.), після чого працював рік псаломщиком, а з 1887 р. – священником [5, арк. 6 зв.].

Середню освіту Павло Синькевич здобував спочатку у Тульчинському духовному училищі, а з 1904 р. – у Подільській духовній семінарії, яку закінчив 1909 р. при відмінній поведінці та з оцінками «3» та «4» по предметам викладання [5, арк. 3 – 3 зв.].

В липні 1909 р. Павло Синькевич подав заяву з проханням про зарахування на навчання на економічне відділення Київського комерційного інституту, яке було задоволено [5, арк. 2].

Павло Синькевич виявився активним студентом. Так, вже наприкінці першого курсу (26 травня 1910 р.) він звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням залучити його для проведення «у запланованому перепису народу», але з направленням «бажано б було у південні губернії Полтавську, Кам'янець-Подільську (так у документі – А.Ч.), Волинську» [5, арк. 16]. Зазначу, що географічне позначення зазначених трьох губерній як «південні» є доволі умовним і водночас єдине, що їх об'єднувало, так це особливо виражене «українське» обличчя етнічного складу їх населення, що опосередковано може засвідчувати і відповідні симпатії самого Павла Синькевича. Повертаючись до цього звернення Павла Синькевича наголошу, що вже 29 травня 1910 р. він отримав від інституту посвідчення на відрядження до Волинської губернії «для підшукування занять у Житомирській Губернській Земській управі або в одній із земських управ Волинської губернії з метою практичного вивчення способів земської статистичної роботи» і з проханням «до відповідних установ надати Синькевичу своє сприяння» [5, арк. 17]. Зі складеного Синькевичем наприкінці навчання curriculum vitae довідуємось, що він пропрацював у 1910 р. чотири місяці контролером «з обопільного земського страхування і обстеження селянських господарств в економічному відношенні» [5, арк. 57].

Наступного року, а саме 15 червня 1911 р., Павло Синькевич звернувся до директора Київського комерційного інституту вже з проханням надати йому на наступний навчальний рік дозвіл на «наукову поїздку за кордон» [5, арк. 18]. 23 вересня 1911 р. він вже прохав директора інституту більш деталізовано – надати йому відпустку для поїздки до Німеччини («мешкати планую у Берліні та Мюнхені») з метою «практичного ознайомлення з німецькою мовою та ознайомлення на місці з постановкою справи у Берлінському комерційному інституті», що було задоволено [5, арк. 22].

Лист від 31 жовтня 1911 р. був адресований Павлом Синькевичем вже з Берліну, а отже він на той момент вже розпочав своє закордонне відрядження до Німецької імперії. У цьому листі він повідом-

ляв, що йому було дозволено закордонне відрядження на 1 рік і прохав Учбовий комітет Київського комерційного інституту звільнити його від плати за навчання на час перебування за кордоном аби за ці кошти пробути два додаткові місяці у Німеччині, але у цьому йому було відмовлено [5, арк. 24]. Тож в січні 1912 р. Павло Синькевич знов прохав про звільнення його від плати на один семестр або хоча б відстрочення внесення цих коштів (50 руб.) до 1 вересня 1912 р. На цей раз це своє прохання Павло Синькевич мотивував тим, що з 1 квітня приступає до слухання лекцій у Вищій Торговельній школі Берліну, де «платня за семестрову годину стягується з іноземців у подвійному розмірі і мені доведеться сплатити до 20 марок за предмет» [5, арк. 26 зв.]. Оскільки на це своє звернення він відповіді з інституту не отримав, то задля уникнення відрахування був вимушений припинити своє відрядження до Німеччини та терміново повернутися до Києва і в інституті довідався, що друге його подання щодо пільг в оплаті за навчання інститут начебто не отримав і більше того – його прізвище опинилось в переліку осіб поданих на відрахування. Ці факти були викладені Павлом Синькевичем у заяві на ім'я директора інституту і на це він отримав резолюцію про дозвіл сплатити за навчання у весняному семестрі 1912 р. та збереження у списках студентів інституту [5, арк. 28 – 28 зв.].

15 лютого 1913 р. Павло Синькевич звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про продовження йому відстрочки від відбуття військової повинності і отримав відповідне посвідчення [5, арк. 29 – 30]. Оскільки початком Першої світової війни пільги щодо звільнення від призову були суттєво обмежені, то чимало студентів задля уникнення потрапляння до діючої армії почали поступати на службу до структур, які обслуговували військових або переводились на навчання до військових навчальних закладів. Не винятком у цьому зв'язку став і Павло Синькевич: 25 вересня 1914 р. до директора інституту за грифом «таємно» надійшло звернення від начальника Київського інтендантства з проханням повідомити дані про Павла Синькевича, який виявив бажання працювати у цій структурі [5, арк. 34], на що з інституту було повідомлено, що Павло Синькевич «за час свого перебування у стінах інституту ні в чому протиправному помічений не був і неблагонадійних даних про нього в інституті немає» [5, арк. 35].

Також в особовій справі Павла Синькевича в архіві Київського комерційного інституту зберігається прохання (датоване січнем 1915 р.) про дозвіл внести затриману плату за навчання і що затримка була зумовлена «скрутним матеріальним становищем» з позитивною резолюцією [5, арк. 37]. А 3 червня 1915 р. було датоване його прохання (адресоване директору інституту) про надання відстрочки від призову на час складання випускних іспитів, які він планував здавати восени 1915 р., і воно також було задоволено [5, арк. 46]. На цей час він закінчив повний курс навчання про що отримав тимчасове свідоцтво [5, арк. 54]. Курсову роботу він написав на тему «Вивезення лісу з Росії» [5, арк. 66], а в жовтні – листопаді 1915 р. склав на «три» випускні іспити і 22 листопада 1915 р. здобув диплом кандидата економічних наук другого розряду [5, арк. 65].

Незадовго до отримання диплому (16 листопада 1915 р.) Павло Синькевич прохав директора Київського комерційного інституту про надання посвідчення «про моральність та поведінку на предмет вступу до Петроградського Костянтинівського артилерійського училища», що також було задоволено [5, арк. 47]. Цей крок також можна розглядати як спробу відтермінувати мобілізацію (у зв'язку із завершенням навчання у Київському комерційному інституті), тим більше, що вже за три дні він прохав про надання такого ж посвідчення «на предмет вступу до одного з військових училищ» [5, арк. 48].

Наступний виходець з Поділля, котрий як і О. Тарноградський належав до засновників Подільського земляцтва у 1910 р., а в грудні 1911 р. був обраний до складу його правління [7, арк. 1а, 5] – **Шабс Шмуль Гершкович Грінгольц** – народився 26 листопада 1883 р. у єврейській родині в м. Могильов-Подільський (батько «летичівський міщанин» [2, арк. 6]). Забігаючи наперед зазначу, що закінчуючи навчання в Київському комерційному інституті, він почав своє curriculum vitae зі слів «я єврей» [2, арк. 26], що було доволі сміливо, а отже засвідчувало його чітку національну самоідентифікацію.

Щодо здобуття середньої освіти, то він «навчався спочатку вдома» [2, арк. 5]. Як Шабс Грінгольц зазначав у своєму curriculum vitae: «До 12 років навчався переважно єврейської мови. Після смерті батька мого у 1898 р. мати відвезла мене до Одеси і віддала до комерційного училища ... В училищі я пробув три роки і вийшов за власним бажанням» [2, арк. 26]. В серпні – вересні 1909 р. Шабс Грінгольц склав випускні іспити «на атестат зрілості» в екзаменаційній комісії Ризького навчального округу [2, арк. 4].

В січні 1910 р. Шабс Грінгольц надіслав до Київського комерційного інституту заяву з проханням про зарахування на економічне відділення, що було задоволено [2, арк. 2]. Однак вже восени 1911 р. він був відрахований з інституту внаслідок несплати за навчання. Лише після внесення заборгованої суми та пояснювальної записки (в якій він прохав надати йому можливість завершити здобуття вищої освіти «аби не позбутись можливості прилаштуватись у житті» [2, арк. 12 зв.], що можна розглядати як існування у тогочасному суспільстві сприйняття вищої освіти як шляху до покращення соціального і особливо економічного становища) його було поновлено у складі студентів.

Безперечно, що вище зазначений факт був наслідком його скрутного матеріального становища, що засвідчувалось й іншими документами. Так, 28 січня 1913 р. Шабс Грінгольц знов прохав про відстрочення у внесенні плати за навчання, оскільки «не мав можливості зробити це у теперішній час»

[2, арк. 14]. А 15 вересня 1913 р. він звернувся до правління інституту з проханням про надання позики у розмірі 50 руб. для сплати за навчання у поточному семестрі і пояснював це своїми проханнями наступним чином: 1) винаймав кімнату спільно з товаришем і на його долю припадало 6 руб. платні на місяць, 2) харчувався у студентській їдальні («плачу за обід в середньому 13 коп.»), 3) жодних підробітків не мав, 4) середньомісячні витрати складали 15 руб. (тобто близько до мінімальних витрат студентів Києва того часу, як показала студентська анкета 1913 р. [10, арк. 20]), 5) ні від кого допомоги не отримував [2, арк. 99]. Також у цьому поданні Шабс Грінгольц свідчив, що раніше субсидій не отримував і при цьому його батько помер, а мати «не має жодних засобів» і тому «ніякої допомоги від неї не отримує» [2, арк. 99 зв.]. Попри всі ці факти правління інституту надало йому позику лише на 15 руб., тобто менш ніж третину від того, що він прохав.

Та попри всі складнощі в грудні 1913 р. Шабс Грінгольц завершив повний курс навчання, отримавши тимчасове свідоцтво про завершення курсу [2, арк. 18, 20]. При цьому з більшості дисциплін він отримав «4» та «5», а його курсова робота «Промислові синдикати в Німеччині» була схвалена професором К.Г. Воблим.

Ще один виходець з Поділля (який з грудня 1911 р. був секретарем, а з 15 листопада 1912 р. до кінця 1913 р. – головою Подільського земляцтва [7, арк. 5, 8]) – **Шапс Берухович Немировський**, особову справу якого вдалось виявити – також був представником місцевої єврейської громади. Він народився 12 листопада 1892 р. у м. Балта Подільської губернії [4, арк. 37]. Як згадував Шапс Немировський, завершуючи навчання у Київському комерційному інституті: «8 років від народження я почав готуватися до вступу у гімназію. А за відсутності гімназії у нашому місті, я готувався домашнім чином, тримаючи іспит в якості екстерна при Ананівській гімназії. Отримавши в 1906 р. свідоцтво у тій гімназії за курс 4 класів, я поступив до гімназії М.М. Іглицького в Одесі, курс якої закінчив у 1910 р.» [4, арк. 13]. Зазначу, що в гімназії (як видно з атестату) він навчався переважно на «4» і «5» («3» мав лише з російської та латинської мов) [4, арк. 34]. Після цього він провів рік вдома «для поправки порушеного посиленнями заняттями здоров'я» і в 1911 р. поступив до Київського комерційного інституту [4, арк. 13].

Обставини вступу Шапса Немировського до Київського комерційного інституту були цікаві. Він подав заяву про вступ до інституту 22 серпня 1911 р., але на ній значиться резолюція «відмовити» [4, арк. 31]. Оскільки він подав всі необхідні документи і навіть переказав необхідні кошти за навчання, то цю відмову можна пояснити лише вимогою влади зменшити відсоток євреїв, котрих брали на навчання до Київського комерційного інституту: до 1912 р. вони становили понад 50 % його студентів, але внаслідок запровадження у 1912 р. нового статуту інституту, що зрівнював його у правах із державними вишами, на нього були поширені діючі в Російській імперії квоти щодо обмеження прийому євреїв у студенти [24, с. 209]. Щоправда, офіційною підставою для відмови була відсутність свідоцтва про політичну благонадійність [4, арк. 41], але ж чимало абітурієнтів зараховували на навчання і вони вже потім додавали до своїх документів також і цей. Отже, реальною причиною було його національне походження. Це засвідчується і його прийомом у січні 1911 р., тобто в додатковий набір, що дозволяв збільшити квоту на прийому до Київського комерційного інституту євреїв внаслідок проведення вступної кампанії двічі (і навіть чотири рази) на рік [19, с. 122].

Цікаво, що у своєму бажанні вступити на навчання до Київського комерційного інституту Шапс Немировський здобув зовнішню допомогу. 24 вересня 1911 р. один із викладачів Київського комерційного інституту А.І. Ярошевич звернувся до директора цього вишу з особистим проханням (воно навіть написано на візитці А.І. Ярошевича): «Переконливе прохання не відмовити подавачу цього, страховому діячу Немировському ... про зарахування його до інституту у цьому півріччі» [4, арк. 21 зв.]. З цього документу ми по-перше, можемо робити висновок про те, що до вступу у Київський комерційний інститут Шапс Немировський вже працював у сфері страхування; а по-друге – був знайомий із А.І. Ярошевичем, який теж основним місцем своєї праці мав страхові установи України [11, арк. 57]. При цьому на підставі адресованих до інституту листів від батька Шапса Немировського, які були написані на бланках відділення страхового товариства «Якір» у м. Балта, можна робити висновок що і він міг працювати у цій установі [4, арк. 26].

31 січня 1912 р. Шапс Немировський звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про виклопотання йому відстрочки від призову до завершення повного курсу навчання [4, арк. 17], що було задоволено [4, арк. 29].

18 травня 1915 р. він звернувся до директора інституту з проханням про повідомлення військового присутствія за місцем його прописки на предмет продовження відстрочки від призову у зв'язку із допуском до складання випускних іспитів восени 1915 р. [4, арк. 15], що теж було задоволено [4, арк. 16]. Зазначу, що Шапс Немировський закінчив навчання в інституті на початку травня 1915 р. з оцінками «4» і «5», а курсову роботу написав на тему «Споживання тютюну» [4, арк. 59]. Зрештою, 24 липня 1917 р. на його ім'я було виписано диплом кандидата економічних наук другого розряду [4, арк. 2].

Ще один член Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту (обраний 15 березня 1914 р. касиром цього земляцтва [7, арк. 26]), особову справу якого вдалось виявити

в архіві цього вишу – **Георгій Феоктистович Каричковський**, так само як і вище згадані Олександр Тарноградський та Павло Синькевич походив з родини православного священика – народився 20 січня 1890 р. у с. Порубинці Літинського повіту Подільської губернії в сім'ї місцевого священика [3, арк. 4, 21]. Так само почав здобувати середню освіту спочатку у Тивровському духовному училищі, а в 1906–1912 рр. – у Подільській духовній семінарії (в якій навчався на «3» і «4») [3, арк. 2].

8 липня 1912 р. він подав прохання про зарахування на комерційне (комерційно-технічне) відділення Київського комерційного інституту, яке було задоволено [3, арк. 1] і де він безперервно навчався до 1917 р. При цьому одразу ж після вступу на навчання Георгій Каричковський подав клопотання про отримання відстрочки від призову до завершення навчання, яке також було задоволено [3, арк. 6 – 7].

2 вересня 1915 р. (тобто у розпал евакуації Київського комерційного інституту до Саратова [8; 9; 24, с. 278 – 288]) Георгій Каричковський подав директору інституту прохання про надання посвідчення про відсутність перешкод до його вступу «у перший законний шлюб з дівцею Людмилою Іоаніківною Крачковською», яке було задоволено [3, арк. 12]. Сам шлюб відбувся 7 листопада 1915 р. у Києво-Подільській Христо-Воздвиженській церкві [3, арк. 13].

До травня 1917 р. Георгій Каричковський закінчив повний курс навчання в інституті, про що отримав відповідне посвідчення [3, арк. 17] (більшість предметів він склав на «4» і «5», хоча були і «3» [3, арк. 29]) і одразу ж звернувся до керівництва вишу з проханням про допуск до складання випускних іспитів восени 1917 р., яке було задоволено [3, арк. 19].

Вочевидь, що подальші політичні потрясіння в Україні обумовили затримку із отриманням диплому – він був виписаний Георгію Каричковському лише 2 грудня 1918 р. [3, арк. 28 а], хоча так само у період чергової зміни влади в Україні.

Останнім за часом вступу до Київського комерційного інституту з-поміж членів Подільського земляцтва (10 грудня 1913 р. був обраний його секретарем [7, арк. 15]), чю особову справу вдалось виявити, був **Василь Іванович Зарицький**. Він, як слідує з копії метричної виписки, народився 7 лютого 1892 р. у с. Должка Кам'янецького повіту Подільської губернії в родині «службовця Кам'янецького резервного піхотного 169 полка Івана Петровича Зарицького та законної його дружини Олександри Стефанівни, обидва православного віросповідання» [1, арк. 11]. Оскільки ж хрещеними батьками значаться звільнений у запас Федір Павлович Зарицький (вочевидь родич) та донька мешканця с. Должка [1, арк. 11], то це дозволяє припускати місцеве походження або принаймні вкоріненість його батьків на Поділлі. Це підтверджується і посімейним списком селян Должецької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії. З цього списку слідує, що його батько народився 1866 р. і мав 6 дітей, з яких: троє (двоє синів і одна донька) померли у віці від 1 до 9 років (що підтверджує високу дитячу смертність властиву для того часу), одна донька вступила у шлюб, друга – перебувала при батьках, а з синів лишився лише Василь [1, арк. 20 зв.].

Середню освіту, як слідує з копії атестату, він здобув у 1910 – 1913 рр. в приватному комерційному училищі І.Р. Мазінга у Кам'янці-Подільському, при цьому навчався переважно на «3» та «4», а «5» мав лише по каліграфії та малюванню [1, арк. 26 зв. – 27]. В червні 1913 р. Василь Зарицький закінчив повний курс навчання у приватному комерційному училищі І.Р. Мазінга у Кам'янці-Подільському і в серпні цього ж року подав заяву про зарахування на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту, яке було задоволено [1, арк. 12].

Вже 13 вересня 1913 р. Василь Зарицький прохав керівництво Київського комерційного інституту про надання йому відстрочки від військового призову на час навчання [1, арк. 13]. Зазначу, що з грудня 1913 р. (тобто незабаром після вступу до інституту) він ввійшов до складу правління Подільського земляцтва – був обраний його секретарем [7, арк. 15].

6 квітня 1915 р. Василь Зарицький звернувся до директора інституту з проханням «надати свідоцтво про моральність та поведінку на предмет вступу до Одеського артилерійського училища», що було задоволено [1, арк. 2]. Проте вже у жовтні 1916 р. він прохав про пересилку своїх документів з канцелярії інституту до Київського Миколаївського піхотного училища, в якому перебував на той час як мобілізований [1, арк. 9]. Поряд із цим з інших документів з особової справи Василя Зарицького довідуємось, що він з 15 жовтня 1915 р. «вважався звільненим у відпустку» як особа, що працювала в Подільському губернському комітеті Загальноросійського Земського Союзу, в якому він завідував розробкою реєстраційного матеріалу військового часу і принаймні на початку 1916 р. продовжував працювати у цьому комітеті [1, арк. 21 – 22]. Дана суперечність – робота у структурах Загальноросійського Земського Союзу і одночасно намагання записатися до якогось з військових училищ – пояснюється типовим для того часу прагненням молоді підшукати шпарину для уникнення призову до діючої армії – тема, що вже досліджувалась [23].

16 серпня 1918 р. він надіслав до директора Київського комерційного інституту з Харкова лист з проханням поновити його у складі студентів інституту «як особу, що звільнилась по демобілізації від військової служби зовсім» [1, арк. 1]. На цьому особова справа Василя Зарицького в архіві Київського комерційного інституту припиняється, а отже навчання у ньому він так і не закінчив, що в принципі було нормою для тих буремних часів.

Отже, роблячи загальні висновки, потрібно, по-перше, визнати, що як і у випадку з раніше виявленими вихідцями з Поділля, котрі навчались у Київському комерційному інституті, з-поміж українців домінували вихідці з православного духовенства. А це засвідчує більш секулярне, а отже і більш властиве для решти європейських спільнот сприйняття місцевим православним духовенством економічної сфери як більш привабливої у плані подальшої самореалізації та можливостей для кращого (в матеріальному відношенні) життя, тим більше, що їх сім'ї характеризувались як бідні. Саме тому нащадки місцевих священицьких родів так активно спрямовувались на шлях здобуття економічної освіти. Окрім цього, цю тенденцію можна розглядати і в контексті кризи релігійності. По-друге, наочною є присутність навіть з-поміж такої незначної групки подолян представників місцевої єврейської громади (двоє з шести). А це засвідчує як її чисельність, так і помітну роль в економічному житті Поділля, що в принципі також відповідало реаліям того часу. Зрештою, не слід забувати про сам факт самоорганізації подолян, що засвідчувало наявність у них певного регіонального патріотизму, навіть і попри етнічні та релігійні відмінності. Закономірно, що ця тема не є вичерпаною. Відповідно, це дослідження може прислужитися справі подальших студій з історії Поділля, так само як історії України початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2969, 27 арк.
2. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 443, арк. 1 – 99.
3. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 919, 90 арк.
4. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 1362, 89 арк.
5. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 1767, 108 арк.
6. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 1900, 91 арк.
7. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 142, арк. 1 – 31.
8. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1277, 445 арк.
9. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1279, 107 арк.
10. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Частина II. Спр. 66, 20 арк.
11. Держархів м. Києва. Ф. Р-871. Оп. 2. Спр. 435, 218 арк.
12. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток / С.Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак, 2006. – 368 с.
13. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]. – Т. 1. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
14. Молчановский Н.В. Очерк истории Подольской земли до 1434 г. / Н.В. Молчановский. – К.: Тип. Университета св. Владимира, 1885. – 388, XXXI с.
15. Павленко Ю.В., Храмов Ю.О. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю.В. Павленко, Ю.О. Храмов. – К.: Манускрипт, 1995. – 262 с.
16. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
17. Петров Н.И. Подолия. Историческое описание / Н.И. Петров. – СПб., 1891. – 401 с.
18. Поділля / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болтарович та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
19. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади // Український історик. – 1988. – Вип. 1–4. – С. 119 – 128.
20. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання, 1917 – 1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – 320 с.
21. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.) / Зб. док. та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: ПП О. Власюк, 2008. – 208 с.
22. Чуткий А.І. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку ХХ ст.) / А.І. Чуткий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – 2015. – Т. 25. – С. 380–391.
23. Чуткий А.І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії / А.І. Чуткий // Гілея. – 2018. – Вип. 136 (№ 9). – С. 120 – 126.
24. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А.І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – 524 с.
25. Чуткий А.І. Студенти-подоляни у Київському комерційному інституті – свідчення важливої ролі Поділля в економічному розвитку України початку ХХ ст. / А.І. Чуткий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – 2017. – Т. 27. – С. 425 – 451.

В. Р. Адамський

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНСЬКА РАДА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВЛІТКУ 1917 РОКУ

У статті аналізується діяльність Подільської губернської ради громадських організацій в контексті скликання та засідання других загальних зборів. Подано персональний склад уповноважених на зібрання від різних організацій та інституцій. Охарактеризовано ухвалені радою рішення з важливих питань суспільного життя.

Ключові слова: Поділля, делегати, громадська організація, губернський комісар, зібрання, дискусія.

Нам уже доводилося звертатися до інституту Подільської губернської ради громадських організацій на етапі створення інституції навесні 1917 р. [1]. Одним із принципових її рішень стало голосування по кандидатурі Подільського губернського комісара. Нагадаємо, що більшістю голосів на затвердження був підтриманий капітан П. Шостаковський, який займав посаду Проскурівського повітового комісара.

Однак із завершенням форуму дискусії навколо цього питання не припинилися, ба більше, був започаткований новий виток міжвладних чвар, що вийшов на рівень Міністерства внутрішніх справ.

У даному повідомленні автор ставить за мету проаналізувати діяльність Подільської губернської ради громадських організацій влітку 1917 р., коли на початку червня відбулося її друге загальне зібрання, де ухвалювалися достатньо важливі рішення.

Представницький форум готувався у доволі непростих умовах. Принаймні, конфлікт із обранням нового комісара ще не вичерпав себе. На протести української громадськості швидше за владний центр відреагував особисто капітан П. Шостаковський. 19 травня 1917 р. він направив телеграму Подільському губернському комісару П. Александрову, в якій довів до відома останнього про те, що він відмовляється від посади, навіть якщо його кандидатуру затвердить уряд. Щобільше, він готовий також звільнитися з посади Проскурівського повітового комісара, коли визначиться із заступником [2].

Цього ж дня заступник губернського комісара М. Одинцов відправив телеграфне повідомлення на адресу Міністерства внутрішніх справ. Воно було достатньо лаконічним і засвідчувало небажання Шостаковського зайняти посаду [3].

Ситуація продовжувала залишатись невизначеною. Це також засвідчує зміст телеграми, яку Подільський губернський комісар отримав 19 травня 1917 р. У ній, зокрема, йшлося: «Внаслідок протестів що надійшли від української ради Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів та Подільського Вінницького союзу кооперативів рівно ж внаслідок неотримання генерала Брусилова відповіді на зносини МВС про Шостаковського Вам доручається до отримання нового розпорядження залишитися посаді комісара крапка Прошу детально повідомити чим зумовлено Ваше рішення про відставку 1447 За ВМС Леонтьєв» [4].

За три дні, 22 травня, своє проміжне рішення з цього питання оприлюднив виконавчий комітет громадських організацій. У телеграмі на адресу Міністра внутрішніх справ за підписом Ю. Гіжицького повідомлялося, що справу планувалося розглянути на загальному зібранні, яке передбачалося скликати на початку червня. До цього часу питання просили вважати відкритим [5].

Цього ж дня Ю. Гіжицький наразі поцікавився в Подільській губернській українській ради, кооперативного союзу та Ради солдатських і робітничих депутатів про причини надісланих до Тимчасового уряду протестів щодо затвердження капітана П. Шостаковського [6].

24 травня 1917 р. на адресу Подільського губернського комісара надійшло чергове повідомлення з Міністерства внутрішніх справ. Заступник міністра Леонтьєв констатував про те, що відомство, ознайомившись із доповіддю П. Александрова, не знайшло достатніх підстав для задоволення його прохання щодо відставки. А відтак йому пропонувалося керуватися вказівками, надісланими телеграфно від 19 травня. Крім того, губернському комісару було рекомендовано звернути увагу виконавчого комітету громадських організацій на необхідність бути надзвичайно відповідальним в питанні ініціювання призначення губернського комісара, аби уникнути ситуації, що сталася з капітаном Шостаковським [7].

Слід відмітити, що міністерство намагалося тримати Подільську ситуацію під контролем. Свідченням цього слугує телеграма, яку поряд із ситуацією в губернському центрі, МВС направило

в Проскурів до Шостаковського. У ній повідомлялося про необхідність продовжувати виконувати обов'язки повітового комісара до часу, поки не проясниться ситуація навколо проблеми губернського комісара. У свою чергу, доводячи про це до відома П. Александрова, Шостаковський погоджувався виконати цю вимогу [8].

Кадрова проблема губернського рівня мала своє продовження 30 травня 1917 р. Цього дня на ім'я голови Подільського губернського виконавчого комітету Ю. Гіжицького надійшло повідомлення від губернської української ради за підписом Д. Марковича. У ньому вказувалися ті причини, які унеможливили національну інституцію погодитися на призначення Шостаковського. У викладі Д. Марковича вони звучали так: «Перша і головна «причина» се наше глибоке переконання, що ні одна вища посада на Україні не може бути затверджена без згоди на те «Центральної Української Ради», яко представниці всього українського народу, їм обраної, а на Поділля – без порозуміння з Подільською Губерніяльною Радою.

Друга «причина» се наше переконання, що керівничим народніми справами не може бути людина, яка служила поліційному устрою царизма і ганяла наших братів і сестер, борців за волю, у кайдаках на Сибір; ні поліціант, ні жандарм, ні начальник арестантської пересилочної команди у Сибіру – не можуть займати таких посад, а капітан Шостаковський був начальником такої пересилочної команди у Сибіру.

Третя «причина» – се темне діло нашої душі і совісті, яке ми маємо общелюдське право не оголошувати і по якому, не дивлячись на красномовство капітана Шостаковського, ми признаємо його нездатним у часи волі ні до якої громадської посади» [9].

Таким чином, у певній невизначеності ситуація добігла до початку відкриття других загальних зборів Подільської губернської ради громадських організацій, що відбувалося з 8 по 11 червня 1917 р. На ньому зареєструвалося 94 делегати, які представляли різні державні та громадські організації [10]. При цьому виникла одна проблема: чи визнавати повноваження усієї Проскурівської делегації, представленій шести делегатами – трьома від селян Проскурівського повіту та трьома від Проскурівської української спілки. Шляхом голосування більшість зібрання висловилося за визнання повноважень усіх шести уповноважених [11].

Затим збори перейшли до формування президії. На пропозицію Ю. Гіжицького головою зібрання обрали М. Стаховського, його заступниками – В. Перфильєва та Є. Осадчука, а секретарями – Крайза та Боржковського.

За нових обставин постало питання про мову: власне, якою мовою вести засідання та нотувати протокол. Присутні зійшлися на тому, що висловлюватись можна обома мовами, так само як і двома мовами має бути складено протокол. Задля редагування ухвал з'їзду вибрали спеціальну комісію, до складу якої увійшли Г. Шиянов, Д. Зосімат, Віллер та Нечипоренко.

Після оголошення порядку денного в редакції виконавчого комітету, учасники засідання доповнили його, включивши для обговорення питання щодо реорганізації складу губернської ради громадських організацій та про перегляд постанови губернського по селянським справам присутствія відносно норми пайка [12].

З інформації, яка характеризувала діяльність виконавчого комітету, можна було дізнатися про перші важливі справи за його безпосередньої участі. Так, певну увагу було приділено роботі першого коробкового столу губернського правління. Наразі Ю. Гіжицький та М. Майборода, за дорученням виконкому, виїжджали до Бершаді та Кам'янки з метою з'ясування справи щодо реквізиції хліба, яку провадили згідно телеграми з Хлібармії. Їхній висновок був достатньо позитивним, зокрема, була відмічена ефективна робота Бершадського виконавчого комітету в реалізації цього завдання. У Кам'янці деякі неправомірності виконкому обґрунтовувались бажанням дати армії якомога більше хліба. Крім того, за участі виконкому були прийняті заходи, спрямовані на ліквідацію крадіжок лісу та самоправного випасу худоби в Устьянським казеннім лісі.

З метою координації діяльності з Подільським губернським комісаром було налагоджено постійне з ним чергування одного з членів виконкому. Також проведені вибори до губернського земельного комітету. Уповноваженими були обрані Костюк, Майборода, Слободяник та Гарбулінський.

За період своєї діяльності виконавчий комітет провів 18 засідань та ухвалив 117 постанов. Зокрема, було розглянуто 4 організаційних питань, 68 – адміністративних, 8 – земельних, 4 – продовольчих, 9 – фінансових, 11 – господарських, 2 – воєнно-адміністративних, 4 – агітаційних і 1 – етичне.

Виконком звернув увагу на ненормальне становище Кам'янець-Подільської повітової земської управи. Воно пов'язувалося з тим, що останній Тимчасовим урядом було відмовлено в кредитах, позаяк повітова рада минулого скликання революційним порядком була розпущена. Реагуючи на ці обставини, виконком виступив з клопотанням перед урядом з обґрунтуванням необхідності відкрити фінансування органу місцевого самоврядування.

Проте окремі рішення, які були проголосовані на першому з'їзді ради, залишалися поки що нереалізованими, перебуваючи на контролі у виконкомі. Закцентувавши увагу присутніх також на проблемі необхідності збільшення апарату канцелярії громадської інституції, зібрання прийняло звіт

до відома. При цьому виступили з ініціативою клопотати перед Міністерством внутрішніх справ виділення певних сум на забезпечення діяльності виконкому [13].

Далі рада перейшла до обговорення питання щодо посади Подільського губернського комісара. П. Самулевич нагадав присутнім про те, що 9 травня 1917 р. на першому зібранні рада висловила недовіру П. Александрову, натомість обравши комісаром П. Шостаковського. Проти цього призначення виступили Подільська губернська українська рада, Подільський союз кооператорів та Вінницька рада робітничих і солдатських депутатів. У зв'язку з цим капітан Шостаковський відмовився від посади, а Тимчасовий уряд телеграфно розпорядився, аби до з'ясування ситуації П. Александров продовжував виконувати свої обов'язки.

Рада заслухала Д. Марковича, котрий пояснив причину висловленої недовіри обраному кандидату. Він, зокрема, зауважив, що «протест Ради був не єдиним і не був особисто проти п. Шостаковського з метою зганьбити його, як громадського діяча, Рада ж виходила з того, що погляди п. Шостаковського на завдання і мету сучасного українського руху розходяться з сформульованими організованим українським громадянством постановами» [14].

У свою чергу, представник Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів Ігнатенко виступив із заявою про те, що їхній протест був зроблений поспіхом, а тому рада його відкликала. Ці пояснення цілком задовольнили як самого П. Шостаковського, так і присутніх. За наслідком обговорення рада перейшла до розгляду наступних справ.

Проте після перерви, з'ясувавши обставини щодо українізації шкіл у Летичівському та Проскурівському повітах, рада знову повернулася до питання про губернського комісара. Шляхом подачі записок кандидатами намітили М. Стаховського, В. Беллавіна, В. Перфильєва, П. Шостаковського, П. Александрова, Є. Осадчука і П. Ренненкампа. Усі, крім першого, зняли свої кандидатури. У результаті проголосованим був М. Стаховський, який отримав 59 голосів «за» та 25 – проти. Відразу ж по цьому рада обрала двох помічників комісара, зафіксувавши при цьому, що один із них має обов'язково бути селянином. Ними виявились М. Одинцов та Ф. Слободянюк [15].

З доповіддю про Головний земельний комітет виступив Шлейфер, який за дорученням Подільського губернського комісара 19–21 травня 1917 р. спеціально їздив до Петрограда. Оратор розповів про порядок формування даного органу, відсоткове представництво від різних політичних партій, громадських організацій та відомств, дав пояснення щодо першочергових завдань, які стояли перед новою структурою. У контексті регіонального виміру питання, то доповідач наголосив, що «в цілях луччої підготовки земельної реформи, підтримання порядку та спокою в земельних відносинах, керування земельними справами на місцях в законних розмірах повинно бути доручено місцевим земельним комітетам, до негайної організації яких повинно бути призвано населення» [16].

Також Шлейфер довів до відома присутніх, що Головним земельним комітетом вироблені положення про утворення ради та виконавчого комітету інституції, проведені вибори у ці органи та складено проект першочергових доручень, до яких слід було негайно приступити. Останні включали у себе п'ять пунктів: «1) Розробити і в встановленім порядку представити через Міністра Хліборобства негайними розпорядження тимчасового характеру для улаштування земельних і зв'язаних з ними господарських відносин.

Питання про купівлю-продаж земельного майна, об улаштуванні орендних відносин, о порядці користування сіножатей, використання лісів, користування прогонами, випасами і т. и.

2) Утворити наказ о порядці організації і діяльності місцевих комітетів, примирних камер при них, а також інструкцію уповноваженим Комітета, які командуються на місця.

3) Приняти міри до скорійшої організації місцевих земельних комітетів, користуючись для сего всіма засобами і в тім числі посилаючи на місця уповноважених Комітета, передбачених Вид. VI та XVII Полож.

4) Негайно приступити до зібрання статистичних, економічних і інших підготовчих до земельної реформи дослідів, які будуть здійснюватись як при самому Комітетові, так і при посередництві інших установ та організацій.

5) Составити та провести в встановленім порядці обрахунок розходів по утриманню Головного і місцевих земельних комітетів, а також по виконанню робіт, які будуть виконуватись і іншими установами та організаціями за згодою з Комітетом» [17].

За наслідком обговорення доповіді присутні ухвалили достатньо принципову постанову, в якій, зокрема, передбачалося: «1) найскоріша організація на місцях земельних комітетів і при них посередницьких та примирних камер, 2) посилка уповноважених Головн. Зем. Комітету на місця, 3) широке розповсюдження певних даних по земельному питанню, 4) видання в законодавчій формі положень: а) сприяючих урегулюванню взаємоодносин меж землевласниками та селянами, як до орендних цін, прав користування лісами та другими вигодами, випас худоби і т. и., б) сприяючих за спокоєнню, спростити продаж, заклад, довгосрочну оренду земель і т. и., 5) Всі ці заходи повинні провадитись, маючи на увазі загальнодержавні інтереси, а не інтереси тих чи інших груп, чи поодиноких осіб» [18].

Обговорення земельних питань на цьому не завершилося. Це природно, адже саме воно являлось найбільш актуальним для подільського селянства. Дискусії тривали до 12 години ночі. А наступного дня робоче засідання знову розпочалося із обговорення доповіді Шлейфера. Як наслідок, присутні зійшлися на тому, що рада не в змозі принципово вирішувати земельне питання, але водночас обрала чотирьох своїх представників до складу губернського земельного комітету.

Після перерви, о 6 годині вечора, Є. Осадчук відкрив засідання повідомленням, що буде проведені довибори трьох членів до виконавчого комітету. При цьому була зроблена пропозиція намітити кандидатами представників від повітів, які ще не мають свого представництва у виконкомі. Обговоривши по групах цю ініціативу, до слова записався В. Дудич. Він висловився за те, щоб до виконавчого комітету увійшли громадські діячі, які проживають у Кам'янці-Подільському, зокрема, К. Солуха та В. Приходько. Від них, на думку Дудича, можна було б сподіватися плідної праці. Наразі постанову, запропоновану форуму, він назвав «абсурдною».

Проти цієї пропозиції виступив М. Зотенко, який очолював Проскурівську раду солдатських і робітничих депутатів [19]. Крім того, він заявив, що «слово «абсурд» знаходить зневажним і їдноточним з словом «барани» [20]. Після цього група учасників залишила зібрання на приватну консультацію, і лише о 12 годині ночі надала раді для розгляду наступну резолюцію: «Група осіб, що мають себе за представників Ради, будучи в зібранні в більшості, яскраво показала себе при голосуваннях, не зуміла повести зібрання шляхом корисної роботи, через се –

1) Ся група повинна взяти на себе вину за малу працю з'їзду.

2) т. Солуха та Приходько не можуть бути кандидатами в члени Викон. Комітету, позаяк винесена була постанова о кандидатах од селян та повітів.

3) т. Дудич та Літвицький внаслідок їх недопустимого поведження на засіданнях, повинні бути виключені із складу членів Губ. Сов. гром. організацій. Тільки при умові признання за собою вини, показаної в п. 1 і після виконання 2-х других пунктів, можлива дальша спільна праця. Представники од 8 пов. в числі 28 делегатів по уповноваженню зібрання протестуючих підписали: Перфільєв, солдат Зайцев, (підпис нерозбірливий), теж і К. Крух» [21].

Під час дебатів навколо цієї проблематики з'ясувалося, що в даному інциденті достатньо чітко проявилася антиукраїнська спрямованість протестуючих. Відтак була оголошена перерва до ранку. 11 червня о 10 годині 45 хвилин зібрання відкрив М. Стаховський. Позаяк Є. Осадчук відмовився надалі перебувати у президії, зібрання ухвалило постанову щодо закінчення розгляду інциденту, а потому переобрати членів президії. Д. Маркович оголосив проект резолюції, який запропонував підтримати присутнім. У ньому, зокрема, зазначалося: «Заслухав протест, підписаний 5 уповноважених протестуючих, зібрання визнає його фактично необоснованим і невідповідаючим дійсности. Група осіб, що була в більшості, яскраво проявивши себе при балотировках, ні разу не називала себе представницею Ради, і виступаючи організовано не мішала роботам з'їзду. Обвинувачення в неумінні, скоріше в небажанні навести зібрання на шлях корисної праці, може бути закинуто групі протестуючих, окремі виступи членів котрої, як не допустимі, були навіть занесені в протокол. Нібито недопустиме поведження в зібранні т. Дудича та Літвицького, – очевидна вигадка, бо ні один з них ніколи не був навіть спинений головами зібрання (Перфільєвим, Осадчуком та Стаховським). Що ж тичеться 2-го п. протесту, то він являється замахом на волю виборців, позаяк постанова о представниках од селян та повітів, не виключає права селян виставляти кандидатів і не проживаючих в межах повіту. Маючи на увазі, що весь протест цілком являється насильством над зібранням, з'їзд виказує обурення і догану тим, що підвели протестуючих і переходить до чергових справ» [22].

Рада одноголосно підтримала запропоновану резолюцію і перейшла до обрання нового складу президії. Головувати знову доручили М. Стаховському, а його товаришами делегували А. Перехрестіва та Марченка.

Після перерви зібрання заслухало низку доповідей. Доволі жвава дискусія відбулася з видавничих справ. У результаті було вирішено продовжити випуск «Известий губернского исполнительного комитета» двома мовами, а також потурбуватися фінансовим станом друкарні. Незавершене питання про оновлення членів виконавчого комітету вирішили залишити в тому стані, щоб «замість вибув-ших рахувати членами кандидатів до них».

Достатньо принципова резолюція була ухвалена за наслідками заслуховування доповіді про мирових посередників. У ній зазначалося: «Заслухавши проект закону о мирових посередниках і взявши на увагу, що функції миров. посередника по новому положенню в багатьох містах сходяться з функціями земельних комітетів, Совіт висловився за повне скасування інститута миров. посередників. Для юридичної допомоги населенню повинні бути організовані юридичні консультації при громадських установах – городських та земських управах» [23].

Певне зацікавлення присутні проявили, обговорюючи питання про гербовий збір. Ухвалене рішення базувалося на тому, щоб нові інституції гербових зборів не стягували, а виконавчий комітет, у свою чергу, звернувся до Тимчасового уряду з проханням термінового перегляду гербового статуту.

До часу розгляду цієї пропозиції, на думку зібрання, необхідно зробити розпорядження, за яким несплата гербового збору не мала перешкоджати розгляду та вирішенню справ.

З важливою інформацією на з'їзді виступив Ф. Слободянюк. Він вказав на ненормальне явище, коли окремі депутати роз'їзджають по селах і вносять анархію в цінову політику. Оратор ознайомив присутніх із рішенням Вінницької ради солдатських і робітничих депутатів щодо твердих цін на робочі руки. Так, за 8 годин праці робітникові мають платити 3 карб. 50 коп., напівробітникові – 2 карб., за годину понад нормової праці дорослому здійснюється доплата 65 коп., а напівробітникові – 38 коп., косареві – 4 карб. 50 коп., за збирання хліба – 5 карб., в'язальнику – 4 карб. [24].

Низка доповідей, у зв'язку з їхньою непідготовленістю або невизначеністю, була знята з розгляду. 20 учасників наприкінці засідання зробили заяву, що належні їм добові за 11 червня вони перераховують на Український національний фонд.

Таким чином, друге зібрання Подільської Ради громадських організацій засвідчило про непротий процес розвитку революції на Поділлі. У центрі уваги політичних сил та громадських організацій перебували усі найважливіші питання, що суттєво впливали на забезпечення життєдіяльності населення та підтримки у краї належного порядку. Відбувалися запальні дискусії навколо посади Подільського губернського комісара, і це питання влітку 1917 р. не було знято з порядку денного. Також громадянським діячам доводилось чимало уваги приділяти тим нагальним проблемам повсякдення, від якості вирішення яких залежав матеріальний статок жителів краю та вирішення державних завдань, передусім у плані забезпечення армії усім необхідним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адамський В. Р. Подільська губернська рада громадських організацій: механізми конструювання інституції. Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л.В. Баженов (гол.), Ю.І. Блажевич (співгол.), С.М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. Вип. 18. С. 26–36.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України), ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 6.
3. Там само, арк. 6 зв.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само, арк. 7.
8. Там само.
9. Там само, арк. 7–7 зв.
10. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / ред. кол.: І.М. Шоробура (відп. ред.), В.Р. Адамський, В.Г. Байдич, Ю.І. Блажевич, О.М. Галус, Ю.В. Легун, Н.В. Маковська та ін: упоряд.: В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 348–350.
11. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 13.
12. Там само.
13. Там само, арк. 14.
14. Там само, арк. 15.
15. Там само, арк. 16–16 зв.
16. Там само, арк. 17–17 зв.
17. Там само, арк. 17 зв.–18.
18. Там само, арк. 18.
19. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / ред. кол.: І.М. Шоробура (відп. ред.), В.Р. Адамський, В.Г. Байдич, Ю.І. Блажевич, О.М. Галус, Ю.В. Легун, Н.В. Маковська та ін: упоряд.: В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 349.
20. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 19.
21. Там само, арк. 20.
22. Там само, арк. 20 зв.
23. Там само, арк. 21.
24. Там само, арк. 22.

ГРИГОРІЙ СТЕПУРА – ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР ПОДІЛЛЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ДИРЕКТОРІЇ

До важливих завдань історичної науки належить вивчення регіональних особливостей функціонування органів місцевої влади, зокрема, на Поділлі в роки Української революції, а також повернення із забуття імен українських діячів, репресованих радянською владою.

У статті висвітлюється життєвий шлях відомого громадського діяча, члена УЦР та адвоката Г.К. Степури. Характеризується його громадянська позиція та політична діяльність, як губерньського комісара Поділля. Григорій Калістратович залишив помітний слід в революційній історії Кам'яниччини, перший підняв прапор визвольної боротьби, в скрутних умовах війни та розрухи віддав всі свої сили Україні.

Ключові слова: місцеві органи української влади, губерньський комісар Поділля, УЦР, Директорія.

Після тривалого періоду бездержавності зараз в Україні відбувається складний процес державотворення. В українському суспільстві та поміж науковців залишилося багато дискусійних питань з історії України, навколо яких ведуться запеклі суперечки, чим користуються певні політичні сили. Однак, незважаючи на всі дискусії, стає дедалі зрозумілішим, що без повернення правдивої національної історії неможливе оздоровлення духовності українського народу, формування його високої національної свідомості, подолання нав'язуваного нам століттями комплексу неповноцінності й провінційності.

В останні роки увагу дослідників все частіше привертає регіональна історія. Вивчення досвіду минулого – допоможе запобігти прорахункам у майбутньому. В нашому випадку не є виключенням Кам'янець-Подільський в період Української революції.

Здається, ніколи Кам'янець-Подільський не жив таким бурхливим політичним і культурним життям, як коли був тимчасовою столицею Української Народної Республіки (УНР). У місті перебували Директорія, уряд, різні міністерства, центральні органи, політичних партій.

У листопаді 2019 р. міне 138 років з дня народження одного з кращих синів подільської землі Григорія Степури, який залишив помітний слід в революційній історії Поділля.

Сьогодні історики одноголосно називають Григорія Степуру відомою історичною постаттю часів УНР. Як зазначив доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету Віталій Лозовий, основна заслуга Григорія Степури – проведення української політики та популяризація української мови. Він визнавав лише Центральну Раду та відчайдушно боровся із анархією, що захлиснула Україну.

Неподалік Кам'янця-Подільського у селі Жванець, яке краєзнавці йменують Подільською Швейцарією, народився відомий громадський та політичний діяч Григорій Степура.

1903 року закінчив духовну семінарію в грузинському місті Кутаїсі. Пізніше вчився у Харківською ветеринарному інституті. Брав участь у Харківській Українській Студентській громаді. Його батько, Калістрат Степура, в березні 1907 р. відкрив у Жванці бібліотеку «Просвіти». Коли на канікули до рідного містечка приїздив Григорій, то збирав у бібліотеці місцеву молодь і вів там проукраїнську агітацію. Через це за клопотанням поліції цей заклад «Просвіти» було закрито.

Свою освіту Г. Степура продовжує на юридичному факультеті Варшавського університету. У 1908-1913 рр. він разом з дружиною був членом Подільської «Просвіти», активно працює в Українській студентській громаді. Ця діяльність потрапила в поле зору поліції. 5 травня 1911 р. у жванецькій оселі Г. Степури жандарми зробили обшук [1].

Після закінчення університетських студій в 1912 р. Г. Степура деякий час працював у Кам'янці-Подільському присяжним повіреним, адвокатом, а потім – мировим суддею. У той час Г. Степура співпрацював з багатьма газетами і був відомим на Поділлі публіцистом. Свої статті підписував псевдонімами «Степовий», «Білан», «Жванченко-Подністряк» (за місцем помешкання) та ін. Був активним українським діячем і, відповідно, весь час перебував під таємним наглядом поліції [6, с.112].

Події Лютневої революції 1917 р. втягнули Григорія Степуру у вир політичного життя. Навесні й напочатку осені він був начальником міліції Кам'янецького повіту.

Хоч нова влада закликала населення до спокою, влітку 1917 р. під впливом більшовицької пропаганди почалися масові заворушення: селяни підпалювали поміщицькі економії, грабували реманент, худобу, рубали ліси тощо.

Про революційні бродіння на селі засвідчує повідомлення Григорія Степури подільському губерньському комісару про події в Рихті. Так, «13 червня товпа селян, здебільшого жінки, напали на начальника Рихтинської повітової міліції, побила його, пограбувала і вигнала за межі волості, не бажаючи мати у себе міліції». 26 червня в село направили «помічника начальника міліції для роз'яснення селянам обов'язків міліції», але його також побили й кинули до річки. Врешті Степура констатував, що «на даний момент, у зв'язку з відсутністю реальної сили і небезпеки нових насиль з боку селян, неможливо провести дізнання з даного випадку» [3].

У той час нові владні структури втрачають здатність забезпечити порядок. Наростає вал злочинності, розрухи на селі, неправових дій різних революційних і псевдореволюційних рухів. І з усім цим доводиться боротися Григорію Степури. Він користується заслуженою повагою подільського громадянства [6, с.113].

Восени 1917 р. посилюється боротьба за владу між трьома політичними силами: українським рухом, керованим Центральною Радою, представниками Тимчасового уряду та більшовиками. Українським силам шляхом виборів вдається взяти владу до своїх рук. 10 вересня 1917 р. замість ставленика Тимчасового уряду Александра посаду губкомісара зайняв український соціал-демократ Стаховський, а його помічниками стали Степура та Семашенко, перед тим обрані Подільською радою громадських організацій.

Проте Тимчасовий уряд не залишав спроб втручатися в справи. Так, 29 жовтня 1917 р. помічник військового комісара при арміях Південно-Західного фронту оголосив військовий стан. Григорій Степура рекомендував місцевим органам влади не виконувати цього розпорядження, оскільки верховною владою в Україні є Центральна Рада та її орган Генеральний Секретаріат, які «можуть видавати чи скасовувати ті чи інші закони і постанови» [3].

Дещо пізніше, з 9 листопада, він виконує обов'язки губернського комісара Поділля, а 2 грудня його затверджено Генеральним Секретаріатом на цій посаді. Багато зусиль доклав Г. Степура для створення і становлення органів української влади. Він робить спробу перевести все діловодство на українську мову і 6 листопада 1917 р. видає циркуляр: «З огляду на те, що українська мова в межах Поділля проголошена мовою офіційною, прошу зноситись зо мною, а також з громадськими установами, органами місцевого самоуправління і державними інституціями України по можливості, на українській мові». Також губкомісар висловлював побажання, щоб у всіх офіційних установах замість царських портретів було встановлено портрети Шевченка, Грінченка, Куліша та героїв української історії.

Ще до створення Української Народної Республіки 7(20) листопада 1917 р. Г. Степура, як губкомісар, єдиним верховним органом влади в Україні визнавав Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, а не Тимчасовий уряд чи Ради робітничих і солдатських депутатів. Коли Вінницька міська Рада робітничих і солдатських депутатів (губернські установи тоді перебували у Вінниці) 10 листопада 1917 р. зробила спробу поставити під свій контроль губкомісара, він рішуче відкинув ці домагання [4, с. 44].

Зі спогадів М. Левицького «...вперше призначеному губкомісаром ще 9 листопада 1917 року, знову довелося засукати рукави до господарки у краї – від налагодження узвичаєного життя на Поділлі до порятунку культурницького надбання. Порятунку, наскільки можна відновити понищені бібліотеки, порізані ножами й багнетами картини... Разом з відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства справ освітніх УНР вельми тишився він, що не дали згинуті відомій картині Г.Семирадського «Танець серед мечів», відправили твір у Київ – тільки не знав Григорій Калістратович, що опиниться картина врешті у Третьяковській галереї...» [4, с. 46].

Після проголошення УНР Г. Степура звернувся до населення Поділля з закликом дотримуватися закону і порядку, не чинити самоуправства і насильства, а чекати реформ Центральної Ради, які мають завести порядок і справедливість на Україні, передусім вирішити аграрну проблему.

На Поділлі продовжувала панувати анархія. Вона посилювалась через розвал фронту і відхід з позицій частин російської армії. Військові формування, що перебували у краї, фактично не підкорялись нікому, але були під великим впливом більшовиків. Г. Степура доповідав у Києві Генеральному Секретаріату: «Вся губернія вкрита загонами розбишак солдатів та селян, які послідовно чинять погроми міст і містечок». Для наведення порядку Степура просив прислати збройні сили, передусім дисципліновані українізовані частини. Він рішуче виступав проти єврейських погромів, які чинили мародери-солдати та грабіжними. Наказував діяти суворо, погромників розстрілювали на місці злочину, «пам'ятаючи про честь республіки (УНР) і права неповинного населення».

За цих обставин губкомісар Г. Степура енергійно взявся за створення підрозділів Вільного Козацтва, своєрідних міліційно-військових формувань для охорони порядку та оборони свободи українського народу. У грудні 1917 р. Г. Степура розробив і подав до Генерального Секретаріату проект формування полку найманої військової міліції, який було сформовано в січні 1918 р. під назвою перший Подільський кінний гайдамацький курінь імені Янка Кармалюка. У ньому нараховувалось 200 свідомих, дисциплінованих козаків. Але навіть ця збройна сила не могла зупинити розбурхане море анархії на Поділлі.

З початком більшовицько-української війни в нашому краї активізувались військові частини, в яких значний вплив мали більшовики. У кінці грудня 1917 р. губкомісар Г. Степура перебрався з Вінниці до Кам'янця-Подільського [6, с.114].

У січні 1918 р. з прибуттям до Кам'янця збільшовиченого ставропольського полку, який уславився протиукраїнською агітацією, становище влади УНР стало критичним. Допомога з Києва не надійшла, збройна сила була на боці збільшовичених солдатів, які 21 січня захопили владу в місті. 7 лютого нова влада розпорядилася заарештувати губкомісара Степуру, начальника повітової міліції Майстеренка, інших посадових осіб, але виконати це розпорядження не вдалося.

У лютому 1918 р. командування армії УНР, готуючись до контрнаступу пробільшовицьких військ, зосереджувало свої сили. Комісар 12-го армійського корпусу Федір Попов писав: «Сили петлюрівських військ день у день наростали. Майже щодня то в одному, то в іншому місці точились збройні сутички. По наших тилах концентрувались курені петлюрівців, очікуючи слушного моменту для генерального удару з нами»

З дорученням до українського командування в лютому до Кам'янця прибув лояльний до Центральної Ради полковник князь Ігор Камнен-Палеолог. Він заїтував на бік української влади й очолив 3-й мусульманський батальйон Кавказького корпусу (400 вояків). 28 лютого, напередодні запланованого наступу українського війська на Кам'янець, його батальйон рішучими діями вибив більшовиків з міста. О 10-й годині ранку князь Камнен-Палеолог вийшов назустріч українському війську, що на чолі з Подільським губкомісаром Степураю вступало до Кам'янця [2, с. 145].

Не довго проіснувала радянська влада у Кам'янці. Союзники Центральної Ради, австро-угорські війська розпочали наступ і більшовицькі формування відійшли.

28 лютого 1918 р. війська Української Центральної Ради знову оволоділи Кам'янцем-Подільським. У місті запанувала Центральна Рада в особі губернського комісара Григорія Калістратовича Степури.

Він закликав населення Поділля до спокою і чесної праці, і попереджував, що жодного насильства не допустить і всіх, хто посміє зі зброєю в руках повстати проти УНР і її уряду, буде віддавати під суд. У той час він багато робив для наведення порядку і ладу на Поділлі.

Напочатку квітня 1918 р. Григорія Степуру призначають на відповідальну посаду губернського комісара Слобідської України. Та невдовзі, після гетьманського перевороту, він повертається на Поділля. Степура мешкає у Жванці, де займає посаду мирового судді. У кінці липня 1918 р. Г. Степури пропонують посаду губернського старости Чорноморщини і Кубанщини. В принципі погоджується «при умові ділового українського апарату староства і при гарантії уряду об'єктивної можливості праці». Але остаточної домовленості досягнуто не було [1].

Не сприйняла душа Григорія Калістратовича уряду Скоропадського, мировим суддею був у рідному селі Жванець. Маючи досі уже в публіцистиці ім'я, бо немало друкував свого в тогочасній пресі під псевдонімом «Жванченко-Подністряк», взявся за написання історії рідного села. То були чи не найщасливіші дні його життя – мандрівка у часі до перших поселень, а вони ще були за два-чотири тисячоліття до Різдва Христового [4, с.47].

З початком антигетьманського повстання Г. Степура бере в ньому активну участь, очолюючи збройні формування. Вже 19 листопада 1918 р. Директорія поновлює його на посаді Подільського губернського комісара. Одразу ж він розпочав роботу по відновленню діяльності органів влади УНР: місцевих комісарів, міських та повітових демократичних самоврядувань. Розуміючи велике обурення селянства Г. Степура наказав всім повітовим комісарам заарештувати і проводити слідство проти тих поміщиків, які за гетьманату брали з селян контрибуції і катували їх за допомогою австро-угорських військ. Тут Г. Степура зіткнувся з старими проблемами: анархією, хаосом, безладдям. 18 листопада 1918 р. губкомісар видав наказ у якому оголосив, що буде рішуче боротися з виступами та агітацією проти державного ладу Української Республіки.

Після повалення гетьманату становище в Україні і на Поділлі стабілізувати не вдалося. Населення мало розбиралось у політичній ситуації. Деякі військові частини УНР розкладались, піддавались демагогічній агітації та провокаціям. 15 січня 1919 р. деякі полки, розквартировані у Кам'янці-Подільському виступили проти влади УНР. Губкомісар Г. Степура енергійно придушив виступ. Він оголосив у Кам'янці надзвичайний стан. Врешті військові частини армії УНР роззброїли заколотників та відправили їх по домівках. Криком душі була телеграма губкомісара Поділля міністру внутрішніх справ УНР, де він констатує становище в губернії: «величезна анархія а кожним разом все більше поширюється, поставила в безвихідне становище губкомісаріат, котрий з початку революції до цієї пори не має реальних сил серйозно боротись з політичними виступами та безладдям. На початку березня 1919 р. Г. Степура, зібравши певні військові сили, мав намір навести порядок в губернії, котра «кишіла озброєними бандами». Та й в самому Кам'янці отаманидеяких військових частин, нікому не підкоряючись, створювали в місті напружену атмосферу. Г. Степура звертався до військової влади, щоб приборкати недисциплінованих командирів, але це не мало позитивних наслідків [6, с.115].

Крім того, на кордоні з Румунією, який тоді проходив по Дністру створилась дуже небезпечна ситуація. Оскільки на подільський берег перейшло багато повстанців з Хотинщини, румунська артилерія часто обстрілювала придністровські села від Могилів-Подільського до Жванця. Були жертви серед мирного населення. Це дуже непокоїло Г. Степуру. За його пропозицією було утворено комісію для залагодження конфліктів, які виникали на українсько-румунському кордоні. Степура особисто просив колишнього міністра закордонних справ в гетьманському уряді, професора Д. Дорошенка очолити цю комісію. Д. Дорошенко провів переговори з румунською стороною і намагався унормувати українсько-румунські відносини в цьому районі. Однак ситуація залишалась складною.

Напочатку травня 1919 р. губкомісар Г. Степура перебував у Галичині. У цей час Кам'янець та більшу частину Поділля контролювали більшовики. У червні 1919 р., коли влада УНР відновилася.

Г. Степуру було звільнено від обов'язків губкомісара, як зазначалось, на його прохання, хоча він сам спростовує це твердження. Г. Степура мешкає в Жванці і очолює місцеве товариство споживачів «Дністер», яке існувало при «Просвіті».

Влітку 1920 р. Г. Степура починає працювати у міністерстві внутрішніх справ УНР. Він отримує надзвичайні повноваження для ревізії діяльності прифронтових дивізійних комісарів: має право створювати слідчі комісії, проводити арешти, обшуки тощо. 26 липня 1920 р. Г. Степуру відряджено у прифронтову смуту військ УНР для виконання доручення «надзвичайно великої державної ваги». Надалі, незважаючи на запеклі бої з більшовиками армія УНР вимушена була відступити за Збруч, тогочасний кордон з Польщею. Г. Степура разом з родиною назавжди покидає Поділля. У січні 1921 р. він очолює делегацію до Варшави, де висловлює протест проти визнання польським урядом Радянської України [3].

У 1923 р. Григорій Степура з сім'єю мешкає у Луцьку. Тут засновує «Бюро правних порад і писання прохань» при міській і повітовій «Просвіті». Його контора стає місцем захисту скривджених волинян. Серед тих, хто шукав його захисту, бачимо українських націоналістів, членів КПЗУ єврейських, польських організацій. Адвокат Григорій Степура мав високу кваліфікацію, блискуче захищав своїх клієнтів.

У 1926 році його вразило вбивство С. Петлюри. У вересні 1927 р. Г. Степура входить у комітет по вшануванню пам'яті Головного Отамана. Він намагався передати до Парижа, де проходив судовий процес над вбивцею С. Петлюри, цілий ряд документів, які стосувались погромів єврейського населення. Ці документи висвітлювали негативне ставлення уряду УНР та Головного Отамана до зазначених явищ.

У Луцьку Г. Степура займався активною громадською діяльністю, був братчиком церкви Чесного Хреста, першої зукраїнізованої парафії у місті, обирався головою батьківського комітету української гімназії. Цю освітню установу він боронить як адвокат перед польською владою. Завдяки його тісним зв'язкам з українцями Галичини в гімназії влаштовують виставки українського мистецтва. Г. Степура листується з відомим українським діячем – митрополитом Андреем Шептицьким, надсилає йому рукопис своєї праці «Історія села Жванець». Однак подальші події перешкодили виходу у світ цієї історичної розвідки [7].

Доречі, син Григорія Степури – Тарас Степура відзначився своїм винятковим умінням за часи німецько-радянської війни прослужити у трьох ворожих між собою військах. Досконало знаючи німецьку мову (як-не-як виховувався у високосвіченій родині), був перекладачем у військах вермахту. Через свої націоналістичні переконання декілька років служив в УПА, а закінчував війну у лавах радянських військ. Відтак за законами тогочасного часу Тарас Степура дев'ять років відбув у засланні, будуючи Комсомольськ-на-Амурі.

З приходом більшовиків на Волинь у вересні 1939 р. Григорій Степура та його родина відразу потрапили у поле зору органів НКВС. Його політична активність, а тим більше перебування на високих посадах урядів самостійної України, не могла не викликати підозр і зацікавлення у представників радянської влади.

Проте енкаведисти не поспішали з арештом. За матеріалами кримінальної справи відомо, що впродовж двох місяців з вересня по листопад 1939 р. за будинком і конторою, де жила і працювала родина Степури, було встановлено нагляд радянських органів контррозвідки. Останні намагалися простежити можливі зв'язки адвоката з представниками українського уряду в еміграції, зібрати побільше доказів його «злочинної» діяльності. Коли спецслужби зрозуміли, що досягти бажаного результату не вдасться, вони скористалися провіреним методом – підіслали провокатора. Сексоту вдалося проникнути в кабінет Степури, провести обшук і віднайти заховану грамоту про нагородження Григорія Степури «Хрестом Симона Петлюри». Це і стало підставою для арешту, який відбувся 17 листопада 1939 р. в селі Уляники Луцького повіту (нині Рожищенський район Волинської області) [9].

Був висланий в Узбекистан, звідти написав листа Й. Сталіну, посилаючись на семінаристське товаришування, аби той полегшив його долю. Прохання залишилося без відповіді [7]. Вимучений тортурами і допитами в підвалах спочатку Луцької, а потім – Лук'янівської в'язниці НКВС, важким етапуванням до місця заслання, немолодий організм Григорія Калістратовича не витримав. У 1944 р. він помер від тифу в далекому узбецькому місті Угрєнчі. Місце поховання невідоме [8].

Лише 30.05.1989 року його було реабілітовано [9].

Отже, Григорій Калістратович Степура залишив помітний слід в революційній історії Кам'янецьчини. Один із перших підняв прапор визвольної боротьби, в скрутних умовах війни, хаосу і розрухи віддав всі сили Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Будзей О. Кам'янецький калейдоскоп влад. URL: <http://podolyanin.com.ua/history>
2. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. 1971. – 707 с.
3. Йолтуховський Р. Губернський комісар із Жванця / Р. Йолтуховський URL: <http://podolyanin.com.ua/history/6323/>.

4. Корсак І. Тиха правда Модеста Левицького. К.: Ярославів вал, 2009. 166 с.: іл.
5. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради. Історичний нарис. К., 1999. 329 с.
6. Лозовий В.С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля // Науковій праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т6(8). 576 с.
7. Мацько В. За Україну, за її волю. URL: <http://slovoprosvity.org/2013/08/07>.
8. Сташенко, Н. Модест Левицький та Григорій Степура на перехрестях життя (за матеріалами епістолярію та спогадів) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти : матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. відомого укр. письменника, педагога, держ. і громад. діяча Модеста Левицького, м. Луцьк, 15–16 груд. 2016 р. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2016. Вип. 60. С.102–116.
9. Сушук О. Доля волинських адвокатів на початку Другої світової війни (за матеріалами архівно-кримінальних справ). URL: <http://ipt.nmu.org.ua/ua>

О. І. Марчук

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ МІНІСТРА ОСВІТИ УНР У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПІДТРИМКА ЗАХОДІВ ІЗ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ (1919 р.)

У статті аналізується діяльність дорадчого органу освітнього відомства УНР, громадської Ради міністра освіти, у Кам'янці-Подільському навесні 1919 р. З'ясовано, як з'явилася назва цієї структури, як проходив процес формування її основних завдань щодо розвитку освітньої сфери. Основна увага звернена на склад ради та її ухвали, прийняті під час засідання 1 березня 1919 р. в урядовій резиденції УНР – місті Кам'янці-Подільському, а також популяризацію ухвалених рішень у місцевій пресі.

Ключові слова: Іван Огієнко, громадська Рада міністра освіти, Міністерство народної освіти, Кам'янець-Подільський, освітня реформа.

Прихід до влади Директорії і проголошення Української Народної Республіки відновили перерваний у квітні 1918 р. демократичний державотворчий процес, який охопив усі основні сфери суспільного життя, у т.ч. й освітню. Раніш задеклароване реформування шкільної системи керівництво країни поклало на Раду Народних Міністрів і Міністерство народної освіти (МНО) УНР. Останнє доручили очолити ученому-філологу, активному просвітньому діячеві, професорові і ректорові Кам'янець-Подільського державного українського університету – 37-річному Іванові Огієнку, відомому не лише своїми науковими працями щодо українізації загальноосвітньої школи, а й активною, позитивною роллю в процесах становлення національної університетської освіти в українській державі. Він виявився досить вдалою, інтелектуально зрілою і непогано підготовленою кандидатурою, з чітким національно-патріотичним світоглядом, вмільм, енергійним організатором, якому було під силу розв'язувати складні завдання, добиватися реформування зрусифікованої галузі.

Приступивши до роботи 5 січня 1919 р., він активно працював над виробленням державної політики, спрямованої на розвиток усіх складових освітньої сфери, доступність школи різним соціальним прошаркам народу, підготовку і підтримку українського учительства, вироблення заходів на підтримку шкіл національних меншин тощо. Започаткований в Києві реформаторський курс було продовжено після евакуації міністерства освіти до інших міст, у т.ч. й Кам'янця-Подільського, де воно з невеличким штатом працювало упродовж місяця, не відходячи від офіційно проголошеного вектору. Певну допомогу у його роботі надала громадська Рада міністра освіти як дорадчий, демократичний орган, який був покликаний сприяти реформуванню освітніх процесів в країні.

Характерно, що в українській історіографії про цей орган лише згадували (В.П. Ляхоцький, М.С. Тимошик, І. І. Тюрменко). Утім, увага дослідників до піднятого нами питання була опосередкованою і стосувалася київського періоду діяльності І. Огієнка. Що ж до напрацювань у Кам'янці-Подільському, коли кількість міністерських урядовців знову зменшилася, а коло питань щодо реформування галузі та поточної роботи, навпаки, збільшилося, то цю тему поки що не досліджували.

Метою статті є встановлення складу, порядку денного та прийнятих рішень засіданням Ради міністра освіти, яке відбулося 1 березня 1919 р. в урядовій резиденції, під головуванням очільника відомства І. Огієнка.

Починаючи з кінця 1918 р., у Міністерстві народної освіти (МНО) УНР, яке зазнало певних внутрішніх змін у порівнянні з попереднім періодом і яке намагалося відійти у тій чи іншій мірі від попередньої управлінської традиції, запрацював колегіальний, демократичний орган, на засідання якого виносили різної складності управлінські та поточні питання. Цікаво, що за доби Центральної Ради у Міністерстві освіти діяв дорадчий орган – Рада міністра освіти (була скасована міністром освіти М. Василенком [11, арк. 21]), утім зберігати цю назву комісар МНО П. Холодний, який організував

роботу цього відомства, з різних причин не бажав. Орган залишили, але вирішили змінити його назву: спочатку назвали «засіданням директорів департаменту міністерства» (24 грудня 1918 р.) [11, арк. 1]. Потім від неї відмовилися, послідовно приймаючи інші – «нарада при міністерстві» (1 січня 1919 р.) [11, арк. 6], «нарада при міністрі» (2 та 20 січня [11, арк. 13, 23] та «нарада урядовців Міністерства» (4 січня 1919 р.) [11, арк. 17]. На цьому пошук не завершився, оскільки жоден із тимчасово прийнятих варіантів не задовольняв ні міністра, ні його помічників. Лише 4 лютого, коли евакуйований склад МНО приступив до виконання своїх обов'язків у Вінниці, зупинилися на остаточній назві – «Рада Міністра Освіти» (РМО), яка найбільше відповідала характеру цього органу [11, арк. 30]. Тобто повернули стару назву, забравши з неї одне слово через зміну назви самого міністерства.

Склад Ради міністра освіти формувався у кілька етапів. Спочатку наказом від 25 січня 1919 р., № 34 І. Огієнко розпорядився розпустити «Раду Міністра Народної Освіти та Мистецтва попереднього складу...з 16 січня 1919 року». Відповідну інформацію збиралися спрямувати до загальної преси та надіслати часописам «УТА» (27 січня) та «Вістник У.Н.Р.» (10 лютого) для оприлюднення [10, арк. 42].

Вже через 2 дні, 18 січня, відбулася нарада при міністрі І. Огієнкові [11, арк. 21] на якій були присутні: товариші міністра П. Холодний та Ю. Щириця; директори департаментів: С. Русова, М. Базаревич, А. Синявський, В. Дубянський; віце-директори: Плечко, М. Сімашкевич, Ковальський, К. Титаренко. Одне із питань стосувалося створення нового складу Ради міністра освіти. І. Огієнко висловлював міркування, що «рада...повинна бути в тому складі і мати ті самі функції, як за часів Центральної Ради... та вирішувати всі питання, які торкаються всіх департаментів». В ході дискусії

П. Холодний заявив, що на початку свого існування, мета цього органу полягала у виявленні, через самокритику, негативних явищ, які мали місце в роботі окремих департаментів. Утім, ще за керівництва того ж таки міністра Рада перестала існувати.

Формуючи функціональні завдання для РМО у нових історичних умовах, члени наради розійшлися в думках. Так, П. Холодний вважав, що цей орган має виконувати технічну роль при розгляді загальних питань усього міністерства. Іншої думки був А. Синявський, який наполягав на збереженні за РМО вирішення як принципових, так і поточних питань роботи Міносвіти. М. Сімашкевич вважав, що «Рада Міністра мусить також звернути увагу на організацію самого Міністерства, це питання дуже важливе тому, що зараз розпочинається велика робота. Міністерство існує вже цілий рік, а досі нема у нього сталого бюрократичного апарату». Міністр освіти вважав, що на зібраннях Ради треба розглядати питання, що стосуються стосунків між департаментами, мають значення як для реконструкції самого міністерства, так і задоволення української громадськості [11, арк. 21-21 зв.].

Обмін думками урядовців продемонстрував відсутність одноставного погляду на це питання. Тому, щоб не затягувати дискусію, І. Огієнко запропонував припинити її, наголосивши, що план «більш менш намічений, а далі життя покаже, що мусить обмірковувати Рада Міністра». Він запропонував проводити засідання Ради двічі на тиждень, щосереди і щоп'ятниці, кожне з яких мало тривати не більше 1 год. По-суті, цим і було відновлено РМО, покликану відіграти одну із ключових ролей у виробленні політики підтримки і реформування системи освіти УНР. Існування такого органу було цілком виправдано, оскільки він забезпечував «колегіальне рецензування» ідей, задумів та перспективних пропозицій, що сприяло кращій організації роботи міністра, директорів департаментів та інших урядовців, робило її більш змістовною і корисною.

У міжвоєнний період І. Огієнко писав у автобіографічній праці про «створення великої Ради міністра освіти з професорів вищих шкіл і видатних громадських діячів, до якої увійшли: Д. Багалій, А. Кримський, Є. Тимченко, Ф. Сушицький, П. Павлуцький, О. Левицький, Ф. Музиченко, М. Марковський, А. Лобода й багато інших» [7, с. 111]. Утім віднайдені архівні документи поки що не дозволяють підтвердити участь всіх названих осіб у цьому органі. В засіданні РМО брали участь переважно працівники міністерства та запрошені особи, тому що, мабуть, досить важко було зібрати всіх в період постійних переїздів. А зазначені экс-міністром особи входили до іншого органу, створеного у 20-х числах січня 1919 р. з метою реформування вищої освіти – Комісії у справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій (аналог структури, яка діяла за міністра освіти М.Василенка) [13, арк. 16-16 зв.].

Згідно ухвали РНМ від 20 лютого 1919 р. Міністерство народної освіти мало переїхати з Вінниці, де воно перебувало після евакуації зі столиці, до Кам'янця-Подільського [3, с. 275]. Преса спочатку повідомила, що міністр зробив відповідне розпорядження про переїзд його відомства [8], а згодом інформувала, що 24 лютого МНО прибуло до урядової резиденції і розмістилося у будинку місцевого державного українського університету [9]. Частково прибули і ті урядовці, які входили до складу Ради міністра освіти і брали участь в її засіданнях, що відбулося у Вінниці [11, арк. 30;31].

Облаштувавшись у Кам'янці-Подільському, працівники міністерства продовжили раніш розпочаті їхніми департаментами справи. Мала запрацювати і РМО. Як свідчать архівні джерела, в новій урядовій резиденції цей орган провів одне засідання. 1 березня у ньому взяли участь: міністр освіти І. Огієнко (голова ради), т.в.о. директора департаменту професійної освіти К. Титаренко (секретар ради), товариш міністра П. Холодний, директори департаментів: середньої освіти – А. Синявський, позашкільної освіти – С. Русова, керуючий департаментом загальних справ та нижчої освіти А. Миревич,

начальник відділу дошкільної освіти М. Шугаєвський, голова Подільського губернського земства В. Приходько [11, арк. 32]. З цього можна робити висновок, що склад Ради дещо змінився. До того ж, несподівано тут з'явився В. Приходько, утім можна вважати, що він був лише запрошений, оскільки мало розглядатися питання, пов'язане із його зверненням до МНО.

У порядку денному засідання Ради значилося 8 різних, важливих для справи освіти питань. Перше з них стосувалося видавництва українських книжок та підручників. Доповідачем виступив сам міністр. Він коротко з'ясував стан справ, зокрема, вказав на дефіцит українських книг, спроби його подолання через роботу українських видавництв, наголосив, що евакуація столиці негативно позначилася на книговидавничій діяльності, а це не може задовольнити зростаючий попит особливо на навчальну літературу, тому «деякі підручники розпродаються раніше ніж видання вийде з друку».

Намагаючись справитися з цією складною проблемою, держава вирішила активізувати книгодрукування, на що, за словами І. Огієнка, розпорядилася виділити на допомогу видавництвам 30 млн. крб. Третя частина цих коштів вже надійшла на рахунок міністерства і потребувала цільової реалізації [11, арк. 32]. Щоправда, наголосив міністр, негайно добитися успіху буде не просто, адже на ринку гостро відчувається дефіцит друкарського паперу, а якщо цей товар все ж придбано, то використовується він не завжди раціонально. «Не можна визнати нормальним явище, – наголосив міністр, – коли на доброму папері друкується рекламний каталог, прейскурант або роман лубочного характеру [масового, дешевого характеру – О.М.], а потрібний школам підручник лежить місяцями зовсім готовий до друку і не може вийти через брак паперу».

Також він наголосив, що беручись за справу організації видавництва навчальної літератури, міністерству необхідно налагодити співпрацю з органами місцевого самоврядування, в першу чергу з Подільським народним губернським земством, яке створило свою видавничу базу і зуміло отримати чималі позитивні результати у друці україномовних видань. Але через брак достатніх коштів, ця справа гальмується. Щоб задовольнити потреби регіону, земство звернулося до МНО з проханням надати позичково 10 млн. крб., 2 млн. крб. з яких потрібні у першу чергу, як і 300 тис. крб., що мали витратити на придбання ще однієї друкарні для посилення виробничих потужностей [11, арк. 32 зв.].

Далі слово перейшло до В. Приходько. Промовець розповів про видавничу діяльність подільського земства, невирішені організаційні та фінансові проблеми, складнощі із належним технічним забезпеченням технологічного процесу, наголосивши при цьому на великій потребі «для інтенсивності продукції власних закладів, як друкарня, словолитня тощо» [11, арк. 32 зв.-33]. Цим і пояснювалася потреба обігових коштів, яких у земському бюджеті практично не було (мав формуватися з щорічних селянських податків, але хлібороби здебільшого їх не сплачували).

У зв'язку з потребою нарощувати книговидавництво лунали різні думки. Зокрема, С. Русова виступила за необхідність децентралізації видавничої справи і відзначила сприяючі обставини «широко поставити видавничу справу тут на Поділлію. Проте, на її переконання, видавництво шкільних підручників ускладнюється, крім зазначених причин, ще й відсутністю виробленої програми єдиної школи, без якої «трудно проступати до складання й видавництва підручників». Щодо регулювання вжитку паперу відповідно до заявлених державних пріоритетів, то це, як заявила директорка, суперечить свободі підприємницької діяльності і не узгоджується із законами ринку [11, арк. 33]. Сказане спричинило дискусію.

Заперечуючи почуте, міністр освіти вказав, що справу видання українських підручників не слід ставити в тісний зв'язок з виробленням програми єдиної школи, бо це може на довгий час затягнути справу і залишить школу без навчальної літератури. Треба не чекати, а друкувати кращі з тих, що є, а коли якогось підручника не вистачить, тоді доведеться замовляти у приватних осіб. «При сучасних обставинах конкурси в таких випадках навряд чим допоможуть ділу, тільки гальмуватимуть справу. Щодо регулювання вжитку паперу, то зважаючи на те, що для культурної людини [він] тепер є так само необхідний продукт, як хліб, держава повинна клопотатися про те, щоб продукт той не витрачався марно. Друкувати вільно, але через брак паперу мусить бути установлена якась черга друку, щоб насамперед задовольнити пекучі потреби людності» – вважав І. Огієнко [11, арк. 33].

Розвиваючи тему покриття дефіциту друкарського паперу, А. Синявський вказав, що його можна придбати у Галичині, де працюють паперові фабрики, наприклад, в м. Коломия. До війни на території України було 23 паперові фабрики, утім натеper вони зруйновані. Як вихід на перспективу, пропонував державі скупити акції найменш зруйнованих підприємств з виготовленням паперової продукції та модернізувати їх виробничі потужності. Словолитні теж можна купити, якщо не Галичині, то у Відні [11, арк. 33].

Наступний промовець, М. Шугаєвський, виступив за те, щоб «керівництво всією справою [видавництва – О. М.] було скупчено в руках Міністерства» і не практикувати «видань місцевими філіями книжок [і підручників – О.М.] «явочним порядком» [без попередньої згоди – О. М.] [11, арк. 33-33 зв.].

Відповідаючи на запитання П. Холодного про місцеві джерела отримання друкарського паперу, В. Приходько роз'яснив, що «Міністерству пропонує свої послуги п. Коцебу, який володіє фабрикою в Совиному Яру, за 30 верств від Кам'янця. Її потужність дозволяє давати кожні 3 дні вагон паперу

не високої якості, проте підходящого для друку, який можна покращити». Взявши на озброєння цю інформацію, товариш міністра освіти запропонував, в першу чергу, налагодити відносини з цим підприємством. Що ж до програми єдиної школи, то він, як голова комісії з вироблення її базових документів, наголосив: «справа ця дуже складна...Та програма зараз складається, є тільки спроби наближення, її ще не раз доведеться коректувати згідно вказівкам <...> і ця робота не повинна гальмувати справу видання підручників».

У підсумку Рада ухвалила такі практичні рішення: 1) Підготувати до видання тексти українських книжок і особливо підручників; 2) Використати для цього видавничі потужності народних земств [11, арк. 33 зв.].

Про це питання широко інформувала місцева газета «Життя Поділля». У замітці «До задоволення книжного голоду» подано скорочена і дещо змінена частина протоколу засідання РМО [4].

Як підпитання, присутні розглянули прохання Подільського губернського земства про виділення 30 тис. крб. з міністерських коштів для придбання ним друкарні. Земці вважали, що ця сума має бути віднесена на спеціальних державних витрат. Утім міністр з цим не погодився. Він стверджував, що такий спосіб асигнування буде для його відомства не зручним, бо й воно збиралося придбати в Кам'янці-Подільському у державну власність друкарню для своїх потреб. Разом з тим він наполягав на позиції, розмір якої можна було збільшити. На підтримку міністра виступив П. Холодний. Знаючи ситуацію на книжковому ринку, він заявив, що «земству не потрібно такої спеціальної асигновки, позаяк витрата на купівлю друкарні окупиться в перший же рік». З цим погодилися члени РМО, і ухвалили рішення видати з видавничого фонду Міністерства народної освіти Подільському губернському народному земству позичково 2 млн. крб. на видання українських книжок і підручників [11, арк. 34]. Щоправда, у газетному звіті про це засідання називалася інша цифра – 2,5 млн. крб. [4]. Її можна вважати помилковою, недоглядом автора матеріалу чи коректора. Пізніше та ж газета писала про намір МНО надати Подільській губернській народній управі 5 млн. грн. та Подільському товариству «Просвіт» 1 млн. 500 тис. грн. на видання українських книжок та шкільних підручників [1].

Наступним слухали питання про заснування міністерської друкарні у Кам'янці-Подільському. Доповідав І. Огієнко. Він підкреслив, що справу друку української літератури і шкільних підручників не варто зосереджувати в одному місці. Щоб у майбутньому розвантажити у цьому питанні Київ, доцільно взятися за створення низки міністерських друкарень в регіонах. «Перша така друкарня повинна бути в Кам'янці, де ґрунт для українізації найбільш сприяючий. Така друкарня має бути при Українському Університетові – огнищу рідної науки і культури в цьому краї» – резюмував міністр [11, арк. 34]. В. Приходько підтримав цю ідею і висловив побажання, щоб вона була реалізована якомога швидше, а сама друкарня була «оборудованою, якнайновіше» і мала у своєму розпорядженні літо- і цинкографію, словолитню і палітурну машинну, що дасть змогу майбутній книжці у палітурці служити вдесятеро довше [11, арк.34].

Обмін думками був нетривалим, дискусій з цього питання не виникало, тож дружно ухвалили рішення про заснування при К-ПДУУ друкарні МНО, при якій мають бути літографія, цинкографія, нотопечатня і машинна палітурня [11, арк. 34 зв.]. Цю ухвалу пізніше було опубліковано в пресі [4].

Далі обмірковували спосіб вирішення проблеми з придбанням друкарського паперу, яку зачепили ще при розгляді першого питання. Висловлену тоді пропозицію щодо купівлі придбання підприємства з виготовлення цього товару І. Огієнко вважав ризикованою. Свої сумніви він пояснив тим, що «очевидно, були якісь непереможні перешкоди, коли під час загального голоду паперу підприємці не приступають до оновлення своїх паперових фабрик». Тому запропонував скористатися послугами приватних осіб, які візьмуться за справу постачання міністерству паперу на свій страх і ризик. Те ж саме стосувалося і поставок друкарської фарби. Заперечень у промовців не було – вони підтримали пропозицію. У підсумку РМО ухвалила: 1) Доручити голові Подільського губернського земства В. Приходьку домовитися з п. Коцебою і виробити з ним умови постачання паперу для міністерської друкарні; 2) Доручити тому ж діячеві вивчити можливості щодо придбання на ринку друкарської фарби та машини для політурних робіт. В. Приходько взявся за виконання обох доручень, хоча б правильніше було назвати їх проханнями, оскільки керівник земської управи не був членом РМО [11, арк. 34 зв.]. Після цього преса повідомила, що «міністерство вживає заходів до придбання друкарського паперу, фарб, машин до палітурні тощо» [4].

Четвертим пунктом порядку денного став розгляд прохання Всеукраїнського кооперативного видавничого союзу (ВКВС) про видачу коштів на друкування україномовних шкільних підручників і книжок. І. Огієнко повідомив, що за позитивне вирішення цього питання висловилася культурно-просвітня комісія Трудового конгресу України, яка надіслала до міністерства відповідного листа. Ця інформація робила недоцільною дискусію, оскільки державні службовці не повинні були заперечувати проти позиції фахової комісії представницького народного органу УНР. Підтримуючи заявника, П. Холодний наголосив, що ВКВС – це солідна організація, до якої входять поважні, добре відомі загалу діячі, користується довірою в країні. «З рекомендації небіжчика проф. Туган-Барановського він вів з ними в Києві переговори про передачу їм Міністерського Книжного Складу». Після цієї ремарки

члени Ради проголосували рішення: видати з видавничого фонду міністерства Всеукраїнському кооперативному видавничому союзу на друк українських книжок і підручників 1 млн. крб. та виробити з ним певні умови щодо постачання тих книжок МНО [11, арк. 35]. Цю ухвалу пізніше також було опубліковано в пресі [4].

Далі розглядали пропозиція міністра освіти про те, щоб звернутися до Подільського губернського земства з пропозицією видрукувати друкарським способом на своїй поліграфічній базі затверджені «Правила українського правопису», накладом у 200 тис. примірників, яких потребувала масова українська школа, з обов'язковою умовою, що відбиток набраного тексту буде наданий І. Огієнку для завершальної коректури Рішення прийняли одностайно. В. Приходько, як очільник губернського земського самоврядування, дав відповідну згоду [11, арк. 35], про яку, як здається, домовилися з міністром освіти раніше.

Шостим питанням стало вироблення офіційної позиції щодо увільнення учителів від військової мобілізації, в умовах більшовицько-українського воєнного протистояння і не прогнозованості воєнно-стратегічної ситуації. І. Огієнко повідомив про велику кількість подібних прохань від учителів, задоволення яких може негативно позначитися на результатах заклику до війська, його наповнення особовим складом. У зв'язку з цим він запропонував виробити принципи, якими МНО буде надалі неухильно керуватися при підтримці/не підтримці заявників. «Справа ця дуже важлива і розв'язати її не легко, тому що з одного боку держава потребує оборонців і коли ми їх не дамо – впаде держава, а з іншого – призовом всіх учителів зруйнується школа» – наголосив міністр освіти [11, арк. 35]. Не пропонуючи свого варіанту розв'язання цієї проблеми, він звернувся до присутніх, сподіваючись почути конструктивні пропозиції. Спочатку слово взяв М. Шугаєвський. Він зайняв категоричну позицію: у тяжкі часи, в яких перебуває країна, не повинно бути жодних виключень з правила, і всі, хто підлягає мобілізації, мусять піти до війська [11, арк. 35]. З ним не погодився П. Холодний. На його думку, Міністерство народної освіти мусить боронити свою справу і клопотатися за кожного підлеглого мобілізації вчителя, а Військове міністерство вже з'ясує кого з них можна звільнити, а кого треба закликати до війська. В. Приходько на правах дорадчої особи нагадав, що до війська не можуть бути закликані особи, на яких тримаються ті чи інші важливі для держави справи, бо в теперішніх умовах це може призвести до їхньої деградації. Очевидно, ці слова найбільше подіяли на настрої учасників засідання, які ухвалили рішення клопотатися про увільнення від мобілізації лише в тих випадках, коли особу, яку закликають до війська, немає ким замінити [11, арк. 35 зв.]. У газетному повідомленні «В справі звільнення учителів від мобілізації» хід обговорення питання не надрукували, обмежившись лише стислою інформацією про засідання Ради, суть питання та подавши повністю прийнятну ухвалу [2].

Далі слухалося інформаційне питання, яке стосувалося роз'яснення Міністерства фінансів про повернення невикористаних грошей і подання звітів по одержаним авансам тими особами, яких закликають до війська. Ухвалили: прийняти до відома і виконання.

Завершальним питанням стало внесення департаменту середньої школи (ДСШ) щодо розміщення територіальних органів освіти. У цьому зв'язку І. Огієнко повідомив, що отримав листа від керівника ДСШ, у якому висловлено побажання визначитися, «де має бути [розміщена] Губерніальна Подільська Шкільна Управа і щоб було призначено відповідальну особу для виконання обов'язків голови зазначеної Управи». При цьому міністр наголосив, що Подільська філія Національного союзу клопочеться, щоб губерніальний комісар освіти перебував у Кам'янці-Подільському. Зваживши на це, присутні проголосували таке рішення: губерніальний комісар освіти має знаходитися разом з губерніальною шкільною управою у Кам'янці-Подільському. Комісаром освіти повинна бути окрема особа, не обтяжена іншими посадами [11, арк. 35 зв.]. Це рішення узгоджувалося з прийнятим 24 лютого 1919 р. Закону УНР «Про управління освітою в Українській Народній Республіці» [5;6] та закону «Про Головну, Губерніальні, Повітові та Міські шкільні ради та управи», із додатком про тимчасові штати [12, арк. 56 зв.-63 зв.].

Проаналізоване засідання Ради міністра освіти дає змогу виявити підходи міністра освіти та членів його Ради до вирішення попередньо визначених питань, які мали значення для тих днів і майбутнього. Цінними у опублікованому джерелі є зафіксований демократичний порядок роботи РМО, механізм обговорення і вирішення запланованих питань, незаангажованість її голови і присутніх. І. Огієнко, як і личить голові зібрання, неухильно дотримувався встановлених принципів роботи міністерського органу, забезпечував прийняття рішень за демократичною процедурою.

Отже, як свідчить робота Ради міністра освіти у Кам'янці-Подільському у березні 1919 р., в умовах національного відродження вона спрямовувалася на вирішення низки актуальних питань, зокрема щодо забезпечення української школи підручниками, а широкої громадськості – різноманітною літературою, розширення у зв'язку з цим видавничої бази та фінансове сприяння їй. Новим у освітній політиці стало залучення до вирішення цієї складної проблеми ресурсів місцевого самоврядування, надання під проект «Український підручник» позик подільському земству і видавничим кооперативам. Болючим виявилось питання щодо ставлення урядовців МНО до мобілізації учителів в українській армії, вирішення якого було у компетенції військового відомства. Вміщений у пресі матеріал про

роботу Ради свідчив, що урядовці були готовими до звіту перед громадськістю. Надалі варто простежити хід виконання ухвалених РМО рішень, їх вплив на поглиблення реформування освітньої галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. В Міністерстві Освіти//Життя Поділля. Кам'янець на Поділлі. 1919. 18 берез. Ч.74. С. 4.
2. В справі звільнення учителів від мобілізації//Життя Поділля. 1919. 14 берез. Ч.71. С. 3.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / Упорядник В. Верстюк. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т.1. 746 с.
4. До задоволення книжного голоду//Життя Поділля. 1919. 14 берез. Ч.71. С. 3.
5. Закон Про Управління Освітою в Українській Народній Республіці//Життя Поділля. 1919. 16 березня. Ч.73. С. 2.
6. Закон Про Управління освітою в Українській Народній Республіці//Життя Поділля. 1919. 19 березня. Ч.75. С. 2.
7. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канова//Рятування України/ упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с., іл. вкл.
8. Переїзд не політичних міністерств//Життя Поділля. 1919. 25 лют. Ч.56. С. 4.
9. Приїзд Міністерства Освіти//Життя Поділля. 1919. 26 лют. Ч.57. С. 4.
10. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 2. 243 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 3. 45 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 9. 154 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 173. 37 арк.

О. С. Олійник

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «НОВОГО ЛЬВІВСЬКОГО ТЕАТРУ» НА ПОДІЛЛІ У 1919–1920 рр.

Стаття присвячена історії розвитку театрального мистецтва на Поділлі в добу Директорії УНР. З'ясовуються причини та умови виникнення «Нового Львівського театру». Досліджується його організація та діяльність на теренах подільського краю у 1919 – 1920 роках.

Ключові слова: «Новий Львівський театр», Поділля, Українська Галицька Армія.

У добу Директорії УНР, попри усю складність воєнно-політичного становища, на Поділлі розвивалося театральне мистецтво. Активним учасником театрального життя краю був «Новий Львівський театр». До появи цієї театральної трупи долучилася Українська Галицька Армія, яка, будучи вагомим учасником національно-культурного життя на теренах подільського краю, маючи при галицьких підрозділах військові театри, хотіла мати у своєму розпорядженні дійсно професійний театр.

Начальна команда (керівний орган) УГА влітку 1919 року звернулася до державних чинів УНР про заснування такого театру при війську. Але відповіді так і не отримала. Тому до культурно-просвітньої праці залучили «Новий Львівський театр», який був у розпорядженні Міністерства преси і пропаганди [2, с. 176]. У вересні 1919 р. артисти прибули до Вінниці, де тоді знаходилася Начальна Команда УГА, і впродовж вересня-листопада були мобілізовані на пропагандистську роботу [7]. Акторів призначили пропагандистами XI рангу і поставили на харчове забезпечення, а весь театр – на реквізиторське. Артистам дозволялось носити військову форму, але без відповідних відзнак. У випадку зміни місця дислокації Начальної Команди УГА театр разом зі своїм майном мав вирушати услід за штабом. Обов'язковим було дотримання майже військової дисципліни (це стосувалось передусім репетицій). Акторам надавали безкоштовні квартири, а у випадку їх хвороби – медичну допомогу [3, с. 447]. Останнє було дуже суттєвим, адже майже всі члени театральної трупи перехворіли на тиф [4, с. 8].

Театром керувало Бюро пропаганди, а потім Пресова квартира, яка 15 грудня 1919 р. виробила його статут та регламент. Референтом театральних справ в Пресовій квартирі призначили П. Артимовича, якого 4 грудня замінив Л. Грінішак. До складу театральної управи входили А. Бучма (голова), І. Рубчак, В. Калин, С. Зубрицький, Т. Демчук та касир Я. Бортник [1, с. 153; 4, с. 8]. Згідно регламенту внутрішнього життя передбачалися щоденні репетиції, котрі мали розпочинатися о 10-й годині [4, с. 7]. Загалом внутрішній розпорядок було дуже ретельно прописано. Він включав правила і норми поведження під час вистав, існування книги скарг і пропозицій тощо [4, с. 8].

«Новий Львівський театр» ставив щонайменше 4 вистави на тиждень [1, с. 154; 5, с. 8]. П'єси історико-побутового і європейського репертуару: «Невільник», «Чорна пантера і білий ведмідь», «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Мартин Боруля», «Ой не ходи Грицю на вечорниці», «Панна Штукарка», «Куди вітер веє», «Украдене щастя», «Суєта», «Панна Мара» та ін. користувались великим

успіхом. Особливо успішною стала діяльність театру після того, як його режисером став Г. Юра (до нього режисерські функції виконував В. Калин) [4, с. 8; 5, с. 8].

Окрім того, театр давав концерти і брав активну участь у громадському житті, зокрема, збиранні пожертв у фонд «Тижня українського козака». Хор залучали до польових богослужінь і похоронів стрільців та старшин. Театральна трупа видавала гумористично-сатиричний журнал «Ріпа» [4, с. 8]. Слід зазначити, що журнал не був суто друкованим виданням. Мали місце випадки, коли текст його був написаний від руки [4, с. 8].

Наприкінці грудня театр нараховував 50 працівників. З перебазуванням Начальної Команди на південь трупу було поділено на дві частини: одна (керівник М. Бенцаль) вирушила у південному напрямку (на Бірзулу, Балту), інша – залишилась у Вінниці.

На шпальтах часописів вміщувалися оголошення про виступи «Нового Львівського театру». Лише з кінця вересня до середини жовтня 1919 р. у Вінниці були поставлені такі вистави: 30 вересня – «Запорожець за Дунаєм», 1 жовтня – «Мартин Боруля», 2 жовтня – «Безталанна», 3 жовтня – «Зимовий вечір» та «Куди вітер віє», 4 жовтня – «Молода кров» та «Перехитрили», 9 жовтня – «Медвідь», 14 жовтня – «Заручини по смерті» та «Куди вітер віє» [6, с. 56].

Виступи театру відбувались не лише в губернському центрі, чи місці постою командування УГА. Так, у серпні він гастролював у Проскуріві, де 9 серпня глядачам поставили п'єси «Невільник» та «Суєта». Наступного дня було дано безкоштовну виставу для вояків [6, с. 56].

Після реорганізації УГА трупа М. Бенцала стала похідним театром при ЧУГА, інші актори об'єдналися у Головний театр ЧУГА [1, с. 154]. Представників першої групи в травні 1920 р., під час польсько-радянської війни, були інтерновані поляками. Артисти іншої ж групи, під проводом Г. Юри сформували «Новий драматичний театр ім. Івана Франка» [4, с. 8].

Таким чином, «Новий Львівський театр», створений за ініціативи командування УГА, упродовж 1919–1920 років розгорнув, попри низку існуючих труднощів, активну театральну діяльність на Поділлі, і долучився до національної культурно-просвітньої роботи на теренах краю. За переконанням Т. Кліма «Новий Львівський театр» «сповнив, у важких хвилях для нашої армії свою культурну місію і з розпадом УГА перестав існувати, залишивши по собі милий спомин у галицького стрільцтва і напевне займе належне йому місце в історії українського театру» [5, с. 8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Демчук Т. Військові театри при ГА // Календар Червоної Калини на 1924 рік: Ювіл. Вид. в десятиліття виступу УСС, 1914-1924. Львів: Червона Калина, 1923. С. 153-155.
2. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
3. ЗУНР, 1918-1923: Ілюстрована історія. Львів-Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. 524 с.
4. Клим Т. До історії Нового Львівського театру при Начальній Команді Галицької армії // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. №6. С. 7-9.
5. Клим Т. «Новий Львівський Театр» при Начальній Команді Галицької Армії // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. №3. С. 6-8.
6. Олійник С. В. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 52-62.
7. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1.

В. В. Галатир

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ЖИТТЯ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»

Досліджується університетське життя в 1918-1919 р. та функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету, діяльність студентського та професорського контингенту, особливості навчального процесу, найбільш активні діячі в освітній та громадській сфері вишу м. Кам'янець-Подільського за публікаціями розміщеними на шпальтах газети «Життя Поділля».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, «Життя Поділля», Подільська губерньська управа, Подільське українське товариство «Просвіта», університетська бібліотека, університетське життя.

До уваги дослідників подається розвідка, яка доповнить уже існуючі наукові доробки про історію університету. Безперечно найбільше уваги та зусиль в розкритті подій та фактів з історії вищої освіти у Кам'янець-Подільському в своїх статтях та монографіях, збірниках документів, матеріалах

приділив О. Завальнюк [1]. Також історію Кам'янець-Подільського університету досліджували А. Копилов, І. Тюрменко, та ін. [2].

Проте, деякі факти про перебіг університетського життя в добу Директорії УНР мало відомі. Тому метою дослідження є висвітлення діяльності студентського та професорського контингенту, особливості навчального процесу та визначення найбільш активних особистостей в університетському житті Кам'янця-Подільського в 1918-1919 рр. за публікаціями розміщеними на шпальтах газети «Життя Поділля».

Після святкового відкриття університету про урочисті заходи на своїх сторінках почали публікувати ряд місцевих й всеукраїнських газетних видань. Не залишилась й осторонь створена 15 грудня 1918 р. з ініціативи Подільської губернської управи та при підтримці Подільського українського товариства «Просвіта» щоденна незалежна, демократична газета «Життя Поділля». Газета виходила «при найближчій участі д. професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету і відомих Українських діячів», редагував її до 1919 р. приват-доцент Л. Білецький – український літературознавець, доктор філології, президент Української вільної академії наук (1948–1952 рр.). Зайнявши відповідну посаду в Кам'янець-Подільському державному українському університеті на кафедрі української літератури отримав доручення викладати обов'язковий навчальний курс. Паралельно займався редакторською роботою в місцевій пресі [3].

«Життя Поділля» видавалось у друкарні Подільської губернської народної управи, мало наскрізну нумерацію чисел, з № 49 газета виходила із дозволу військової цензури. Фактичним редактором видання у цей час був М. Грушевський, а секретарем редакції – А. Животко [4].

З приходом у квітні 1919 р. радянської влади, редакція «Життя Поділля» щиро її вітала, однак продовжувала обстоювати національні права українського народу, через що почала зазнавати ідеологічного тиску. З цього приводу в газеті з'явилася стаття члена губернської управи С. Іваницького «Юпітере, ти гніваєшся, значить ти не прав». Через день після її виходу діяльність часопису було припинено з наказу голови революційного комітету М. Барана (у останньому числі цей наказ було подано на місці передової статті у жалобній чорній рамці, це число було конфісковано). Останнє число № 114 датоване 10 травня 1919 р. [5].

Наразі повне зібрання номерів знаходиться у відділі формування та використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. На шпальтах газети «Життя Поділля» інформація із досліджуваної проблематики подавалась зазвичай окремо на третій або четвертій сторінках. Про усі актуальні новини читачі дізнавались із рубрики «З університетського життя», яка спочатку друкувалась самостійною колонкою, а згодом розміщувалася в рубриці «Місцева хроніка».

Саме із неї дізнаємося, що із початком навчального процесу богословський факультет не функціонував, там ще створювалися окремі кафедри, а студенти слухали обов'язкові лекції на історико-філологічному факультеті. Загальна кількість студентів перевищувала 400 осіб, з них 140 навчались на історико-філологічному факультеті, інші відповідно на природничому та богословському [6].

12 грудня на зібранні студентів університету було оголошено резолюцію: «Студентство Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету висловлює своє глибоке обурення з приводу останніх подій у Львові, коли польська чорна сотня зчинила небувалий єврейський погром, а також зі скаженою лютістю вирізала 70 українських родин. Євреї постраждали тільки за те, що йшли поруч з українцями й одмовились лічитись надалі «поляками іудейського закону». Це останнє шкодило полякам бо зменшувалась їх номінальна кількість в східній Галичині, а разом з тим і шанси на панування над українцями. Плямуючи ці незвично ганебні, навіть серед сумних обставин нашого часу, вчинки, студентство щиро переконане, що цим чорна сотня не задушить потягу до волі у пригнічених націй і всі справжні демократи, бачучи, де правда, тим швидче стануть проти чорних сил, проти своїх та чужих гетьманців, щоб знищивши цих ворогів демократії, утворити щиро демократичний лад». До 300-літнього ювілею української граматики Мелетія Смотрицького університет планував у найближчі місяці її перевидання. До іншого 300-річного ювілею – створення п'єси «Трагедія, або Візерунок смерті пресвятого Іоанна Хрестителя...» галицько-подільського письменника Я. Гаватовича відбувалась підготовка до студентської вистави-драми – «Смерть Івана Хрестителя», де «одводилась щиро народня українська стихія, дієві люди говорили народною українською мовою» [7]. В останні місяці 1918 р. практичні заняття з гістології (розділ біології, що вивчає будову тканин живих організмів) відбувались тричі на тиждень із 11.00 до 13.00 год. В грудні інструктор губернського музичного відділу В. Бесядовський організував світський студентський чоловічий хор, метою якого було студювання української пісні, а прибуток із концертів жертвувати бідному студентству. Зважаючи на актуальність в той час французької мови для усіх бажаючих студентів різних факультетів було розпочато читання лекцій із даної мови професором Г. Ватичем. 17 грудня о 17.00 год. відбулось надзвичайне зібрання ради української громади студентів, при університеті організувався духовий оркестр. Цього ж дня студентську їдальню відвідав ректор І. Огієнко. Він запропонував якнайшвидше взяти її та гуртожиток під опіку студентської ради [8].

Незможні студенти зі всіх факультетів організувавши гурток репетиторів надавали уроки по всіх предметах середньої школи. Для допомоги у цьому та для підготовки студентства у грудні при

університетській бібліотеці відкрили студентську читальню. Тут знаходились всі провідні видання української, російської та іншої зарубіжної преси. 18 грудня закінчились вибори до студентської ради. В загальну раду старост пройшов список «Українського соціалістичного блоку». А з 20 грудня розпочалась екзаменаційна сесія [9].

19 грудня відбулось засідання професорської ради із представником від загальної студентської ради старост Аркадієм Животко. Студентів родом із Кам'янецького повіту які потребували допомоги чи стипендії підтримувала повітова управа після відповідних звернень. В таких важких фінансових умовах відповідно мала місце фінансова заборгованість за навчання. Тому студентам, які не оплатили навчання за осінній семестр пропонували або внести платню бухгалтерові університету або написати заяву ректору про звільнення від оплати. 22 грудня відбулись загальні збори української студентської громади, де в порядку денному значилась доповідь представників київського студентства. У своїй доповіді студент Олександрович з'ясував яка участь українського студентства була в революційні часи, в період гетьманату. Далі окреслив підготовчу роботу до повстання, спротив у Києві в часи облоги, й далі до приходу Директорії УНР. Наступною була доповідь студента Чудинова, в якій він змалював організацію «Українського студентського Січового полку». Після доповідей пройшли цікаві дискусії й було винесено наступні резолюції: доручити раді громади організацію сотні та призначити тимчасового сотника [10].

Викладачі не залишаючись осторонь студентських проблем на засіданні ради професорів університету 19 грудня ухвалили рішення надати фінансову допомогу студентам Любинському Леоніду (100 крб.), Цішковському Тодосію, Кошельнику Юхиму, Бочковському Віктору, Бочковському Миколі, Мельнику Володимиру (по 40 крб.). Поряд з періодичною фінансовою допомогою при університеті існували стипендії: чотири по 1200 крб. на рік уродженцям Ямпільського повіту «імені Ямпільської земської управи»; одна стипендія – звільнення від оплати за навчання «імені спілки службовців Подільської губернської земської управи» одному із найздібніших студентів; одна – звільнення від оплати за навчання «імені І. Огієнка» [11].

22 грудня на зборах ради студентських старост обрали президію ради та голову – студента В. Зав'ялова, товаришем голови Н. Білінського, писарем й скарбником В. Дуткевича. Адміністрація університету запрошувала студентів природничого факультету записуватись на лекції із гістології, історії української мови та літератури у декана Бучинського. 25 грудня ввечері делегати Київського студентства та 12 студентів Кам'янецького університету вирушили на візит-відповідь із Кам'янця до Києва. Президія ради студентських старост зверталася до редактора часопису «Подольської Мисли» вказуючи на невідповідність дійсності висвітлення в постанові тимчасової ради студентських старост про діяльність І.Огієнка та його відношення до зібрання студентів, абсурдність думки кореспондента про негативне відношення ради професорів до студентів, студенти звертали увагу громадськості що російськими часописами міста дуже часто розміщуються неправдиві відомості про студентське життя [12].

Із 25 грудня в університетській бібліотеці з 6.00 до 20.00 год. можна було купити або передплатити видання лекцій з історії української мови професора І. Огієнка за 4 крб., та лекції по історії української літератури професора Л. Білецького за 2 крб., що були надруковані студентським видавничим комітетом. Мали й місце різноманітні неприємні ситуації. Так наприкінці грудня до кабінету ректора на прийом завітав студент Володимир Таранухін (дворянин). Зайшовши в шапці й знявши її лише згодом в кабінеті, він подав прохання, й заложивши руки в кишені «зачіпним» тоном заявив: «Я ухожу от вас в настояний університет». На здивоване запитання І. Огієнка через що студент ображає українську інституцію Таранухін додав: «Потому что в Харьковском Университете, куда я ухожу лекции читают по русски а не по-украински...». До кінця року в університет так і не прибули для викладання професори зі Львова у визначений їм строк до 5 листопада, тому було вирішено відрядити на їх пошуки урядовця університету. Поїздка не дала ніяких результатів, не було знайдено ні одного із призначених професорів. Урядовець доручив зайнятися цим питанням Львівському й Тернопільському повітовим комісарам, а І. Огієнко для вирішення проблеми їздив до Києва. 28 грудня закінчилась вчитка лекцій на всіх факультетах за І півріччя 1918–1919 рр. й розпочались громадські заходи. Так, 29 грудня в приміщенні університету влаштувалась літературно-вокальна вечірка. У програмі була доповідь А. Животко, гра на скрипці Москвичіва, декламація Бутовської, співи Савицького, хор й інші номери. 50 % від прибутку переказувались жертвам боротьби з гетьманською владою, інші 50 % – українській громаді. Виручку отримували шляхом продажу квітів по 1 крб. які можна було придбати в університетській бібліотеці. Перед початком В. Туркало виконала на роялі «Ще не вмерла Україна», А. Животко прочитав свій нарис про Лесю Українку, Бутовська зробила мелодекламацію віршів О. Олеся під супровід роялю, вразили публіку пісні Савицького. Після концерту відбулись танці, в перервах співала частина хористів національного хору під диригуванням Бутовського. Було вирішено влаштувати подібні вечірки й у Різдвяні свята. Загалом на вечірці зібрали 181 крб. 20 коп. й передали їх до редакції газети «Життя Поділля» для пересилки у фонд родинам загиблих козаків під Києвом [13].

При університеті функціонував гуртожиток й їдальня. В грудні 1918 р. обід коштував 3-4 крб., для незаможних студентів – 2 крб., в гуртожитку проживало близько 35 студентів, оплата становила 25 крб. на місяць.

Рада студентських старост через Всеукраїнський національний союз привітала встановлення влади Директорії УНР телеграмою: «Рада... вітає світлих борців за ранок життя України. Хай живе самостійна Українська Народна Республіка». Не залишаючись осторонь військового питання формувався кам'янецька сотня студентського полку січових стрільців. В сотню могли записуватись студенти, учні середніх шкіл і курсів для дорослих, як військовозобов'язані, так і звільнені від військової служби. Запис проводився в помешканні-канцелярії осавула сотні Куземи в кімнаті № 1 студентської бурси (гуртожитку) або в писаря Кошельника на перервах між лекціями [14].

Студенти історико-філологічного факультету, що записались у декана на прослуховування лекцій могли отримати лекційні книжки в канцелярії університету у секретаря по студентським справам. Було закінчено організацію студентського світського чоловічого хору під керівництвом В. Бесядовського, загалом записалось 45 чоловік. Співи планувалось розпочати після Різдвяних свят. 30 грудня о 16.00 відбулись збори математиків. В порядку денному зазначалися вибори відділової Ради, утворення науково-математичного гуртка. Він мав на меті лише культурно-просвітну діяльність. Проте згодом було вирішено не вибирати раду, а обрати організаційну комісію якій надати право скликати загальні збори студентів-математиків. У тимчасову раду увійшли: Січинський, Лозанова, Терлецький, Квасницький, Гальперін [15].

Рада студентських старост вирішила видавати лекції лише українською мовою, а описаний вище вчинок студента Таранухіна вважати образливим і довести про нього до відома всіх вищих шкіл в Україні, слідом рада професорів на своєму засіданні також постановила друкувати лекції виключно українською мовою [16].

31 грудня відбулось засідання ради природничого факультету, на якому вирішили не зважати на рішення ради професорів та ради студентських старост видавати лекції виключно українською й друкувати матеріали по гістології ще на російській мові [17].

На завершення 1918 р. вирішувались незавершені нагальні справи: рада професорів зверталася до студентства погасити фінансову заборгованість за навчання, Різдвяні «вакації» було оголошено до 28 січня й з цього дня розпочиналось друге півріччя навчання [18].

9 січня о 17.00 відбулись загальні збори української студентської громади з приводу відправлення інформаторів до військових частин [19]. 14 січня проводились збори всіх козаків Кам'янецької сотні студентського полку січових стрільців [20]. Ректор Іван Огієнко на знак єднання двох університетів запрошував професуру Київського Державного університету прочитати лекції для Кам'янецьких студентів [21].

До Кам'янець-Подільського окружного суду було подано на затвердження статут товариства допомоги незаможним студентам Кам'янець-Подільського Державного Університету. Його фундаторами були ректор університету, міністр народної освіти професор І. Огієнко, декан фізико-математичного факультету професор Бучинський, голова Подільської губернської управи В. Приходько, голова Кам'янецької повітової земської управи О. Пащенко, колишній міський голова О. Шульмінський, відомий діяч К. Солуха та голова Подільського товариства «Просвіта» Є. Шманкевич [22].

15 січня до міста прибув професор Чайківський, котрий мав викладати на фізико-математичному факультеті. Початок навчання для студентів цього факультету був проблематичним, проте І. Огієнко пообіцяв вирішити цю проблему. Тим часом студенти мали здавати заліки по проблемам українознавства [23].

Студентський актив розробляв проект започаткування нового журналу «Студент». Крім висвітлення студентсько-громадського життя планувались рубрики письменства, критики, бібліографії, хроніки [24]. Видавничий гурток студентів-природників друкував перший аркуш лекцій професора Бучинського «Вступ до гістології», коштував він 5 крб., його можна було придбати в бібліотеці. 21 січня розпочались іспити [25].

Представники університету брали активну участь у Всеукраїнському університетському житті. Так, в перших числах за участі делегата із Кам'янець-Подільського було прийнято рішення просити у Директорії через головний відділ студентського централу 30 тис. крб. на проведення організації всіх вишів України та організації Всеукраїнської студентської конференції. В подальшому планувалось для майбутніх відносин із Всеукраїнським студентським централом при студентській громаді заснувати інформаційне бюро. А по зразку Київської організації в університеті планувалось заснувати відділ студентського Червоного Хреста [26].

Продовжувався прийом на різні факультети університету, але обов'язковою умовою було володіння українською мовою. Із початком лекцій на факультетах відбувались перевибори до факультетських рад на другий семестр. 28 січня педагогічна рада університету одержала із міністерства освіти розпорядження звільнити 3 поверх університетського будинку. Єдиним що залишалось, зауважити міністерству, що перехід серед навчального року і перенесення лабораторії в нове приміщення дуже

зашкодить освітній справі. 26 січня до Кам'янця-Подільського прибули нові професори: Д. Дорошенко, колишній міністр закордонних справ, читав українську історіографію XIX ст., професор Плевако – історію нового письменства, професор Столяров – математику, Малиновський – фізику, Клименко – історію (загальна), М. Васильківський – філософію релігію, Любарський – новогрецьку мову [27].

28 січня до Кам'янця прибув професор прикладної механіки М. Федорів, який читав лекції на математичному факультеті. На ньому було розпочато читання лекцій: вищий аналіз – 6 год., вправи з вищого аналізу – 2 год. – приват-доцент Чайковський; аналітична геометрія – 4 год., вправи з аналітичної геометрії – 2 год., геометрія числення – професор Столяров; начеркова геометрія – 3 год., вправи до начеркової геометрії – 2 год., сферична тригонометрія – професор Федорів; загальна фізика – 6 год., вправи до загальної фізики 1 год. – професор Малиновський. На природничому факультеті: людська анатомія – 4 год., практичні роботи по анатомії 2 год. – професор Бучинський; курс вищої математики для природників – 4 год. і 1 год. вправ – професор Федорів; фізика – як для математиків. Лекції професора Бучинського розпочинались 28 січня а інших викладачів у перших числах лютого. В студентській їдальні розпочали готувати не лише обіди а й вечері [28].

Було визначено наступний розклад занять на математичному факультеті: вищий аналіз – понеділок, середа, четвер – 16.00-18.00; вправи з вищого аналізу – п'ятниця 18.00-22.00, середа – 8.00-10.00; аналітична геометрія – вівторок, п'ятниця 16.00-18.00, вправи – п'ятниця 18.00-20.00; геометричне числення – середа – 18.00-20.00; начеркова геометрія – понеділок – 18.00-19.00, субота 8.00-10.00, вправи – середа 20.00-22.00, вівторок, четвер – 8.00-10.00; сферична тригонометрія – понеділок – 19.00-21.00; загальна фізика – вівторок, четвер, субота – 18.00-20.00;

На історико-філологічному факультеті в другому півріччі 1918–1919 навчального року читались наступні курси: професор Огієнко – «Історія української мови» (фонетика); професор Біднов «Історія української церкви» та «Українські брацтва»; професор Петр [...] – «Горацій і антична метрика», «Горацій», «Грецька мова»; професор Клименко – «Історія України з початку до Люблінської унії», практичні заняття студіювання Руської Правди; приват-доцент Білецький – «Історія української літератури», «Методологія української літератури», практичні заняття: твори Квітки-Основ'яненка; приват-доцент Драй-Хмара – «Церковно-слов'янська мова», «Слов'янознавство», «Історія польської мови», практичні заняття з історії польської мови; приват-доцент Дорошенко – «Курс української історіографії XIX ст»; приват-доцент Любарський – початковий курс латинської мови; приват-доцент Васильківський «Вступ до філософії». На богословському факультеті професор Біднов вищезазначені курси, професор Неселовський «Історія Богослужіння», приват-доцент Васильківський – «Психологія й філософія релігії», приват-доцент Любарський – грецьку мову нового завіту [29].

При університеті організовувався студентський чоловічий хор старостою якого був О. Свідзінський, бібліотекарем В. Свідзінський, диригентами – Бесядовський, С. Козицький, М. Сорокати, Сніжинський. Також в приміщенні університету відбувалось засідання організаційної комісії по влаштуванню грошового збору для біженців з Бесарабії [30].

Лише 6 лютого професор Федорів прочитав студентам-математикам вступну лекцію «Математика, механіка й природознавство». А 7 лютого професор Малиновський – «Сучасні проблеми фізики». Студентам видавали свідоцтва на право проживання після пред'явлення в канцелярію квитанції про оплату за даний семестр. На практичні вправи студенти записувалися на аркушах які вивішувались на двері аудиторії [31].

Із 10 лютого на історико-філологічному та богословському факультетах викладачі розпочинали читати свої вступні лекції: приват-доцент Любарський – «Філологія і богослов'я» в понеділок з 8.45 до 9.25 і курс лекцій з 9.35 до 10.15 в аудиторії №3; приват-доцент Васильківський – «Релігія як поривання до повноти буття» у вівторок 11 лютого, з 15.45 до 16.25 і лекції з 16.35 до 17.15 в аудиторії № 1; приват-доцент Плевако – «Зміст і характер нової української літератури» в середу з 7.05 до 7.45 і лекція з 7.55 до 8.35; професор Клименко – «Українська державність як проблема історії» в четвер у ті ж години в аудиторії № 1; приват-доцент Дорошенко – «Розвиток дослідів українського минулого XIX століття у зв'язку з нашим національним відродженням» в четвер з 8.45 до 9.25 і лекції з 9.35 до 10.15; приват-доцент Клепатський – «Походження української нації» в п'ятницю з 7.05 до 7.45 й розпочинав курс з 7.55 до 8.35 в аудиторії № 1. А з 17 лютого на всіх факультетах навчання розпочиналось о 15.35 [32].

Студенти природничого факультету готувались до облаштування навесні зразкового городу та ботанічного саду [33].

На лекції приват-доцента Плевако для студентів історико-філологічного та богословського факультетів на тему «Любов до рідного краю» були присутні члени університетської комісії, голова міської управи та ін. [34].

Після 1 березня студенти, які не оплатили навчання, не допускались до лекцій, роздавались спеціальні вхідні квитки для відвідування занять. А після невеликої перерви навчання після святкування «масляної» розпочалось 3 березня [35].

Постановою Ради міністрів від 24 березня університету було дозволено влаштувати власний анатомічний театр. Секції трупів та анатомічні препарати було дозволено робити в лікарні губерн-

ської управи. Із дозволу міністерства народної освіти утворювалась кафедра політичної економії. Згідно обрання на кафедрі призначався лектор Катеринославського гірничого інституту А. Синявський. Читання лекцій для студентів історико-філологічного факультету було обов'язковим [36].

Таким чином, для дослідників періодичне джерело «Життя Поділля» є достатньо інформативним. Зважаючи на окрему рубрику «З університетського життя» ми можемо дізнатись про перебіг актуальних справ та навчальний процес і громадську діяльність студентства та професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету. В цей час студентська рада була дієвим та ефективним органом, університет був одним із центрів політичного життя, при ньому утворилась військова організація «Січовий полк», незаможні студенти змушені були підпрацьовувати репетиторством, надаючи уроки бажаним із середньої школи. Найактивнішими серед студентства в січні-березні 1918 р. були О. Свідзінський, а серед професорсько-викладацького складу – І. Огієнко. Навчання розпочалось дещо із запізненням однак згодом ситуація нормалізувалася й вступні лекції на всіх факультетах успішно стартували. Загалом визначена проблематика є досить перспективною, тому планується і надалі її розвивати в наукових розвідках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Завальнюк О. З історії Кам'янець-Подільського державного українського університету / Олександр Завальнюк // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [Відп. ред. А.Г. Слюсаренко, І.Ф.Курас]. – К., 2000. – Вип.б. – С.68-73; Завальнюк О. Ідея соборництва в практичній діяльності українських університетів (1918-1920 рр.) / Олександр Завальнюк // Україна Соборна: зб. наук. статей. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2005. – Вип.2. – Ч.ІІ. – С.282-293; Завальнюк О. Від ідеї до спроби заснування Кам'янець-Подільського державного університету в добу Української Центральної Ради (січень-квітень 1918 р.) / Олександр Завальнюк // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [Відп. ред. В.Ф. Колесник]; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: Унісерв, 2009. – Вип. 30. – С.27-32; Завальнюк О. Заснування українських університетів в Києві і Кам'янці-Подільському (1917–1918 р.) / Олександр Завальнюк // Народознавчі зошити: двомісячник Інституту народознавства НАН України. – Львів, 2001. – Ч.3 (39). – С.439-443; Завальнюк О. Збудування університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) / Олександр Завальнюк // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2000. – №1-2. – Є.2001-2008; Завальнюк О. З історії заснування національних університетів (листопад 1917 – серпень 1918 р.) / Олександр Завальнюк // Історична і політична науки та практика в Україні / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені Ф.Кураса; [Голова редкол. Б.Є.Патон]. – К.: Парламент, вид-во, 2009. – Є.283-298; Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.; Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
2. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр.іст. журн. – 1999. – №4. – С.41-50; №5. – С. 26-36; Копилов А. Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / Анатолій Копилов // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.3-7; Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала / Ірина Тюрменко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наук. доп. ІІ Всеукр. наук.-теорет. конф. – Кам'янець- Подільський; К., 1997. – С.93-97.
3. Ільницький М.М. Білецький Леонід Тимофійович та його концепція поступу українського літературознавства [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_L (останній перегляд: 07.02.2018).
4. Голобуцький П.В. Животко Аркадій Петрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zhyvotko_A (останній перегляд: 07.02.2018).
5. Чубай У. Українські періодичні видання м. Кам'янця-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект / У.Чубай // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – Вип. 31. – С.258-266; Голобуцький П. В. «Життя Поділля» // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – 672 с. – С. 159.
6. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 15 грудня. – № 1. – С. 2.
7. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 17 грудня. – № 2. – С. 4.
8. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 19 грудня. – № 4. – С. 4.
9. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 21 грудня. – № 5. – С. 2.

10. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 22 грудня. – № 6. – С. 2.
11. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 24 грудня. – № 7. – С. 2.
12. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 27 грудня. – № 10. – С. 3.
13. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – № 9. – С. 4.
14. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 28 грудня. – № 11. – С. 3.
15. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 29 грудня. – № 12. – С. 3.
16. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 31 грудня. – № 13. – С. 4.
17. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 1 січня. – № 14. – С. 4.
18. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 3 січня. – № 15. – С. 4.
19. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 11 січня. – № 20. – С. 3
20. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 14 січня. – № 22. – С. 3
21. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 17 січня. – № 24. – С. 4
22. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 18 січня. – № 25. – С. 4
23. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 19 січня. – № 26. – С. 4
24. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 22 січня. – № 28. – С. 4
25. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 23 січня. – № 29. – С. 4
26. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 24 січня. – № 30. – С. 4
27. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 28 січня. – № 33. – С. 4
28. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 29 січня. – № 34. – С. 4
29. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 31 січня. – № 36. – С. 3
30. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 6 лютого. – № 41. – С. 2
31. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 8 лютого. – № 43. – С. 2
32. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 9 лютого. – № 44. – С. 3
33. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 11 лютого. – № 45. – С. 3
34. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 14 лютого. – № 48. – С. 3
35. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 1 березня. – № 60. – С. 3
36. З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 29 березня. – № 84. – С. 3

А. І. Машталіп

ПІДГОТОВКА ТА ВІДЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ ДНІВ У ВИЩИХ ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (1919 р.)

Стаття присвячена висвітленню процесу підготовки та відзначення шевченківських днів у вищих початкових школах міста Кам'янець-Подільського у 1919 році. Зазначається, що вищі початкові школи міста над Смотричем активно включилися у процес відзначення роковин українського Кобзаря.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, вищі початкові школи, відзначення, комісія, Губернське земство.

Через складну військово-політичну ситуацію у м. Києві керівництво Директорії, частина культурно-освітніх діячів змушені були покинути її. У 1919 р. до м. Кам'янця-Подільського прибуло багато українських громадсько-політичних діячів, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Русова та інші [15, с. 254–261; 14]. Приїзд національно свідомої столичної еліти на початку 1919 року співпав у часі із організацією та проведенням шевченківських днів.

У січні 1919 р. Міністр народної освіти І. Огієнко видав наказ, в якому зазначалося, що «день народження Т. Шевченка 10 березня (25 лютого) у всіх державних школах має бути вільним від навчання і по всіх школах мають бути влаштовані літературні ранки або вечірки з відповідними лекціями про значення Тараса Шевченка для розвою нашого народу і його визволення з духовної та політичної неволі. Де у місцевих театрах мають бути влаштовані публічні урочисті вистави, належить забезпечити учням можливість бути на сих виставах, в сей день, або в другий 11 березня» [1, арк. 170]. Натомість у день смерті поета навчання у школах повинно відбуватися [3, с. 3].

Деякі дні по тому, 24 січня 1919 р., у відділі позашкільної освіти Подільської губернської народної управи відбулася нарада інструкторів позашкільної, шкільної освіти і дошкільного виховання, на якій обговорювалося питання про участь народної управи в святкуванні Шевченківських днів. Ухвалили відзначити їх якнайкраще, щоб «Шевченків день» був урочистим національним святом не тільки для Кам'янця і його околиць, але для всіх закутків Поділля [6, с. 24–26]. З цією метою вирішили присвятити Шевченкові черговий номер журналів «Освіта» та «Село», опублікувати і розіслати в усі школи і просвітні установи Поділля брошуру "Шевченкове свято на селі" (5 тис. примірників) [8, с. 136; 18, с. 32] з рекомендаціями до святкування, відповідні вірші з Кобзаря для читання та вивчення [11, с. 325]. Учасники наради звернулися до народної управи з проханням виділити на потреби святкування 2 тис. карб. [6, с. 25].

Губернське земство створило спеціальну комісію із організації свята, яка розробила й подала його проект [8, с. 136], згідно з проектом об 11 годині 10 березня на Соборній площі мала відбутися урочиста панахида по Т. Шевченкові. Відправляти її повинно було українське духовенство, релігійні пісні мав виконувати український національний хор. На панахиду запрошувалися учні зі всіх шкіл міста разом із вчителями та інші українські організації, які існували в Кам'янці-Подільському [2, арк. 18]. Кожна школа, повинна були рухатися до Соборної площі з національними стягами і портретами Т. Шевченка, де мали зайняти спеціально їй відведене місце.

Зауважимо, що Подільський губернський комісар Г. Степура, надаючи великого значення постаті Т. Шевченка, 2 березня (16 лютого за старим стилем) 1919 р. видав документ (депешу) № 861, в якому наказував місцевим органам самоврядування якомога краще відзначити його роковини. Цього ж дня копії депеші були розіслані у всі повіти. Документ складався з трьох підпунктів та додатку, в яких зазначалося, що необхідно відправляти служби Божі у всіх церквах, відмінити цього дня навчання у школах, роботу громадських та державних інституцій, влаштувати скрізь лекції, концерти, вечірки та ін. [1, арк. 169 зв.]

Практично одразу з «обіжником» до навчальних закладів Поділля, зокрема і до вищих початкових шкіл м. Кам'янця-Подільського звернувся губернський комісар освіти М. Куриленко, який, виконуючи наказ міністра народної освіти, зазначив, що «10 березня у всіх школах буде припинено навчання, святкуватимуть день народження Т. Г. Шевченка, влаштовуючи зібрання, ранки та вечірки». Наступного дня (день смерті) заняття мали відбуватися [12, с. 3; 8, с. 136; 18, с. 25].

У березні 1919 р. на відміну від попередніх років, відбулося досить гучне відзначення Шевченкових днів. За повідомленням періодичної преси «10 березня Кам'янець-Подільський мав святковий вигляд» [19, с. 3]. Почтова вулиця, окрім жовто-блакитних стрічок, прикрашена портретами Т. Шевченка, увітченими гіллям ялини. На вулицях безліч народу, частина людей в національному одязі, вітають один одного зі святом. Як і планувалося, воно розпочалося о 10 год. На площу біля собору Олександра Невського почали сходитися українські школи, сюди прийшли й учні вищих початкових шкіл (далі – ВПШ), під звуки оркестру прийшли військові школи та деякі міські. Близько 12 години прибуло духовенство, розпочалася панахида.

Через декілька годин у місцевих школах відбулися ранки та вечірки, присвячені пам'яті Кобзаря [19, с. 3–4; 7, с. 26]. Ось як про це пише очевидиця цих подій О. Пащенко: «В серці Поділля, Кам'янці, по Шевченківській вулиці до Шевченківського Народного Дому в цей день безконечним шнуром тягнулися представники урядових установ, народних самоврядувань (губерніального, повітового, міського), громадських організацій і школи, школи, школи ... – початкові, середні та в повному складі професура й студентство першого новоутвореного Українського Державного Університету – склали свої вінки навкруг погруддя Шевченка. А поруч з державним гімном могутньо нісся «Заповіт» з'єднаних хорів» [4, с. 165–166].

Учителі та учні трьох ВПШ зібралися на спільну зустріч після панахиди на Соборній площі, аби пом'янути поета [17, с. 22]. Ранок розпочався співом національного гімну «Ще не вмерла Україна», який виконував зведений хор. Вчитель першої дівочої вищої початкової школи Дудка виступив з промовою. Потім прослухали реферат про поета, вірші з «Кобзаря». Присутні були зачаровані маленькою дівчинкою, яка продекламувала вірш «Сон», а також «Ой на горі романець». «Стоїть явір над водою», «Плач Ярославни» значно підняв настрій слухачам [17, с. 4; 16, с. 22]. Святкування на цьому не завершилося, після організованого ранку керівництво та вчительський склад ВПШ відвідав Народний дім, де о 6-й годині вечора відбувся концерт-вистава за участю Кам'янецьких шкіл, а також трупи М. Садовського. З вступною промовою виступив А. Животко, в якій охарактеризував українського Кобзаря як поета і патріота свого рідного краю. Після цього актори влаштували виставу «Назар Стодоля». У цьому святі брав участь український національний хор під орудою Є. Москвичіва та П. Бутовського, а також студентський чоловічий хор за керівництва Бєсядовського. Виконувалися сольні пісні та декламації. Концерт-вистава закінчилася об 11 годині вечора [13, с. 4]. Прибуток планувалося пожертвувати на Фонд з будівництва пам'ятника Т. Шевченкові в Кам'янці-Подільському [9, с. 22–23], спорудити який мріяло керівництво Українського Кам'янецького клубу [5, с. 1].

Відзначення Шевченківських роковин навчальними закладами міста продовжувалися і в наступні дні, про що яскраво описувала на своїх сторінках періодична преса [10].

Таким чином, у 1919 р., попри складну військово-політичну ситуацію в країні, ВПШ й інші навчальні заклади та громадськість м. Кам'янця-Подільського зуміли гідно відзначити Шевченківські дні, презентуючи власну програму святкування, яка гармонійно перепліталася із загальнодержавною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Держархів Вінницької області ф. Д-255. оп. 1. спр. 133. 259 арк.
2. Держархів Хмельницької області ф. Р-1515. оп. 1. спр. 9а. 49 арк.
3. В міністерстві освіти. Шевченківське світо в школах // Українська ставка. Вінниця, 1919. 11 березня. Ч. 46. С. 3.

4. Гусейнов Г. Олімпіада Пашенко. Тарасові річниці // Кур'єр Кривбасу 2002. березень. № 148. С. 162–167.
5. До Шевченківських свят // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 10 березня. № 68. С. 1.
6. З життя Подільського Губерніального земства // Село. Кам'янець-Подільський, 1919. № 6. С. 24–26.
7. З життя України і Поділля // Село. Кам'янець-Подільський. 1919. № 10. С. 26.
8. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
9. Концерт-вистава // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. № 6. С. 22–23.
10. Машталір А.І., Лозовий В.С. Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.): [монографія]. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2016. 296 с.
11. Машталір А.І. Святкування Шевченківських роковин в навчальних закладах Поділля у добу Директорії УНР // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. / [ред. кол. Смолій В.А., Верстюк В.Ф., Завальнюк О.М. та ін]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 368–372.
12. Місцева хроніка. З університетського життя. // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 5 березня. № 63. С. 3.
13. Народний дім // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 12 березня. № 70. С. 4.
14. Нестеренко В. Кам'янець і Шевченко: 1914–1920 роки // Подолянин. 2003. 7 березня. С. 1–2.
15. Нестеренко В.А. Часописи УНР як джерело вивчення етно-національних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 рр.) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол. : Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 254–261
16. Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янець-Подільського 25 березня 1919 року // Освіта. Кам'янець-Подільський, 1919. № 6. С. 22.
17. Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янець-Подільського 25 березня 1919 року. // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 березня. № 73. С. 4.
18. Стецюк В.Б. Культурно-просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. / В.Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6 : Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 26–39.
19. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 12 березня. № 70. С. 3–4.

С. А. Копилов, І. В. Паур

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ (ЛЮТИЙ–СЕРПЕНЬ 1917 р.)

У статті проаналізовано поштові листівки, на яких відображені події лютого-серпня 1917 р. Підкреслено, що на заключному етапі Першої світової війни видання видових листівок із зображенням історичних і архітектурних пам'яток, міських краєвидів було майже призупинено. Ці сюжети були замінені зображеннями революційних подій та гаслами національно-визвольного рухів, що відбивали прагнення українського, польського та єврейського населення України.

Ключові слова: поштівка, листівка, революція, Подільська губернія, українізація освіти, національні етноси.

Розвиток ілюстрованих поштівок у Російській імперії перервала Перша світова війна. Видруковані їх наклади з краєвидами міст і містечок, видами архітектурних та історичних пам'яток стали неактуальними. Водночас зростав попит на листівки революційного, військово-патріотичного й національно-визвольного спрямування. Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. спричинив корінні зміни в ідеології та культурній політиці держави, що призвело до збіднення і згасання жанру документальної листівки. Внаслідок цензурних обмежень було закрито друкарні та літографії, ще з 1914 р. запроваджено заборону на фотографування у великих містах, а для тиражування видових листівок видавці, як правило, використовували фотографії, зроблені упродовж кількох попередніх десятиріч. Господарські і фінансові труднощі військового часу та перебої з постачанням фотографічного паперу з Німеччини зумовили його дефіцит, адже жодна з паперових фабрик Російської імперії його не виробляла.

В умовах воєнного часу владні структури заборонили видання видових листівок із зображеннями церков, костелів, монастирів, каплиць, поміщицьких і купецьких маєтків, що обмежило їх сюжетну різноманітність, а, отже, суттєво зменшило попит на них. Після доби «золотого віку» українських листівок розпочався період їх занепаду, хоча деякий час зображальний ряд містив краєвиди різних місцевостей. Невдовзі пейзажі було названо буржуазним видом мистецтва і вони втратили право на існування. Відповідно до атеїстичних ідеологем були скасовані церковні свята, а відтак різдвяні й новорічні листівки потрапили під заборону [3, с. 42–43]. Натомість у Москві, Петрограді, Києві та інших містах видали ілюстровані листівки з революційними гаслами: «Свобода Росії!» (рис. 1), «Свобода! Рівність! Братерство!», «Хай живе Революція!», «Мати ти наша, мужицька доля, Нехай живе земля і воля!» тощо [6, с. 226].

Рис. 1. Свобода Росії! Листівка 1917 р.

Перемога лютневої революції в Росії сприяла активізації українського національно-визвольного руху. Водночас українці брали активну участь у революційних подіях навесні 1917 р., що відбувалися в різних містах. Зокрема, вони взяли активну участь у мітингу 1 травня (18 квітня) на Дворцовій площі в Петрограді, де, як видно із зображення фото листівки, учасники вимагали «берегти свободу» й підтримували «свободу пригнічених народів» (рис. 2).

Однією з вимог патріотично налаштованої частини української спільноти була українізація освіти, оскільки у відозві Центральної Ради «До українського народу! Народе український!» від 9 березня 1917 р. одним із головних завдань революції проголошувалося «право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях» [7, с. 9].

Рис. 2. Український мітинг на Дворцовій площі в Петрограді 1 травня (18 квітня) 1917 р.

14 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду було прийнято постанову «Про принципове схвалення викладання в учбових закладах Київського навчального округу українською мовою, за умови вживання заходів, що забезпечують інтереси меншин», яку наступного дня опублікували в офіційному «Вестнике Временного правительства». Ухвала передбачала переведення навчання

на українську мову в школах Київського навчального округу (Київська, Подільська, Чернігівська, Волинська, Полтавська та Холмська губернії) [7, с. 9].

Владні структури Подільської губернії розпочали процес українізації в березні 1917 р., зокрема губернська земська управа ухвалила перехід на навчання в народних школах українською мовою з осені того року, а також початок вивчення української мови, історії і географії України в учительських семінаріях. У квітні 1917 р. подільське земське самоврядування ухвалило започаткувати навчання учнів шкіл регіону рідною вже з нового навчального року [2, с. 12]. Завідувачем шкільного відділу земської управи було обрано В.К. Приходька, який ще в період Першої світової війни відстоював національні інтереси окремих груп населення, про що, як і перебіг революційних подій на Поділлі, розповів у своїх спогадах [4]. Найкраще процес українізації шкіл відбувався в Ольгопільському, Гайсинському і Ушицькому повітах. На той час у деяких українських школах навчалися представники національних меншин і лише в губернському центрі було відкрито 3 польські та 4 єврейські школи [2, с. 14].

Зазначимо, що на початку 1900-х рр. Подільська губернія була поліетнічним і поліконфесійним регіоном. Так, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., українці склали 80,9 % мешканців Поділля, євреї – 12,2 %, росіяни – 3,3 %, поляки – 2,3 %. Після польського повстання 1863 р. російський уряд послідовно переслідував і придушував усі прояви національного характеру населення Правобережної України, насамперед заборонивши діяльність польських навчальних закладів. Лише напередодні Першої світової війни розпорядженням уряду від 1 липня 1914 р. підтверджено право польських громад на організацію, відкриття та утримання початкових шкіл. Також уряд обмежував вивчення національної мови та історії в єврейських школах [10, с. 94-95].

Ставлення до національних меншин докорінно змінилося в березні 1917 р., коли разом із політичною українізацією було збільшено мережу єврейських і польських шкіл та інших навчальних закладів. Віднайдено фотолистівку «Збір на користь першої Народної вільної школи» («Сборъ въ пользу первой Народной свободной школы»), на якій зафіксовано мітинг у подільському повітовому центрі Нова Ушиця, що відбувся в один із днів квітня 1917 р. (рис. 3). Напередодні Першої світової війни в цьому містечку мешкало 8 035 осіб, з них 4 588 православних (українці й росіяни) (57,1 %), 2 747 – євреї (34,2 %), 681 – католики (8,5 %) [1, с. 156]. Мітинг, як свідчить напис поштівки, відбувся під гаслом «На згадку рівності, братерства і свободи!» («Въ память равенства, братства и свободы!»). На ній ліворуч були зображені українські, російські, польські, єврейські учні молодшого і середнього шкільного віку, одягнені в національні костюми. Кожна з цих груп тримала в руках прапори з лозунгами й зображеннями національної символіки. Зокрема, на прапорі в руках учнів групи учнів, що стояла ліворуч, було розміщено лозунг російською мовою «Хай живе вільна освіта!» (рос. – «Да здравствует свободное просвещение!»); на прапорі, піднятому в центрі польською мовою «Хай живе польська школа!» (пол. – «Niech żyje polska szkoła!»); над головами учнів, одягнутих у білий одяг, майоріло чотири білих прапори, на одному з яких було зображено єврейський національний символ – тринадцятипелюсткова троянда. Найвірогідніше на фотолистівці були зображені учні місцевих приходського та двокласного училищ [1, с. 1057]. Автором світлини і видавцем фотолистівки була місцевий підприємець і фотограф, представниця єврейської громади Ривка Кравець [1, с. 1058].

Рис. 3. На згадку рівності, братерства і свободи!
(Нова Ушиця: Кравець Р.Я., квітень 1917 р.)

Повстала в Києві Центральну Раду підтримали українські громади й різних міст Росії, зокрема влітку 1917 р. Петроградське українське Літературно-художнє товариство видало в Петрограді серію патріотичних листівок із національною символікою для розповсюдження серед українських воїнів російської армії. Автором українських національних сюжетів листівок цієї серії був український художник О. Литвиненко. Кожне зображення, розмішені на них гасла й поетичні тексти мали патріотично-національний та агітаційний характер.

Рис. 4. Т. Шевченко
(Петроград, літо 1917 р.)

Безперечно, що зображення кожної з листівок серії мало ідейно надихати і підтримувати національні почуття українців.

На трьох із шести листівок були розміщені рядки з віршів Т. Шевченка, на двох – І. Франка і на одній – П. Куліша. На одній – портрет Кобзаря у оригінальному картуші, обвитому блакитно-жовтою стрічкою, під ним три строфи з послання «І мертвим, і живим...» (рис. 4).

На іншій листівці («Герб славного війська запорозького») зображення вдало доповнене двома першими строфами з поеми «Іван Підкова». Сюжет третьої листівки серії походить від народної картини «Козак Мамай». Крім трьох строф із послання до земляків поданих під зображенням, листівка цікава гаслом «Слава Україні!» (рис. 5).

Наступні дві листівки серії містили поетичні рядки Івана Франка: під гербом Галицької землі – строфа з вірша «Розвивайся ти, високий дубе», а під портретом поета – дві строфи з його вірша «Не пора, не пора, не пора». Цікаво, що другий рядок вірша «Москалеві й ляхові служить!» замінено на «Нам братове, чужинцям служить», очевидно через те, що друкувалися вони в поліграфічному закладі Товариства Голіке та Вільборг у Петрограді.

Поштова картка «Хай живе вільна Україна!» (рис. 6) була найяскравішою у згаданій серії. Під зображенням українки в національних строях, яка тримає знамено, відтворено останню строфу з вірша П. Куліша «Святиня», який проголошує нерозривність двох понять – України і українського слова [6, с. 102-103].

Рис. 5. Слава Україні!
(Петроград, літо 1917 р.)

Рис. 6. Хай живе вільна Україна!
(Петроград, літо 1917 р.)

Отже, події Першої світової війни, руйнування під час неї налагоджених економічних зв'язків між європейськими країнами, національно-визвольні та революційні рухи на її заключному етапі перервали розвиток української видової поштової листівки. Ще деякий час поштівки продовжували виконувати функції як засіб комунікації, а також були дієвим засобом агітації за національні цінності. Як історичний документ доби Української національної революції 1917–1921 рр. видові листівки є також важливим зображальним джерелом для її вивчення, зокрема промовистим свідченням реалізації громадянських свобод українців та всіх інших етносів Української держави: слова, громадських зібрань, вибору мови навчання, спілкування та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Весь Юго-Западный край : справ. и адрес. кн. по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты ; сост. М.В. Довнар-Запольский ; под ред. А.И. Ярошевича. Киев : Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. 1177 с.

2. Завальнюк О. Подільське земське самоврядування і освітні реформи Української Центральної Ради: підтримка заради національного розвитку (1917–1918 рр.) // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р. / [редкол.: В. Травінський, В. Дубінський, О. Комарницький, С. Копилов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 10–17.
3. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. 204 с.
4. Кравчук О. В. Приходько про Першу світову війну та революційні події в Російській імперії // Формування та діяльність місцевих ... С. 32–41.
5. Лазарович М. Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Вип. 17. 2012. С. 94–100.
6. На спомин рідного краю. Україна у старій листівці: альбом-каталог / під ред.: М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. Київ : Криниця, 2009. С. 226.
7. Орел Ю.В. Українізація освіти у період визвольних змагань 1917–1920 років // Архіви України. Київ, 2017. Вип. 3–4. С. 7–23.
8. Щелюк М. Історія українського листування. Ч. 2. Львів : СПЛОМ, 2010. 372 с.
9. Юзич Ю. 25 березня 1917. Український парад у столиці Росії // Історична правда. 7 вересня 2019. URL : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/08/20/156103/> (дата звернення : 07.09.2019).
10. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX століття // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Вип. 20. 2015. С. 87–98.

Р. С. Ляскович

АГІТАЦІЙНО-РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНА РОБОТА ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР УЛІТКУ 1919 РОКУ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті на основі архівних і опублікованих джерел, праць окремих українських істориків з'ясовано роль спеціально створених агітаційно-інформаційних органів в роз'ясненні населенню багатогранної політики Української Народної Республіки як важливої передумови для проведення успішної військової мобілізації на території Поділля влітку 1919 р. З'ясовано, що непослідовні, суперечливі настрої і поведінка місцевого селянства створювали труднощі у роботі агітаторів й інформаторів, перешкождали отриманню необхідного морально-психологічного результату як основи для позитивного вирішення мобілізаційного питання. Наведено достовірні приклади успішно проведеної мобілізації в окремих населених пунктах, як результат впливу на свідомість і настрої громадян українських агітаторів та інформаторів.

Ключові слова: Дієва Армія УНР, агітаційно-інформаційні органи, мобілізаційна кампанія, селянство, Поділля.

В історії Української революції 1917–1921 рр. важливе місце посідає літо 1919 р., коли завдяки оперативним реформованим Збройним силам вдалося завдати Червоній армії низку поразок і відвоювати частину території УНР, спланувати нові наступальні військові операції і приступити до їх реалізації. Важливе місце у посиленні збройної боротьби відводилося військовим мобілізаціям до Дієвої Армії УНР, без яких не можна було розв'язати назрілі військово-тактичні завдання і досягти стратегічної мети. Значна роль у цьому плані відводилася Поділлю, яке мало значний мобілізаційний ресурс.

На початку червня 1919 р., із перетворенням Кам'янця-Подільського на столицю УНР, військове керівництво приступило до зміцнення Збройних сил країни, збільшення їх особового складу, який зазнавав фізичних втрат у безперервних боях з противником. Головною умовою для проведення мобілізаційної кампанії стало відновлення у визволених повітах органів української влади, без діяльності яких це завдання практично не могло вирішуватися у передбачених масштабах.

Як свідчать факти, після визволення від більшовицького господарювання населених пунктів ситуація з політичними настроями мешканців була неоднозначною. Чимало людей вагалися, не були впевнені у тому, що УНР повернулася надовго. Тож для проведення військової мобілізації потрібна була ретельна підготовка. Цим питанням займався державний інспекторат, якому належало зміцнювати збройні сили усіма можливими способами. 13 травня 1919 р. уряд УНР прийняв закон «Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки» і «Положення», які регламентували коло завдань інспекторату та державних інспекторів. На них покладалась відповідальність за уникнення «розкладу і деморалізації армії УНР» [1].

Крім того, на них покладалася важлива місія у забезпеченні результативності мобілізаційної кампанії. Перед тим, як оголошувати мобілізацію, державні інспектори створювали летючі комісії

з інструкторів, відповідальні за підрозділи кожної дивізії Армії УНР. Завданням останніх було довести всю суть визвольної боротьби за незалежність і роль українського народу у цій війні. Щоб підвищити кваліфікацію інструкторських кадрів, для них у повітах влаштовувалися збори, на яких читалися лекції з найбільш актуальних тем, зокрема, про становище армії УНР. Для покращення агітаційної роботи на місцях, на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету відкрились курси з підготовки волосних інструкторів [3, с.112].

Підготовлених інспекторів-агітаторів направляли здебільшого до прифронтової зони, з якої до війська йшло відносно невелике поповнення. І не випадково, адже у щойно звільнених від більшовиків повітах був погано налагоджений інформаційний апарат, спостерігалася розруха, голодування. До того ж, селяни ніяк не хотіли йти до війська, часто боячись, що ворог повернеться і розправиться з їхніми сім'ями, нерідко байдуже ставилися до суспільних і військових проблем [7, арк. 10]. Не завжди належно роз'яснювали їм ці питання агітатори, які охоплювали далеко не всі сільські населені пункти. Враховуючи такий стан, 16 червня Головний отаман військ УНР С. Петлюра у телеграмі до державного інспектора Запорозького корпусу П. Дерешука наказав посилити інформаційну кампанію серед населення визволених районів, зокрема через поширення патріотичних листівок, отримати на це від командування відповідні кредити [7, арк. 10].

Щоб пробудити почуття патріотизму до своєї країни, готовність стати на її захист, члени комісії часто використовували провокаційні лозунги. Для прикладу: «Били вас царські посіпаки, били гетьманські наймити й німці, били московські комуністи – будуть бити..., коли не матимете своєї народної української армії, яка б вас обороняла. Ставайте ж усі, кого кличуть на мобілізацію!» [4, с.2]. Крім того, використовували плакати, які зображали життя українців після поразки в українсько-радянській війні [12, арк. 182]. Але, як правило, агітатори використовували усне полум'яне слово, яким передавали свої емоції, певну систему аргументації, щоб достукатися до сердець громадян, збільшити кількість добровольців, які стали б на захист батьківщини. Попри такі старання, позитивний результат не завжди був гарантований, про що засвідчував інструктор 3-го залізнично-технічного полку 9-ї пішої залізнично-технічної дивізії Кондратюк. У своєму звіті про пророблену роботу він наголошував, що, попри намір провести свою справу «розумно і з користю для краю», люди, з якими пробували розмовляти його підлеглі, ставилися до цього байдуже, кепкували з державних службовців, заявляючи у відповідь: хай хтось інший «тягне на собі» цю ношу [військовий обов'язок. – Р.Л.], а вони подивляться скільки сил вистачить у новобранців [9, арк.25].

Такі приклади були непоодинокими. Іноді сільські (волосні) громади висували свої неприйнятні умови для поповнення особового складу українського війська. Наприклад, жителі кількох сіл Пашковецької волості Проскурівського повіту 28 червня заявили, що підуть до війська лише тоді, коли влада мобілізує чоловіків відповідних вікових груп в усіх населених пунктах, які входили до складу волосного територіального об'єднання, щоб утворити Пашковецький полк. Коли ж справа вже здавалася вирішеною і за мобілізованими прибули уповноважені особи [8, арк.28], то несподівано пролунала відповідь, що хлопці підуть служити лише тоді, коли мобілізацію проведуть у всіх волостях повіту. Справа затягнулася до 6 липня, і, кінець-кінцем, 3-му полку, який потребував поповнення, зрештою, довелося рухатися далі без новобранців [9, арк.26-26зв].

Жителі сіл і містечок не раз вдавалися до лицемірства, демонструючи удаваний державний патріотизм. Про один із таких фактів повідомляв Подільському губернському комісару урядовець з особливих доручень, який 29 червня здійснював перевірку процесу мобілізації на Кам'яничині. Із покликаних на схід села з'явилось лише 16,5%, практично кожний шостий. Після виступу представника української влади, вони заявили, що добре зрозуміли воєнно-політичну ситуацію в країні, пекучі завдання, над вирішеннями яких працює українська держава, а тому надалі будуть підтримувати її уряд. Однак, коли наступного дня чоловіків запросили на збірний пункт, то ніхто з них не з'явився. Подібне спостерігалось і у сусідніх селах повіту. Щоб розібратися у причинах бойкоту мобілізації, до кожної сільської громади спрямували групи із 5 осіб кожна. Утім порозуміння не вийшло – непроханих гостей зустріли вороже. Після цього представники влади змінили тактику – замість терпеливого роз'яснення і переконання взялися за примусовий набір байдужих до мобілізації [6, арк.112].

В ході агітаційно-роз'яснювальної роботи доводилося переконувати не тільки тих, хто ще «не нюхав пороху», а й ветеранів Першої світової війни у необхідності віддати військовий обов'язок українській державі, захистити національні інтереси. Колишні військовики кивали у бік молоді, яка ще не знала, що таке ризикувати своїм життям в окопах, лікування у шпиталях після поранення тощо [9, арк.20]. Найбільше селян, до яких зверталися з пропозицією підтримати військову мобілізацію, непокоїла можлива втрата через це чоловічих рук під час сезону збору зернових культур. Чимало з них заявляли, що мобілізацію краще провести після жнив, коли зібраний хліб буде у коморі [10, арк.21зв].

Диференціація селянських настроїв у питанні підтримки військової мобілізації залежала від низки чинників, і не мала чітко визначеного територіального розподілу. Практично у кожному повіті мало місце різне ставлення до цієї життєво важливої, організованої державою, кампанії, яке поступово змінювалося на краще після роботи умілих агітаторів. Про такі позитивні зрушення йшлося,

зокрема, у звіті помічника начальника першої частини Мобілізаційного відділу Артеменка, який працював у Ушицькому і Могилівському повітах, наголошуючи на важливому значенні попередньої інструкторсько-роз'яснювальної роботи у населених пунктах. Він повідомляв своєму керівництву, що в умовах інформаційного вакууму сільське населення хотіло знати побільше про українське військо, політику Директорії, її плани на близьке майбутнє, наводив приклад того, як після майстерного виступу одного із інструкторів чоловіки заявили, що «на мобілізацію підемо всі» [5, с. 3]. Успішними подібні заходи були у Летичівському повіті, де на заклик піти до українського війська чоловіки багатьох сіл дружно прибули як мобілізовані [3, с.112].

Щоправда, в деяких населених пунктах Ушиччини, за архівним джерелом, продовжували діяти органи попередньої, більшовицької, влади, які були на неукраїнських позиціях і не бажали підтримувати заходи УНР. Вина за це лягала на погану роботу повітових органів, які, після визволення території повіту, не поспішали вплинути на ситуацію і не вживали дійових заходів на широку підтримку народної республіки, зокрема і через військову мобілізацію [6, арк.166зв]. Не завжди якісно могли спрацювати й інструктори, адже в погожі робочі дні селяни трудилися допізна в полі, а після повернення не поспішали на сільський схід, оскільки мали чимало домашньої роботи. Затриматися у селі на день-два офіційні особи не могли, оскільки змушені були рухатися вперед разом з військовою частиною, за якою були закріплені, готуватися до нових зустрічей з сільськими мешканцями і надіятися на їх позитивний результат [6, арк.166].

Для покращення агітаційної роботи, 4 серпня військовий міністр В. Петрів визнав необхідним утворити при управліннях повітових комісарів постійні кадри агітаторів-інформаторів [10, арк. 2]. За розпорядженнями повітових військових начальників, перед тим, як проводити мобілізацію або призов новобранців, агітатори направлялись у волості для роз'яснення політичного становища УНР та завдань її уряду [11, арк.24]. Вдало проведена цими працівниками роз'яснювальна робота сприяла в низці населених пунктів відносно високій ефективності кампанії з мобілізації вояків до лав Армії УНР. Зокрема, після роботи, проведеної представником Кам'янецького повітового комісаріату у селах Летава і Почапінці, поінформованість населення про роль Дієвої армії УНР у визвольних змаганнях зросла у рази, після чого з цих поселень на мобілізаційні пункти з'явилися аж 400 озброєних та належно одягнених селян [3, с.103]. Цей приклад ще раз засвідчив важливість доступного представлення населенню основ української політики. Військовий міністр В.Петрів у зв'язку з цим наприкінці серпня 1919 р. в інтерв'ю газеті «Український козак» наголошував: «Не можна нарікати на справу мобілізації там, де добре поінформовані села. Мобілізація там проходить дуже добре, навіть добровільно вступають до війська молоді хлопці» [2, с.1]. Утім відповідної статистики він військовим журналістам не надав, оскільки вона не підлягала поширенню у пресі та й невідомо чи взагалі вона велася.

Отже, вирішення влітку 1919 року проблеми поповнення особового складу Дієвої Армії УНР в Подільському регіоні відбувалося за активної участі спеціально створених при військах агітаційно-інформаційних органів. Враховуючи різні несприятливі і нігілістичні настрої населення, породжені тривалою п'ятирічною війною, вони шукали і часто знаходили порозуміння з громадянами, викликаючи у них співчуття і бажання підтримати українські визвольні змагання, що об'єктивно відповідало їхнім інтересам, закладали основу для більш-менш успішної мобілізаційної кампанії. Далеко не завжди їхня робота давала потрібний результат, утім без неї контингент поповнення армійських рядів мав би бути значно скромнішим, а здобути військові успіхи – набагато меншими, що негативно позначилося б на стані і перспективах української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вронська Т. Державний Інспекторат в армії Української Народної Республіки 1919 // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.:іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Derzh_inspektorat_v_armii_UNR (дата звернення: 19.06.2019)
2. Інтерв'ю з Військовим Міністром // Український козак. Радивилів. 1919, 30 серп. Ч.42. С.1.
3. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2005. 224 с.
4. Селяни і робітники! // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 22 черв. Ч.1. С.2.
5. Степаненко А. Замітки і вражіння з села // Вістник Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський. 1919, 6 серп. Ч.34. С.3.
6. ЦДАВО України, ф. 538, оп.1, спр.84. 253 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 1696, оп.1, спр.3. 136 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 1696, оп.1, спр.5. 60 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 1696, оп.1, спр.9. 28 арк.
10. ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.59. 109 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 1092, оп.2, спр.61. 73 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 1092, оп.2, спр.76. 397 арк.

ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ОСНАЩЕННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВОСЕНИ 1919 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ)

У статті на основі матеріалів українських періодичних видань розкрито основні складові матеріально-технічного забезпечення армії УНР та висвітлено його особливості протягом осені 1919 р.

Ключові слова: матеріально-технічне забезпечення, Дієва армія УНР, українська періодика, військово-ве майно.

Практика військових конфліктів ХХ-ХХІ ст., у тому числі і на Сході України, доводить, що ведення успішних операцій великою мірою залежить від матеріально-технічного забезпечення війська. Вивчення організації та функціонування постачання армії УНР, а також аналіз допущених хиб і прорахунків, дає можливість уникнути їх у сьогоднішній війні. Чималу кількість інформації з досліджуваної теми містить українська періодика. За її матеріалами можна проаналізувати політичні кроки української влади, спрямовані на посилення забезпечення війська необхідними ресурсами, дослідити шляхи його матеріально-технічного наповнення восени 1919 року, коли ситуація на фронтах була для країни вкрай складною і загрозливою.

Із настанням осінніх холодів перед владою УНР і військовим командуванням постало завдання негайно покращити матеріальний стан армії, яка не мала достатньої кількості відповідного обмундирування і взуття. Читачі мали змогу дізнатися, що потреби війська в одязі задовольняли майстерня при відділі військових заготівель Подільської народної управи і Дунаєвецька ткацька фабрика. Зокрема, майстерню до початку осені було пошито: 1140 пар шкіряних черевиків, 2108 брезентових черевиків, 3531 сорочку з бязі, 577 гімнастерок, 4849 кальсонів, 1420 сукняних штанів, 134 простирадла, 992 суконних френчів, 247 полотняних френчів, 3776 кашкетів [67, с.4]. Працювали на потреби армії і Бердичівська гарбарня «Шленкера», яка упродовж вересня передала інтендантству 17 вагонів шкіри [9, с.4], і Вінницька чоботарня «Ястреб». Варто зазначити, що Міністерством народного господарства вживалися заходи із забезпечення цих підприємств сировиною, паливом, технічними матеріалами та коштами для їх ефективної праці [44, с.4; 45, с.3]. Та незважаючи на активну роботу цих майстерень, військового одягу та взуття не вистачало. Свідченням цього є опублікований звіт Міністерства військових справ, яке у такий спосіб інформувало суспільство про свою роботу. Міністр відверто наголосив на недостачі зброї, амуніції і білизни, яку доводилось купувати за кордоном [85, с.2].

Велику кількість газетних публікацій становлять ті, що висвітлюють зусилля Директорії та уряду для речового забезпечення військ [7, с.4; 15, с.1; 16, с.2-3; 26, с.4]. Для виконання цього завдання 2 вересня було видано наказ ч. 146 та інструкцію до нього [41, с.1; 52, с.4; 54, с.4]. Відповідно до них організовувався одноразовий збір, із грошовим відшкодуванням власникам, теплого одягу, білизни та взуття для армії. З огляду на наближення зимового періоду, збору підлягали: шинелі або жупани, кожухи, бушлати, свитки, шапки, теплі онучі, тілогрійки, ватяні або суконні штани, чоботи або черевики. Крім того, встановлювалася повинність в розмірі 2 комплекти білизни з кожних 100 осіб, починаючи з 17 річного віку. Пунктом шостим наказу встановлювались граничні ціни за здані речі: за шинель – 100 крб., кожух – 250, шапка – 10, пара чобіт – 350 крб. Термін виконання розпорядження становив 14 днів. Зібрані речі потрапляли в розпорядження начальників постачань та інтендантів, підлягали дезінфекції [50, с.1; 51, с.1; 55, с.2].

Чималий масив інформації з періодики розповідає про заходи, спрямовані на підвищення бойової і морально-психологічної готовності війська. Привертає увагу, зокрема, наказ від 10 вересня 1919 р. про платний збір серед населення зброї і боєприпасів для українських частин і встановлення граничних цін на них. Наприклад, за гвинтівку з багнетом чи без нього мали виплатити 60 грн., за справний кулемет – 300, кулеметну стрічку – 20 грн. і т.д. В залежності від якості і справності оплата за зброю зменшувалася на половину [53, с.4].

Перебої з харчуванням і загроза голоду у фронтових частинах змусили органи інтендантства краще працювати для налагодження нормального продовольчого постачання. Про це неодноразово йшлося на сторінках преси. Тут вміщували, зокрема, звернення інтендантського управління до союзів, кооперативів і окремих осіб взяти участь у справі заготівлі сушеної горобини для війська [13, с.8; 14, с.1]. Інколи інтендантство не раціонально використовувало кошти для купівлі продуктів армії. Наприклад, було відхилено постачання сушених слив відділом садівництва, а закупка почала проводитись за цінами утричі вищими [71, с.2]. У середині вересня була підписана торгівельна угода з Вінницьким споживчим товариством в справі закупки для армії: 1500 пудів сала, 5000 пуд. соленого м'яса, 5000 пудів сушених слив, груш та яблук, 5 вагонів капусти, 1000 пуд. тютюну [39, с.3]. Крім того, упродовж 8-14 вересня із повітових продовольчих відділів для війська поступило 520000 пуд. хліба і 48000 т фуражу [4, с.3-4; 46, с.3].

Для укомплектування кінних підрозділів, Директорією був затверджений закон «Про встановлення нових правил про ревізію коней для потреб Української Республіканської Армії». Він

встановлював тимчасову платну реквізицію коней у населення. На господарство, яке мало до 5 дес. землі, від реквізиції звільнявся один кінь, якщо воно було більшим (від 5 дес.), то залишали два коня. Власник отримував квиток, за яким отримував компенсацію: за муштрованого чи гарматного коня – 8 тис. (не зазначено у яких грошових одиницях – гривнях чи карбованцях. – Т.Л.), а за коня для обозу – 6 тис. Цією справою займалися губернські, повітові та волосні народні управи. Термін проведення реквізиції встановлювався на місці військовим відомством за згодою з органами місцевого самоврядування [34, с.7-8].

Наприкінці вересня газети спішно повідомили про вибух нової хвилі тифу серед особового складу Дієвої армії УНР. Небезпечні пошесті забирали життя вояків у 60 разів більше ніж це робив ворог [2, с.2]. Щоб якось зарадити цій небезпеці, видали наказ «Про санітарну обробку військ». Ним передбачалися такі заходи: обов'язкове відвідування козаками лазні двічі на місяць, щотижнева зміна білизни та її термічна обробка. Зрозуміло, що виконання цього наказу залежало у першу чергу від достатньої кількості білизни, якої катастрофічно не вистачало [56, с.3]. Тож дотримуватися встановленої норми зміни білизни було дуже складно.

У періодичних виданнях систематично вміщувалися матеріали про намагання влади організувати дієву систему постачання українського війська. При цьому вказувалося і на різні недоліки у цьому процесі, зокрема пасивність службовців, які замість виконання покладених на них завдань, віддавалися переважно канцелярській роботі. Як наголошувалося, ніхто з них не йшов до населення і не пояснював актуальності справи щодо забезпечення армії. Видавалися лише накази і відозви, а відповідних органів, які мали займатись їх вчасним виконанням, не було створено [25, с.1]. Наприклад, журналісти газети «Україна» розповідали, що до їх редакції завітав чоловік з проханням забрати у нього речі для армії, оскільки інтендантство ще не створило комісії для збору білизни [69, с.3]. Органи ж місцевого самоврядування або проявляли слабку ініціативу, або взагалі пасивно ставились до задоволення армії харчами і одежею [40, с.1]. В одній із публікацій, критикуючи механізм і рівень матеріального постачання військових частин, автор вніс таку пропозицію: « кравці могли б на деякий час припинити краяти коштовні «галіфе» та всілякі історичні композиції, їх слід було б всіх мобілізувати з приладдям для пошиття одягу для армії» [66, с.2]. Також наголошувалося на фактах недбалства низки кооперативів та сільськогосподарських спілок у забезпеченні козаків харчами, порівнювалася теперішня практика з аналогічною в роки Першої світової війни, коли, наприклад, на Катеринославщині ефективно проводилася сушка та консервація овочів для війська [66, с.2]. У статті під назвою «Не допустимо, щоб армія сама себе роздягала» наголошувалося й на тому, що траплялося, коли козаки самі себе обкрадали. Часто, щоб пограти у карти чи повеселитись, вони продавали військовий одяг і білизну населенню. Через такі факти влада намагалася влаштувати пастки на ринках, щоб викоринити це негативне явище з армійського життя. Утім, як наголошувалося, запобіжні заходи спрацьовували далеко не завжди. До того ж, мали місце грабежі різних речей хворих козаків, що зберігалися у шпиталях [59, с.1].

У перших числах жовтня урядом проводилися заходи, спрямовані на покращення ситуації. Українська преса повідомляла читачів про оголошений Директорією «Тиждень українського козака». Для переведення в дію цього розпорядження створювалися спеціальні комісії: центральна, повітові, волосні і місцеві. Щоб досягти гарних результатів, членам комісій надавалось право залучати до організаційної роботи представників громадських, політичних, культурно-просвітніх організацій та жінок [48, с.2; 61, с.4]. Детально був розроблений план проведення цього заходу. Кожний населений пункт розбивався на сектори, до яких були прикріплені відповідальні особи. Про день і години збору повідомлялось завчасно. Для успіху справи влаштовувались концерти, вечірки, виголошувались промови. Під час проведення акції складали списки пожертв, які в кінці обраховувалися і оприлюднювалися [63, с.1].

Велику увагу журналісти приділили підготовці і розміщенню статей, які мали інформувати населення про початок акції, яка тривала упродовж 12-19 жовтня 1919 р. Такі повідомлення були надруковані у газетах Кам'янця-Подільського [18, с.1; 74, с.4], Вінниці [42, с.1; 72, с.4], Могилева-Подільського [77, с.2]. У містах та селах проводилися засідання комісій, на яких розділяли обов'язки та ухвалювали постанови на користь допомоги та підтримки української армії. У Кам'янці-Подільському такі заходи проходили 3 [35, с.2], 4 [22, с.4] і 10 жовтня [5, с.4; 32, с.2]. На одному з них було прийнято рішення розділити територію міста на 38 районів, у кожному з яких населення ділилося на групи (по 100 осіб в кожній), яким належало внести по два комплекти чоловічої білизни [36, с.3]. У Могилеві-Подільському працюючи щодо вирішення тих же питань розгорнув Комітет допомоги армії, військовополоненим та біженцям [57, с.2; 81, с.2]. Відбулася нарада по збору білизни в присутності головного начальника постачання [1, с.1]. Утім кількість організаційних заходів не матеріалізувалася у відповідний вагомий результат. Треба було враховувати й інші фактори. Зокрема, представники волосних народних управ рапортували на селянському з'їзді у Вінниці про те, що для виконання встановлених норм допомоги армії одягом у селах бракує сукна та полотна [21, с.3].

У перший день акції 12 жовтня, у церквах відправлялись молебні, до того ж Міністр ісповідань УНР І.І.Огієнко наказав збільшити збір на потреби українського війська [37, с.4; 38, с.3], а міські

театри і кінематографи мали робити відрахування з прибутків на підтримку військовиків [78, с. 1]. Комітет допомоги хворим і пораненим козакам організував карнавочний збір грошей на вулицях Кам'янця-Подільського та Нової Ушиці [8, с.2]. Прийом пожертв проводився редакцією газети «Україна», яка, в міру надходження матеріальної та грошової допомоги, звітувала у своїх номерах про кількість отриманих речей [30, с.4; 64, с.4; 65, с.4].

Упродовж «Тижня українського козака» і до кінця місяця видавалися відозви [84, с.1] до губерніальних, повітових, міських управ [33, с.1], вчителів [82, с.4], учнів [29, с.2] із закликами докласти зусиль для захисту своєї батьківщини, сприяючи збільшенню матеріального забезпечення армії УНР. Щоб пришвидшити організацію громадської допомоги війську, газета «Трудова громада» з 12 по 19 жовтня між різними публікаціями розміщувала коротенькі, але помітні вставки з такими гострими зверненнями: «Холодна, голодна боса армія потребує допомоги. Зрадник той, хто не допоможе нашим лицарям – героям!» [70, с.4]; «Громадянство, чи не сором Вам, що Армія ходить боса?»; «Гарбарники! Армія ходить без чобіт значить Ви саботуєте, докажіть противне!» [12, с.4].

На увагу заслуговують газетні дані, що висвітлюють результати збору коштів, які були оприлюднені через кілька днів по його закінченні. Так, у Новій Ушиці лише за перший день було зібрано 50000 крб. [75, с.4]. Дружно відгукнулися на акцію у Вінниці [76, с.4], де крім громади, свій внесок зробили вінницьке товариство «Просвіта» [31, с.2] та місцева фабрика з виготовлення чобіт «Ястреб» [19, с.4]. Чималу суму коштів на благо поранених вояків зібрало Кирило-Мефодієвське братство у Кам'янці-Подільському [47, с.4]. Зібрані гроші поступали в розпорядження повітових земств для купівлі одягу, який надсилали на фронт [75, с.4]. На сторінках газет повідомляли і про результати збору білизни і теплого одягу. Щоправда, цей захід, як наголошувалося, не дав бажаного результату, що пояснювали нестачею товарів і надлишком національної валюти, за яку неможливо було щось придбати. А населення в умовах товарної кризи не охоче віддавало одяг чи сукно, воліючи виконати повинність готівкою. Зокрема, за повідомленням Міністерства здоров'я й опікування у м. Кам'янці-Подільському було зібрано: 796 сорочок, 772 підштаники, 729 рушників, 700 пар шкарпеток і 2 простирадла. За недоставлену білизну комісія отримала компенсацію в розмірі 160000 грн. сплачених штрафних санкцій [58, с.3]. До справи обмундирування армії долучилося вінницьке відділення Червоного Хреста [76, с.4; 79, с.2]. У Могилеві-Подільському для активізації збору речей на потреби війська вдалися до заохочувального обміну цивільного одягу на сукно і шинелі [60, с.2].

Преса публікувала матеріали про жіночу громадську організацію «Союз Українок», яка розгорнула широку діяльність не лише по зборі одягу, а й його виробництву. Союз займався пошиттям білизни для козаків на основі прийнятої тканини і запрошував усіх жінок вступати до лав організації [20, с.2; 27, с.4; 28, с.1]. Також з її ініціативи проводилися різні заходи, прибуток від яких ішов на допомогу пораненим козакам [11, с.4]. На вирішення справи заготівлі одягу для українських військових частин продовжувала працювати Подільська губерніальна народна управа. Вона організувала дві майстерні, де трудилися 58 шевців і 44 кравці. Для виготовлення одягу було закуплено шкури, сукно та полотно на суму 3 млн крб. [43, с.2; 68, с.4].

Не зважаючи на пророблену величезну роботу, з фронту продовжували надходити телеграми про нестачу білизни, теплого одягу та взуття [3, с.2; 17, с.1]. Тому уряд УНР вдався до радикальних дій. На початку листопада 1919 р. був запроваджений фронтовий податок натурою. Здачі підлягали чоботи, теплий одяг, білизна за цінами встановленими Головною комісією постачання військ. Виконання наказу покладалось на Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народного здоров'я і опікування [10, с.3], Військове міністерство та начальників залог [49, с.4]. Голові Подільської губерніальної управи було наказано докласти всіх зусиль до покращення справи з різними заготівлями для армії [73, с.1; 80, с.1]. 2 листопада за наказом Головного отамана Армії УНР був проведений збір одягу і взуття у Кам'янці-Подільському. В результаті для війська вдалось зібрати 2000 пар чобіт і черевиків, різної білизни і військового майна [23, с. 4]. Енергійні заходи проводились для постачання фронтових частин провіантом, зокрема відкрили фабрику із виготовлення консервів зі свининою [83, с.2; 86, с.2]. Для піднесення бойового духу бійців С. Петлюра 4 листопада відвідав стратегічний район, де на бойових позиціях знаходилися українські військові підрозділи. З собою Головний отаман привіз теплий одяг, взуття (чоботи, черевики, валянки) і білизну. Всі речі були розподілені між військовослужбовцями [6, с.4; 62, с.2]. У зв'язку із наступом денікінських військ на загальному засіданні представників усіх міністерств ухвалили рішення: силами всіх інституцій і громадянства негайно зібрати все необхідне для армії [24, с. 4]. Але консолідація громадських сил не відбулась, через що організація забезпечення збройних сил не дала позитивних результатів. 16 листопада 1919 року під тиском ворога уряд Директорії УНР покинули свою резиденцію у Кам'янці-Подільському.

Отже, за свідченням преси, яка є важливим джерелом з вивчення становища українського війська восени 1919 р., Дієва Армія УНР мала досить розвинену систему постачання, але існуючі умови не дозволяли ефективного задіяти громіздкий апарат, позбутися недоліків, які нагромадились у цій сфері ще з імперських часів. Інтендантство не кращим чином виконувало свою роботу. Органи місцевого самоврядування проявляли невелику ініціативу у допомозі армії. До цього варто додати

низьку національну свідомість військовослужбовців, які нехтували військовим майном і розбазарювали його. За такої ситуації постачання війська вдалося більш-менш налагодити лише у жовтні, і то за допомогою цивільного населення. Утім проблема повністю вирішена не була. Для більш глибокого висвітлення піднятої теми треба залучати архівні джерела.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Армія і Громадянство//Дністрянська хвиля. Могилів, 1919,12 жовт.Ч.36.С. 1.
2. Армія і пошесті // Шлях. Вінниця, 1919, 17 жовт. Ч. 47. С. 2.
3. Білизна для армії //Україна. Кам'янець-Подільський, 1919,17 жовт.Ч. 54.С. 2.
4. В діяльності Міністерства Народного Господарства (по хлібному департаменту) // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 18 верес. №. 64. С. 3-4.
5. Відбулось засідання комісії по одноразовому збору... // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 11 жовт. №. 79. С. 4.
6. Від'їзд Головного Отамана // Україна. 1919, 4 лист. Ч. 69. С. 4.
7. Відозва // Україна. 1919, 21 верес. Ч. 34. С. 4.
8. Відозва // Україна. 1919, 12 жовт. Ч. 50. С. 2.
9. В Міністерстві Народного Господарства // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 30 верес. №. 71. С. 4
10. Всі до помочі нашій Народній Армії // Селянська громада. 1919, 29 черв. Ч. 2. С. 3.
11. В Союзі Українок // Україна. 1919, 1 жовт. Ч. 41. С. 4.
12. Гарбарники // Трудова громада. 1919, 9 жовт. №. 78. С. 4.
13. Головне Інтендантське Управління // Селянська громада. Вінниця, 1919, 28 верес. Ч. 15. С. 8.
14. Головне Інтендантське Управління // Трудова громада. 1919, 23 верес. №. 66. С. 1.
15. Громадяне! Дайте зімовий одяг нашим героям – козакам // Селянська громада. 1919, 21 верес. Ч. 14. С. 1.
16. Громадяне // Трудова громада. 1919, 15 верес. №. 62. С. 2-3
17. Давайте одяг та взуття для армії // Новини. Кам'янець-Подільський, 1919, 21 жовт. Ч. 6. С. 1.
18. День козака // Україна. 1919, 12 жовт. Ч. 50. С. 1.
19. Для Української Армії // Шлях. Вінниця, 1919, 18 жовт. Ч. 48. С. 4.
20. До Вінницького жіноцтва ! // Шлях. 1919, 24 жовт. Ч. 53. С. 2.
21. Допомога війську // Шлях. 1919, 12 жовт. Ч. 44. С. 3.
22. Допомога нашій армії // Україна. 1919, 7 жовт. Ч. 46. С. 4.
23. Допомога нашій армії // Україна. 1919, 4 лист. Ч. 69. С. 4.
24. Допомога нашій армії // Україна. 1919, 11 лист. Ч. 87. С. 4.
25. Допоможемо армії // Україна. 1919, 25 верес. Ч. 37. С. 1.
26. Допоможемо нашим лицарям-козакам // Україна. 1919, 16 верес. Ч. 29. С. 4
27. Дорогі сестри, жінки і дівчата //Селянська громада.1919, 19 жовт. Ч. 19. С. 4.
28. До українського жіноцтва // Дністрянська хвиля. Могилів, 1919, 19 жовт. Ч. 41. С. 1.
29. До шкільної молоді // Дністрянська хвиля. 1919, 19 жовт. Ч. 41. С. 2.
30. Жертва // Україна. 1919, 26 жовт. Ч. 62. С. 4.
31. Жертва на ранених козаків // Шлях. 1919, 23 жовт. Ч. 52. С. 2.
32. Загальне зібрання районних комісарів // Україна. 1919, 12 жовт. Ч. 50. С. 2.
33. Заклик // Шлях. 1919, 4 жовт. Ч. 39. С. 1
34. Закон про ревізію коней // Селянська громада. Вінниця, 1919, 19 жовт. Ч. 19. С. 7-8
35. Збір білизни для армії // Останні новини. Кам'янець-Подільський, 1919, 7 жовт. Ч. 22. С. 2.
36. Збір в Кам'янці // Україна. 1919, 16 жовт. Ч. 53. С. 3.
37. Збір грошей по церквах // Трудова громада. 1919, 12 жовт. №. 80. С. 4.
38. Збір грошей по церквах // Україна. 1919, 8 жовт. Ч. 47. С. 3.
39. З діяльності Міністерства Народного Господарства // Україна. 1919, 17 верес. Ч. 30. С. 3.
40. Земство й армія // Україна. 1919, 26 верес. Ч. 38. С. 1.
41. Інструкція // Трудова громада. 1919, 15 верес. №. 62. С. 1.
42. Козакам допомагати – свій добробут рятувати // Селянська громада. 1919, 12 жовт. Ч. 18. С. 1.
43. Майстерні обмундівування армії // Народня Воля. Кам'янець-Подільський, 1919, 2 лист. Ч. 6. С. 2.
44. Міністерство Господарства // Україна. 1919, 7 верес. Ч. 24. С.4.
45. Міністерство Народного Господарства // Україна. 1919, 5 верес. Ч. 22. С. 3.
46. Міністерство Народного Господарства //Україна. 1919, 18 вер. Ч. 31. С. 3.
47. На допомогу армії // Україна. 1919, 1 жовт. Ч. 41. С. 4.
48. На допомогу армії // Україна. 1919, 4 жовт. Ч. 44. С. 2.
49. Наказ Головного Отамана Військ У. Н. Р. // Україна. 1919, 4 лист. Ч. 69. С.4
50. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки // Селянська громада, 1919, 21 верес. Ч. 14. С. 1.
51. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки // Трудова громада. 1919, 17 верес. №. 63. С. 1.

52. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки // Україна. 1919, 16 верес. Ч. 29. С. 4.
53. Наказ Головної Команди Війська Української Народньої Республіки // Україна. 1919, 21 верес. Ч. 34. С. 4.
54. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки // Україна. 1919, 12 жовт. Ч. 50. С. 4.
55. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки // Український козак. Жмеринка, 1919, 19 верес. Ч. 51. С. 2
56. Накази по залозі м. Км'янця на Поділля // Україна. 1919, 16 жовт. Ч. 53. С. 3.
57. Нарада комітету допомоги армії // Дністрянська хвиля. 1919, 11 жовт. Ч. 35. С. 2.
58. Наслідки збору білизни // Трудова громада. 1919, 3 жовт. №. 73. С. 3.
59. Не допустимо, щоб армія сама себе роздягала // Дністрянська хвиля. Могилів, 1919, 8 жовт. Ч. 32. С. 1
60. Оголошення // Дністрянська хвиля. Могилів, 1919, 18 жовт. Ч. 40. С. 2
61. Організація збору жертв // Селянська громада. Вінниця, 1919, 19 жовт. Ч. 19. С. 4
62. п. Головний Отаман на фронті // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919, 8 лист. Ч. 85. С. 2
63. Плян організації збору жертв в тиждень «Українського козака» // Україна. 1919, 12 жовт. Ч. 50. С. 1.
64. Пожертвування для армії // Україна. 1919, 7 жовт. Ч. 46. С. 4.
65. Пожертвування для армії // Україна. 1919, 21 жовт. Ч. 57. С. 4.
66. Постачання армії // Трудова громада. 1919, 30 верес. №. 71. С. 2.
67. Постачання армії // Україна. 1919, 7 верес. Ч. 24. С. 4.
68. Постачання армії // Україна. 1919, 1 лист. Ч. 67. С. 4.
69. Про допомогу армії // Україна. 1919, 30 верес. Ч. 39. С. 3.
70. Робітники // Трудова громада. 1919, 16 жовт. №. 82. С. 4.
71. Сушені сливи для війська // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. Кам'янець-Подільський, 1919, 8 верес. Ч. 20. С. 2.
72. Телеграма Міністра Єврейських Справ Єврейським Громадам // Селянська громада. 1919, 19 жовт. Ч. 19. С. 4.
73. Телеграма п. Головного Отамана до Губерніяльної Народньої Управи // Україна. 1919, 5 лист. Ч. 82. С. 1.
74. Тиждень козака // Трудова громада. 1919, 3 жовт. №. 73. С. 4.
75. «Тиждень Козака» // Україна. 1919, 22 жовт. Ч. 58. С. 4.
76. Тиждень козака // Україна. 1919, 26 жовт. Ч. 62. С. 4.
77. Тиждень «Українського козака» для збору одягу і білизни для армії // Дністрянська хвиля. 1919, 11 жовт. Ч. 35. С. 2.
78. Тиждень Українського Козака // Шлях. 1919, 12 жовт. Ч. 44. С. 1.
79. Тиждень Українського Козака // Шлях. 1919, 22 жовт. Ч. 51. С. 2.
80. Турботи Головного Отамана // Новини. 1919, 7 лист. Ч. 13. С. 1.
81. Установче зібрання «Комітету допомоги армії, військовополоненим та біженцям» // Дністрянська хвиля. 1919, 9 жовт. Ч. 33. С. 2.
82. Учителі про одяг для Армії // Селянська громада. 1919, 19 жовт. Ч. 19. С. 4.
83. Фабрика консервів для армії // Народня Воля. 1919, 2 лист. Ч. 6. С. 2.
84. Щедро протягнемо руку з жертвою // Дністрянська хвиля. 1919, 16 жовт. Ч. 39. С. 1.
85. Що робиться в Військовому Міністерстві // Селянська громада. 1919, 11 верес. Ч. 12. С. 2.
86. Що робиться для армії // Новини. 1919, 9 лист. Ч. 15. С. 2.

С.В. Олійник

ЦЕНТРИ ПІДГОТОВКИ СТАРШИНСЬКИХ КАДРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена історії перебування та функціонування Української Галицької Армії на Поділлі. У центрі уваги постало питання підготовки старшинських (офіцерських) кадрів галицького війська. Визначаються центри і осередки такої діяльності, аналізується їх діяльність.

Ключові слова: вишкіл, галицьке військо, Поділля, старшинські школи, Українська Галицька Армія.

З середини липня 1919 року до боротьби за українську державність на Правобережній Україні підключилася Українська Галицька Армія. Відомо, що успішне ведення бойових дій тісно пов'язано з належною професійною підготовкою старшинських (офіцерських) кадрів. Тому не дивно, що командування галицького війська звернуло увагу на це питання. Більше того, потрібно було врахувати

й те, що у боях з противниками втрати були і в командному складі. У силу історичних обставин саме на теренах Поділля й було створено низку старшинських вишколів (шкіл), більшістю яких опікувалася Команда Етапу УГА. В основі створення Останні, згідно своїх призначень за родами військ, мали відповідні осередки.

Основним і наймасовішим родом військ була піхота. Тому не дивно, що в галицькому війську велику увагу приділяли питанню підготовки старшинських кадрів саме для піхоти, котрі мали кілька відповідних центрів.

Після переходу Збруча у Грушці розмістився армійський вишкіл. Командував ним отаман Ключ, а з жовтня – Слюсаренко. Фактично на нього випало найбільше навантаження з підготовки старшинських кадрів [3, с. 75-76]. Проте, проводити навчання як слід армійський вишкіл не зміг, бо його стрільці, як й інші тилові служби, змушені були стати жнивними сотнями, завдання яких полягало допомагати селянам у зборі та охороні збіжжя [12]. Навчальну працю проводили лише старшинська школа, школа підстаршин та сотня кулеметників. У той час армійський вишкіл підготував кілька сотень стрільців для різних відділів і окремо дві похідні сотні (300 стрільців) було направлено до Жмеринки. Важким видався перевишкіл колишніх підстаршин царської армії, але він себе виправдав. Зате серед новобранців звичним явищем було дезертирство. У листопаді 1919 р. армійський вишкіл, як і вся армія, змушений був здійснити передислокацію. Це завдання виявилось надзвичайно складним. Так, в Говорах, поблизу Ялтушкова, де він зупинився на більш-менш тривалий відпочинок, нараховувалось всього три неповних сотні. На час співпраці галичан з радянським режимом армійський вишкіл знаходився в Рибниці. В ході реорганізації його ліквідували, а 160 стрільців направили до одного з піхотних полків [4, с. 366-367].

З переходом на Поділля 19 липня старшинська школа піхоти роз-ташувалась в Гуті Чугорській Ушицького повіту. Комендантом і викла-дачем був сотник В. Драган. Він навчав слухачів обов'язкам старшини, озброєнню і структури УГА. Сотник Любінський викладав службові статuti (Ч.1, 3) та військову стилістику, сотник Л. Балицький – службовий статут (Ч. 2), тактику і вогневу підготовку, поручник Яцишин – фізичну підготовку, поручник Райлян – польові укріплення і картографію, булавний Герман – економіку і адміністрацію галицького війська, чотар-медик Д. Парашук – соматологію [14, с. 16]. Польову муштру і вишкіл забезпечував чотар А. Кардаш [7, с. 265].

Школа нараховувала 63 курсанти і була поділена на три чоти, якими командували старший десятник І. Дубицький, десятники І. Тарнавський і В. Бакун. Польові вправи проводилися до обіду, а в післяобідню пору – теоретичні заняття. Майже всі курсанти були підстаршинами, дві третини мали повну підготовку і фронтову службу. Канцелярією школи завідував булавний Герман, який одночасно був і справником [7, с. 265].

Старшинська Школа піхоти, Гута Чугорська

Поява старшинської школи викликала спочатку недовірливе і стримане ставлення з боку місцевих мешканців, але згодом воно змінилося на приязне. Більше того, курсанти школи змогли викоринити у селі таке явище як злодійство та конокрадство [7, с. 265].

Старшинська школа була тісно пов'язана з інтендантурою армійського вишколу, яка забезпечувала її харчами. Перший випуск цієї школи відбувся 8 жовтня 1919 р. Головою екзаменаційної комісії

був командир армійського вишколу полковник К. Слюсарчук. Усіх кандидатів на молодших старшин було направлено до Вінниці, де Начальна Команда піднесла всіх (63 особи) на один ступінь і розподілила до вишкелів бригад [5, с. 368]. Чотирьох найздібніших було залишено для роботи інструкторами [7, с. 266].

Другий курс, на якому навчалось 50 слухачів, розпочався 10 жовтня. Однак, у зв'язку з листопадними подіями, старшинська школа 13 листопада виїхала з Гути Чугорської, а через 4 дні в Колобавцях Новоушицького повіту сотник Драган розпустив її. Слухачі подались хто куди [5, с. 368].

Існував також вишкіл Команди етапу, що знаходився в Ямполі. Процес підготовки проходив важко, без зброї. У серпні 1919 р. тут на-раховувалось близько тисячі осіб, проте пізніше почались масові втечі. Спроби розшукати дезертирів успіху не мали [1, с. 14-17].

Свою однорічну старшинську школу мали і артилеристи. Розміщувалася вона в Безнісківцях. Тут навчалось 25 курсантів, здебільшого підстаршини. Спочатку її очолював отаман Л. Северин, а пізніше – сотник І. Сітницький, який викладав у цій школі балістику. Інші предмети викладали інструктори сотник В. Михайло, поручники Я. Островський і В. Мішкевич, а бунчужний Вагель був ще й справником. Курс навчання тривав майже три місяці і закінчився іспитом, який приймав отаман Л. Северин. Випускників підвищили до звання підхорунжих та десятників. Не змогли завершити навчання ті курсанти, які захворіли на тиф [7, с. 270].

Через зазначені вишколи пройшло кілька тисяч новобранців, з яких більша частина захворіла на тиф, або розійшлася по домівках

Турбуючись про поповнення кадрів технічної служби, командування УГА прийняло рішення про відкриття восени технічного вишколу [10]. Тоді ж вишкіл із поповнення персоналу залізничної служби пройшли 350 новобранців-добровольців. Другий випуск відбувся у грудні 1919 р. в Балті [6, с. 247].

Для збільшення ефективності роботи розвідки Начальною Командою 12 грудня 1919 року було прийнято рішення про створення курсів розвідників. Передбачалося, що навчання мало пройти 15 старшин, котрі мали досвід роботи в розвідці й не мали судимості. Нажаль зсувати більше про підготовку кваліфікованих кадрів для галицького війська не вдалося.

Восени 1919 року, передчуваючи посилення епідемії різних хвороб, зокрема тифу, було вирішено підготувати відповідні лікарські кадри. Тому 1 жовтня при запасній лічниці було створено санітарний вишкіл. Всі лічниці були зобов'язані направити до вишколу по 7 санітарів [2, с. 205; 210].

Командування УГА турбувалося й про формування належних старшинських кадрів у інтендантській службі. Так, 16 серпня було оголошено наказ про проведення іспиту для підстаршин на старшин при економічно-адміністративному відділі Диктатора ЗОУНР. До іспиту допускалися ліквідуючі (рахункові) і харчові підстаршини. Відбір на допуск проводився за такими критеріями: 1) ті, хто працюють за призначенням уряду; 2) ті, хто по закінченню 12-річної активної військової служби мали їх отримати; 3) ті, хто не менше 5 років були зайняті цією роботою; 4) ті, хто мають освіту від 6 класів, чи закінчили учительську семінарію, і хоча б 1 рік працювали в ліквідуючій чи харчовій службі. Відповідно до цих критеріїв кандидати мали пройти 6-місячну практику при чужих відділах і лише після цього, пред'явивши свідоцтво про завершення практики, мали можливість бути допущеними до іспитів. Усі, хто отримали ступінь хорунжого через колишні Окружні команди чи команди корпусів, без попереднього іспиту отримували звання хорунжого лише на час війни, якщо ж вони були допущені на звання чотаря, то повинні перед тим здати іспит [8]. Саме випробування включало в себе знання устрою української армії, норм поборів тощо [11]. З небоездатних старшин утворили школу етапних старшин [9].

Таким чином, Українська Галицька Армія приділяла велику увагу питанню підготовки старшинських кадрів. Головним осередком цього процесу стало Поділля, на теренах якого було сформовано низку центрів вишколу старшин галицького війська. Попри складні умови їх функціонування, можна вважати, що вони в основному виконали поставлені на них завдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алиськевич М. Вишкіл Команди Етапу УГА на Україні // Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. №3. С. 14-17.
2. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
3. К-в. Я. Армійський Вишкіл УГА // Календар Червоної Калини на 1924 рік: Ювіл. Вид. в десятиліття виступу УСС, 1914-1924. Львів: Червона Калина, 1923. С. 75-76
4. Ключ О. Армійський вишкіл УГА // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т.1. С. 365-367.
5. Ключ О. Старшинська Школа Піхоти // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т.1. С. 368.
6. Ржевський В. Технічні формації // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т.1. С. 246-248.

7. Толюк-Кульчицький С. Старшинські школи ГА // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т.4. С. 265-270.
8. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 212.
9. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3.
10. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр.1. Арк. 58.
11. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 8.
12. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 3. Спр. 21. Арк. 10.
13. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 51 зв.
14. Ярбий В. Останні дні Старшинської Школи Піхоти УГА (Віімки із щоденника фреквентанта, підхорунжого УСС Казки) // Літопис Червоної Калини. Львів. 1931. №3. С.16-17.

Л. А. Воронюк

КОНСПЕКТ УРОКУ

«КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПОДОРОЖ В ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДОБИ УНР (1919 РІК)» присвячений 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років та вшануванню пам'яті її учасників

Мета уроку: сприяти популяризації історії українського державотворення; виховувати школярів у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії свого народу; формувати національну ідентичність.

На уроці учні мають:

1. Закріпити матеріал шкільної програми з історії України на тему «Наш край у період Української революції 1917-1921 рр.»
2. Поглибити знання і одержати нові з історичного краєзнавства.
3. Посилити мотивації до навчально-пізнавальної діяльності з історії через інноваційні технології.
4. Дослідити об'єкти історії, архітектури.
5. Розповідати про визначні події та відомих діячів історії рідного краю.
6. Наводити приклади увічнення пам'яті про визначні історичні події та відомих діячів рідного краю в пам'ятниках, пам'ятних дошках, знаках тощо.
7. Висловлювати особисте ставлення до найвідоміших подій та видатних діячів історії рідного краю.

Тип уроку. Урок вивчення нового матеріалу, формування умінь і навичок.

Форма уроку. Тематична, історично-літературна віртуальна екскурсія.

Навчально-методичне забезпечення. 1. Картки з надрукованими документами, цитатами з літературних творів. 2. Ілюстративний матеріал: фотографії, інші зображення історичних споруд, пам'ятних місць, пам'ятників, знаків приурочених відомим подіям або діячам рідного краю. 3. Дидактичні набори: плани підготовки розповіді про історичну подію, діяча, аналізу твору; комп'ютер, проектор, екран чи інтерактивна дошка.

Випереджувальне завдання.

Підготувати (вибірково): повідомлення про відомі події чи видатних діячів історії даного періоду; добрати цитати з художніх творів, документів про них; фотографії чи інші зображення історичних споруд, пам'ятних місць, пам'ятників, знаків, присвячених відомим подіям або діячам рідного краю. Створити учнівські проекти за маршрутом екскурсії запропонованої вчителем заздалегідь.

I. Підготовчий етап (5-10 хв.)

1. Організація робочих місць учнів і готовності класу до уроку.

2. Активізація пізнавальної діяльності учнів.

Методичні прийоми.

1 варіант. Пошук он-лайн карти на платформах:

1. Google <https://www.google.ru/maps>

2. Яндекс

<https://yandex.ua/maps/27784/kamenec-podolskij/?ll=26.573782%2C48.680632&spn=0.115013%2C0.042236&z=14&l=map%2Cpht&mode=routes&rtxt=48.687946%2C26.601685&rtt=pd>

та обговорення алгоритму роботи з нею. Дані контенту дають можливість прокласти маршрут по карті, вказавши адреси чи назви об'єктів.

2 варіант. На екран виводиться карта маршруту з легендою до неї історичних пам'яток періоду Української революції. Додаток 2.

Алгоритм організації навчальної діяльності учителя. Для проведення екскурсії обираємо ведучого (вчителя), відповідального за роботу з комп'ютером, встановлюємо порядок представлення проєктів екскурсоводами. Підсумки підготовки підбиває узагальнююча бесіда вчителя.

II. Основний етап (25-30 хв.)

1. Оголошення теми, мети, визначення завдань та очікуваних результатів уроку; мотивація пізнавальної діяльності учнів.

Учитель повідомляє тему уроку, обговорює з учнями, навчальні завдання та очікувані результати уроку.

Добре, якщо школярі висловлюватимуть свої побажання, які можна застосувати на уроці. Учитель коректує зміст пропозицій, відповідно до визначеної ним мети уроку.

2. Опрацювання нового навчального матеріалу.

Зміст навчального матеріалу. Екскурсія ознайомить школярів з подіями Кам'янецької доби державотворення, які пов'язані із пам'ятками історії та культури міста. Кам'янчани горді тим, що воно залишилося як цитадель в Українській державі ХХ ст., і було столицею УНР. Екскурсійний матеріал – узагальнені найновіші, відновлені, маловідомі сторінки нашої історії зібрані місцевими краєзнавцями. Текст екскурсії пропонує розгорнуту інформацію. Вчитель може скоротити маршрут, текст відповідно до вивченого матеріалу, зацікавленості учнів, часових можливостей.

Додаток 1. Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B4NR6OplnD0SOENtY2VrQTlud3c/view?usp=sharing>

Методичні прийоми. Словникова робота. Розповідь учителя. Представлення проєктів: опрацювання ілюстрацій. Опрацювання текстів творів, фотографій чи зображень споруд, пам'ятних місць, пам'ятників, знаків, що стосуються подій та постатей історії рідного краю. Укладання розповідей. Проведення екскурсії. Взаємодоповнення. Бесіда.

Алгоритм організації діяльності учителя. Учитель пропонує учням вести екскурсію, відповідно до маршруту, розробленого вчителем, й підготувати відповіді на запитання про необхідність увічнення історичних подій та постатей. Учні колективно відповідають на запитання до світлин. Педагог консультує та контролює хід виконання завдань.

Подальший сценарій уроку може мати кілька варіантів.

Варіант 1. Школярі, об'єднавшись у групи, підготувавши розповіді, буклети, презентації, електронні газети про відображення подій та постатей історії рідного краю в спорудах, пам'ятних місцях, пам'ятниках, знаках, літературних та історичних джерелах представляють їх згідно проходження об'єктів.

Група 1 обговорює фотографії або зображення пам'ятників, пам'ятних місць, знаків чи споруд, пов'язаних з іменами історичних діячів рідного краю, та готує розповідь за планом про одного з таких діячів. **Група 2** обговорює фотографії або зображення пам'ятників, пам'ятних місць, знаків чи споруд, пов'язаних з історичними подіями рідного краю, та готує розповідь за планом про одну з таких подій. **Група 3** обговорює за планом легенди, перекази, які бережуть історичну пам'ять про відомі події та видатних діячів рідного краю, та розповідає одну з таких легенд однокласникам. По завершенні десятикласники об'єднуються в коло і дома узагальнюють результати своєї діяльності.

Варіант 2. Передбачає презентацію колективного міні-проєкту «Відомі події в добу УНР, 1919 рік і Кам'янець»; «Споруди на карті Кам'янця сьогодні (в добу УНР, 1919 рік)». Над міні-проєктом учні працюють упродовж вивчення розділу. Тож визначаємо тему проєкту на першому уроці розділу. Учні об'єднуються у п'ять груп, кожна з яких добиратиме матеріал про шість подій чи споруд, пов'язаних з історією рідного краю. Матеріал має поєднувати фотографії, інші зображення, легенди, перекази, літературні твори чи уривки тощо. На основі дібраного матеріалу групи готують електронні презентації, виконані за допомогою програми Microsoft Office Power Point (до п'яти слайдів), електронну газету. Якщо вчитель не має можливості демонструвати електронні презентації чи газети можна запропонувати учням виготовити листівку або буклет, використавши програму Microsoft Office Publisher. Під час уроку групи почергово розповідають про обрану подію (постать) рідного краю відповідно до маршруту та об'єкта. Інші уважно слухають, ставлять уточнювальні запитання, висловлюють зауваження, доповнення. Роботу завершує підсумкова бесіда. Презентаційні листівки чи буклети вивішуємо на стенди змінної експозиції класної кімнати.

На основі досліджень можна писати учнівську роботу для конкурсу Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна», друкувати матеріал в шкільній чи міській газеті, виставляти на сайті школи чи пропонувати редакції електронних видань та сайтів.

Орієнтовний план підготовки розповіді про історичну подію, діяча, або до аналізу легенди чи переказу

План розповіді про історичного діяча, увічного пам'ятником.

1. Ким був Історичний діяч, якому споруджено пам'ятник?
2. Коли він жив в місті?
3. У яких подіях брав участь або з якими подіями пов'язаний?
4. Чи вшановують діяча в інших місцях? Чому?

План розповіді про подію, увічену пам'ятником.

1. Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячено пам'ятник (Якої події стосується пам'ятне місце або споруда, коли відбулася подія, пов'язана з нею, чим вона була спричинена)?

2. Якими були результати та наслідки події для нашого краю?
3. Хто брав участь у події з місцевих мешканців? Що відомо про тих людей?
4. Чи вшановують подію в інших місцях? Чому?

План аналізу, легенди, літературного твору чи уривку

1. Яким історичним подіям чи постатям присвячено легенду (твір)?
2. Як утілено в легенді (творі) ставлення до постаті?
3. Що підкреслює зміст?

Варіант 3. Для ознайомлення з подіями та посталями історії рідного краю можна організувати екскурсію до місцевого краєзнавчого (історичного) музею (за наявності). Екскурсію проводимо відповідно до методичних рекомендацій до такого виду занять.

Опрацювання навчального матеріалу завершує узагальнююча бесіда побудована на основі речень:

- ✓ «Я б запитав екскурсовода ще про ...»
- ✓ «Я б хотів (ла) (не хотів (ла)) бути на місці...

4. Узагальнення і систематизація знань, формування вмінь та навичок учнів.

Методичні прийоми. Взаємодоповнення. Бесіда.

Алгоритм організації навчальної діяльності учителя. Для узагальнення й систематизації знань, формування умінь і навичок учитель використовує запитання та завдання, які дібрав сам.

Орієнтовні запитання і завдання для узагальнення й систематизації знань, формування умінь і навичок

Продовжте речення.

1. «Тепер я
 - Знаю що...»;
 - «Знаю як...»;
 - «Знаю навіщо...».
2. «Історія мого міста для мене – це...»;
3. «Я переконаний (на), що історія мого краю заслуговує на знання, пам'ять і... *(повагу до тих часів)*.

III. Завершальний етап (5-10 хв.)

1. Підбиття підсумків уроку.

Учитель пропонує десятикласникам висловити особисте ставлення до найвідоміших подій та діячів історії рідного краю.

2. Мотивація та оцінювання пізнавальної діяльності учнів.

Учні проводять само- або взаємооцінювання пізнавальної діяльності.

3. Повідомлення та інструктаж домашнього завдання учнів.

Підготуватися до уроку контролю й корекції навчальних досягнень.

Додаток 1

Опис екскурсії

Вступ

Всі матеріали цієї екскурсії розроблені Людмилою ВОРОНЮК, учителем суспільних дисциплін СЗОШ I-III ступенів №5 з поглибленим вивченням інформатики м. Кам'янця-Подільського. Фото, цитати, фрагменти документів знайдені в мережі інтернет як вільно розповсюджені. Історична довідка запозичена з путівника «Кам'янець – остання столиця УНР» за редакцією Г. Юркової, І. Пустиннікової і М. Мошака, 2011 р.

Більшість архівних фото і локації атрибутовані автором Дмитром Бабюком. Режим доступу: <http://dmytro-babyuk.livejournal.com/4165.html>

Повний текст екскурсії розміщений у блозі вчителя історії Воронюк Л.А.

<http://historyschool5.blogspot.com/p/10.html>

Режим доступу: **Маршрут екскурсії** https://docs.google.com/document/d/12QkkStGx2a7wD8Q-xJ_DvPX4V4tftPopEM3EkAeG8I/edit?usp=sharing

Кам'янець-Подільський: подорож в історію України доби УНР (1919 рік)

1. Залізничний вокзал (Міністерство шляхів УНР)
2. Будинок міської лікарні
3. Міський будинок культури (Шевченківський дім)
4. Корпус ПДАТУ (Експедиція грошей)
5. Коледж будівництва та дизайну (Міністерство охорони здоров'я та штаб Міністерства авіації)
6. Школа №8 (Штаб ЗУНР та УГА, головне управління постачання військ УНР)
7. Собор Олександра Невського (Місце присяги воїнів УНР)
8. Головний корпус КПНУ імені Івана Огієнка (Український Університет, Міністерство сповідань)
9. Дитяча бібліотека (Штаб Південно-Західного фронту в 1914–1916 рр.)
10. Житловий будинок (Колишній будинок Ю. Сіцинського)
11. Центр дитячої творчості (Місце зібрання творчої інтелігенції)
12. Станція юних техніків (Канцелярія Директорії)
13. Дитячий тубдиспансер (Резиденція Симона Петлюри)
14. Управління соцзахисту (Державний контролер та Департамент місцевого самоврядування)
15. Новопланівський міст
16. Будинок банку (Міністерство фінансів)
17. Районне управління культури (Готель «Бель В'ю». Тут проживали члени уряду)
18. Коледж культури та мистецтва (Головна скарбниця України)
19. Храм святих апостолів Петра і Павла (УПЦ КП)
20. Історичний факультет КПНУ (Міністерство праці і освіти, закордонних справ, народного господарства, Ради народних міністрів)
21. Хрест на місці Казанського собору (Тут висвячувалися військові частини)
22. Костьол св. Апостола Петра і Павла
23. Міська друкарня
24. Відділ історичного музею-заповідника. Ратуша (Служба безпеки)
25. Канцелярія єпископату УПЦ МП. Флігель XIX ст. Резиденція Є Петрушевича
26. Швейна фабрика (Міністерство військових справ)
27. Приміщення пожежної служби (Міністерство внутрішніх справ)
28. Церква Богоявлення Господнього (Канцелярія Міністерства сповідань)
29. Картинна галерея (Музей історико-археологічного товариства)
30. Старий замок (Розміщення кінних підрозділів військ)

№	Споруди на карті Кам'яця		АДРЕСА НА КАРТІ МІСТА
	СЬОГОДНІ	В ДОБУ УНР	
1.	Залізничний вокзал	Міністерство шляхів УНР	Привокзальна, 11
2.	Будинок міської лікарні	Земська лікарня	Пушкінська, 29
3.	Міський будинок культури	Шевченківський дім	Шевченка, 20
4.	Корпус ПДАТУ	Експедиція грошей	Шевченка, 13
5.	Коледж будівництва, архітектури та дизайну	Міністерство охорони здоров'я та штаб Міністерства авіації	Соборна, 1
6.	Школа №8	Штаб ЗУНР та УГА, головне управління постачання військ УНР	Шевченка, 24
7.	Собор Олександра Невського	Місце присяги воїнів УНР	Соборна, 2
8.	Головний корпус КПНУ імені Івана Огієнка	Український Університет, Міністерство сповідань	Огієнка, 61
9.	Бібліотека – філія №6 для дітей	Штаб Південно-Західного фронту в 1914–1916 рр.	Л. Українки, 38
10.	Житловий будинок	Колишній будинок Ю. Сіцинського	Л. Українки, 46
11.	Центр дитячої творчості	Місце зібрання творчої інтелігенції	Л. Українки, 60
12.	Станція юних техніків	Канцелярія Директорії	Л. Українки, 63
13.	Обласний дитячий спеціалізований санаторій	Резиденція Симона Петлюри	Сіцинського, 2
14.	Управління праці та соцзахисту	Державний контролер та Департамент місцевого самоврядування	Шевченка, 26

15.	Новопланівський міст Будинок банку	Міністерство фінансів	Кн. Коріатовичів, 1
16.	Відділ культури та туризму РДА	Готель «Бель В'ю». Тут проживали члени уряду	Троїцька, 2
17.	Коледж культури та мистецтва	Головна скарбниця України	Зарванська, 3
18.	Храм святих апостолів Петра і Павла (УПЦ КП)	Автокефальна церква	Татарська, 9
19.	Історичний факультет КПНУ	Міністерство праці і освіти, закордонних справ, народного господарства, Ради народних міністрів	Татарська, 14
20.	Хрест на місці Казанського собору	Тут висвячувалися військові частини	Татарська, 14
21.	Костел св. Апостола Петра і Павла	Кам'янець-Подільська дієцезія	Татарська, 20
22.	Міська друкарня	Міська друкарня	Пл. Польський ринок, 18
23.	Відділ історичного музею-заповідника. Ратуша	Служба безпеки	Пл. Польський ринок, 1
24.	Канцелярія єпископату УПЦ МП. Флігель XIX ст.	Резиденція Є. Петрушевича	Францисканська, 2
25.	Колективне швейне підприємство	Міністерство військових справ	Пл. Вірменський ринок, 5
26.	Приміщення пожежної охорони	Міністерство внутрішніх справ	Пл. Вірменський ринок, 10
27.	Церква Богоявлення Господнього УАПЦ	Канцелярія Міністерства сповідань	Пл. Вірменський ринок, 4
28.	Картинна галерея	Музей історико-археологічного товариства	П'ятницька, 11
29.	Старий замок	Розміщення кінних підрозділів військ	Замкова, 1

Кам'янець-Подільський: подорож в історію України доби УНР (1919 рік)

Вступна розповідь учителя

Як і кожен рік, 2017-й багатий на ювілеї. Для українців він, без сумніву, пройде під знаком 100-річчя Української революції. Ми відновлюємо маловідомі сторінки нашої історії. Одна з таких, стосується безпосередньо Кам'янця-Подільського, яка пов'язана із визвольними змаганнями 1919–1920 років.

Наш урок присвячений подіям та постатям Кам'янецької доби Директорії УНР. Тоді Кам'янець біля 9 місяців був останньою столицею Української Народної Республіки. Він пройде у вигляді віртуальної екскурсії скрізь час і сучасне місто, з його пам'ятними знаками, місцями, історичними подіями та відомими діячами рідного краю.

Запрошую **екскурсоводів** підготуватися до проведення екскурсії. Слухачам підготувати відповіді на питання про необхідність увічнення історичних подій та постатей.

Архіваріусів підібрати необхідний дидактичний матеріал.

Менеджера із ІТ-технологій відкрити он-лайн карту сучасного Кам'янця, прокласти маршрут екскурсії, нанести на неї фото пам'ятних місць.

<https://www.google.com/maps>

<https://yandex.ua/maps/27784/kamenec-podolskij/?ll=26.573782%2C48.680632&spn=0.115013%2C0.042236&z=14&l=map%2Cpht&mode=routes&rtxt=48.687946%2C26.601685&rtt=pd>

Школярі, об'єднавшись у групи, підготувавши розповіді, буклети, презентації, електронні газети про відображення подій та постатей історії рідного краю в спорудах, пам'ятних місцях, пам'ятниках, знаках, літературних та історичних джерелах представляють їх згідно проходження об'єктів.

Запрошую вас у місто, яке найдовше пробуло столицею Української Народної Республіки тому, що воно заслуговує на знання, пам'ять і повагу до тих часів.

Наш маршрут проляже не лише Старим містом, а й Новим планом. (Новий план – сучасна центральна частина міста, яка розбудовувалась за планом 1861 р.).

Передаю слово екскурсоводам.

(Далі подорож здійснюють учні, які досліджували цю тему самостійно, готували презентаційні матеріали під керівництвом учителя).

ПОДОРОЖ ПЕРША: НОВИЙ ПЛАН (розрахована на один урок)

Кам'янець-Подільський, який у 1793 році увійшов до складу Російської імперії, зустрів 1917 рік у звичному статусі губернського і повітового центру. Але події в столичному Петрограді, що почалися 23 лютого (8 березня за новим стилем) 1917 року, незабаром з усією силою торкнулися і долі міста над Смотричем. У Києві утворилася Українська Центральна Рада. Було створено Українську Народну Республіку, самостійність якої проголошено 22 січня 1918 р. Державний переворот 29 квітня 1918 р. змішав всі карти: в Київ вступили німецькі війська, Павла Скоропадського було обрано Гетьманом України. Ненадовго: чергова зміна влади 14 грудня 1918 р., коли після Гетьманату прийшла Директорія відродженої УНР. Їй судилося протриматися до 10 листопада 1920 р. За цей період в нашому місті влада мінялася 12 разів. **Волею історичних обставин Симон Васильович Петлюра (1879–1926), як Голова Директорії і Головний отаман війська УНР, неодноразово бував в адміністративному центрі Подільського краю, працював тут, проводив важливі і корисні з погляду державотворення і захисту республіки заходи. Вперше до Кам'янця він прибув 10 червня 1919 р. по дорозі з Галичини, після того**

як місто, в результаті впертих і кровопролитних боїв, знову повернулось до УНР. Кількома днями раніше сюди дісталися міністри.

• Цікаво знати

У Кам'янці-Подільському С.Петлюра провів сумарно понад 100 днів, наповнивши їх різноманітною, змістовною державною працею, що відповідала його розумінню та ідеалу державотворення. Тут, в адміністративному центрі Поділля, який став тимчасовою резиденцією Директорії і уряду УНР, він виробляв і добивався прийняття рішень, що мали доленосне значення для народу України.

1. Відвідаємо Кам'янець-Подільський залізничний вокзал. (Привокзальна, 11)

Міністерство шляхів УНР

Короткий період державотворення України, визвольних змагань 1917-1920 років був щедрим на історично-значимі сторінки пов'язані з історією Кам'янця Подільського.

Що залишилось у Кам'янці з петлюрівських часів?

Чимало всякого, зокрема і фото. Фотографії 10 червня 1919 знайти не вдалось. В наявності тільки фото 1920 року, де його зустрічає чота українських вояків та делегація кам'янчан, котрі урочисто вітали отамана у столиці Поділля.

Зустріч С. Петлюри на Кам'янець-Подільському вокзалі. 1920 р.

На фото поєднані відомі архівні фотографії періоду Української Народної Республіки в часи перебування міста Кам'янця-Подільського у статусі столиці Директорії з сучасними фотографіями, зробленими з одного і того ж ракурсу.

Локація: Кам'янець-Подільський залізничний вокзал. Тоді – Міністерство шляхів. Сам вокзал на той час – це одноповерхова невелика споруда, яка була майже повністю знищена в роки Другої світової, потім відбудована з мінімальними змінами, а у 1986 – надбудована другим поверхом з кардинальними змінами архітектурного стилю.

Сюжетна розповідь учителя

Кам'янецька залізнична станція змінилася, але ж не колія. За часів Директорії розуміння того, що володіння колією майже тотожне володінню країною, було особливо яскравим: коли уряд УНР попросив у Франції допомоги проти більшовиків, французи бралися допомогти лише в обмін на...українську залізницю.

Через часту зміну столиці УНР в 1919 р. отаману С.Петлюрі і його оточенню доводилося жити в штабних бронепоездах із паровозом серії «О», в народі – «овечка». Для отамана була підготовлена резиденція в губернаторському палаці, та Петлюра все-таки волів мати свій вагон із просторим кабінетом. Наради проводилися переважно саме в ньому. Поруч, на запасних шляхах, стояло ще кілька вагонів: деякі міністерства діяли просто в них. Прижилася за цим періодом і приказка: «У вагоні Директорія, під вагоном територія», що свідчить про часте переміщення столиць. 5 лютого 1919 року Директорія і уряд УНР з Києва переїхали до Вінниці (5 лютого 1919 – 6 березня 1919), з 6 березня 1919 по 22 березня 1919 уряд засідає у Проскуріві, а далі 22 березня 1919 – листопад 1920 в Кам'янці-Подільському. Уряд встиг побувати і в Жмеринці (грудень 1918), і в Житомирі (24 лютого 1918 – 9 березня 1918), в Сарнах (14 лютого 1918 – 24 лютого 1918). З квітня 1919 по червень 1919 естафету приймає Рівне, в Станіславі (квітень 1919 – липень 1919) а в Тарнуві (кінець 1920 – 1922).

Словникова робота

Тарнів або Тарнув (укр. Тарнів, пол. Tarnów місто в південній Польщі, на річці Бяла. Місто розташоване за 80 км на схід від Кракова і 240 км на захід від Львова.

Робота з документом. Представляє архіваріус

«...Він вийшов із вагону: непримітний чоловік середніх літ у френчі. На нього чекали: біля колії вишикувалася чота українських вояків, неподалік стояла делегація містян. За тими, хто вітав, був вокзал, за вокзалом – Кам'янець-Подільський. Серце Поділля – непогана кандидатура на тимчасову столицю УНР. Було 10 червня 1919 р.»

Хто на вашу думку вийшов із вагону?

Коли Кам'янець прийняв естафету столичного міста?

Керівники Директорії, уряду та армії УНР. Кам'янець-Подільський. Липень 1919 року.

На фото сидять: Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Стоять: ад'ютант Петлюри О. Доценко, начальник канцелярії М. Миронович, полковник Куликівський, сотник Осецький (брат Наказного отамана), генерал-квартирмейстер генштабу Шайбле, військовий міністр Ст. Петров, посильний Р. Швець, начальник Головної юридичної управи Армії УНР Е. Мошинський.

Сучасне фото.
Залізничний вокзал м. Кам'янця-Подільського

2. Пройдімося далі місцями столичного Кам'янця по Кам'янцю сучасному.

Наступна споруда, котра пам'ятає столичні часи, – **на вул. Пушкінській, 29** – напроти стадіону. До неї від залізничного вокзалу чотири квартали. Солідна триповерхова будівля з невеликим куполом, **колишня земська, а зараз міська лікарня** (1864–1872). У 1916 р. тут, можливо, працював хірургом Михайло Булгаков, автор «Майстра і Маргарити», який навесні 1916 року, в розпал першої світової війни, успішно склав випускні іспити в університеті і почав працювати лікарем у прифронтових шпиталях Кам'янець-Подільського і Чернівців. 1919 р. тут лікували воїнів УНР та ЗУНР, хворих на тиф. Старший лікар губернської лікарні Кость Солуха, котрий був головою Подільської «Просвіти» – очолював Кам'янецьку філію Всеукраїнської спілки лікарів.

3. Кварталом нижче, на перетині вул. Шевченка й Пушкінської, знаходиться міський Будинок культури (Шевченка, 20), колишній Пушкінський дім (1899–1901). В 1918 р. сюди після пожежі театру в Старому місті перенесли всі вистави та культурні події. Верхівка Директорії бувала тут на спектаклях.

Сучасне фото міського Будинку культури

• **Цікаво знати**

Це важлива споруда для історії столичного міста і України!

10 квітня 1917 р. тут виступав міністр Тимчасового уряду О.Гучков, а в травні того ж року впродовж двох тижнів проходив з'їзд представників Південно-Західного фронту. Тут виступали О.Брусилов, Л.Корнілов, Б.Савінков, О. Керенський. 5 листопада **тут проголошено III Універсал Української Центральної Ради**, за яким 7 листопада в Києві з'явилася Українська Народна Республіка.

У міському театрі 25 червня 1919 р. виступала оперна діва Марія Шекун-Коломийченко. Справно працювали хор Кирила Стеценка і кілька театральних труп., зокрема Український державний народний театр під керівництвом М. Садовського. Місцевий театр очолював Й. Стадник. Проходили вистави єврейського драматичного гуртка. Працювали кінотеатри Міньйон і Бомонд. Набирала учнів Народна консерваторія. 8 січня 1919 р. відбувся виступ Українського національного хору, а з 1 листопада 1919 проходили вистави українського молодіжного театру – М. Терещенко, Г. ЮРА, Й. Шевченко. Тут давала концерти Рада «Громади полтавців і слобожан». Безкоштовно читали лекції, кошти від благодійних вистав і концертів передавали в госпіталі та на продукти воїнам. На засіданні Українського клубу 7 жовтня 1919 року був урочисто заснований Союз українок. У Старій фортеці пробували влаштувати музей.

Додаткова інформація

Письменник Євген Маланюк згадував, як влітку 1919 р. він, молоденький ад'ютант помічника Генерального штабу армії УНР Василя Тютюнника, зустрів у Кам'янці полковника Андрія Мельника (майбутнього ідеолога ОУН): *«Надвечір повернувся Андрій Мельник. Своім стримано-дружнім тоном зробив мені пропозицію: сьогодні річниця другого Універсалу, є парадний спектакль із Садовським у театрі – чи не хотів би я товаришувати йому в урядовій ложі? Це була пропозиція, не наказ. Спектакль був винятковий – «Останній сніп» Людмили Старицької-Черняхівської».*

4. Якщо пройти вулицею Шевченка в північному напрямку, на території Подільського аграрно-технічного університету (Шевченка, 13) побачимо темно-червоний 1 корпус із білими обрамленнями вікон у візантійському стилі і двома левами перед входом. Перед нами колишня православна семінарія (1861–1865). В часи Директорії тут знаходилась Експедиція заготівель і державних паперів. Саме тут у серпні на обладнанні фірми «Карл Краузе» друкували українські гроші та облігації. А ще тут квартирувала сотня Зубка-Мокієвського, у складі якої був 21-річний козак Володимир Сосюра. Свого сотника, колишнього графа, Сосюра називав «поетом мілітаризму».

Колишня семінарія. Експедиція заготівель і державних паперів. 1 корпус ПДАТУ

5. Спускаємося вул. Шевченка вниз. У споруді **колишньої міської управи (думи)**. Проект архітектора Канакотіна, 1901 р. (**Соборна, 1**). Зараз коледж будівництва, архітектури і дизайну). В 1919 р. тут працювали **Міністерство охорони здоров'я, штаб повітряного флоту УНР**, військово-авіаційна школа, а під час епідемії чуми були госпітальні палати.

*Колишня міська управа.
Коледж будівництва архітектури та дизайну*

6. З протилежного боку – ЗОШ №8, в минулому **жіноча Маріїнська гімназія** (1884). У 1919 р. в будівлі квартирував батальйон галицьких військ під командою сотника Байрака. Д. Дорошенко згадав: «Цей Байрак зробився комендантом залого міста. Стало всім спокійніше на душі. Штаб батальйону розмістився в будинку жіночої гімназії на головній (Шевченківській) вулиці, і на великій площі щодня можна було бачити вправи галицького батальйону».

Маріїнська гімназія – ЗОШ № 8

7. У сквері ім.Смірнова поруч – відновлений **собор св. Олександра Невського** (**Соборна, 2**) в неовізантійському стилі (1891–1893рр.). Площа біля собору була місцем гулянь та урочистостей за часів Кам'янецької доби УНР.

Свято присяги Директорії, уряду і війська на вірність Українській державі. 14 жовтня 1919 р.

14 жовтня 1919 р. на майдані міста і в храмі св. О. Невського відбулося свято присяги на вірність Українській державі. Церемонію відвідали представники польської і румунської урядових місій. Відбувався парад українського війська, яке налічувало 80 тисяч осіб. Складання присяги на вірність було обов'язковим для всіх держслужбовців УНР.

Локація: Торгова площа, сьогодні – Майдан Відродження. На той час тісні вулиці і площі Старого міста не могли вмістити такої кількості людей, тож присяга пройшла на площі, яка тоді не була головною площею міста, але розмірами своїми займала надзвичайну територію. Зараз на цій території розмістились Майдан Відродження і парк Танкістів – центр сучасного Кам'янця-Подільського.

*Свято присяги Директорії, уряду і війська на вірність Українській державі.
14 жовтня 1919 р.*

Позначки: X – С. Петлюра, XX – Ф. Швець, XXX – А. Макаренко.

Локація: Торгова площа, сьогодні – парк Танкістів. На задньому плані видно тодішній державний український університет. Зараз – К-ПНУ ім. Івана Огієнка, золотий купол храму св. О. Невського.

Робота з документом

Працівники Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії склали Урочисту обітницю урядовців і підписували її текст, керуючись лише благом народу і республіки та її законами не жалюючи життя для своєї Батьківщини; всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби і обітниці не робитиму»

«Я, нижче підписаний, даю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській народній Республіці та її верховній владі, покладені на мене Правительством обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно керуючись лише благом Народу і Республіки та її законами не жалюючи життя для своєї Батьківщини; всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби і обітниці не робитиму».

Запитання до учнів

- У чому головний зміст клятви на вірність державі?

8. Продовжимо подорож. Вулиця **І. Огієнка, 61** (з 1992 р.) Головний корпус **Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка**.

Зведено корпус у 1906 р. як приміщення середнього технічного училища, яке діяло з 1903 р. У часи Директорії будівля мала три поверхи: четвертий добудували в 1960-х р. без яскравого декору. 17 вересня 2004 відкрили пам'ятну дошку І. Огієнку.

22 жовтня з пом'якшенням відкрито Кам'янець-Подільський народний український університет. На честь відкриття міська дума робить йому подарунок: перейменовує Московську вулицю на Університетську.

Продовження екскурсії можна знайти за адресою:

<https://drive.google.com/file/d/0B4NR6OplnD0SbFQ4ZXJWX1pKWxc/view?usp=sharing>

Н. Д. Крючкова

ШЛЯХ ДО САМОСТІЙНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ КРІЗЬ ДЗЕРКАЛО ПЕРІОДИКИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

У статті здійснено історико-бібліографічне дослідження ретроперіодичних видань XIX – початку XX століття, простежено можливості її вивчення і використання.

Ключові слова: відділ рідкісних видань, періодичні видання, преса, часописи, губернія.

На 22 січня припадає вшанування тисячолітньої історії державотворення нашого народу та утвердження української державності, її значення для відновлення Україною незалежності.

Саме з цієї нагоди варто згадати розвиток Кам'янець-Подільської преси 1917–1920 рр. на території тоді ще Подільської губернії, яка об'єктивно відображала амплітуду всіх суспільно-політичних

перетворень у державі та регіоні, формувала серед громади національну свідомість, почуття патріотизму, розуміння вагомості революційних перетворень у процесі будівництва державної самостійності України.

Українська революція 1917–1921 рр. – це час національного державотворення, пробудження свідомості українського народу. Змінювалася влада, з'являлись закони, укази, розпорядження, життя наповнювалося новими подіями. Відчутного розвитку набула газетна періодика. Український дослідник періодики А. Животко справедливо зазначив: «Лютнева революція 1917 р. в Росії принесла свободу друкованого слова» [3, с. 257]. Вже упродовж перших місяців українська преса почала відроджуватись у найдальших куточках української землі. Періодика ставала своєрідним літописом революції – її успіхів та невдач.

Дослідник історії преси В. Владимиров вважає період від березня 1917 року до року наступного – «медовим роком» [2, с.5]. Становлення української демократії, парламентаризму, багатопартійності створювало міцне підґрунтя для розквіту небувалої за кількістю і різноманітністю преси в Україні.

Вже в перші дні для кращого інформування населення про свою діяльність та ситуацію в країні Центральна Рада організувала прес-бюро, яке збирало, публікувало у виданнях, що вже діяли декрети, відозви, офіційні повідомлення з усіх галузей українського життя. Водночас на це ж бюро накладились обов'язки сприяти розвитку української преси та поширювати відомості про неї [2, с.6].

Точна кількість періодичних видань, які виходили в зазначений час, і досі залишається невідомою, оскільки деякі з них існували тривалий час, окремі швидко зникали, були й одноденні газети.

Вагомою складовою фонду відділу рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – ВРВ) є рідкісні видання XVIII – початку XX ст., яких налічувалося понад 25 тис. одиниць зберігання. Це зібрання включає книги та періодичні видання з усіх галузей знань і становить велику історичну й культурну цінність.

Перейдемо до більш детального аналізу періодичних ретровидань. У ВРВ зберігається 1465 газет (98 назв) доби Української революції 1917–1920 рр. Цей джерельний масив користується посиленою увагою дослідників, оскільки є літописом доби національно-визвольних змагань, віддзеркалює багатоаспектну діяльність урядових, політичних, громадських організацій з розбудови незалежної Української Народної Республіки. Із них на території міста Кам'янець-Подільського виходили й розповсюджувались в Подільській губернії 34 видання, в інших містах України – 57, зокрема у Києві та Вінниці.

Періодичність їх появи – різна: 45 – це щоденні видання, 25 – тижневі. 22 жовтня 1918 р. побачила світ одноденна газета «Свято Поділля». Низка видань виходила за сприяння товариства «Просвіта», зокрема «Життя Поділля» (1918), «Свято Поділля» (1918), «Шлях» (1919). З їх допомогою «Просвіта» несла в села та міста національну ідею, гуртувала українців у їх державотворчих справах.

Цінним джерелом історії Кам'янець-Подільського державного українського університету, попередника нинішнього Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка є одноденна газета «Свято Поділля», яка вийшла обсягом вісім сторінок у друкарні Свято-Троїцького братства. Вартість одного примірника – 1 крб. 50 коп. Прибуток від продажу, як зазначалось в газеті, мав поступити «на користь незаможних студентів-українців Кам'янець-Подільського державного українського університету» [7, с.1.]. Гаслом видання стали слова палкого вітання нового вишу – «Слава Українському Університетові!», під яким розміщувалися анонси «Що є в номері», «Передмова», «Привітання гостям» та інші рубрики.

У передмові висловлена радість з приводу відкриття на Поділлі університету – осередку української культури, підкреслено, що саме з цього дня «наш нарід стає нацією...» [7, с. 1]. У газеті вміщені фотографії Івана Огієнка, приміщення університету. Газета знайомить читачів з життєвим і творчим шляхом першого ректора, викладачів Петра Бучинського, Василя Біднова, Леоніда Білецького, Івана Крип'якевича, Миколи Столярова, Костя Широцького, Миколи Драй-Хмари. На першій шпальті газети вміщений вірш «Народу рідному!», присвячений відкриттю університету, тоді ще маловідомого Микита Годованця, згодом класика української байки.

Заслуговує на увагу історичний нарис В. Біднова «Освіта та Україні», в якому окреслено шлях розвитку освіти в Україні в XVI – XVII ст. А вже з наступних матеріалів – «Тяжким шляхом» В. Наддністрянського та «Як народився Державний Український Університет в Кам'янці на Поділлі» – читач дізнавався про значення освіти для українського народу, її вплив на пробудження національної свідомості, демократичне державотворення. Про складний шлях утворення університету розповідає на наступній сторінці Олімпіада Пашенко.

У газеті вміщений текст закону про заснування у Кам'янці-Подільському державного українського університету, 17 серпня 1918 р., підписаний гетьманом Павлом Скоропадським. [7, с. 8]. Відтак, створений на Поділлі університет зайняв помітне місце в культурному середовищі краю.

У 1918 р. на шпальтах періодики активно друкуються заклики УНР до молоді, декларації, статті на різні суспільно-значущі теми. З 15 грудня цього ж року за ініціативи Подільської губернської народної оправи (голова Віктор Приходько) і підтримки «Просвіти» виходила газета «Життя Поділля». Її першим редактором був професор Леонід Білецький, а секретарем Володимир Січинський. «Життя

Поділля» орієнтувало читачів у надзвичайно складних обставинах тогочасного життя. У проблемній статті «Українська школа» автор В. Біднов намагався охарактеризувати стан суспільного життя і донести до народу радісну новину, що існує на Україні три типи шкіл: вища (університет у Києві та у Кам'янці-Подільському), середня та нижча. Однак, незважаючи на розквіт української культури, «натура людська консервативна, не любить поривати з старим, хоч би воно було й кепським». Але все ж таки на той час необхідно було «збільшити число українських шкіл, українізувати всі духовні школи, духовні семінарії, дівочі єпархіальні та хлоп'ячі духовні школи, учительські семінарії та інститути: там вчать виключно українці по походженню, молодь, що часто має глибоке стихійне національне почуття» [4, с. 1]. Це і є боротьба за національну ідею, любов до українського народу. Це і гостро-критичний авторський коментар під назвою «Ганьба», де розкривається питання пригноблення українського народу з боку «москалів». «Московська інтелігенція вперто не визнає нічого українського, для неї ще й тепер Україна – це тільки Мала Росія, українська мова не «настояща» мова, а тільки попсоване нариччя їхньої. Тому й Університет український – не настояний» [4, с. 2].

На сторінках преси з'являлися пропагандистські статті, у яких звучали заклики Центральних органів влади до громадськості – право на вільну працю та життя в самостійній державі. На першій шпальті часопису «Село» читаємо у замітці «Що треба зробити в кожному селі негайно?»: «Це час, коли наш український нарід скидає з своїх пліч владу чужинців, яку хотів був зрадник-гетьман завести знову на Україні і власними руками здобуває собі волю. Це час, коли український народ намагається стати повним хазяїном своєї землі». Для того, щоб затвердити свої права, редакція газети закликає зібрати в кожному селі схід мешканців з метою ознайомити громаду «зо всіма наказами, які були видані Директорією і головним Командуванням» [8, с. 1].

Активне державне будівництво знайшло відображення у пресі численних політичних партій. Після розколу партії у 1918 р. УПСР (центральна течія) видавала щоденний часопис «Трудова громада». У Кам'янці-Подільському цей часопис почав виходити під гаслом «Вся влада трудовому народові!»

З 26 червня 1919 р. у Кам'янці-Подільському почала виходити щоденна політична і економічно-літературна газета «Трудовий шлях» (редактор Леонід Білецький). Число 3 (за 29 червня) присвячене другій річниці прийняття Першого Універсалу Українського Центральною Радою в Україні. «Ці два роки по своєму закінченню в нашому історичному житті рівняються цілим десятиліттям: протягом всього XIX ст. в усіх відношеннях менше, ніж за ці два роки» [9, с. 3]. У Кам'янці-Подільському 1919 р. виходила щоденна газета «Визволення» як орган Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Часопис активно намагався пробудити національну свідомість народу. Це відображено у передовій статті «Ім однаково». «Громадянство шукає винних за все те, що робиться не так, як слід би було. Вони привикли «махати на все рукою», і вже махнули. Ім однаково!» [1, с. 1]. Ідея політичної незалежності України й творення самостійної держави набувала все більшого поширення, що чітко простежується і в демократичній безпартійній газеті «Наш шлях». Вже 7 січня 1920 р. на сторінках часопису зроблено аналіз за 1919 р., який став руйнівним для всієї України. «Вся промисловість занепала, транспортні залізничні шляхи розвалилися остаточно, це «щось подібне до Середньовічного феодалізму». Та, незважаючи на економічну кризу, редакція закликає до єдності народу: «Во ім'я Української Народної Республіки» [6, с. 1].

З огляду на постійні поразки УНР та наступи Денікіна та більшовиків, у пресі автори часто закликали населення до боротьби та на допомогу війську. Одним із таких органів Всеукраїнського залізничного союзу – часопис «Залізничник», який вийшов у світ 1 вересня 1919 р. На першій шпальті публікується матеріал про необхідність «з'єднатись всім розпорошеним силам наших товаришів залізничників по цей і той бік Збруча. Візьмемось щиро ми за руки, нагріємо братовою любовію братів наших залізничників галичан і разом спільними силами підемо цим тернистим шляхом боротися за визволення дорогої нам соборної України» [5, с. 1].

У роки становлення УНР та її боротьби з іноземними інтервентами українська преса акцентувала велику увагу на процесі розбудови і становлення національної армії. Це питання висвітлювалось на сторінках «Вісника Української Народної Республіки».

Оскільки Кам'янець-Подільський був столицею політичних баталій і воєнних дій у вирі революційних подій 1917–1920 рр., то на шпальтах кам'янецьких газет з'являлися матеріали, що відображали своє ставлення до влади, закликали громадян до боротьби за незалежність. Але Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала процес формування модерної політичної нації та відродила традицію української державності з 1991 р.

Таким чином, періодика, яка 1917–1921 рр. виходила на території Подільської губернії, внесла в історичний контекст маловідомі історичні факти, які безпосередньо пов'язані з державотворчими процесами. При цьому частину часописів, які давно вже є раритетними, необхідно детально вивчати з метою реконструкції подій і фактів історичного процесу переломної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Визволення : орган Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Кам'янець-Подільський, 1919. 4 лип. (№10). С. 1.

2. Владимиров В.М. Історія української журналістики (1917–1991) : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 174 с.
3. Животко А. Історія української преси : навч. посіб. Київ : наук.-видав. центр «Наша культура і наук», 1999. 368 с.
4. Життя Поділля : незалежна демократична газета Подільського Українського товариства «Просвіта». Кам'янець-Подільський, 1919. 26 груд. (№10). С. 1.
5. Залізничник : орган Української соціал демократичної партії, часопис для сільського працюючого люду. Львів, 1919. 1 верес. (Ч.1.). С.1.
6. Наш шлях : щоденна демократична безпартійна газета. Кам'янець, 1920. 7 січ. (Ч.4). С.1.
7. Свято Поділля : одноденна газета, присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету. Кам'янець-Подільський, 1918. 22 жовтня.
8. Село : видання Подільської губерніяльної народної управи. Кам'янець-Подільський, 1918. 29 лист. (№7). С.1.
9. Трудовий шлях : щоденна політична і економічно-літературна газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 29 черв. (Ч.3). С.5.

Ю. А. Хоптяр

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919–1920)

Стаття знайомить з конституційним процесом доби Директорії УНР у м. Кам'янці-Подільському. Визначаються проекти конституційних документів ряду авторів, які намагалися виписати Основний закон держави. На жаль, державотворчі пошуки у вказаний час завершилися невдало.

Ключові слова: *верховне управління, воєнні дії, законодавча, виконавча та судова влада, збройна боротьба, конституційні проекти, конституційна комісія.*

У період збройної боротьби з гетьманатом Скоропадського та певний час після її закінчення революційним органом з надзвичайними правами, що обіймав законодавчу, виконавчу та судову влади, була Директорія УНР. Постала проблема конституювання третьої форми української державності. Це завдання мусив розв'язати Трудовий Конгрес, що відбувся 22 січня 1919 р. Від імені трудової інтелігенції, робітників та селянства він ухвалив «Універсал Трудового Конгресу» та «Закон про форму української влади», які не були розвинуті в конституційний акт, а також передав повноваження здійснювати верховну владу Директорії до наступної сесії [2, с.43].

Міжпартійні та міжособистісні суперечності призвели до розколу Директорії, і з 15 листопада 1919 р. влада перейшла фактично до рук С.Петлюри (1879-1926). За таких умов постала Всеукраїнська Національна Рада в Кам'янці-Подільському (11 січня 1920 р.). Вона поставила за мету усунути Директорію, яка сама фактично перестала існувати, скликати Державний Сойм (передпарламент) і оголосити тимчасову конституцію УНР. Після перемовин головний отаман військ УНР Симон Петлюра пообіцяв виробити і прийняти конституцію. Відповідно до постанови Ради Міністрів від 9 травня 1920 р. у Кам'янці-Подільському розпочала роботу спільна комісія, яку очолив міністр внутрішніх справ Михайло Білінський. Результатом пленарних засідань стало прийняття з додатками проекту, підготовленого заступником Всеукраїнської Національної Ради Степаном Бараном. Проте після обрання в Києві нового уряду В'ячеслава Прокоповича робота ця припинилася [5, с.62-63].

За таких умов президія Всеукраїнської Національної Ради 1 червня 1920 р. сама вручила уряду у Вінниці свій проект Основного закону з вимогою якнайшвидшого його розгляду. Було організовано чергову комісію, яка відразу після створення, змушена була евакуюватися до Тарнова, і через відсутність підтримки з боку новопризначеного міністра внутрішніх справ О. Саліковського, замість конституції, почала розробляти проект закону про верховне управління та про Державну Народну Раду [8, с.51]. Після нового ультиматуму Всеукраїнської Національної Ради 30 серпня 1920 р. Рада Міністрів окремою ухвалою утворила нову урядову комісію з 16 осіб для вироблення проекту нової конституції. Керівництво комісії доручили Андрію Ніковському, міністру закордонних справ, соціалісту-федералісту за політичними переконаннями [3, с.63]. Його заступником став Михайло Білінський, экс-міністр внутрішніх справ, член Всеукраїнської Національної Ради, соціаліст-самостійник. Референтом затвердили Степана Барана, доктора права, заступника Голови Всеукраїнської Національної Ради, колишнього державного секретаря земельних справ, члена Галицької української трудової партії [1, с.10].

Комісія розпочала роботу з розгляду трьох конституційних проектів: Центральної Ради, Всеукраїнської Національної Ради та Отто Ейхельмана. Проте свою увагу комісія зосередила на двох проектах – Всеукраїнської Національної Ради та проекті Отто Ейхельмана [4, с.92].

В процесі обговорення початковий варіант проекту Всеукраїнської Національної Ради, що складався з 10-ти розділів і 158 статей (артикулів) зазнав значного розширення та переробки. Згідно з цим

законом Україна оголошувалася «самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму, устроєм». Законодавча влада належала Державній Раді, а до її скликання – Державному Союму, виконавча – Голові Держави і Раді Міністрів, судова – незалежним судам. За розподілом повноважень між Головою Держави, Радою Міністрів та Державним Союзом конституційний проект передбачав президентську форму правління. Так, Голові Держави підпорядковувалася виконавча влада, що призначав та звільняв Голову Ради Міністрів за поданням Голови Державного Союму, а також міністрів – за поданням Голови Ради Міністрів. До того ж Голова Держави призначав та звільняв вищих державних урядовців, старшин та професорів вищих шкіл. Голова Держави скликав та відкривав сесії Державного Союму, а також був Головним Отаманом всіх окружних збройних сил Української Держави [4, с.96].

За структурою найбільший III-й розділ проекту конституції Української Держави був присвячений правам та обов'язкам громадян, в якому до найважливіших прав віднесено: недоторканість помешкання, свобода совісті, свобода слова, гарантувалося право приватної власності. Розділ VII-й об'єднував питання самоврядування, де визначалося, що громади, волості, міста і містечка «користуються правом автономії щодо вирішення питань про місцеві потреби» [4, с.97]. Проект надавав окремого статусу містам Києву, Одесі та Харкову. Розділ IX-й «Оборона держави» передбачав, що збройні сили складатимуться з регулярного війська, флоту та загального ополчення, а питаннями безпеки опікуватиметься державна жандармерія та місцева поліція, а усі громадяни матимуть обов'язок «до служби для оборони держави на суші, морі і в повітрі» [7, с.116-117].

У проекті конституції було закладено етнографічний принцип територіального поділу. «Територію Української Держави становлять: Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина та Слобожанщина» [4, с.95]. Окремий розділ II-й присвячено православної церкві, де проголошено автокефалію з Патріархом у Києві. Державною мовою в Українській Державі призначалася українська, а державними символами – відомі герб (тризуб) та прапор (жовто-блакитний стяг). В ході обговорення проект конституції Всеукраїнської Національної Ради зазнав змін відносно зменшення прав автономії для окремих регіонів: «...частини Української Держави, що виявляють окремі культурно-господарчі інтереси, одержать місцеву автономію з власною крайовою Радою, що видаватиме закони місцевого значення. Державна Рада Української Держави вирішить зміст цієї автономії і визначить обсяг ділення Крайових Рад» [4, с.96]. У перехідних та кінцевих постановах Основний закон зазначав, що до виборів повноваження Голови Держави продовжує виконувати Симон Петлюра.

Проте проект конституції не був затверджений урядом УНР, а натомість 12 листопада 1920 р. С. Петлюра підписав «Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» і «Закон про Державну Народну раду». Перший з них за характером не був основним конституційним законом, а лише тимчасово узгоджував раніше прийняті постанови [3, с.12-16].

Важливе місце в конституційному процесі у вказаний період займав «Проект Конституції основ державних законів УНР» за авторством Отто Ейхельмана, що був опублікований у Тарнові. Отто Ейхельман (1854-1943) – товариш міністра закордонних справ УНР (1918-1920), відомий правник та громадсько-політичний діяч. Закінчив Дерптський університет, професор історії права. Працював деканом юридичного факультету Київського університету, директором Київського комерційного інституту. З 1921 р. знаходився в еміграції [9, с. 67].

У «Вступі до проекту Конституції УНР» автор визначив засади та принципи своєї конституційної версії майбутньої Української Держави. Опираючись на принципи, висунуті у 1918 р. президентом США В. Вільсоном, Отто Ейхельман обґрунтував право України на національне самовизначення – «таке головне виправдання національної, самостійної Української Держави – Української Народної Республіки – на півмільйоні квадратних кілометрів території, на якій мешкає до 40 млн. населення, з яких до 80 % складають Українці» [4, с.119]. Майбутня держава визначалася як демократично-республіканська та національно-самостійна, а змістом такої держави були інтереси народу: «Держава для народу. Народ – початок фундаменту... Цим фундаментом є громада сільська і міська...» [4, с.118].

Наслідуючи Драгоманова, О.Ейхельман обстоював федеральну форму державного устрою із застереженнями значних повноважень не для федеральної влади, а для федеральних земель і самоврядних одиниць. При федеративно-державній організації устрою передбачалося створення двох законодавчих палат: земсько-державної палати і федерально-державної ради. Вказаний проект конституції ґрунтувався на принципі народного суверенітету, що реалізовувався шляхом всенародного референдуму. Як вказував сам автор, проект конституції створений на засадах такої форми державної організації, що підпорядкована «суворому і послідовному переведенню принципу народного суверенітету з відповідно широким вживанням референдуму по найважливішим державним справам» [4, с.123].

Під час обговорення в конституційній комісії Микола Литвицький у передмові до Основ Конституції О. Ейхельмана зазначив, що на дискусію було запрошено лише трьох прихильників цього

проекту і після того, як він зачитав проект в оригіналі, комісія відхилила основні принципи цього документа: суверенітет народу, федеративно-державний устрій [6, с.23].

На жаль, «Проект Конституції основ державних законів УНР» за авторством Отто Ейхельмана, як і проект Всеукраїнської Національної Ради Симона Петлюри комісія по підготовці Основного закону держави не змогла довести до логічного завершення і Українська держава не отримала Основного Закону, обмежившись прийняттям вказаних двох тимчасових законів («Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» і «Закон про Державну Народну раду»). У порівнянні з світовими аналогами вказані проекти конституції були одними з найбільш досконалими документами конституційного характеру в українській політико-правовій думці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1914-1920) – Мюнхен, 1969. – 367 с.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. – 253 с.
3. Копиленко М., Копиленко О. Еволюція українського конституціоналізму // Право України. – 1992. – № 6. – С.12-27.
4. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – 192 с.
5. Томенко М.В. Україна: історія Конституції. – Київ : Генеза, 2015. – 144 с.
6. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – В 4-х т. – Т.2. – Відень, 1921-1922. – 459 с.
7. Шелухін С. Історико-правничі підстави української державності. – Вінніпег, 1929. – 490 с.
8. Яковлів А. Основи Конституції УНР. – Париж, 1935. – 361 с.
9. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. – К., 1991. – 321 с.

П. В. Кліщинський

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В «КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ» ДИРЕКТОРІЇ УНР

У статті на основі аналізу широкого кола джерел досліджено стан промисловості на підконтрольній Директорії Української Народної Республіки території у червні-листопаді 1919 р. Встановлено, що тогочасна військово-політична ситуація вкрай негативно позначилася на розвитку промислового потенціалу регіону. Спад виробництва простежувався в усіх галузях економіки. Водночас, у 1919 р. зростає кількість кооперативних організацій, а їх діяльність носила системний характер. У цей період утворилася широка мережа кооперативів, завершилося будівництво регіональних спілок у галузі споживчої і сільськогосподарської кооперації.

Ключові слова: Україна, Поділля, промисловість, Українська Народна Республіка, кооперативні товариства, Директорія.

Ефективне і збалансоване промислове виробництво запорука економічної стабільності держави. А зважаючи на складність політичної ситуації і аналізуючи економічну політику Директорії, слід зазначити, що її визначальними рисами були не виваженість і непослідовність, що призвело до народстання анархії у місті й на селі.

У Кам'янецький період Директорії фінансова криза стала всеохоплюючою. Занепад економіки та розвал податкової системи робили грошові емісії основним джерелом фінансових ресурсів. Значні суми української валюти доставлялися з Німеччини. Щоб забезпечити всі державні потреби в Кам'янці-Подільському було налагоджено випуск банкнот [18, с. 18]. Так, через видатки на армію Рада Народних Міністрів УНР ще постановою від 24 лютого 1919 р. збільшила випуск грошових знаків Державної скарбниці до 8 млрд. грн., постановою від 23 липня 1919 р. ще на 2 млрд. грн. [10, с. 429]. Загальна сума емісії становила 10 млрд. крб. [21]. 27 жовтня 1919 р. Рада Народних Міністрів дозволила міністрові фінансів додаткову емісію 5 млрд. грн. [24]. Емісії, і як наслідок інфляції, призвели до знецінення українських грошей. Для стабілізації фінансового становища уряд робив спроби налагодити збір податків, вилучити з обігу всі неукраїнські грошові знаки, налагодити товарообмін всередині країни та із зарубіжними державами. Проте ці заходи не мали успіху [18, с. 18]. Так, до 4 вересня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила не оподатковувати підприємства з прибутком до 3 тис. грн., вирішила збільшити податок з міського нерухомого майна [10, с. 489]. Та під впливом денікінської навали, вряд чи можна було ці податки зібрати.

В промисловій політиці Директорії і Ради Народних Міністрів змінилася до націоналізації великої промисловості. Проте, аж до кінця 1919 р. влада УНР не реалізувала цих задумів понад те, що було зроблено раніше за часів Української Центральної Ради. Для проведення такої політики усупільнення промисловості потрібно було мати вже готовий і відповідно сформований для цієї відповідальної роботи державний апарат. При цьому і Директорія, і Рада Народних Міністрів повільно здійснювала

формування нового адміністративного апарату для звичайної загальної і фахової державної адміністрації. Про підбір окремого апарату для ведення націоналізованих підприємств великої промисловості в ті часи, не могло бути й мови, лише цукрову промисловість і спиртову було включено в державне господарство. Але і в цьому не вдалося досягти значних успіхів. За задумом, продаж цукру і спирту з націоналізованих промислових підприємств, емісії грошових знаків, мав стати одним із основних джерел прибутку. Однак, головні запаси цих продуктів мали бути лише наприкінці року, а їх збут був важким через загальне зuboжіння населення й неможливість вивозу за кордон.

В умовах постійних евакуацій та зміни територій, неможливо було чітко організувати збір податків. 21 червня 1919 р. Міністри фінансів УНР надали право підвищувати ціни на цукор. Встановлені фіксовані ціни на цукор: на пісок – 520 грн. за пуд, на рафінад – 600 грн. за пуд [10, с. 373-374]. За кілька місяців втричі подорожчав цукор. Відтак 9 жовтня 1919 р. Директорія УНР встановила новий граничний розмір ціни на цукор-пісок – 1600 грн. за пуд і на рафінад – 1800 грн. за пуд [10, с. 603], граничну продажну ціну спирту – у 100 грн. [10, с. 542-543]. 17 жовтня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР дозволила Міністрові фінансів у надзвичайних випадках продавати спирт та цукор по вільних ринкових цінах [10, с. 554].

Загалом, держава у досліджуваний період була зацікавлена в розвитку даних галузей промисловості, тому намагалася всіляко налагодити роботу в них. Міністерство праці навіть розробило інструкцію для цукроварень на території звільненій від ворога. Згідно неї була значно підвищена платня робітникам, а також вжиті заходи щодо забезпечення робітників хлібом, газом і паливом [3]. Але для налагодження промисловості цього було замало. Становище робітників було скрутним, адже власники цукроварень, які довгий час переховувались від більшовиків, повернулися в свої володіння і «віддячили» робітникам за те, що вони не зберегли цукроварні від грабунків і руйнувань [12].

Цукроваріння на Україні розвивалось виключно шляхом приватної ініціативи, нові ж форми землекористування і скасування приватної власності знищили ті галузі, які до сих пір зосереджувались переважно в великих маєтках – «культурних» господарствах. Хоча закон і залишав для цукроварень значні наділи землі, однак плантації опинились в загрозовому стані. Селяни відмовлялись обробляти посіви буряків, бо навіть ті мізерні кошти, які вони могли за це отримати, дуже швидко знецінювались через інфляцію. Для прикладу у Могилівському повіті цукроварні мали 7 848 десятин земля для вирощування буряків, в той час, як потрібно було 19 714 десятин [9, арк. 10]. Про зменшення площ йдеться і в переписці між Маківськими цукровим заводом та Балинською Волосною Земельною Управою. Завод не спромігся засіяти 200 десятин буряками, і Земська Управа роздала цю землю селянам [9, арк. 10]. Для порівняння зазначимо, що в 1913 р. було в усіх губерніях Придніпрянської України 195 цукроварень, які разом виварювали 71,685,000 пудів цукру. Це була приблизно половина всієї продукції цукру, яку давала вся російська цукрова промисловість. В 1917 р. цукру було вироблено вже лише 48,310,000 пудів, а у 1919 р. ще менше – 4 100 000 пудів цукру [9, арк. 12]. Зустрічались випадки, коли землі не були підготовлені до засіву під цукровий буряк. Наприклад, Маківський цукровий завод повідомив до Балинської Волосної Управи, що землі, які мали засіватися цукровим буряком у 1919 р. восени 1918 р. зорані не були [9, арк. 16]. Частина урожаю 1919 р. взагалі залишилась не переробленою через відсутність робітників. Місцеве населення відмовлялось працювати за знецінені гроші, вимагаючи оплату праці натурою по 5 пудів цукру в день [1, с. 7].

Та й у плані прогнозів Департаментом Хліборобства було видано розпорядження про відведення на 1920-1921 рр. землі у тимчасове користування (терміном на рік) для окремих заводів під посів буряка: Антонівському – 590 ½ дес., Старокостянтинівському – 1 705 дес., Красилівському – 3 068 дес. [2, с. 5]. Тобто, питання вирощування і переробки цукрового буряка були ще не налагодженими, а галузь – не задовольняла потреб населення як Поділля, так і усієї України.

Падіння показників металургійної промисловості було ще значнішим. Так у 1913 р. було вироблено 190 мільйонів пудів заліза. В 1917 р. цей показник знизився до 137 мільйонів пудів, у 1919 р. – вже лише 16 мільйонів пудів, або 8,4% обсягів 1913 р. Схожі показники простежуються і у видобутку вугілля [24, с. 118].

Кризові явища в економіці позначились і на виробництві предметів масового вжитку. В цьому контексті становище легкої промисловості було вкрай важким. З кінця 1918 і протягом 1919 років в країні панував масштабний «товаровий голод». В цей час Україна була позбавлена вільного торговельного обміну з Європою.

Промисловість всіляким силами намагалася «оживати», але ситуація, в якій знаходилась Директорія УНР, гальмувала її розвиток. Наприклад, у містечку Дунаївцях Кам'янецького повіту було кілька суконних фабрик. Тамтешні фабриканти з допомогою міністерства торгу та промисловості шукали способи, щоб відновити та розвинути своє виробництво. Були випадки, коли з Чехії висилали нові машини, за допомогою яких фабрика виробляла до 8 000 аршин сукна в тиждень [14, с. 8], що перевищувало попередні показники виробництва. Не поодиноким був товарообмін з Польщею. Так було передано від представника польської інтернатури збіжжя, закуплене за рахунок Господарсоюзу: пшениці – 300 пудів, жита – 300 пудів, вівса – 600 пудів для потреб війська [7, арк. 5].

Наслідком кризових явищ в промисловості стало незадовільне постачання продуктів харчування до міст. З початком літа 1919 р. робітники втікали до сільської місцевості. Прагнучи продемонструвати піклування про робітників, Директорія прийняла рішення про створення при міністерстві праці законодавчої комісії з перепису промислових підприємств [11, с. 2]. До її обов'язків входило попереднє обговорення законопроектів, підготовлених міністерством праці. Комісія складалась з представників від міністерств праці, торгівлі та промисловості, шляхів, народного здоров'я та внутрішніх справ; спеціалістів з економічних проблем, а також представників від промислових кіл, робітництва і профспілкових організацій. Однак комісія так і не змогла захистити інтереси українських робітників, а після того, як власники підприємств засипали Директорію вимогами, прийняти закон про промислові суди, остання надала право вирішувати питання про них міністру промисловості. Міністр дуже швидко скористався цим правом і дозволив їх діяльність. Крім того, він вніс до Ради народних міністрів закон про головну та районні палати праці, головну і районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю згідно з Декларацією УНР [11, с. 2]. Все це ще більше посилювало адміністративний тиск на робітництво України.

Зі свого боку Директорією не вживалося заходів для того, щоб відновити діяльність профспілок, закритих гетьманським урядом, незважаючи на те, що вона добре розуміла значення для робітників життєздатних професійних організацій. Була чинною заборона на з'їзди, конференції і збори профспілок [22, с. 172]. Комісари Директорії заборонили відкриття профспілок у багатьох містах України. Зверталася увага адміністративних органів на неприпустимість «будь-яких затримок і перешкод при реєстрації статутів товариств і спілок» [23, с. 69].

Проблема постачання населення продуктами харчування і речами першої необхідності частково вирішувалась шляхом створення кооперативних організацій. Ще 4 лютого 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР прийняла «Закон про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам на фінансування української промисловості». Міністрові фінансів УНР відповідно до закону передали 286 млн. грн. на виплату позик центральним українським кооперативним інституціям для фінансування української кооперативної промисловості [10, с. 470-471]. У лютому 1919 р. уряд УНР виділив 500 млн. грн. для закупівлі за кордоном речей першої необхідності через центральні кооперативні організації [10, с. 247], з цих коштів 3 жовтня 1919 р. ухвалили фінансувати закупівлі кооперативними установами збіжжя та інших товарів на внутрішньому й зовнішньому ринку [10, с. 534].

Незважаючи на політичні обставини, кількість кооперативних організацій в Україні зростала. Так на Поділлі, за даними губернської управи, до 1 січня 1913 р. було дозволено відкрити 646 споживчих товариств, кількість яких по повітах розподілялась: Вінницький – 95, Брацлавський – 73, Ямпільський – 72, Кам'янець-Подільський – 60, Ушицький – 56, Балтський – 50, Літинський – 48, Гайсинський – 44, Проскурівський – 43, Ольгопільський – 42, Могилівський – 33 і Летичівський – 30 [15]. А вже у 1919 р. на в регіоні діяло 2313 споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілок і володіли близько 32 млн. крб. Їх загальний товарообіг становив близько 100 млн крб. Кредитна кооперація налічувала три союзи, що об'єднували 334 товариства, збірний баланс яких налічував понад 25 млн крб. Кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. крб. До того ж, кредитні союзи і товариства займалися заготівельно-посередницькими та постачальницькими операціями для організацій і населення у сфері сільськогосподарського виробництва. Загалом у Наддніпрянській Україні за чисельністю подільська кооперація (2 326 організованих у спілки товариств) поступалася лише полтавчанам (2 559 товариств) і становила 17 % від загальної кількості [17]. Фінансовий прибуток всіх кооперативів краю на початку 1919 р. складав 871 749 крб. 87 коп. Головну суму коштів складав пайовий капітал – 38,40%, потім позичкові кошти – 22,6%, чистий прибуток – 16,4% балансу [15]. Такими ж швидкими темпами збільшувалась кількість членів товариств. Наприклад, в Ушицькому повітовому товаристві пасічників і садівників у квітні 1919 р. налічувалось 77 членів, а у серпні того ж року – уже 106 [8, арк. 269]. Лише за час існування Кам'янець-Подільського «Господарсоюзу» було створено більше 20 сільськогосподарських товариств, столярну майстерню, в осінній період заготовляли продукцію для потреб армії і міського населення. У зв'язку з цим урядом УНР була розроблена резолюція про збільшення кредиту правлінню союзу до 30 мільйонів [6, арк. 5].

Вже на початку 1919 р., з метою належної організації кооперативного руху з ініціативи О.К. Мицюка, виникає координаційний центр «Рада Трьох». Після відставки уряду в січні 1919 р. О.К. Мицюк прибув на Поділля і розпочав плідну організаційну роботу з питань кооперації. Швидко адаптувавшись до місцевих умов, він провів низку організаційних заходів, започаткував Вінницький і Кам'янецький «Господарсоюзи» (головою правління останнього працював до вимушеної еміграції в кінці 1920 р.) [25, с. 72].

Різноманітні питання кооперативного життя регіонального і загальнодержавного масштабу вирішувались на з'їздах представників кооперативних організацій. За ініціативою О. Мицюка та підтримки урядових структур УНР у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). На форумі був присутній і вітав учасників представник галицької кооперації Т.М. Петрицький, представник Уманського союзу М. Волківський і декілька

інших кооперативних діячів. З'їзд прийняв рішення про утворення Подільського крайового Кооперативного комітету. Зібрання також обрало О. Мицюка товаришем Міністра народного господарства УНР і склад кооперативного бюро при Міністерстві народного господарства. Від споживчої кооперації до бюро ввійшли А. Ковальчук і В. Мороз, від кредитних товариств – А. Ганджук, В. Мачушенко, від сільськогосподарської кооперації – Ф. Горбань і Х. Лебідь-Юрчик [25, с. 73].

3-4 листопада 1919 р. у Вінниці відбувся 25 з'їзд кооперативних союзів України. На з'їзді обговорювалися питання політичного, економічного життя кооперативів, піднімалось питання розвитку експортно-імпортного обміну товарами [7, арк. 8]. Це відіграло велике значення у розвитку молодій державі.

В період Директорії УНР в Україні загалом і на Поділлі, зокрема, кооперативи організовувались за західноєвропейськими зразками, де кожен з них являв собою міцну об'єднану економічну організацію, яка відіграла велику роль в розвитку економічного життя своєї країни й допомагала налагодити й упорядкувати ту чи іншу галузь господарства [16]. Керівництво Директорії намагалось підтримати кооперативний рух, надаючи різноманітні позики. Так правління Кам'янецького районного сільськогосподарського союзу взяло позику в розмірі 10 млн. гривень терміном на 5 років без відсотків на організацію й кооперування сільськогосподарських товариств, придбання селекційного насіння, хлібів, цукрового буряка, улаштування тютюнової фабрики, цегельного заводу і для підтримання рівня сільськогосподарської культури населення [5, арк. 34].

2 серпня 1919 р. в приміщенні Кам'янецького споживчого союзу відбулася нарада співробітників, на якій було прийнято рішення заснувати в місті філію професійного союзу робітників кооперації України. Прийом членів до спілки було доручено комісії у складі трьох осіб, до складу якої увійшли З.І. Казіміренко, М.Г. Скрипник, Л.А. Єсіпова. На початок заснування філія налічувала 15 осіб [4]. В Кам'янці-Подільському діяли також Союз кредитних установ «Союз-банк», що дбав про розвиток кредитної кооперації, та Споживчий Союз, що організовував діяльність споживчої кооперації [13].

Кооперативні організації Поділля залучались і до міжнародної торгівлі. Уряд УНР погодився на пропозиції подільських кооператорів і виділив значні кошти для проведення експортно-імпортних операцій і організації постачання хліба, фуражу, задоволення інших потреб української армії. Так, 15 липня 1919 р. міністр фінансів УНР Б. Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. крб. позики Подільському Союз-банку для закупок за кордоном українських необхідних паливно-мастильних матеріалів, сільськогосподарських машин і дефіцитних товарів [25, с. 74].

Таким чином, військово-політичні події в Україні протягом червня-листопада 1919 р. справили визначальний негативний вплив на стан промисловості країни. Зважаючи на стрімке просування більшовицьких військ втілити усі задуми у плані відновлення промисловості уряду Директорії УНР не вдалося. Зовнішні політичні обставини та відсутність в українців єдності навколо національної ідеї, не дозволили здобути волю і державність більше тридцяти мільйонам українцям та залишатися ще більше 70 років в обіймах тоталітарного комуністичного режиму СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бюлетень МЗС. 1919. 4 серпня. Ч 16. С. 7.
2. Бюлетень МЗС. 1919. 6 жовтня. Ч 24. С.5.
3. Вісник Української Народної Республіки. 1919. 10 липня. Ч. 14. С. 4.
4. Вісник Української Народної Республіки. 1919. 12 серпня. Ч. 39. С. 4.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 1658. Оп. 1. Спр. 13. 214 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 4. 81 арк.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 5. 174 арк.
8. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 12. 237 арк.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. 3025. Оп. 1. Спр. 1. 122 арк.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2006. 688 с.
11. Робітнича газета. 1919. 6 січня. № 429. С. 2.
12. Робітнича газета. 1919. 19 лютого. № 455. С. 4.
13. Село. 1919. 12 вересня. № 17. С. 2.
14. Селянська громада. 1919. 28 жовтня. С. 8.
15. Трудова громада. 1919. 6 серпня. Ч. 30. С. 2.
16. Україна. 1919. 12 серпня. Ч. 3. С. 5.
17. Українська кооперація // Життя Поділля. 1919. № 94. С. 7.
18. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1998. 30 с.
19. Лозовий В.С. Продовольча політика Директорії УНР // Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії». Меджибіж, 1996. С. 137-139.
20. Лозовий В.С. Фінанси УНР у Кам'янецький період Директорії (червень-листопад 1919 р.) // Тези доповідей п'ятнадцятої обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1996. С. 42-45.

21. Малюта О. Фінансово-економічна діяльність другої Української Народної Республіки. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/snote/article/download/2342/2453>
22. Рубльов О.С. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 10. 320 с.
23. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. 256 с.
24. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. В 3х т. Україна між двома силами. Скрантон Видавництво Українська Науково-Історична бібліотека в Скрантоні, 1963. Т.3. 278 с.
25. Яценко О.В. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок ХХ століття) // Сіверянський літопис. 2009. № 2–3. С. 71–76.

О. М. Шолк

ПОДІЛЬСЬКА ПРЕСА ПРО ПОДІЇ 1920 РОКУ

У статті розглядаються дані подільської преси за 1920 рік, присвячені бойовим діям в Україні, політиці українського уряду та відносинам із Польщею. Аналізуються часописи Кам'янець-Подільського і Вінниці.

Ключові слова: преса, газета, часопис, генерал.

Події осені 1919 стали вирішальними для майбутнього національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Українське військо, фактично, опинилось у оточенні ворожих армій – білогвардійської, більшовицької, польської, румунської. Була відсутня і дипломатична підтримка – фактично, ніхто із сусідніх держав не визнавав незалежність УНР та її територіальні претензії; несприймали ідею Української держави і лідери Антанти, які відводили Україні роль можливої буферної зони, яка могла бути у сфері впливу Польщі. Ще більш безнадійною ситуація стала у жовтні-листопаді 1919 року, що пов'язано із переходом галичан до Денікіна.

Загалом ще від жовтня 1919 року розпочалися переговори між УНР і Польщею. Керівник української делегації А. Лівіцький 2 грудня 1919 пристав на умови поляків, згідно яких кордон України мав проходити по Збручу. Це фактично означало денонсацію «Акту Злуки», відновлення незалежності ЗУНР та діяльності її уряду в еміграції.

Метою дослідження є показати – як подільська преса висвітлювала події 1920 року, зокрема польсько-український військовий союз, війну з більшовиками, політику уряду УНР та Головного Отамана Симона Петлюри.

Поступливість української делегації, прийняття нею польських умов, дозволило Ю. Пілсудському заручитись підтримкою громадськості в українській справі. Перемовини щодо політичної співпраці продовжувались протягом лютого-квітня 1920. Закінчились перемовини підписанням Варшавської угоди від 21 квітня 1920 року [15].

Відповідно до зазначеної угоди наступним кроком стало підписання 24 квітня 1920 року військової конвенції українським генералом В. Сінклером та представником польського військового відомства В. Славеком, яка заклала підвалини спільних польсько-українських військових дій проти більшовицьких військ на території України [16; 18].

Єдиним значимим містом під контролем українського уряду залишався Кам'янець-Подільський, проте навіть у ньому була встановлена (здебільшого номінальна) влада польської комендатури [1; 4; 8]. Паралельно із цим, у столиці Поділля продовжував функціонувати український уряд, його допоміжні органи, власні збройні загоны. Основними друкованими органами міста були газети «Подольський край» (виходив російською) і «Трудова громада» (друкований орган українських есерів) [3].

Протягом січня-квітня кам'янецькі часописи, як правило, майже не торкалися політичних питань. Це було пов'язано перш за все із відсутністю достовірної інформації, хоча іноді й публікувались замітки про можливий виїзд отаман С.Петлюри до Польщі. Однак, у більшості у часописах описувались місцеві новини, а також відозви українського уряду і польської комендатури [3; 9; 11].

25 квітня 1920 р. часописи нарешті подають інформацію про укладення польсько-української союзної угоди та про початок спільного наступу з метою звільнення України від більшовиків. Відбувається залучення добровольців до лав українського війська, проводиться часткова мобілізація населення [6-7].

Паралельно з цим, українські відділи генерала В. Івашкевича 29 квітня беруть Вінницю і Жмеринку. На Поділлі, відділи Івашкевича з'єдналися із Дієвою армією Омеляновича-Павленка, що повернулась із Зимового походу. Отримане поповнення значно підсилило українське військо, й дало можливість швидко наступати до Дніпра [15].

До Кам'янца Головний отаман навідався 1 травня, коли польські і українські військові частини наступали на Київ. Після пишної зустрічі він відразу взявся за державні справи – почергово

приймав міністрів, делегацію студентів, представників політичних партій, вивчав питання про становище українських державних інституцій на Поділлі. З травня С. Петлюра покинув місто. Наступний короткий візит відбувся 7 травня, коли Київ уже був в руках союзників. На цей раз керівник УНР зайнявся підготовкою переїзду міністерств до Вінниці.

Між цима двома візитами до столиці Поділля, Головний Отаман 5 травня відвідує Вінницю, що через своє стратегічне значення стає тимчасовою столицею УНР. Про його приїзд пише часопис «Хвиля» [17]. Зокрема, місто щиро вітало Симона Петлюру, якого супроводжував міністр військових справ ген. В. Сальський. Головний Отаман у міській думі зустрівся із представниками національних громад міста (української, польської, єврейської) [16].

Та найвизначнішою подією для краю став приїзд голови Польської держави маршала Юзефа Пілсудського, який прибув до Вінниці 16 травня [24]. Про його приїзд часопис «Хвиля» і про стосунки із Симоном Петлюрою повідомляв ще 15 травня [23].

Зранку 16 травня на вінницькому вокзалі зупинився потяг маршала Ю. Пілсудського, якого зустрічав з офіційною делегацією Головний Отаман [28]. Це був перший і єдиний офіційний візит лідера іноземної держави до України в період визвольних змагань, відповідно Польща стала єдиною державою, яка офіційно визнала незалежність України, а Симона Петлюру – главою держави. Візит відбувався у досить дружній атмосфері, було проведено зустріч із українською і польською громадами міста. Юзеф Пілсудський виголосив промову про те що, вільна Польща не може існувати без вільної України і запевнив українців у своїх намірах підтримувати їх у боротьбі із більшовиками, завершив свою промову маршал фразою «Хай живе вільна Україна» [29]. Усе це підігрівало настрої українського суспільства, а подільська преса була наповнена пафосними патріотичними закликами, а також підкресленою привітністю до Польщі.

Таким чином, подільська преса протягом січня-травня 1920 року висвітлювала події політично-військового і крайового характеру. Важливою подією цього часу стало укладення польсько-українського союзу, про що писали усі подільські часописи, а також візит С. Петлюри і Ю. Пілсудського до подільських міст, які були справжньою сенсацією для провінційного краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Подольский край. 1920. 28 мар.
2. Наш шлях. 1920. 22 січ.
3. Трудова громада. 1920. 3 січ.
4. Тамсамо. 1920. 6 січ.
5. Наш шлях. 1920. 22 січ.
6. Там само. 1920. 20 лют.
7. Там само. 1920. 15 квіт.
8. Трудова громада. 1920. 7 січ.
9. Наш шлях. 1920. 20 лют.
10. Там само. 1920. 26 лют.
11. Трудова громада. 1920. 16 лют.
13. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. 1992. 31 жов.
14. Україна. 1920. 20 трав.
15. Подольский край. 1920. 29 апр.
16. Наш шлях. 1920. 5 трав.
17. Хвиля. 1920. 11 трав.
18. Наш шлях. 1920. 6 трав.
19. Наш шлях. 1920. 15 квіт.
20. Україна. 1920. 23 трав.
21. Хвиля. 1920. 11 трав.
22. Хвиля. 1920. 8 трав.
23. Хвиля. 1920. 15 трав.
24. Там само. 1920. 13 трав.
25. Там само. 1920. 8 трав.
26. Там само. 1920. 11 трав.
27. Наш шлях. 1920. 1 трав.
28. Хвиля. 1920. 16 трав.
29. Там само. 1920. 18 трав.
30. Подольский край. 1920. 28 мая.
31. Там само. 1920. 8 юн.
32. Трудова громада. 1920. 6 січ.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (ЛИСТОПАД 1920 – ЛИСТОПАД 1921 рр.) (ЗА АГЕНТУРНИМИ ДАНИМИ УНР)

Розглядаються агентурні відомості УНР про життя Кам'янця-Подільського на початковому етапі існування радянської держави, з середини листопада 1920 – до листопада 1921 рр., зокрема, щодо змін в політичному, економічному і культурному становищі міської громади. Звернено увагу на ставлення владних і репресивних структур до різних груп населення, вирішення назрілих питань в контексті більшовицької соціально-економічної і культурної політики, а також настрої кам'янчан у відповідь на неспроможність наситити споживчу сферу товарами першої необхідності, фінансову кризу і посилення репресивних заходів проти політичних опонентів і простих громадян.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, агентурні відомості, більшовицька влада, управління, населення, продовольче питання, бартер, освіта, репресії.

Поразка Української революції 1917–1921 рр., спричинивши переміщення центральних органів влади і війська УНР до Польщі, тим самим відкрила шлях радянському режимові до демонтажу існуючих державних структур на місцевому рівні, ліквідації тодішнього правопорядку, законодавчої бази тощо. Не був остороною цього процесу і Кам'янець-Подільський, який тривалий час виконував роль державного центру, час від часу був резиденцією керівних органів народної республіки.

Перші заходи із радянзації відомого всій країні українського міста мали місце ще навесні 1919 р., коли невелике більшовицьке військо взяло його під свій контроль. Утім тоді диктатура пролетаріату обмежилася відносно вузькою програмою політичних, соціальних і економічних перетворень. Значно ширшою вона стала у липні-вересні 1920 р. Утім, починаючи з середини листопада того ж року, коли місто повністю перейшло під більшовицький контроль, радянізацію проводили масштабно.

Про те, як формувалася нова влада, якими були її заходи у різних сферах, що стосувалися життя людей, нарешті, як сприймали її місцеві жителі, у працях істориків і краєзнавців з'ясовано поки що недостатньо, що у значній мірі пояснюється бідністю і розпорошеністю джерельної бази. Починаючи з кінця 2018 р., цю прогалину у значній мірі компенсують опубліковані у збірнику архівних документів відомості, які стосувалися різних регіонів та міст УСРР, у т.ч. й Кам'янця-Подільського, надходили до Міністерства внутрішніх справ (МВС) УНР від агентів, що побували на окупованих територіях, та звіти різних департаментів зазначеного відомства на чолі з В.Шклярем та С. Івановичем про політичне становище в Україні, узагальнені на основі агентурних даних, які готувалися для міністра внутрішніх справ, голови Ради народних міністрів та Головного Отамана військ УНР [1]. Як справедливо зазначав один із тих, хто побував на підконтрольній більшовиками території і склав про це свій звіт, його політична інформація, попри намагання представити події об'єктивно, має суб'єктивний характер [2, с.183]. І це зрозуміло, адже він отримував відомості про діяльність більшовицького режиму з переважно усних джерел. Цей недолік у тій чи іншій мірі стосується практично усіх агентурних джерел. Зазначимо, що датування опублікованих документів, із зрозумілих причин, не відповідає хронології подій, про які йдеться у них.

Відомості від 18 січня 1921 р., подані у Тарнові до українського МВС, зафіксували, що у Кам'янці-Подільському, як адміністративному центрі Поділля, діє губернський (очолює адвокат з Вінниці, неукраїнець Маненко (прізвище вигадане)) і повітовий (керівник – 20-річний українець Шавулько) комітети, а також «відділ вінницької чрезвычайки» (ВУЧК). Згодом ним керуватиме якийсь Лавров (прізвище вигадане) [8, с.257], а навесні його змінив Нікольський [10]. На посаді воєнкома працював Бельтяков. Згодом його змінив Бітюков. До радянських установ набрали людей з певним досвідом, за роботу їм видавали мізерний продовольчий пайок, який давав змогу їхнім сім'ям чкомь виживати. Працівників заохочують вступати до комуністичної партії, члени якої отримували значно більший, так званий «бойовий» пайок. Діловодство у цивільних органах, на відміну від Проскурова, велося українською мовою. Керівництво виконкому Кам'янець-Подільської ради робітничих і червоноармійських депутатів час від часу зазнавало ротації. Навесні 1921 р. його очолив росіянин Шестоцьоров [14, с.367–368, 370]. Згодом йому доручили очолити повітовий виконком. Крім нього, туди обрали заступником голови Новікова і секретарем Колодрубського, а членами – Волянського, Сазанського, Горчинського та ін. (четверо останніх – українці) [21].

Нова влада оголосила війну контрреволюційним елементам, до яких віднесла людей різних національностей, соціального стану, неоднакової громадської активності. У першу чергу тих, хто служив в українській владі та війську УНР. У зв'язку з цим були заарештовані: національно свідомий українець, лікар, багаторічний голова Подільської «Просвіти» К.Солуха (невдовзі його випустили з буцегарні), віцедиректор департаменту посередніх податків Міністерства фінансів УНР Єфремів, низка інших, менш відомих діячів українського відродження [3, с.198]. Чимало заарештованих українців відправили до Вінниці, а звідти в Росію. Як свідчив один із агентів, «від комуністичного терору найбільше

страждає єврейське населення» Кам'янця-Подільського, яке звинувачували в спекуляції. Так, було розстріляно власників складу сільгоспмашин Вайнбаума і великої галантерейної крамниці «Баба», торгівця папером Зусмана та багатьох інших. Невеличкі опозиційні політичні сили – українські есери і єврейські соціалісти – відкрито про себе не заявляли, перебуваючи на нелегальному становищі [14, с.366-367].

Рятуючи своє життя, чимало кам'янчан шукали можливості покинути УСРР, скориставшись близькістю державного кордону. На правий берег Збруча, підконтрольний полякам, як свідчив агент, з міста «по кілька чоловік інтелігенції різних націй і полу втікає щодня. За час мого чотирьохденного перебування до Скали перейшло з Кам'янця 13 чоловік, з них сім жінок з одною дитиною [як правило, вони намагалися зустрітися з своїми чоловіками. – О.З.]. ...Втікають не тільки на Скалу, а й через інші прикордонні села (Сокиринці, Підпилип'є, Мартинівка і інші). Польська влада видає їм легітимізації на право прожиття в Скалі, а ті, хто хоче їхати далі, одержують цілком вільно перепустки в найближчій дефензиві» [15, с.375], [17, с.380]. Цікаво, що, осівши за Збручем, біженці намагалися листуватися зі своїми родичами, не покидаючи надії повернутися додому. До Кам'янця-Подільського зі Скали приватні кур'єри за 5 тис. крб. і більше доставляли від них родичам листи, гроші і навіть різні речі [17, с.381].

Зазнавала змін освітня система. Школа перебудувалася відповідно до нових законів, хоча навчання спочатку відбувалося українською мовою (агент пояснював цей факт намаганням нової влади вибити ґрунт з-під ніг «шовіністів», «і тільки для того» [8, с.257]). Відділ освіти ревкому очолив росіянин Шестаков. На посаду інспектора народних шкіл призначили авторитетного українця Переїму (її він займав і за часів УНР). Учителів, яким виплачують зарплату в розмірі 3000-3500 радянських знаків (рублів), і позапартійних вважають «петлюрівцями». У школах використовували україномовні підручники, видані за УНР. Своїх навчальної літератури більшовики ще не встигли надрукувати [3, с.199], [8, с.257].

У грудні 1920 р. відбувся повітовий учительський з'їзд, на якому були присутні і вчителі Кам'янця-Подільського. Тут несподівано прозвучали протести проти дій ревкому. У місті працювали кілька дитсадків. З університету забрали частину бібліотечного фонду і врожай городніх культур. Професурі (її підсилили кількома одеситами через еміграцію більше десяти науково-педагогічних працівників) почали видавати продовольчі пайки. Їх обіцяли і студентам, утім навесні 1921 р. ці продпайки влада спрямувала голодуючим Москви. При університеті, який вирішили не переміщувати в глиб УСРР, відкрили підготовчі курси для вступників. Церкву поки що не чіпають. Більше того, вона продовжувала українізуватися. Єпископ Пимен, який протиставився цій політиці за української влади, кудись зник [3, с.199], [18, с.383].

Агенти доповідали, що ставлення населення міста (євреї, українці та ін.) до більшовицької влади «крайне вороже», люди масово очікують повернення українського війська на чолі з С. Петлюрою [3, с.120]. Вони бояться відверто висловлюватися, демонструвати свої політичні погляди, оскільки влада започаткувала практику доносів на неблагонадійних громадян [14, с.367]. За іншим джерелом, датованим 28 січня 1921 р., кам'янчан сильно непокоїло погіршення їхнього становища у зв'язку із запровадження у обіг дешевого радянського рубля (3-4 руб. обмінювали на одну українську гривню), товарний голод (сала і гасу не було зовсім) і страшенний стрибок цін на товари першої необхідності. Повідомляли, що за 1 фунт чорного хліба викладали 1200 нових рублів, цукру – 5 тис. руб., масла – 4-5 тис. руб. Пуд солі коштував 160 тис. руб. [4, с.207]. Попри вилучені у селянства великі зернові ресурси, у місті хліба було обмаль. Люди голодували, через це іноді божеволіли і накладали на себе руки [14, с.370]. Надалі товарної маси не більшало, а ціни на продукти першої необхідності продовжували «кусатися». За агентурним повідомленням, що надійшло у березні 1921 р., ціна одного фунта хліба досягла 500 руб., коробки сірників – 750 руб. Навіть люди вище середніх статків харчувалися в основному картоплею і мамалигою [17, с.382], [18, с.383].

За агентурними повідомленнями, після початкових кроків із запровадження влітку 1921 р. засад нової економічної політики більшовиків, з'явилися паростки вільної торгівлі (переважали бартерні операції). Радянські грошові знаки не користувалися популярністю (1 «керенка» обмінювалася на 20 радзнаків (р.з.), 100 царських крб. – на 25 тис. р.з., 1 грн. – на 3 «керенки» або 60 р.з.). Після виконання селянами продподатку і часткової продрозверстки за 1920 р. (так розпорядилася центральна влада) на міському базарі з'явилося збіжжя, борошно, сало, масло, яйця, м'ясо, цукор. Продавали й живу худобу, сіль, гас, а також кустарні вироби (наприклад, чоботи) [8, с.258].

Кам'янчанам було складно пересуватися до віддалених населених пунктів. Так, потяги прибували один-два рази на тиждень. Згодом вони відправлялися щодня, утім здійснювали лише військові перевезення, пошта працювала з перебоями [18, с.383]. Із-за непорядків на залізничній станції заарештували її начальника Комісаренка, низку службовців, у т.ч. і через підозру у прихильності до української справи [20, с.389].

Джерела свідчать, що у своїй інформаційній політиці більшовики перекручували факти про стан українського визвольного руху (наприклад, стверджували, що С. Петлюра зрікся посади і відійшов від керівництва державним центром), намагалися переконати населення у неможливості відновлен-

ня УНР [4]. Попри це, їм вірили мало, про що засвідчили результати мобілізації до Червоної армії, яку оголосили у Кам'янецькому повіті не пізніше лютого 1921 р. За повідомленням агента від 6 березня 1921 р., «весь призований елемент утік і зараз в районі Гусятина і нижче переховується понад 5000 хлопців». За неявку на мобілізаційний пункт було заарештовано 6 хлопців з Підзамча, утім вони, розібравши у буцегарні пічку, використали цеглу для розправи над охоронцями і втекли [6], [7].

До Кам'янця-Подільського прибували інкогніто з-за Збруча чимало представників еміграції, які діяли автономно. Збираючи необхідні відомості, вони разом з тим поширювали через надійних людей інформацію про майбутній похід українського війська в УСРР з метою повалення більшовицької влади. Жителі міста отримували багато вістей, у т.ч. і неправдоподібних, через неофіційні інформаційні канали, тобто з поширених чуток. Саме звідси вони дізнавалися, наприклад, про повстанські загони отамана Палія і Широкого, які пройшли через десятки населених пунктів повіту, перемігши у бойових зіткненнях з червоноармійськими загонами наприкінці жовтня 1921 р., робили рейди в інші повіти. Агентурне джерело повідомляє, що загін Палія при підтримці селян добрався навіть до Кам'янця-Подільського, де «вирізав більшовиків» [9, с.261]. Цей факт потребує перевірки, оскільки про нього розповідали селяни, а не міські очевидці. Утім однозначно відомо, що небезпека для радянської влади реально існувала.

Агентура доповідала, що взимку до міста почали стягувати нові військові контингенти, зокрема артилерійські частини. А навесні 1921 р., після придушення повстання матросів і солдатів у Крошадті, тут розташувалися частини 41 дивізії Червоної армії, щоб в разі потреби протидіяти можливим місцевим антирадянським виступам, а також ймовірному наступу петлюрівських військ (цього чекали багато українців і поширювали відповідні чулки) [11], [12], [13]. Місцева червоноармійська залога не була надійною. Через поширені тут різного роду антирадянські настрої, окремі частини довелося перевести до Нової Ушиці [15, с.373]. До агентурного звіту потрапив неперевірений факт про те, що 8 березня 1921 р. у Кам'янці-Подільському засуджені до розстрілу червоноармійці вчинили бунт. Зокрема, напали на комісара Сиротюка, при допомозі цегли із розібраної пічки атакували чекістів, при цьому четверо арештантів утекли, а решта загинули або були поранені, бо проти них застосували кулемети. Після цього до міста прибуло військове підкріплення з Вінниці, яке вчинило низку арештів серед своїх. Кордон з поляками закрили, збільшили кількість його охоронців, побоюючись «вибуху революційного повстання в Кам'янці» [18, с.384]. В'їзд і виїзд з міста приватних осіб заборонили [19].

Для протидії «ворожій інформації» влада видавала свою періодичну пресу (україномовні «Голос праці», «Вісті», «Червона правда»), яка з поліграфічного погляду мала чимало технічних вад (за агентурним джерелом, газетні тексти «не завжди можна прочитати»). У газетах не раз публічно звинувачували у контрреволюції певних осіб [14, с.366]. Після прийняття нової економічної політики, преса вміщувала матеріали, які роз'яснювали значення продподатку, засуджували петлюрівців за кордоном, які збиралися наступати на територію УСРР і таким чином зруйнувати мирне життя її громадян [21, с.391].

Наприкінці серпня 1921 р. в місті провели великий політичний мітинг прихильників радянської влади (тут переважала шкільна молодь), на якому побували керівники УСРР – голова Раднаркому Х. Раковський, наркоми Д. Мануїльський, М. Фрунзе, член реввійськради Київського військового округу В. Затонський, які прибули для участі у військових навчаннях біля кордону з Румунією. Промовці засудили політику Антанти, особливо її підтримку антирадянських організацій, що діяли на території європейських країн. Заявили про неминучість революції у Польщі через погіршення становища трудящих мас. Щодо своїх громадян, то умови їх життя, на думку цієї «еліти», були незрівнянно кращими, ніж у сусідній капіталістичній державі, яка наближалася до свого кінця [21, с.391].

Органи УНР намагалися отримати якомога більше інформації про настрої громадян УСРР у прикордонній зоні і, у свою чергу, подавати якомога більше вістей про їх діяльність за Збручем, щоб у людей не згасала віра у необхідність продовження національно-визвольної боротьби, яка обов'язково увінчається успіхом. І.Корженевський, один із тих, хто перейшовши польсько-радянський кордон і побував у Кам'янці-Подільському із певним завданням, повернувшись до галицького Гусятина, запропонував створити у адміністративному центрі Подільської губернії підпільне інформбюро, завданням якого мало стати поширення конфіденційними каналами УНР-івської інформації до різних населених пунктів, зокрема Нової Ушиці, Вінниці та інших міст, забезпечити його невеликим штатом із 3-х осіб і необхідними коштами [14, с.363]. Тоді ж стало відомо про репресії проти кам'янецьких друкарів, які видавали свій орган «Друкар» [14, с.365]. Повчально для інших заарештували навіть міліціонерів, які не вгледіли, хто розклеїв уночі в місті (і навіть на будинку ЧК) текст Універсалу Ради Республіки, створеної у Тарнові (Польща) 3 лютого 1921 р., і були звинувачені у співчутті петлюрівцям [16, с.377].

Агенти отримували інформацію й з інших питань. Так, станом на осінь 1921 р. вони встановили склад виконкому Кам'янець-Подільської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, що оновлювався двічі на рік. Головував у ньому Буценко, секретарем працював Махлак, членами були Григор'єв, Окраїнчук, Єфімов, Середа, Соколовський, Лискун, Гриб, Модний та ін. Військовий комісаром обрали росіянина Соболева. У відділі ВУЧК значилися одні заїжджі працівники. Підрозділи

регулярної армії замінили частинами кордонної охорони, які були погано забезпечені харчами і одягом. Школи поділили на українські і російські. Торгівля відбувалася лише на базарі. Ціни були малодоступними: 1 фунт хліба коштував 700 руб, м'яса – 1 тис. руб., сала – 2 тис. руб., цукру – 12 тис. руб., куряче яйце – 100 руб. [21, с.392].

Проти незадоволення влада застосувала свій репресивний апарат. А щоб він працював більш ретельно і нещадно, робили чистки серед чекістів-мародерів, особливо у зв'язку з приїздом на Поділля наркома військових справ і голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, який займався інспекцією Червоної армії та цікавився політичними настроями населення у прикордонному регіоні. За агентурним джерелом, у Кам'янці-Подільському тоді розстріляли 32 чекістів, які не надійно служили революційним ідеалам [22, с.494]. (Наведені дані потребують перевірки).

Але і після цього влада не почувалася безпечно. Велика паніка охопила її після того, коли стало відомо, що в ніч на 26 жовтня 1921 р. коло Гусятина на територію Кам'янецького повіту і далі вирушила група українських повстанців. Ця подія посіяла великий страх у десятків представників існуючого режиму, які боялися відплати за антиукраїнські вчинки. Джерело повідомляло так: «Вночі перед 27 жовтня повсталася страшна паніка в м[істі] Кам'янці, комуністи удирали на всі боки. В протязі кількох годин утікали безперестанно більшовицькі установи. ... Повстав страшний переполюх між більшовиками, який не дається до описання. Кам'янецький район залишений на руки місцевих сил, головні колони [повстанської групи. – О.З.] обійшли цю місцевість боком» [23]. Відступаючи з Кам'янця-Подільського, більшовики підпалили склади із зерном, бо не мали технічної змоги вивезти збіжжя (на підступах до міста повстанці демонтували частину залізничної колії, а на шосейних і ґрунтових дорогах були виставлені патрульні загони селянської самооборони) [24, с.504]. Не випадково, майже у всіх донесеннях зазначеного періоду стверджується про ненависть міських і сільських жителів до існуючого антинародного режиму.

Багато кам'янчан бажали успіху українському війську у Другому Зимовому поході. Утім ситуація склалася на гірше. Після його поразки радянський режим, який був дестабілізований упродовж кількох днів, повернувся до міста, став поводитися більш зухвало і репресивно. «Переможці» встановили жорсткий адміністративний контроль за всім, що тут відбувалося, провели низку обшуків, арештів громадян, намагалися довести свою зверхність перед міською громадою, не допускаючи демонстрації опозиційних настроїв. Пересування вулицями серйозно ускладнилося через перевірку документів, комендантську годину і різні додаткові обмеження [25], [26]. Надії на повернення УНР у людей майже згасли. Гірких розчарувань було дуже багато, особливо в українській інтелігенції і патріотично настроєній молоді.

Отже, агентурні дані, отримані Міністерством внутрішніх справ УНР з листопада 1920 по листопад 1921 рр., дають значне уявлення про багатогранне життя невеликого прикордонного Кам'янця-Подільського після переходу його під радянський контроль. Попри певну суб'єктивність, у цих джерелах вміщено багато цікавої і правдивої інформації, яка може зацікавити дослідників, краєзнавців, учителів історії, студентську і учнівську молодь, що проявляють інтерес до історії Кам'янця-Подільського, України загалом і докладають зусиль до більш глибокого вивчення її різних періодів, особливо завершального етапу Української революції. 1917–1921 рр. Зафіксований у персональних донесеннях і зведених звітах різноманітний, майже повністю почерпнутий з усних джерел, матеріал передає глибину і характер тодішніх складних і небезпечних для існування людей подій, містить низку здебільшого переконливих свідчень про різні форми насадження комуністичної ідеології, практику місцевих радянських структур щодо творення нового суспільного порядку, системи освіти, торгівлі, а також задоволення повсякденних потреб міської громади, дає змогу більш рельєфно уявити і краще зрозуміти долю простої, політично незаангажованої людини в умовах ломки створеної за УНР політичної і економічної систем і заміну їх на нові, здебільшого неефективні з погляду розвитку традиційного суспільства, про що засвідчив відхід від комуністичного розподілу і повернення до обмежених капіталістичних відносин у 1921 р.

Для більш повного і системного з'ясування подій, пов'язаних зі становленням у Кам'янці-Подільському радянської лади та її політики, необхідно залучати нові групи архівних і опублікованих джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / Упоряд. Валентин Кавунник. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2018. 612 с
2. Агентурні відомості від 4 січня 1921 // Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів... С. 182-186.
3. Агентурні відомості від 18 січня 1921 // Там само. С.198-200.
4. Агентурні відомості від 28 січня 1921 // Там само. С.206-208.
5. Агентурні відомості від січня 1921 (2) // Там само. С.211.
6. Агентурні відомості від 14 березня 1921 // Там само. С.223.

7. Агентурні відомості від 17 березня 1921 (1) // Там само. С.224.
8. Агентурні відомості від 15 липня 1921 // Там само. С.255-259.
9. Агентурні відомості від 5 листопада 1921 // Там само. С.260-262.
10. Агентурні відомості від 8 травня 1921 // Там само. С.308.
11. Агентурні відомості від 28 червня 1921 // Там само. С.313.
12. Агентурні відомості від 24 лютого 1921 // Там само. С.329.
13. Агентурні відомості від 5 березня 1921 // Там само. С.331.
14. Агентурні відомості від 15 квітня 1921 // Там само. С.363-371.
15. Агентурні відомості від 29 квітня 1921 // Там само. С.373-376.
16. Агентурні відомості від серпня 1921 // Там само. С.377-378.
17. Агентурні відомості від 8–10 березня 1921 // Там само. С.379-382.
18. Агентурні відомості від 13 березня 1921 // Там само. С.383-384.
19. Агентурні відомості від 16 березня 1921 // Там само. С.387.
20. Агентурні відомості від 26 травня 1921 // Там само. С.388-389.
21. Звіт від 21 березня 1921 // Там само. С.406.
22. Звіт від 6 жовтня 1921 // Там само. С. 493-495.
23. Звіт від 31 жовтня 1921 // Там само. С.501.
24. Звіт від 4 листопада 1921 (2) // Там само. С.503-504.
25. Звіт від 10 листопада 1921 // Там само. С.509.
26. Звіт від 14 листопада 1921 (2) // Там само. С.514.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У 20-ті рр. ХХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

А. О. Михайлик

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ: РОКИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті йдеться про перші роки функціонування Кам'янець-Подільського сільськогосподарсько-го інституту, утвореного 1919 р. Значна увага приділяється економічним проблемам, які повстали перед колективом навчального закладу та шляхам їх вирішення. На прикладів одного з найбільш давніх освітніх установ краю визначається значення суспільно-політичних факторів для розвитку національної аграрної освіти.

Ключові слова: Поділля, сільське господарство, аграрна освіта, інститут, факультет, українська наука.

Сучасний Подільський державний аграрно-технічний університет має надзвичайно цікаве минуле. Його витоки пов'язані з історією Кам'янець-Подільського державного українського університету, першого національного вищого навчального закладу, створеного 1.07.1918 р. власними силами незалежної Української Держави. Він закладався за новим зразком: вища технічна школа, яка спиралася на новітні досягнення фізико-математичних наук, об'єднувалася з філософсько-історичними галузями знань, які формували національний світогляд.

Вагомий внесок у вивчення історії Кам'янець-Подільського сільськогосподарського факультету належить М.М. Басру, С.В. Бачинському, М.І. Алещенку, О.М. Завальнюку, Л.В. Баженову, А.О. Копилову, В.А. Нестеренку та ін. [3].

Ідея заснування в Кам'янці на Поділлі університету виникла восени 1917 р. і належала трьом видатним діячам краю: О.М. Пашенко (голова Кам'янецької повітової земської управи), О.П. Шульмінському (голова Кам'янецької міської управи) та К. Г. Солусі (голова Подільської губернської організації «Просвіта»). Першим ректором вишу став видатний державний, церковний і науковий діяч Іван Огієнко (1881–1972).

Одним з найбільших факультетів був сільськогосподарський. Необхідність його відкриття не викликала сумніву, адже сільське господарство на території Поділля було розвинуте чи не найкраще серед усіх українських регіонів. Тут завжди існував надлишок зернового хліба, особливо пшениці, який йшов на продаж, було розвинуте птахівництво і тваринництво. В складі Російської імперії Подільська губернія певною мірою посідала перше місце з виробництва і продажу яєць на зовнішні ринки. Отже, необхідність підготовки кваліфікованих фахівців для аграрної галузі економіки краю, без чого неможливе успішне її функціонування в ринкових умовах того часу, не викликала сумнівів.

Робота над створенням факультету розпочалася влітку 1919 р., саме тоді, коли Кам'янець-подільський виконував функції столиці УНР (з червня по листопад 1919 р.). 16 липня 1919 р. відбулося перше засідання ради факультету під головуванням Івана Огієнка. 6 серпня 1919 р. деканом та головою Ради факультету одноголосно обрали приват-доцента Сергія Васильовича Бачинського, відомого діяча українського національного руху [1, с.173].

З липня 1920 р., після відмови С.В. Бачинського, деканом сільськогосподарського факультету став Микола Тимофійович Геращенко.

Серед фундаторів факультету Б.О. Крижанівський, Є.П. Архипенко, Н.Т. Гаморак, О.М. Полонський, П.М. Бучинський, В.О. Геринович, Ю.Й. Сіцінський.

Під факультет було відведено постраждале від пожежі приміщення колишньої єпархіальної жіночої школи по вулиці Легерній (зараз вулиця Гагаріна).

Навчальний план новоствореного факультету наслідував навчальні плани Петровської Сільсько-господарської Академії (м. Москва). Навчання проводилося в другій половині дня, оскільки більшість студентів були службовцями різних установ і поєднували навчання з роботою.

Серед тих викладачів Кам'янецького університету, хто залишився в радянській Україні й не емігрував за кодон у 1920 р. були декан сільськогосподарського факультету, професор М.Т. Геращенко, доценти І.А. Олійник, О.М. Полонський, В.П. Храневич, О.С. Мельник, Є.Н. Сердюк, лектори і асистенти Ю.П. Підкуй-Муха, М.Й. Пахарь [2, с.2].

Умови життя та побуту більшості жителів України в період воєнних і революційних потрясінь починаючи з середини другого десятиліття ХХ ст. були надзвичайно важкими. В ті часи головним для пересічної людини було питання елементарного виживання, стояло питання наявності хоча б тих

продуктів та запасів, необхідних для підтримання життя. Постійні воєнні дії, невпевненість у завтрашньому дні, гостра економічна та соціальна криза періоду громадянської війни та іноземної інтервенції породжували в жителів України розгубленість та страх, сприяли пробудженню агресивності та заміну раціонального мислення на інстинкти та ірраціональні прояви психіки.

У серпні 1921 р. Голова Раднаркому України Християн Раковський звернувся з телеграмою (за номером 1962) до всіх радянських установ щодо забезпечення невідкладних заходів, направлених, з одного боку до тимчасового скорочення грошових видатків, а з іншого – до максимального збільшення надходжень до казни республіки. Пояснювалася така необхідність переходом до нових форм господарсько-економічної діяльності в країні, що породжувала і в центрі і на місцях недостатнє забезпечення державних установ грошовими знаками.

На основі цієї телеграми 5 серпня 1921 р. фінансовий відділ Кам'янець-Подільського повітового виконкому звернувся до Завідувача Кам'янецького вищого сільськогосподарського інституту (О.М. Полонського – А.М.) з пропозицією припинити всіляке фінансування новобудов та нових споруд інституту, значних ремонтів тощо. Дрібний ремонт допускався лише у екстрених випадках. Було запропоновано припинити різного роду закупівлі предметів та здійснення робіт за вільними цінами, скоротити до мінімуму командировки та витрати на них, переглянути існуючий в інституті порядок безкоштовного забезпечення продуктами тощо [4, арк.13].

Окремою постановою Ради народних комісарів про вищі технічні учбові заклади (виш у Кам'янці-Подільському підпадав під її дію) від четвертого червня 1920 р. визначалося, що їх студенти і викладачі прирівнювалися у відношенні забезпеченням продовольством до військових учбових закладів. Причому самі норми встановлювалися Комітетом з робітничого забезпечення при Народному Комітеті Продовольства УССР (правопис тут і далі оригінальний – А.М.). Цікаво, що за прогули занять студенти, окрім інших мір, позбавлялися продуктового пайка! [4, арк.19].

У той період бажаючих посіяти на полі, чи посадити овочі на городі було не більше, ніж бажаючих скористатися результатами їхньої праці і тихцем зібрати врожай. Однак, радянська влада відповідалість за зростання цін на продукти харчування поклала на спекулянтів, які, нібито, всіляко наживалися на економічних негараздах радянської України. Так, Кам'янецький Повітовий Земельний відділ при Ревкомі видав навіть спеціальних охоронний лист зразковому полю і городу агрономічного факультету Кам'янецького Державного Українського Університету «...для безсуперечного користування цим городом і полем». У документі наголошувалося, що ця земля «...не є для якої небусть спекулятивної цілі, а є зразковою рпи Агрономічному факультеті» [4, арк.58].

Згодом такий охоронний лист отримав вже сам Кам'янецький Державний Університет. (Показово, що слово «український» пропало з назви вишу). Рішенням Ревкому УССР від 23 серпня 1920 р. навчальний заклад звільнявся від усіляких реквізицій наукового приладдя, апаратів, реактивів, препаратів, інструментів та речей, які знаходилися в наукових кабінетах, лабораторіях, бібліотеках, майстернях та інших помешканнях університету.

На підставі цього листа представникам як військової, так і цивільної влади заборонялися будь-які вилучення, реквізиції та, навіть, тимчасові запозичення будь-яких речей без спеціальної згоди комісара університету «...не дивлячись на те, мають вони загальний чи нарочитий мандат» [4, арк.59].

Другого січня 1921 р. відбулося негайне засідання Науково-Шкільної ради вишу. На ньому слухали звіт делегата Університету Васильківського, який щойно повернувся із столичного Харкова і де, фактично, вирішувалася доля навчального закладу. Згідно звіту, Наркомос мав виявити своє відношення до Університету після його ревізії. Тоді ж університету буде запропоновано реорганізуватися в одну з форм, вироблених Наркомосом.

Як зазначив Васильківський, делегації Університету дали зрозуміти, що на велику матеріальну підтримку годі сподіватися й заклад сам мусить себе забезпечити власним радянським господарством.

У Харкові делегацією було придбано книги і сільськогосподарські знаряддя. Університет натовмість забезпечувався землею і лісом.

Засідання постановило: обрати комісію в складі товаришів Васильківського, Сердюка, Сташевського, Семенова і Голів Рад усіх факультетів для представлення черговому засіданню Науково-Шкільної Ради проекту реорганізації Університету [5, арк.7].

На початку 1921 р. сільськогосподарський факультет почав співпрацювати напряму з своїм провідним центром – відділом сільськогосподарської освіти Головпрофосвіти УСРР. За ухвалою Головпрофосвіти від 26 лютого 1921 р., факультет мав з початком 1921 – 1922 навчального року перетворитися в окремий Сільсько-Господарський Інститут, а бувший Університет в Інститут Народної Освіти з факультетами Соцвиху і Профосу. Як писав Микола Баєр: «Кам'янецький С.-Г. Інститут повстав як радянський Вуз на межі двох світів, двох культур – буржуазної і радянської» [2, с.10].

З перших днів існування інституту почали свою роботу дослідні установи в його складі. Дослідні ферму і поле було закладено 1921 р., метеорологічну станцію – 1923 р., контрольно-насіньову станцію і плодовий розсадник – 1924 р. Працювали зоологічний і мінералогічний музеї.

Ще більш показовим є звернення керівництва сільськогосподарського інституту до Закупочної Комісії при міському Ісполкомі. Виходячи з документу, в приміщеннях вишу по вулицях Високій,

Лагерній і Площі 27 лютого підлога кілька неділь зовсім не милася за відсутністю ганчірок. Аби вирішити це питання, інститут неодноразово звертався за старими, негодними для вжитку мішками на ганчірки в Управдком, Совнархоз, ЕСТ і Посівком, однак зазначені установи відмовили в їх видачі.

Позаяк без ганчірок Інститут далі не може більше обходитись, йдеться в листі далі, його керівництво просить в найскоріші часи закупити 50 мішків на ганчірки. Підпис – екзекутора А. Кочубея. Датується документ 22 листопада 1921 р. [6, арк.18].

Видно, питання чистоти в корпусах освітнього закладу в 1921 р. стояло досить гостро. Як свідчить інший цікавий тогочасний документ за підписом того ж таки екзекутора А. Кочубея, Сільсько-Господарський Інститут просив дозволу в Рабсельінспекції на купівлю за ринковими цінами волосяних щіток для підлоги. У вільному продажі за одну запрошують 15000 крб. Інститут звертався з цього питання до Упродкому, але там щіток нема [6, арк.26].

Зауважимо, мова йде про перші роки радянської влади, коли на території колишньої Російської імперії панувала жахлива інфляція, гроші вимірювалися на вагу, кілограмами. Вартість коробки сірників доходила до 20 тис. руб.

З метою забезпечення виконання навчального процесу та особистих потреб студентського і викладацького складу керівництво вишу звернулося до Кам'янецького Повітземвідділу з проханням виділити додатково ще 37 десятин землі із земель т. зв. «болгарських городів». З них 10 десятин мало піти на створення учбових полів, 10 десятин – під городи для овочівництва і решта землі – для особистих потреб 750 душ працівників інституту і студентів [6, арк.42]. Показово, що власного посівного матеріалу сільськогосподарський інститут не мав взагалі й мусив звертатися за ним до Упосівкому, про що свідчить відповідний лист від 28 вересня 1921 р. [6, арк.43].

Важливим для висвітлення історії перших років Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту є *«Загальний реєстр будинків на садибі бувшої духовної Семінарії в Кам'янці на Поділлі (квартал вулиць Шевченка, Петроградської, Пушкінської й Семінарський провулок), які, згідно протокольного засідання Малої Колегії Совнаркома від 5 липня 1921 р. № 7, передаються у власність Кам'янецького Сільсько-Господарського Інституту»*.

Згідно реєстру вишу було передано 14 будівель:

1. Головний будинок (на розі вулиць Шевченка і Семінарської, зараз перший корпус ПДАТУ);
2. Адміністративний будинок по вул. Шевченка (корпус № 2 ПДАТУ);
3. Бурса (ріг Шевченка й Пушкінської);
4. Бувша Зразкова школа (по вул. Петроградській);
5. Бувший шпиталь (на садибі);
6. Служби (баня, льодовик та ін.);
7. Криниця й кінний провід (на території садиби);
8. Шопа-дровник (вул. Пушкінська);
9. Шопа-льоx (на садибі);
10. Шіпка-дровник;
11. Шіпка з відхідником;
12. Відхідник;
13. Криниця;
14. Курник.

Датується документ 20 жовтня 1921 р. [6, арк.47].

Отже, новоствореному інституту передавалися будівлі колишньої духовної семінарії. Зауважимо, стан багатьох з них був далеко не ідеальним. Так, при огляді садиби й будинків архітектором сільськогосподарського інституту Є. Папенгуттом з'ясувалося, що всі будинки потребують «...великого ремонту й вжиття негайних самих енергійних заходів щоб припинити руйнування будинків як стихійними силами, так і людьми, які в них перебувають. Те ж відноситься й до всіх устріїв на садибі і зелених насаджень» [5, арк.148].

Учбовому закладу також передалися земельні ділянки під ведення учбового господарства, розташовані у різних околицях Кам'янця Подільського, а саме:

- а) за містом, на «болгарських городах»;
- б) бувший «архієрейський сад» й ділянка неподалік від нього;
- в) садиба бувшого свічного заводу, де розміщувалася свиноферма з маточним поголів'ям йоркширської і беркширської порід і корівник, де утримувалися метиси симентальської породи (всього біля 100 га землі);
- г) ділянка на Руських фільварках;
- д) у с. Мукша, на берегах Дністра, на кордоні з «боярською Румунією» невелика площа землі.

Окрім того, у власність вишу відійшов вальцовий млин у с. Пудлівцях [7, с.25].

Садиби Інституту посідали площу біля 35 га, йому належало 25 житлових і господарських будівель загальною вартістю біля 1 млн. крб. у червінцях.

Практично всі будівлі потребували ремонту, однак до 1924 р. ніяких асигнувань на такі потреби не надходило. 1924 р. держава спромоглася виділити на ремонт приміщень інституту 1500 крб., 1925 р. – 7500, 1926 р. – 11000 і 1927 р. – 10000 крб. у червінцях (за потреби біля 200 тис. крб.) [2, с.9].

Поступово приміщення облаштувалися під потреби навчального закладу. У будівлі бурси (корпус № 3 ПДАТУ на розі вулиць Пушкінської і Шевченка) розмістився гуртожиток. У підвалах будинку обладнали тимчасову кухню: вмурували два великих котли, з яких один використовувався для приготування перших страв, а другий для кип'ятіння води. Кожному студенту – робфаківцю видавався посуд: глиняна миска, кружка і дерев'яна ложка.

Як пише в своїх спогадах про ті роки студент інституту, робфаківець П.К. Мізін, кухня через коридор з'єднувалася з їдальнею, де в два ряди стояло чотири довгих столи, біля яких такі ж довгі лави. Практично усі продукти потрапляли сюди з запасів учбового господарства, державних чи будь-яких інших запасів продовольства не існувало. На ринку купувалися сіль, цукор та рослинна олія. Хліб випікався самостійно і був поганої якості. Робфаківці називали його «мамалаєм».

На 100 чоловік щодня виділялося 80 кг «мамалая», 50 кг муки житньої і кукурудзяної, три літри олії, сала три кг і деяку кількість таблеток сахарину. Під час прийому їжі студенти по черзі підходили до котлів, отримували в миску черпак супу-клейстеру, а в кружку – окропу й прямували до їдальні. Багато з них, пише Мізін, з'їдали страву не доходячи до столу, дорогою.

Умови життя і навчання українських студентів і викладачів почали покращуватися з 1923 р. Економічна ситуація в країні після воєнних і революційних потрясінь 1914–1921 рр. стабілізувалася. Далися ознаки позитивні наслідки непу. Після ряду жажливих соціальних та економічних експериментів періоду «воєнного комунізму» більшовицька влада дозволила існування окремих елементів ринкової економіки в господарстві. Пожвавилася торгівля, було проведено грошову реформу, вдалося загальмувати інфляцію.

Того року до штату Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту було прийнято повара та робітницю для миття посуду. До інститутської їдальні почали регулярно надходити картопля, овочі, гречана крупа, рослинна олія та, іноді, навіть сало. Шкідливі для здоров'я сахарин і «мамалай» замінили цукор та якісний житній хліб. Запрацювала міська лазня.

У першому кварталі 1923 р. усіх студентів – робфаківців державним коштом було забезпечено одягом. Кожен з них отримав зимове пальто, брюки і гімнастерку з тонкої тканини темно-синього і коричневого кольорів, хромові черевики й натільну білизну. Студентську молодь, пише Мізін, було не впізнати: змінилася навіть осанка та поведінка молодих людей. Інститут почав виконувати свою основну функцію – готувати фахівців-аграріїв для потреб країни та підвищувати загальний освітній та культурний рівень жителів Поділля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алещенко М.І. Подільська державна аграрно-технічна академія: сторінки історії / М.І. Алещенко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т.1(3). – С. 173 – 187.
2. Баєр М.М. Підсумки будівництва Кам'янець-Подільського Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку / М.М. Баєр. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. – 22 с.
3. Баєр М.М. Підсумки будівництва Кам'янець-Подільського Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку / М.М. Баєр. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. – 22 с.; Бачинський С. Розвій агрономічних наук / С. Бачинський // Наш шлях. – 1919. – 18,21,25 грудня; Алещенко М.І. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський факультет / М.І. Алещенко, В.В. Бабанін, М.І. Бендера. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1994. – 226 с.; Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 496 с.; Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.) / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.; Копилов А.О. Кам'янець-Подільський український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.) / А.О. Копилов. О.М. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С.41 – 50; Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресій сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі / В.А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 104 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ДАХМО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 14.
6. ДАХМО. – Ф. Р.195. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. Мизин П.К. Воспоминания о 1922–1927 годах жизни и учебы в Каменец-Подольском сельхозинституте [Рукопис]. Зберігається в музеї історії ПДАТУ. Реєстр. № 1442, 1 декабря 1969 г.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ХАРЧУВАННЯМ У 1920-ті рр.

У статті на основі аналізу архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики показано стан забезпечення харчуванням студентів кам'янець-Подільського ІНО у 1920-ті рр. Автор зазначає, що упродовж першого післявоєнного десятиліття досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Частина дослідження присвячено наслідкам голодомору 1921-1923 рр., харчуванню студентів у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах). Показано роботу їдалень, якими з середини 20-х рр., опікувалися комітети поліпшення побуту студентів. З ліквідацією КППС певний час їдальні знаходилася на самообслуговуванні студентів. Не вистачало столових наборів, посадкових місць. Позитивно, на думку автора, зарекомендували себе створені при їдальнях буфети, де реалізовували хліб, молоко тощо.

Ключові слова: студент, їдальня, харчування, інститут, технікум, комітет.

Ключову роль в житті людини відіграє правильне харчування. Воно є запорукою довголіття, міцного здоров'я й гарного настрою. Тому питання здорового харчування є одним з найголовніших у реалізації соціальної політики держави. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентської молоді у 20-ті рр. Видатки з державного бюджету були мізерними, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни. Окремі факти про організацію харчування у вишах містяться у працях сучасних українських вчених О.О. Лаврут [30; 31], О.Л. Рябченко [38], В.В. Липинського [32], В.І. Прилуцького [34; 35]. Водночас, питання забезпечення харчуванням молоді окремо взятих закладів вищої освіти продовжує залушатися актуальним харчування. У нашій публікації комплексно покажемо стан забезпечення харчуванням студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, який функціонував у 1920-ті рр.

Чимало труднощів виникало із забезпеченням студентства харчуванням, особливо під час голоду 1921–1923 рр. 12 серпня 1921 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти УСРР розглянули заяви політкомісарів вишів про голодування студентів. Учасники зібрання ухвалили: спираючись на свій досвід практичної роботи, вжити заходів для ліквідації продовольчої кризи [43, арк. 11зв.]. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення продовольчими пайками, до складу яких входило найнеобхідніше – цукор, сіль, махорка, хліб, пшоно. Водночас у мізерній кількості видавали студентству м'ясо, картоплю, масло та олію [31, с. 76]. Загалом, енергетична цінність цих пайків складала 500–840 ккал (для здорового молодого організму необхідно було вживати 2–2,5 тис. ккал) [30, с. 70].

Варто пам'ятати, що студенти часто поєднували навчання з важкою фізичною роботою, що, у свою чергу, потребувало посилення раціону.

Студенти отримувала пайки, які надавали міжнародні організації. Так, у березні 1923 р. єврейська благодійна організація «Джойнт» («Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет») надала студентам Кам'янець-Подільського ІНО 20 посилок [21, арк. 5; 43, арк. 127].

Студентів мобілізували для проведення тижневиків допомоги голодуючому населенню східних районів України і Поволжя. Вони їздили у найближчі села за найнеобхіднішими продуктами. З цією метою організовувалися благодійні концерти, вистави, лекції, проводились мітинги [29, с. 48].

У ті важкі часи траплялися і трагічні випадки. Конкретним прикладом може служити доля студента ІНО З. Кицюка. 10 липня 1922 р. він писав до комісії соціального забезпечення вишу: «Уже шостий місяць я важко хворію і не здатний ні до якої праці. За весь час я жив стипендією та всякими дрібними допомагами. Таких засобів для прожиття тяжко хворого, коли треба і лікуватися, далеко не вистачає. Майже всі засоби для прожиття у мене йшли тільки на їжу і то часто доводилося голодувати, що неможливо для хворого. Тепер у мене особливо критичне становище. Я весь обносився, та й мара голоду заглядає в вічі. А допомогти нізвідки...». Тому він просив збільшити йому стипендію у два рази, або надати допомогу з інших джерел. 12 жовтня того ж року студент знову звертався з таким проханням до комісії: «Минула зима з її холодом та голодом зруйнувала моє здоров'я, і всю весну і значну частину літа пролежав з тяжкою грудною хворобою. Тепер здоров'я теж в незavidному стані. Треба лікуватися, поки зовсім не пізно, та немає самого необхідного в щоденнім життю людини: хліба та одягу». У черговій заяві від 20 жовтня 1922 р. студент з болем відзначав: «Допомоги мені нема нізвідки. З родини – брат у Червоній армії, батько старий і сам в нужді». Допомоги Кицюк так і не дочекався. Він помер в результаті недоїдання 25 грудня 1923 р. у рідному селі Івониці Летичівського району [2, с. 21].

Можна зрозуміти розпач студентів, які у ті трагічні роки мали дітей і не могли їм допомогти. Так, 27 лютого 1922 р. студент І. Шевченко звернувся до колегії студентського колективу з проханням надати йому двотижневу відпустку для поїздки на Миколаївщину, де в нього були діти, що були під

чужою опікою. Студент аргументував заяву, що на півдні лютував голод, тому потрібно було допомогти дітям [2, с. 20].

Частина студентів харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах («колективи»). Так, у вересні 1923 р. така їдальня обслуговувала незаможних студентів Кам'янець-Подільського ІНО. Щоденно для них виділяли 50-60 обідів, кожний з яких вартував 5 фунтів житнього борошна, що було у 2 рази менше ринкової ціни [11, арк. 96]. Тим, хто відпрацював у «колективи» не менше 12 год. на тиждень, сніданки і вечері надавалися безкоштовно [5, арк. 7].

З 1922 р. більша частина студентів харчувалася у їдальнях, якими опікувалися комітети поліпшення побуту студентів (КППС), що керували їхньою роботою через відповідні студентські комітети. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість [30, с. 71]. Голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо, характеризуючи тогочасні їдальні, писав: «Їдальні при вузах, хоча й з їхніми дефектами, все-таки досить допомагають у поліпшенні побуту пролетарського студентства... Вартість обіду – від 21 до 45 коп. Пересічно 30,5 коп.» [35, с. 91].

У 1926–1927 н.р. найкраще харчування у республіці студентів було налагоджено у Кам'янці-Подільському. Їдальні обслуговували 720 студентів або 94,3 % від загальної кількості (вартість обідів становила 23 коп.), у Херсоні – відповідно 240, 42,1 % і 33 коп., Вінниці – 290, 40,5 % і 21 коп., Одесі – 733, 36 % і 26 коп., Києві – 4954, 32,2 % і 44 коп., Житомирі – 331, 26 % і 26 коп., Харкові – 1335, 8,9 % і 35 коп., Чернігові – 40, 5,4 % і 22 коп. [30, с. 72]. У 1928–1929 н.р. їдальні охоплювали 30-40 % всього студентства [18, арк. 70].

Хоч Кам'янець-Подільський і був лідером, але й тут проблем вистачало. На початку квітня 1924 р. у зв'язку з відсутністю коштів, КППС довелося скоротити кількість пільгових обідів до 100: 40 – безкоштовних і 60, що оплачувалися за півціни, у т.ч. для студентів ІНО – відповідно 13 і 18 [22, арк. 26]. У той скрутний час на виручку товаришам прийшли стипендіати, які на загальних зборах ухвалили рішення відрахувати з кожної стипендії 2 крб у фонд їдальні [12, арк. 48; 15, арк. 51]. Завдяки такому гуманному кроку додатково мали змогу харчуватися 60 студентів, що не отримували стипендій [14, арк. 14зв.; 16, арк. 1зв., 5]. У серпні 1924 р. після приєднання їдалень вишів міста до їдальні КППС кількість безкоштовних обідів, які фінансувалися КППС і вишами міста, зросла до 145, 45 з яких видавалася студентам ІНО [18, арк. 8; 22, арк. 60; 23, арк. 1зв., 17]. Разом з тим, архівні документи свідчать, що навчальні заклади періодично затримували виплати, які вносилися на харчування. Так, восени 1924 р. ІНО мав надати 1260 крб, у той же час надійшов лише 21 крб [26, арк. 130зв.]. Часто через затримки виплат КППС кредитувало студентство обідами на термін 2-3 місяці [21, арк. 305]. З листопада 1924 р. студенти-стипендіати почали сплачувати за харчування. Водночас харчування студентів-нестипендіатів і надалі проводилося за рахунок КППС і навчальних закладів [20, арк. 127]. Вартість харчування становила 30 коп. на один день, калорійність – 1900 ккал [21, арк. 304, 311]. Загалом, на початку 1925 р. у їдальні КППС харчувався 301 студент, у т.ч. 133 – з ІНО (з них 74 – стипендіати і 59 – нестипендіати) [20, арк. 127]. Тоді харчуванням охопили 68% студентства [24, арк. 8; 26, арк. 45].

Частину видатків за харчування студентів-нестипендіатів навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. Із середовища студентів-нестипендіатів щоденно призначалися двоє чергових, які допомагали персоналу кухні [20, арк. 127зв.]. Студентство обслуговувало також і хлібопекарні, одну з яких було відкрито при ІНО на початку другого кварталу 1924 р. [25, арк. 175].

У забезпеченні студентів харчуванням було і чимало недоліків. У їдальнях якість їжі була невисокою, хоча ціни постійно зростали. Один із студентів писав, що у Кам'янці-Подільському на обід дають «чорний хліб... гіркий, брудний, гідкий» [41, с. 2].

Важке матеріальне становище призводило до того, що частина молоді змушена була кидати навчання. 25 листопада 1924 р. на засіданні малої президії ВУЦВК йшлося про важке становище студентів Харкова, Києва, Одеси і Катеринослава. Тому учасники зібрання пропонували НКО спільно з Наркоматом харчування розробити проект організації дешевих їдалень для студентів [42, арк. 5]. Подальші події показали, що реального покращення не відбулося. У 1928 р. голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо констатував, що нормальних умов для навчання студентства тоді ще не було [39, с. 39; 40, с. 758]. У 1926 р. в журналі «Комсомолец-агітатор» зазначалося: «Матеріальне положення студентства дуже погане, майже не покращується, не зважаючи на розвиток нашого господарства» [32, с. 8]. Це стосується і Кам'янець-Подільського ІНО, який через матеріальну незабезпеченість у 1926 р. залишили 20 комсомольців [8, арк. 7зв.], у 1927 р. – 16 [8, арк. 53].

Поряд з їдальнями КППС функціонували окремі їдальні при вишах, зокрема у Кам'янець-Подільському ІНО. Щоправда, вона була тісно пов'язана з КППС, який до літа 1924 р. опікувався нею. Вишівську їдальню відкрили у грудні 1923 р. і в ній харчувалося 150 студентів як ІНО, так і СГІ [4, арк. 175; 20, арк. 19зв.]. Тут безкоштовно харчувалися студенти-нестипендіати (витрати порівно брали на себе КППС й ІНО) [6, арк. 2; 16, арк. 1зв.], а також матеріально незабезпечені студенти-комуністи і комсомольці [8, арк. 28]. Їдальня функціонувала на основі самоокупності. За харчування молодь сплачувала на місяць 13 крб 50 коп. Якість їжі була не найкращою. Для покращення

харчування потрібно було збільшити вартість харчування до 14 крб 50 коп., що у свою чергу, негативно б відбилосся на матеріальному становищі студентства. Звідси постало питання про закриття їдальні [7, арк. 24, 31]. У липні 1924 р. КППС «з огляду на відірваність» їдальні ІНО від КППС, а також, зважаючи на недоцільність розпорощення коштів на дві їдальні [ІНО і КППС. – Авт.] визнав за доцільне об'єднати їх в одну загальноміську студентську їдальню [19, арк. 49; 13, арк. 3; 15, арк. 133]. Про це ж йшлося і на засіданні КППС 8 серпня того ж року [10, арк. 54]. На прохання ВБПС в ІНО деякий час мала функціонувати автономна харчівня, як філія їдальні КППС, оскільки остання через брак приміщення й інвентара тимчасово не могла обслуговувати все студентство. Персонал їдальні ІНО мав утримуватися тими, хто в ній харчувався. Щоправда, до їдальні інституту прикріпилося лише 17 студентів, водночас до їдальні БПС – 68 [20, арк. 10]. Незабаром вона припинила свою роботу. Навесні 1928 р. на клопотання студентів правління ІНО відновило роботу їдальню, але за браком коштів на придбання обладнання знову її закрили [17, арк. 63].

Варто констатувати, що після передачі їдальень від КППС до інших відомств їхнє становище, як правило, ускладнювалося. У 1927–1928 н.р. після ліквідації Кам'янці-Подільського КППС їдальня певний час знаходилася на самообслуговуванні студентів, які почергово чергували [19, арк. 54]. Про результативність їх роботи йшлося у звіті Кам'янці-Подільського ІНО. Зазначалося, що «є студенти, які по місяцям не їдять гарячої їжі» [17, арк. 63]. Крім того, це призводило до пропусків занять, не виконання завдань (у середньому за місяць студенти однієї групи пропускали 1080 академічних годин) [19, арк. 54].

У їдальнях досить часто не дотримувалися санітарно-гігієнічних умов. Зокрема, в їдальні ІНО «від маси пари нічого майже не видно, бруд та покидьки застилають підлогу. Столи нічим не накриті, брудні. Брудно в їдальних кімнатах, і на кухні, і на тарілках. Персонал їдальні у брудному спецодязі» [1].

Недостатньою була якість харчування. У газеті «Червоний кордон» від 29 березня 1930 р. зазначалося, що якість страв кам'янецьких студентів можна ілюструвати таким документом лікарського аналізу: «Порція складається з плівки, в якій є незначна кількість м'язевих волокон. Все знаходиться в стадії уварювання» [1].

У їдальнях не вистачало ложок, вилок, тарілок, ножів. Через це, а також недостатню організацію харчування, утворювалися черги. Наприклад, студентам доводилося стояти в чергах по 1,5-2 год. [1; 33, с. 66; 34, с. 91], що, звісно, негативно позначалося на навчальному процесі, а відтак і на успішності молоді.

Для забезпечення студентів хлібом, молоком, цукром, тютюном, салом і т.д. при їдальнях відкривалися буфети, які видавали молоді продукти на сніданок і вечерю [36, с. 80]. Кошти на їх утримання наприкінці місяця надавали профкоми вишів [19, арк. 13], які, у свою чергу, відраховували їх зі стипендій студентів. Один із таких буфетів діяв в ІНО. Його приміщення було дуже тісне, незважаючи на те, що він обслуговував 600 студентів ІНО та інших вишів. Працівник буфету не в змозі був справитися, через що утворювалися великі черги. Тому багато студентів не встигали поспізнати. Крім цього, ЦРК не достатньо постачав буфет продуктами, зокрема хлібом (його доводилося купляти на ринку за комерційними цінами). Теж саме було і з молоком. Його приносили пізно і студентам доводилося його пити або сирим, або напіввареним. Санітарний стан буфету був незадовільним: посуд мили у брудній воді, брудними були спецодяг і рушники [27].

Таким чином, упродовж першого післявоєнного десятиліття досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Молодь відчула катастрофічні наслідки голодомору 1921–1923 рр. Для поліпшення становища частина молоді отримували пайки від міжнародних організацій. Студенти харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах). Їх раціон був мізерний, що призводило до напівголодного існування студентства. З середини 20-х рр. їдальнями почали опікуватися комітети поліпшення побуту студентів. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість, що подобалося молоді. Тут безкоштовно столувалися студенти-нестипендіати, частину видатків на харчування яких навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. Стипендіати за харчування платили. У більшості їдальень КППС незадовільними були санітарно-гігієнічні умови, якість їжі, їхня пропускна здатність. З ліквідацією КППС певний час їдальні знаходилася на самообслуговуванні студентів, які не відвідували заняття. Виші передали студентські їдальні в оренду місцевим кооперативам і трестам, які не змогли поліпшити якість їжі, санітарно-гігієнічні умови, подолати антисанітарію. Не вистачало столових наборів, посадкових місць. Позитивно зарекомендували себе створені при їдальнях буфети, де реалізовували хліб, молоко тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1930. 29 березня. №34 (704). С. 3.
2. Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1993. 104 с.

3. Дарманський М.М., Телячий Ю.В., Шумлянська Л.Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. Хмельницький: Поділля, 2001. 132 с.
4. Державний архів (Держархів) Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 301. Оп. 1. Спр. 92.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 587.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 626.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 755.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 3.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 19.
23. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 21.
24. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 22.
25. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 34.
26. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 52.
27. Дерун, Грінберг, Фенкель Відшукати краще приміщення // Червоний кордон. 1930. 25 квітня. №45 (715). С. 4.
28. Колючка. Занедбані // Студент революції. Харків, 1930. №15. С. 45.
29. Крижанівський В.Ф. Виховання принципів комуністичної моралі в учнівській і студентській молоді Поділля (20-ті – початок 30-х рр.)//Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко, М.Г. Кукурудзяк]. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 47–48.
30. Лаврут О.О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В.М. Вашкевич (гол. ред.), Б.І. Андрусишин, І.Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 32. С. 68–75.
31. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 221 с.
32. Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. Донецк: редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати, 1991. 116 с.
33. Подобєд О.А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В.М. Вашкевич (гол. ред.), І.Н. Войцехівська, Б.М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 64 (9). С. 64–69.
34. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107.
35. Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.//Укр. іст. журн. Київ, 2008. №3. С. 86–101.
36. Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего//Студент революції. 1924. №6. С. 78–84.
37. Речмедін Л. 3000 студентів без їдальні // Студент революції. 1931. №5. С. 12.
38. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
39. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
40. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
41. Студент. В Кубучі // Червоний кордон. 1925. 30 липня. Ч. 130. С. 2.
42. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209.
43. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1017.
44. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 233.
45. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 976.

ВИДАВНИЧІ РОБОТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ З ФОНДІВ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

У статті акцент ставиться на аналізі рідкісних бібліографічних видань Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи з фондів зібрань НІАЗ «Кам'янець».

Ключові слова: Художньо-промислова школа, видавництво, літографія, Гагенмейстер, поштова листівка, народне мистецтво, бібліографічні роботи, мистецька спадщина, Поділля.

Важливе місце в історії культури Поділля початку ХХ ст. належить Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі. Її діяльність пов'язана з дослідженням і вивченням народного мистецтва та етнографії, популяризацією історико-архітектурної спадщини міста, краєзнавчою роботою. За час свого існування школа пройшла декілька етапів становлення. Започаткована В. Розвадовським у 1905 році як Рисувальні класи з керамічним відділенням, далі з 1909 року Художньо-реміснична навчальна майстерня, з 1921 року Художньо-промисловий технікум імені Г. Сковороди, а з 1923 року Художньо-промислова школа, яку очолив В. Гагенмейстер. Навчальний заклад випускав майстрів народних промислів, виготовляв зразки художньої кераміки з мотивами подільського орнаменту і фольклору, займався видавничою діяльністю. Школа залишила великий історико-мистецький спадок, який і на сьогодні заслуговує уваги науковців, краєзнавців, митців.

Визначний внесок у вивчення, популяризацію, збереження мистецької спадщини Володимира Гагенмейстера та Художньо-промислової школи зроблено його дочкою Ольгою Ерн (Гагенмейстер-Корецькою) та краєзнавцем, громадським діячем Андрієм Паравійчуком [5, с. 48-54]. Найбільш ґрунтовними, фундаментальними та основоположними працями стали монографії Л. Овчаренко та І. Гуцул, Н. Урсу. У своїй праці «Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)» Л. Овчаренко за архівними й літературними джерелами, польовими матеріалами проаналізувала передумови заснування, основні напрямки діяльності, учнівський склад, навчальні програми, етнопедагогічні засади функціонування й персоналії викладачів Кам'янець-Подільської художньо-промислової професійної школи імені Григорія Сковороди [8]. У монографії «Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість» І. Гуцул, Н. Урсу розглянули віхи життя, культурний, творчий і педагогічний доробок видатного подільського художника-педагога Володимира Гагенмейстера та його значення для культурно-мистецької, реставраційної та пам'яткоохоронної справи України [3]. Також до тематики вивчення діяльності Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи звертались численні науковці, мистецтвознавці, історики, краєзнавці (А. Шулик [13], А. Данилюк [4], Ю. Табенська [12], М. Конишева [6], Ю. Лашук [7], Л. Божко [2] та ін.).

Творчий спадок школи зберігається в музейних, архівних та приватних колекціях і становить науковий та мистецький інтерес для подальшого вивчення. В цій статті акцент ставиться на аналізі окремої друкованої продукції, яка становить бібліографічну рідкість та популяризує фондові зібрання НІАЗ «Кам'янець».

З 1920 по 1930 рр. Художньо-промислова школа мала три відділення: керамічне, текстильне (ткацько-килимарське) і графічне (художньо-літографське) з літографсько-цинкографічною майстернею. [10, с. 9] Значні здобутки школи забезпечувались завдяки потужному викладацькому складу, серед яких були художники-графіки В. Гагенмейстер, Б. Крюков, К. Кржемінський, В. Шаврін, літограф М. Корецький, викладач і завідувач ткацько-килимарським відділенням В. Корецька, викладач, завідувач керамічним відділенням О. Адамович, викладач літографії й цинкографії А. Вронський, завідувач друкарським відділом М. Матвіїв та інші (Додаток 1).

Одним із основних напрямків роботи школи була видавнича діяльність, відкриття якої при звичайній провінційній художньо-промисловій школі було справжнім здобутком свого часу. Ініціатором і організатором створення мистецького видавництва став завідувач школою художник-графік В. Гагенмейстер. У графічному відділі літографським способом друкували альбоми, брошури, поштові листівки. Текстові матеріали українською, російською, польською, латинською, французькою, німецькою мовами виготовляли на друкарському станку-«бостонці» [9, с. 85-86]. Літографський відділ Кам'янецької художньо-промислової профшколи мав свій видавничий знак – в овалі накатний валок і глечик, а по периметру овалу напис «Кам'янецька ХПШ» (новий, 1927 р.) (Додаток 2) [1, 1 арк.]. Не дивлячись на труднощі через брак матеріалів і недостатнє фінансування, видання добре оформлювалось в художньому і поліграфічному плані. Художні друковані роботи випускались в одно- і багатокольоровому оформленні невеликими тиражами – 50-150 примірників. Станом на 1989 рік було відомо 136 видань профшколи, 96 з них роботи В. Гагенмейстера [13, с. 170-173]. У друкованих виданнях Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи в якості ілюстрацій використовували замальовки педагогів та вихованців. Майже кожна художня робота підписана і це дало можливість встановити їхнє авторство [8, с. 263].

Видавництво публікувало роботи за такими напрямками: *гончарство, скло* («Гутне шкло Поділля» (1931), «Гончарство на Поділлі» (1927) тощо); *вишивки* («Вишивки низю на Поділлі» (1927), «Тульчинщина» (1927) тощо); *народне мистецтво, розписи, прикраси* («Стінні розписи на Поділлі» (1927), «Селянські настінні розписи Кам'яниччини» (1930), «Настінні паперові прикраси» (1930) тощо); *народні типи і одяг* (З альбому Рігельмана «Типи українців» (1922), Б. Крюков «Дівчата селянки у святковому вбранні» (1926–1927), В. Шаврін «Селянський одяг на Поділлі» (1927) тощо); *портрети видатних людей* (Т. Шевченко, С. Руданський, Г. Сковорода тощо); *селянська архітектура* («Хати села Ходоровець» (1927), «Архітектура та стінні розписи синагоги містечка Смотрич» (1928) тощо); *пам'ятки архітектури і види Кам'янця-Подільського* (поштові листівки «Стара фортеця», «Вітряна брама», «Турецький мінарет», «Будинок Халіла-баші» (1923–1926) тощо); *інші видання* (метрики, грамоти, брошури, посвідчення тощо) [11, с. 7-12].

Цікаві рідкісні бібліографічні роботи з видавничого спадку Художньо-промислової школи зберігаються у фондівих збірках НІАЗ «Кам'янець»: альбом В. Шавріна «Селянський одяг на Поділлі», «Типи українців» з альбому Рігельмана та робота Б. Крюкова «Дівчата-селянки в святковому вбранні», що зображають та описують народні типи і український традиційний одяг та поштові листівки з зображенням архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського.

У 1922 році Кам'янець-Подільською художньо-промисловою школою було надруковано з роботи інженера, генерал-майора, кавалера Олександра Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе, и козаках вообще» (Москва, 1847 р.) п'ять літографій: «Українська сільська дівчина», «Український селянин», «Українська дівчина з міщанського дому», «Українська пані з шляхетського дому», «Українка з іменитого дому», три з яких зберігаються у фондівій збірці НІАЗ «Кам'янець»:

- «Українська сільська дівчина» – розмір 26x16 см, робота виконана в сіро-чорних кольорах на жовтуватому папері низької якості. Зображено дівчину в повний зріст, в профіль, в селянському вбранні (сорочка, плахта, запаска), волосся якої прикрашено стрічками з квітами, на шиї намисто, на правому плечі тримає коромисло. Зображення розміщене в обмежувачій рамці, нижче напис: «УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКА ДІВЧИНА (З альбому Рігельмана – Москва 1847 року). Видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Школи. 1922 р.» (Додаток 3).

- «Українська пані з шляхетського дому» – розмір 26x16 см, робота виконана в сіро-чорних кольорах на сіро-блакитному папері низької якості. Зображено українську пані в повний зріст, голова повернута праворуч на три чверті, руки напівзгнуті, вбрана у вишуканий приталений жупан, головний убір – бархатний «кораблик», на шиї намисто. Зображення розміщене в обмежувачій рамці, нижче напис: «УКРАЇНСЬКА ПАНІ З ШЛЯХЕТСЬКОГО ДОМУ» (З альбому Рігельмана – Москва 1847 року). Видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Школи. 1922 р.» (Додаток 4)

- «Українка з іменитого дому» – розмір 26x16 см, робота виконана в сіро-чорних кольорах на жовтуватому папері низької якості. Зображено українську пані з іменитого дому в повний зріст, повернута праворуч на три чверті, в зимовому вбранні – кожусі, головний убір – кругла шапочка обшита хутром, на шиї намисто. Зображення розміщене в обмежувачій рамці, нижче напис: «УКРАЇНКА З ІМЕНИТОГО ДОМУ» (З альбому Рігельмана – Москва 1847 року). Видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Школи. 1922 р.»

Наступною роботою, що змальовує традиційний народний одяг є літографія Б. Крюкова «Дівчата-селянки у святковому вбранні» (1926–1927) – розмір 15x20 см, робота виконана в синіх кольорах на жовтуватому папері низької якості. Зображено в повний зріст дві українські дівчини у святковому вбранні – вишиті сорочки, спідниці з фартушками, у чобітках, волосся прикрашено віночками, на шиї намисто. В руках дівчата тримають хустинки. Робота оформлена в народних традиціях – обрамлена квітковим орнаментом (фантазійні квіти та соняшники). У лівому нижньому куті монограма художника – «БК» (Борис Крюков).

Ще одним рідкісним етнографічним виданням школи є автолітографії В. Шавріна, виконані по фотографіям 1899-1900 рр. Є. Сіцінського «Селянський одяг на Поділлі» (1927), які надруковані в літографічній майстерні учнями Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи під доглядом М. Корецького. Альбом складається з 18 окремих аркушів цупкого паперу розміром 21x28,5 см. Обкладинка жовтуватого кольору, на якій в рамці, оздобленій рослинним та геометричним орнаментом зображено у верхньому одязі жінку-селянку, яка повернута спиною. Над зображенням написи: «В. Шаврін, автолітографії, СЕЛЯНСЬКИЙ ОДЯГ», нижче зображення: «НА ПОДІЛЛЮ. Кам'янець на Поділлі. Художньо-Промислова Профшкола.» Альбом містить 14 літографій жіночого та чоловічого селянського одягу з Кам'яниччини, Лeticівщини, Ямпільщини, Могилівщини, Ольгопільщини. Роботи розміром 9x13 см закріплені по центру на папері зеленуватого кольору. Літографічні зображення в коричнево-чорно-бордових кольорах на білому тлі. Остання сторінка обкладинки містить перелік видань Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи з 25 найменувань. Альбом В. Шавріна «Селянський одяг на Поділлі» було видано невеликим тиражем в 50 примірників (Додаток 5).

Серед видань школи значне місце з популяризації творів мистецтва та історико-культурної спадщини займали поштові листівки. Найбільше їх було видано із зображеннями архітектурних пам'яток

і видів стародавнього Кам'янця-Подільського. Також листівки випускались з інших тематик: «Гончарство», «Будуймо танк», «Коваль», «Лірник» тощо. Окремі серії пам'яток і видів Кам'янця-Подільського (Стара фортеця, Вітряна брама, Триумфальна брама Кафедрального костюлу, Замкова брама, Тринітарський костюл, Вірменський костюл, Руська брама, Гончарська башта, Міська ратуша, Турецький мінарет, Новопланівський міст, Турецький міст, водоспад, Центральна площа, Карвасари) перевидавались чотири рази з доповненнями і змінами у 1923–1929 рр. і по кожній серії загалом було видано до двох тисяч листівок [11, с. 6, 10].

З серії пам'яток і видів Кам'янця-Подільського видавництва Художньо-промислової школи у фондах НІАЗ «Кам'янець» зберігаються наступні листівки: «Турецький мінарет» (1926), «Турецький мінарет» (1927), «Стара фортеця» (1923-1928).

- *Поштова листівка «Турецький мінарет» (1926)* розміром 9,5x14,5 см, зображено Турецький мінарет, Кафедральный костюл святих апостолів Петра і Павла з капличкою Пресвятих таїнств з північного боку в коричнево-бежевих кольорах. Зображення композиційно замкнено у восьмигранну рамочку коричневого кольору. Нижче напис: «КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ. Турецький мінарет». На звороті листівки звичайні поштові позначення чорним кольором: «ПОШТОВА КАРТКА» (українською мовою), «KARTE POSTALE» (французькою мовою), нижче: «Видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Профшколи. Окрліт ч. 564. 1926 1000» (Додаток 6).

- *Поштова листівка «Турецький мінарет» (1927)* розміром 8,7x14 см, на жовтуватому тлі зображено Турецький мінарет з північного боку, частину фасаду Кафедрального костюлу та північно-східний фасад будинку подільського єпископа. Зображення в сіро-чорних кольорах і займає більшу половину лівої частини листівки. У правому верхньому куті напис: «Кам'янець-Подільський. Турецький мінарет». На звороті листівки звичайні поштові позначення чорним кольором: «ПОШТОВА КАРТКА» (українською мовою), «KARTE POSTALE» (французькою мовою), нижче: «Видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Профшколи. Окрліт ч. 193. 1927 100».

- *Поштова листівка «Стара фортеця» (1923–1928)* розміром 10,5x14 см, на жовтуватому тлі в сіро-чорних кольорах зображено фортецю з південного боку, передмістя Карвасари та річку Смотрич. Нижче напис: «Кам'янець-Подільський. Стара фортеця». Зображення і напис композиційно замкнуті в чорну прямокутну рамку. На звороті листівки звичайні поштові позначення чорним кольором: «ПОШТОВА КАРТКА» (українською мовою), «KARTE POSTALE» (французькою мовою), в лівому верхньому куті гриф видання: «Видання Кам'янецької Художньо-Промислової Профшколи», нижче: «Окрліт ч. 213. Ціна 10 коп. Тираж 100» (Додаток 7).

Художньо-промислова школа через своє видавництво проводила велику і корисну роботу з популяризації кращих зразків народного мистецтва та історико-культурної спадщини Поділля. Виняткова цінність даних робіт полягає в тому, що вони відображають світогляд народу, соціальні фактори, побут українців. Видання школи мають велику художньо-мистецьку, культурну та наукову цінність. Роботи, які зберігаються у фондах НІАЗ «Кам'янець» становлять іконографічне джерело для етнографічних, культурних, мистецьких, історико-архітектурних досліджень та доступні для вивчення науковцями, краєзнавцями, дослідниками мистецької спадщини Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. [Лист Андрія Григоровича Паравійчука до Ольги Ерн-Гагенмейстер. Кам'янець-Подільський, Хмельниччина. 25.12.1979] // Архів А.Г. Паравійчука. – Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець». 1 арк.
2. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920-1930-і роки) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. №24. Київ: УНІСЕПВ, 2008. С. 69-71.
3. Гуцул І.А., Н.О. Урсу. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість : монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2015. 224 с.; іл.
4. Данилюк А. В. Гагенмейстер // Жовтень. 1976. №12. С. 119-121.
5. Ерн О. Закоханий у Поділля // Подільське братство: Інформаційний вісник. 1993. №3. С. 48-54.
6. Конишева М. Поділля у творчості художника-графіка В.М. Гагенмейстера / М. Конишева // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої сторіччю від дня заснування Кам'янця-Подільського історичного музею-заповідника «Музей і Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1990. С. 86.
7. Лашук Ю., Перепадя В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. С. 106-109.
8. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933) / Л. Овчаренко. Опіше: Українське Народознавство, 2015. 1280 с.
9. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа // Народна творчість та етнографія. 1984. №1. С. 85-86.
10. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її видавнича діяльність. [Машинопис]. Кам'янець-Подільський, 1971. 15 с.

11. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і художник В.М. Гагенмейстер – популяризатори народного мистецтва Поділля та пам'яток архітектури і видів міста Кам'янця-Подільського. [Машинопис]. Кам'янець-Подільський, 1979. 14 с.

12. Табенська Ю.О. Традиції жанру «l'ivred' artiste» у видавничій діяльності В. Гагенмейстера // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. С. 143-147.

13. Шулик А.Г. Графічна діяльність В. Гагенмейстера на тлі існування художньо-промислової школи у Кам'янці-Подільському // Образотворче мистецтво. 2011. №4. С. 170-173.

ДОДАТКИ:

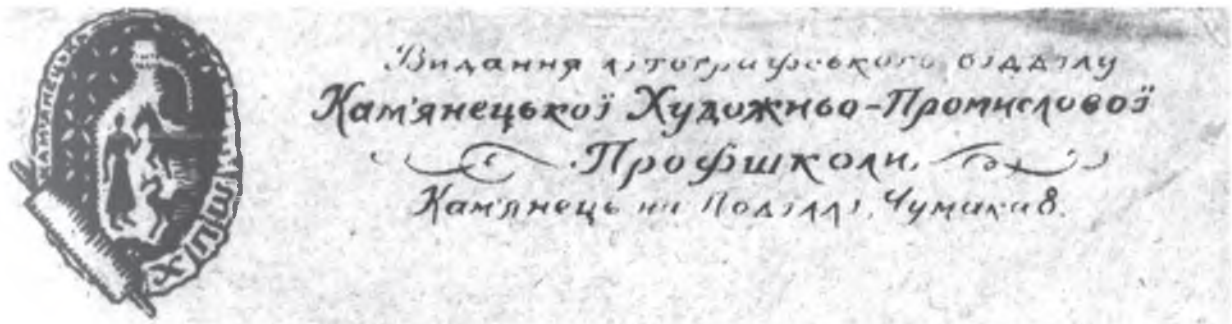

Додаток 1. Викладачі Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи.
Село Панівці на Поділлі. Жовтень 1925 р.

Зліва направо:

1. М.О. Корецький – літограф
2. І.М. Стойкевич – викладач політекономії
3. В.В. Шаврін – художник, викладач, ілюстратор газети «Червоний Кордон»
4. Є.Ф. Мельницька – секретар школи
5. В.М. Гагенмейстер – художник, завідуючий школи
6. В.І. Корецька – викладач, завідувач ткацько-килимарським відділенням
7. О.М. Адамович – викладач, завідуючий керамічним відділенням
8. З.Ф. Гагенмейсер – художник-графік
9. К.І. Кржемінський – художник-графік, викладач

Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець»

Додаток 2. Видавничий знак Кам'янецької художньо-промислової профшколи, 1927 р.

Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець»

Додаток 3.

Літографія «Українська сільська дівчина». Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. 1922 р. Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець»

Додаток 4.

Літографія «Українська пані з шляхетського дому». Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. 1922 р. Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець»

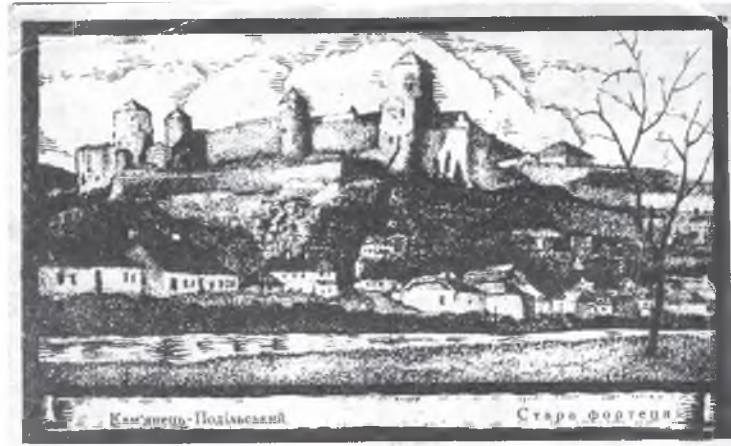
Додаток 5.

Обкладинкова сторінка автолітографій В. Шаврина «Селянський одяг на Поділлі». Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. 1922 р. Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець»

Додаток 6.

Поштова листівка «Турецький мінарет». Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. 1927 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. №522

Додаток 7.

Поштова листівка «Стара фортеця».

Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. 1923–1928 рр.

Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. №519

В. А. Нестеренко, О. С. Каденюк

ФІЗКУЛЬТУРА ТА СПОРТ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)

У статті висвітлюється та аналізується процес діяльності спортивних товариств і розвиток фізкультурної справи на Поділлі у період між двома світовими війнами. Простежується еволюція радянської політики щодо цієї сфери суспільного життя. Велика увага приділяється розвитку спортивної галузі у Кам'янці-Подільському, розповідається про успіхи спортсменів-кам'янчан на всеукраїнських та регіональних змаганнях.

Ключові слова: фізкультура, спорт, стадіон, спортсмен, товариство, легка та важка атлетика, футбол, гімнастика.

Не дуже часто вітчизняні історики та краєзнавці звертаються до висвітлення різних подій з історії фізкультурного руху та розвитку спорту на Поділлі. Варто відмітити тільки тематичну конференцію «Сто років спорту на Поділлі: історичні витoki, сучасний стан та перспективи розвитку», що відбулась у 2009 р. в Кам'янець-Подільському Національному університеті імені Івана Огієнка [8]. В окремих статтях та повідомленнях учасників конференції, зокрема С. Єсюніна [5] є цікаві факти із цієї тематики, але загалом ця проблематика залишається малодослідженою.

У своїй праці ми простежимо розвиток спортивного життя на Кам'яничині упродовж 20 міжвоєнних років.

Перші спортивні гуртки та організації на теренах Подільської губернії з'явилися ще на початку ХХ ст. Діяли вони, як правило, в навчальних закладах: Подільській духовній семінарії чи міських гімназіях. Проте, фізкультурний рух не був масовим, охоплював лише не дуже чисельні групи ентузіастів. У 1908 р. на Поділлі почало діяти спортивне товариство «Сокіл», статут якого був запозичений у чеських та польських любителів спорту. У Кам'янці-Подільському воно орендувало фойє міського театру, який у той час розміщувався поблизу башти Стефана Баторія у Старому місті. Там проводилися тренування з гімнастики, легкої атлетики, фехтування та тенісу. В серпні 1913 р. кращі гімнасти міського товариства брали участь в першій Російській олімпіаді, що відбулась у Києві [8, с.5].

У роки Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) у Кам'янці-Подільському почали створюватись скаутські гуртки, які значну увагу приділяли розвитку спорту. Так, у 1920 р. у місті з ініціативи відомого українського історика Й. Пеленського діяли осередки «Пласту», які велику увагу приділяли як патріотичному вихованню, так і організації різних спортивних заходів. Про їхню діяльність йде мова у відомому творі радянського письменника В. Беляєва «Стара фортеця», хоч автор через призму комуністичного світогляду негативно описав «пластунів» Спортивне життя єврейської молоді концентрувалось навколо молодіжного товариства «Маккабі»

У листопаді 1920 р. в Подільській губернії установилась радянська влада. Місцеві ревкоми взяли під свій жорсткий контроль усі місцеві культурно-освітні та спортивні осередки. Ті організації, які у дореволюційний час проводили спортивну роботу, були реорганізовані, або припинили свою діяльність. Були розпущені осередки «Пласту» та спортивного клубу «Маккабі». У 1923 р. реорганізовано товариство «Сокіл», оскільки на думку радянських чиновників, його організації стали «осередками шовіністичного виховання мас».

У Радянській Україні у 1920-ті роки всі фізкультурна робота спочатку концентрувалась навколо товариства «Всеобуч». Після його ліквідації у 1923 р. вона перейшла до Вищої Ради фізичної культури при ВУЦВК. Всі попередні гімнастичні товариства були закриті, а замість них Рада почала організувати фізичні гуртки при робітничих клубах, державних і адміністративних установах і закладах Поділля. Часто ці гуртки створювали демобілізовані червоноармійці, які часто виступали в ролі інструкторів. Як свідчить тодішня періодична преса на Поділлі найбільш активно на початку 20-х рр. розвивались легка та важка атлетика, гімнастика та футбол. Проте діяльність цих гуртків не мала систематичного характеру.

Для більш стрункої організації спорту та фізкультурного руху у 1923 р. з ініціативи керівника ГПУ Ф. Держинського в СРСР було створено перше спортивне товариство – «Динамо». До нього приймали співробітників міліції, ГПУ, адміністративних органів.

Уже цього року осередки «Динамо» почали діяти у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Волочиську, Сатанові, Старій Ушиці та інших населених пунктах. Вони створювали футбольні клуби, які мали свої поля та гімнастичні містечка. У 1924 р. у Кам'янці-Подільському урочисто був відкритий стадіон «Динамо», який пізніше отримав назву очільника ГПУ УСРР Всеволода Балицького (тепер стадіон Національного університету ім. Івана Огієнка). У 1920–1930-ті рр. там часто відбувались футбольні матчі. Крім того, на стадіоні проводились змагання з підйому на канатах, вправ на брусах і кільцях.

У липні 1923 р. у Вінниці почала діяти губерніяльна рада фізкультури, важливим завданням якої була популяризація спорту та фізкультури серед населення. Вже у серпні 1923 р. вона організувала першу Подільську спортивну олімпіаду, у якій взяли участь і кам'янчани. Після закінчення олімпіади для активізації фізкультурного руху було створено спортивне товариство «Спартак», осередок якого у 1924 р. почав діяти і в Кам'янці-Подільському.

Після ліквідації Подільської губернії вся спортивна масова праця була передана до окружних рад фізкультури при окрвиконкомах, які були створені у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці та Могилеві-Подільському.

13 липня 1925 р. постановою ЦК РКП(б) була затверджена програма фізкультурного руху в СРСР. Поштовхом для розвитку фізкультурного руху в УСРР стало те, що у 1926 р. партійна конференція КП(б)У засудила діяльність тих профспілкових керівників, які зводили фізичне виховання до звичайної зарядки і недооцінювали спортивні змагання. Саме після цієї постанови почали створюватись спеціальні спортивні секції з різних видів спорту.

У другій половині 20-х рр. у Кам'янці-Подільському за виробничим принципом були створені спортивні гуртки радянських службовців, харчовиків, працівників освіти і залізничників. При міських трудових школах, технікумах та інститутах почали проводитись заняття з фізкультури за програмою Наркомату освіти УСРР.

У 1925 р. у місті організовано тенісну секцію. Окружні тенісні змагання проводились постійно, а кращі спортсменки Людмила Лапустіна та Галина Буск неодноразово перемагали у всеукраїнських і регіональних змаганнях. В Кам'янці-Подільському у 1920-ті роки діяли два інститути (інститут народної освіти та сільськогосподарський), хімічний технікум. Студенти цих вишів часто проводили загальноміські змагання з легкої і важкої атлетики, ігрових видів спорту.

Почали більш активно розвиватись ігрові види спорту. Так, початок організованого волейболу на Поділлі припадає на 1928 р. У липні цього року у Харкові відбулася першість УСРР серед чоловічих команд, у якій взяли участь колективи з Харкова, Києва, Дніпропетровська та Кам'янця-Подільського. Кам'янецька команда посіла у підсумку четверте місце серед 19 команд [8, с. 6].

Свідченням того, що у Кам'янці-Подільському спорт активно розвивався і у ньому була непогана спортивна база стало те, що у 1928 р. саме тут проводилася всесоюзна Спартакіада прикордонних військ Радянського Союзу. І до цієї події був відремонтований стадіон «Динамо».

Проте, загалом організація фізкультурної справи в краї продовжувала залишатись не найкращою. Про це мова йшла 21 листопада 1928 р. у виступах представників Кам'янецької окружної ради фізкультури. Вони наголошували на тому, що потрібно повністю змінити структуру фізкультурного руху і перевести членство в спортивних організаціях на добровільну основу. Було констатовано, що найбільшими перешкодами для розвитку фізкультурного руху були нестача коштів, брак тренерів та інструкторів, спортивних майданчиків тощо. Всіх членів профспілок в окрузі у цей час налічувалось близько 14 тис, але лише 250 осіб відвідували спортивні гуртки. Жодного фізкультурного гуртка не було серед транспортників, швейників, будівельників [3].

У виступі на цій нараді секретаря Кам'янець-Подільського окружного ЛКСМУ Марченка мова йшла про те, що добровільні товариства мають чисельні переваги перед офіційними закритими товариствами, мають більше ініціативи і самостійності. Цю ідею підтримали й інші промовці. Крім того, вони висловились за об'єднання всієї фізкультурної роботи в окрузі під єдиним керівництвом, що дало б можливість не допускати розпорошення коштів. Врешті-решт Кам'янець-Подільська окружна рада фізкультури постановила «цілком необхідним й доцільним перехід на добровільне товариство фізкультури» [3]. Була обрана комісія з п'яти осіб, які мали б провести загальні збори фізкультурників у місті.

Однак таке рішення Ради було різко розкритиковано одним із керівників профспілок Кам'яничини М. Буторіним у статті «Фізкультура – невід'ємна частина профспілкової роботи», яка 15 грудня 1928 р. була опублікована у місцевій пресі [1]. Він, зокрема, відмітив, що «фізкультура для пролетаріату є не лише розвагою, відпочинком та спортом, але й могутнім засобом оздоровлення робітничого класу, боротьби проти шкідливих впливів роботи, а з другого боку – засобом культурного та політично-класового виховання працюючих, захисту інтересів пролетаріату та соціалістичної батьківщини» [1].

Отже, ці слова свідчать про те, що комуністичні функціонери надавали великого політичного значення спортивній роботі, протиставляючи її, на їхню думку, «відсталій» українській селянській культурі. Далі Буторін пише, що в умовах Кам'яничини виховної роботи серед фізкультурників до цього часу ще не було, навколо гуртків фізкультури «скупчувався випадковий елемент, чужий для пролетаріату»: діти «бувших людей», діти торговців і т. д. Така тенденція, на думку профспілкового функціонера «є шкідливою, призведе фізкультурний рух на шлях однобічного розвитку, аполітичності і гальмування класового виховання» [1]. IV Всеукраїнський з'їзд профспілок засудив цю «шкідливу» практику, тому виступив проти створення добровільних спортивних товариств. Особливу увагу Буторін звернув на розвиток стрілецького спорту і поставив перед профспілками завдання, щоб фізкультура набула форма масового руху, а не залишалась справою ентузіастів.

Наприкінці 1920-х на Кам'яничині створено осередки товариства осередки «ТДО-Авіохем», головною метою яких стала підготовка молоді до воєнної служби. У листопаді 1929 р. в Кам'янецькому окрузі діяло близько 260 осередків цієї організації. Поруч із загальною теоретичною підготовкою вони проводили змагання зі стрільби [9]. Загалом у 1928 р. в 11 районах округу та Кам'янці-Подільському налічувалось близько 9400 членів цього товариства, які час від часу проводили змагання.

У 1927–1928 рр. фізична культура вводиться як обов'язковий предмет в усіх школах УСРР, а 1929 р. декретом РНК УСРР фізичне виховання було введено як обов'язкова дисципліна в усіх вищих республіки. Це значно підняло авторитет фізкультури серед громадськості.

Великим спортивним святом для мешканців Кам'янця-Подільського стали так звані «Дні спорту», які відбулись 21-22 червня 1930 р. на міському стадіоні ЛКСМУ, Між собою змагались кращі спортсмени Кам'янця-Подільського та Проскурова. У матчах волейбольних та футбольних команд перемогли кам'янчани. Проте, аналізуючи підсумки змагань, місцева преса підкреслила ряд недоліків в організації змагань у місті: міські команди тренувались час від часу, не було систематичності в їх діяльності. Це стосувалось міського футболу, волейболу, тенісу та інших видів спорту. В роботі стадіону ім. ЛКСМУ не було плановості, він не зовсім відповідав своєму безпосередньому призначенню [4].

Зустрічі між спортсменами Кам'янця-Подільського та Проскурова пізніше стали щорічними і перетворювались у справжні невеликі свята. Як правило, в першій половині дня на двобій виходили волейболісти (спочатку чоловіки, потім жінки). Ближче до полудня змагались гімнасти та легкоатлети, а на завершення – футбольний матч. Часто спочатку футболісти змагались по елементах гри (удари по воротам, пенальті і т. д.), а вже потім відбувався сам матч [5, с.50].

У 1932 р. після утворення Вінницької області була утворена обласна рада з фізкультури, що проводила в районах семінари з підготовки спортивних інструкторів і вчителів фізичного виховання для навчальних закладів. Це значно активізувало спортивну роботу серед молоді. Почали проводитись учнівські спартакіади з різних видів спорту: футболу, волейболу та інших. У 1936 р. виникли нові спортивні добровільні товариства «Темп», «Колгоспник» та інші, що розширило кількість бажаючих займатись спортом.

У другій половині 30-х рр. місцева преса постійно висвітлювала хід спортивних змагань, що відбувались у Кам'янці-Подільському і за межами міста. Так предметом гордості кам'янчан стало те, що у 1935 р. футбольна команда з міста над Смотричем увійшла до фіналу всеукраїнського турніру, де разом з нею змагались футболісти з Києва, Харкова та Донбасу. А у вирішальному матчі кам'янчани перемогли киян і стали переможцями змагань! Як відмічав спортивний кореспондент, київські футболісти легковажно поставились до своїх супротивників, тому й поступились [2].

У вересні 1935 р. спортсмени прикордонних військових частин Кам'янця-Подільського взяли участь у всеукраїнських змаганнях товариства «Динамо», яке тоді перейшло під патронат НКВС. Кам'янецька спортсменка Казакова встановила одразу чотири рекорди: з метання списа, гранати, диска і кидання м'яча [11]. У командному заліку спортсмени Кам'янця-Подільського посіли почесне четверте місце.

У вересні 1935 р. місто відвідала група велосипедистів – учасників всеукраїнської оборонної естафети, яку проводила Центральна Рада Тсоавіхіму УСРР, Маршрут проходив із Тирасполя (тоді він був в складі УСРР) до Кам'янця-Подільського. З приводу закінчення цього заходу у місті відбулось свято [10].

У цей час дуже популярними серед кам'янчан стали стрибки з парашутної вишки, збудованої 1935 р. в міському парку. Першими з неї стрибнули співробітники окрвиконкому та міськвиконкому Сепітий, Нехорошев та Паламарчук [12].

Подальший розвиток спорту вимагав розширення матеріальної бази, відкриття нових об'єктів для тренування, організації спеціалізованих шкіл. Тоталітарна сталінська влада вирішила це питання у звичний для себе спосіб. 29 листопада 1935 р., незважаючи на бажання та прохання вірян, президія Кам'янець-Подільської міської ради постановила закрити міську лютеранську кірху і передати цю будівлю міському відділу фізкультури для організації в ній спортивного залу [7, с. 64]. Наприкінці наступного року новий спортивний зал був урочисто відкритий. У ньому почали тренуватись футболісти, легкоатлети, які до того часу взимку або взагалі не тренувались, або займались іншими видами спорту. Тоді ж були організовані нові спортивні зали при артілі «Труженик» і міській швейній фабриці ім. Н. Крупської, а в міському парку відпочинку урочисто відкрили корт.

Значною подією для розвитку спортивного життя у Кам'янці-Подільському стало відкриття у лютому 1937 р. міської дитячої спортивної школи. У ній спочатку навчалися 24 фізкультурники – учні міських шкіл. Крім того, школа готувала вчителів та інструкторів, які після закінчення навчання керували фізкультурною та спортивною роботою у навчальних закладах утвореної 22 вересня 1937 р. Кам'янець-Подільської області.

Почали розвиватись у місті і водні види спорту. Після побудови та введення в експлуатацію під час другої п'ятирічки нової гідроелектростанції біля фортеці рівень річки Смотрич піднявся майже на три метри. Через це міська фізкультурна рада розробили на початку 1936 р. план організації водної станції, де повинні були здаватись норми ГТО із греблі та плавання. У перспективі планувалося відкрити спеціальну пристань на 20 чоловік і відкрити місячні курси інструкторів з плавання та греблі.

У 1937 р. з метою покращення спортивної роботи у сільській місцевості у Кам'янці-Подільському почали працювати окружні (а пізніше – обласні) курси підготовки інструкторів фізкультурних колективів у колгоспах. Після утворення Кам'янець-Подільської області щороку почали проводитись обласні колгоспні спартакіади.

Наприкінці 30-х рр. значних успіхів у всеукраїнських олімпіадах добились легкоатлети кам'янець-подільського осередку товариства «Динамо».

18 червня 1938 р. уряд СРСР прийняв рішення про проведення щорічного свята – Дня Фізкультурника. Він супроводжувався масовими гімнастичними виступами, парадми та спортивними іграми між різними колективами.

Наприкінці 1938 р. в Кам'янець-Подільській області налічувалося вже 88 міських і 228 сільських колективів фізкультури. Значно збільшилась кількість гуртків із стрілецького спорту, що дало можливість провести міські стрілецькі змагання, в яких взяли участь 10 різних команд обласного центру. У 1940 р. в області в області налічувалось близько 1374 осередки товариства «Ворошиловський стрілець». Вони охопили близько 22470 осіб [8, с. 15].

У 1940 р. в Кам'янець-Подільській області найбільш популярними видами спорту були: спортивна гімнастика (займалось 2336 осіб), легка атлетика (2809), лижний спорт (1634), волейбол (1336), футбол (625) [8, с. 16].

У досліджуваній нами період плідно розвивались у Кам'янці-Подільському шахи. Перший міський шаховий клуб було утворено ще наприкінці XIX ст. Він займав дві кімнати у міському театрі, який, на жаль, згорів у 1918 р. На початку 1922 р. у місті був організований шаховий гурток при Центральному робітничому клубі, до якого одразу було залучено 30 членів. Найвизначніших успіхів у змаганнях досягли А. Гаєвський та М. Драгомирецький [6, с. 22]. Любителі гри з Кам'янця-Подільського разом з шахістами Харкова, Києва, Одеси почали готувати перший шаховий чемпіонат УСРР, що розпочався 29 березня 1924 р. В основному турнірі взяв участь А. Гаєвський, який у підсумку розділив 7–9 місця. Паралельно проходив турнір любителів, де переміг В. Драгомирецький [6, с. 23]. Пізніше А. Гаєвський виїхав на Схід України, неодноразово брав участь у змаганнях, ставши у 1930-ті рр. одним із найкращих шахістів Донбасу.

У другій половині 30-х рр. найсильнішим шахістом Кам'янця-Подільського був Родневич, який кілька разів підряд ставав чемпіоном міста. Так, у 1936 р. він переміг у змаганнях, випередивши другого призера на 2,5 очка. У міському будинку піонерів Родневич кілька разів давав сеанси одночасної гри для школярів. Добре виступав він і у всеукраїнських турнірах, хоча великих успіхів не добився.

Значно більше у шаховому світі відомий уродженець Кам'янця-Подільського Леонід Захарович Штейн. Він народився у місті над Смотричем 12 листопада 1934 р. і саме тут розпочав грати у шахи. З початком німецько-радянської війни його сім'я евакуювалась до Узбекистану. У 1960-ті рр. Л. Штейн був одним з найкращих шахістів СРСР. Двічі ставав чемпіоном світу і стільки ж чемпіоном Європи в складі збірної Радянського Союзу, тричі здобував золоті медалі чемпіона країни, виграв кілька престижних міжнародних турнірів [6, с. 36]. На жаль, його життєвий шлях обірвався дуже рано – талановитий шахіст не дожив і до 40 років. У Кам'янці-Подільському було проведено два шахових турніри-меморіали, присвячені пам'яті Л. Штейна.

У червні 1941 р. у Проскурові відбулись останні обласні змагання Кам'янець-Подільської області – змагання чоловіків з волейболу, у яких перемогли кам'янчани, а через кілька днів розпочалась гітлерівська навала. Розвиток спорту на кілька років перервався.

Коротко підсумуємо результати нашого дослідження. В історії фізкультури та спорту на Поділлі у досліджуваній період можна видалити кілька етапів: 1) початок 1920-х рр. – у цей час місцева влада взяла під свій контроль всі спортивні осередки краю, діяльність некомуністичних організацій та клубів була заборонена; 2) друга половина 20-х – перша половина 1930-х рр. Спортивна підготовка вважалася важливою частиною підготовки молоді до військової служби. Товариства «Динамо» та «Спартак» зробили чимало для популяризації спорту серед мешканців Кам'янця-Подільського, спортсмени якого мали успіхи у всеукраїнських змаганнях; 3) друга половина 1930-х рр. характеризувалась створенням у місті дитячої спортивної школи, створенням широкої мережі гуртків та осередків фізкультури у колгоспах. Подібні тенденції характерні для тоталітарних суспільств, які часто протиставляли спорт та духовне життя. Тому не випадково, що одночасно із зростанням спортивних шкіл, гуртків та клубів, закривались церкви, а чимало відомих українських письменників, поетів, краєзнавців, представників гуманітарної сфери опинились у сталінських застінках.

Про спортивні змагання постійно писала періодична преса, а відомі спортсмени стають кумирами молоді. З них починають створювати образ справжніх представників «трудового народу», на яких всім слід рівнятись. Напередодні радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. спорт повністю опинився на службі тоталітарного сталінського режиму, який використовував найкращих спортсменів у своїх пропагандистських цілях.

На завершення відзначимо, що дана стаття не далеко вичерпує всіх аспектів даної проблематики. Потрібна подальша ґрунтовна дослідницька робота у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Буторін М. Фізкультура – невід'ємна частина профспілкової роботи/Червоний кордон. – 1928. – 15 грудня.
2. Вирішальні матчі. – Червоний кордон. – 1935 – 9 травня.
3. За громадськість у фізкультурній справі/ Червоний кордон. – 1928. – 24 листопада.
4. За здорову, радянську фізкультуру! Проти проявів рекордсменства/ Червоний кордон. – 1930. – 22 червня.
5. Єсюнін С. До історії Хмельницького футболу/ Сто років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С.48-52.
6. Лазарев Ю.М. Творчість шахістів України. – Київ: Здоров'я, 1982. – 191 с.
7. Нестеренко В.А. Трагічні сторінки з історії релігійного життя Кам'янця-Подільського: маловідомі факти (до 70-ї сумної річниці)/ Хмельниччина. Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Хмельницький, 2005. – №1-2. – С. 62-65.
8. Сто років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009.
9. Тиждень оборони на Кам'яниччині/Червоний кордон. 1928. – 3 листопада.
10. Червоний кордон. – 1935. – 12 вересня.
11. Червоний кордон. – 1935. – 25 вересня.
12. Червоний кордон. – 1935. – 13 листопада.

С. М. Єсюнін

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ 1940 РОКУ

У статті висвітлюються факти про «Проект педагогічного інституту в Кам'янець-Подільську», який був розроблений у 1940 р. архітектором М. Сдобневим. Проект мали реалізувати 1941–1944 рр. Проте початок німецько-радянської війни не дав можливості втілити його у життя.

Ключові слова: інститут, учительський інститут, педагогічний інститут, проект, архітектор, Кам'янець-Подільський.

Історія Кам'янець-Подільського учительського інституту (1939–1948 рр.) має широку бібліографію завдяки дослідженням О. Завальнюка, О. Комарницького та ін. [4–7], в яких розкрито різні аспекти діяльності вишу в названі роки. Проте, до сьогодні залишаються ще не висвітленими деякі доволі цікаві сторінки історії інституту. Серед них – «Проект педагогічного інституту в Кам'янець-Подільську» [2], який мали реалізувати 1941–1944 рр.

Передісторія розробки проекту сягає кінця 1930-х років. 9 квітня 1935 р. на підставі розпорядження наркома освіти УСРР Кам'янець-Подільський державний педінститут було ліквідовано. Приміщення передали військовим, а викладачів і студентів направили на роботу і навчання до більш віддалених від кордону вищих навчальних закладів [5–6].

Але, через відсутність випусків учителів та за умови інтенсивних чисток і репресій регіон досить скоро відчув серйозну кадрову проблему. Зважаючи на це, уряд вимушений був відступити від раніш прийнятого рішення і навесні 1939 р. відкрити в Кам'янці-Подільському учительський інститут з дворічним терміном навчання [4, с. 7].

Навчальний заклад не повернувся у своє колишнє приміщення, а був розміщений на Польських фільварках – у приміщенні середньої школи №3 по вул. Ворошилова, 36 (нині – вул. Суворова, 52). Запрацювали 2 факультети – історичний і мовно-літературний, відбувся набір студентів. На 1 вересня 1940 р. в закладі навчалось 482 студенти [6, с. 77-79].

Разом з тим, новостворений інститут одразу зіткнувся з комплексом проблем. Матеріальна база не задовольняла й мінімальних потреб – не вистачало аудиторного фонду, кабінетів для викладачів, не було актового та спортивного залів, гуртожиток і їдальня знаходились далеко від навчального корпусу [4, с. 7].

Про ці проблеми дирекція інституту повідомила керівництво області та Наркомат освіти УРСР. Відповідь не забарилась – наприкінці 1939 р. облвиконком включив до п'ятирічного плану (1938–1942 рр.) капіталовкладень по народній освіті Кам'янець-Подільської області будівництво приміщень для педагогічного інституту. Зокрема, на 1940-1941 роки запланували будівництво педінституту на 800 місць вартістю 1600 тис. руб. та гуртожитка на 500 місць вартістю 1000 тис. руб. [1, арк. 82, 85].

У 1940 р. проектному бюро Наркомату освіти УРСР (м. Київ) було замовлено виготовлення проекту. Роботу доручили архітектору Миколі Сдобневу, який під керівництвом головного архітектора бюро Йосипа Каракіса до кінця року успішно виконав завдання.

Автор проекту – київський архітектор Микола Сдобнев на той час це був вже доволі досвідченим фахівцем. За його проектами збудували чимало об'єктів у Києві: аеровокзал аеропорту «Київ» (1933–36 рр., спільно з архіт. І. Михайловським), школу на вул. Спаській у Києві (1935 р.) та ін. [9]. Серед реалізованих проектів М. Сдобнева найбільш відомим став будинок для кооперативу письменників «Роліт» («робітники літератури»). Будували його у дві черги: спочатку спорудили обсяг уздовж вул. М. Коцюбинського в стилі конструктивізму (архіт. В. Кричевський, П. Костирко, 1930-34 рр.), потім прибудували домінуючу наріжну частину в класичному стилі (архіт. М. Сдобнев, 1936-39 рр.). Цікаво, що у різні часи у цьому будинку мешкали близько 130 літераторів, а нині цей будинок є пам'яткою архітектури та абсолютним рекордсменом в Україні за кількістю меморіальних дошок на фасаді – 29! [8, с. 72-96].

Керівник проекту Йосип Каракіс – відомий у СРСР архітектор, який, народився та виріс на Поділлі. З 1931 р. він викладав у Київському інженерно-будівельному інституті, водночас працював у різних архітектурно-проектних установах. Зокрема, у 1940-41 рр. Й. Каракіс обіймав посаду головного архітектора проектного бюро Наркомату освіти УРСР. Серед довоєнних проектів зодчого – Центральний Будинок Червоної Армії у Києві (1931), Будинки Червоної Армії у Вінниці (1935) та Новоград-Волинському (1936), художня школа на вул. Володимирській у Києві (нині Національний музей історії України; 1939), ряд шкільних і житлових будинків у Києві (1934-1941) та ін. [10, с. 176-180]

Перед розробкою проекту були внесені певні корективи до завдання. Як зазначалось вище, спочатку обласне керівництво планувало будувати корпус Кам'янець-Подільського педінституту на 800 студентів, але перспектива розширення вишу (відкриття нових факультетів) вплинула на зміну вимог до проекту. Було вирішено спорудити більшу будівлю.

В результаті, архітектор М. Сдобнев виконав «Проект педагогічного інституту в Кам'янець-Подільську» на 1320 студентів кубатурою 57 тис. куб. м. Фактично це був не один навчальний корпус, а комплекс споруд [2, с. 7-10]

Під будівництво інституту відвели один із центральних кварталів міста, що з усіх чотирьох боків обмежується вулицями (нині вул. Лесі Українки – Князів Коріатовичів – Шевченка – Соборна). На той час квартал перебував фактично без забудови, адже Олександрівський собор, який тут височів з кінця XIX ст., за рішенням радянських органів влади був знищений у 1930-х роках. Разом з тим, квартал був важливим для містобудівної ситуації – згідно плану реконструкції Кам'янець-Подільського 1937 року, цей квартал уздовж тодішньої вул. Петровського (нині – Лесі Українки) був фасадним до запланованої центральної адміністративної площі (нині – Майдан Відродження) [3, с. 3-7]. Отже, за задумом М. Сдобнева, споруда новозбудованого педінституту мала стати частиною ансамблю центральної площі міста. Саме тому архітектор приділив велику увагу фасаді головного корпусу (див. рис. 1), який мав простягатись на 90 метрів на ділянці уздовж теперішньої вулиці Лесі Українки. Уявити місце розміщення головного корпусу в сучасному Кам'янці-Подільському не важко – частково на цьому місці у 1960 р. спорудили готель «Україна», який нині перебуває у стані реконструкції.

Головний корпус інституту в плані мав форму літери «Т» (див. рис. 2). Переважно корпус триповерховий і лише його центральна частина (за колонадою) планувалась на чотири поверхі. У верхніх двох поверхах корпусу по головному фасаді запроєктовано ряд аудиторій, на першому поверсі – приміщення для дирекції, канцелярії з бухгалтерією, громадських організацій, бібліотеки, буфету і

ряд інших приміщень. Центральне місце відводилось головному входу – з помпезною колонадою та внутрішнім двориком за нею. Особливо ретельно зодчий опрацював фасад головного корпусу, виконавши його в класичних формах радянського ампіру, з лаконічним ритмом пілонів, барельєфами та скульптурами (див. рис. 3).

Менше крило головного корпусу, яке розташоване у дворі – двоповерхове. На першому поверсі запроєктований спортзал, на другому – актовий зал з естрадою. До крила прибудовано котельню з трубою.

Привертає увагу, що тильний фасад М. Сдобнев вирішив зовсім у іншому стилі, ніж головний (див. рис. 4). Архітектор врахував рельєф місцевості та те, що новобудова буде добре проглядатись зі Старого міста та домінувати над горизонтом. Тому тильний фасад він виконав під «кам'янецьку старовину» – рване каміння, псевдовежі по кутах, стилізована під мінарет труба котельні. Розрахунок архітектора зрозумілий. Головний фасад, що виходить на центральний майдан, виконаний у класичних формах модного на той час у радянській архітектурі стилю ампір, відповідає рисам нового соціалістичного міста. Тильний фасад, який добре проглядається зі Старого міста, не містить нових форм, а ніби продовжує мотиви старокам'янецької архітектури.

Головний корпус та крило, що примикає до нього у дворі, планувалось збудувати в першу чергу. У другу чергу – праворуч та ліворуч від головного корпусу мали спорудити ще два триповерхових корпуси з фасадами уздовж теперішніх вулиць Соборної і Князів Коріатовичів. В них планувалось розмістити гуртожиток та нові факультети.

Початок реалізації проекту було намічено на другу половину 1941 р., остаточне завершення – кінець 1944 р. Будівництво і оздоблення планувалось вести з використанням виключно місцевих матеріалів (каміння, цегла тощо). Було визначено, що після завершення будівництва, у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті будуть працювати п'ять факультетів: історичний, мови і літератури, фізико-математичний, природничий і географічний. Число студентів на всіх факультетах – 1320 [2, с.7-10].

Таким чином, одразу після відновлення у 1939 р. в Кам'янці-Подільському педагогічного вишу, постала нагальна проблема покращення його матеріальної бази. У 1940 р. архітектором М. Сдобневим під керівництвом архітектора Й. Каракіса був розроблений проект педагогічного інституту. Будівництво планувалось почати у другій половині 1941 р., завершити наприкінці 1944 р. Проте, початок німецько-радянської війни не дав можливості втілити проект у життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 339, оп.1, спр.26.
2. Добровольський А.В. Проект педагогічного інституту в Кам'янець-Подільську // Архітектура Радянської України. – 1941. – №5 – С.7-10.
3. Довгалюк І.І. Реконструкція обласних центрів України. Кам'янець-Подільськ // Архітектура Радянської України. – 1940. – №5 – С.3-7.
4. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, А.П. Гавришук; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наукова бібліотека, Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – 448 с.
5. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.
6. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / За загальною редакцією О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.
7. Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський учительський інститут 1939-1941 рр. у газетних фондах наукової бібліотеки К-ПНУ імені Івана Огієнка / О.Б. Комарніцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. : Бібліотечознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 431-442.
8. Малишко В.А. Роліт // Малишко В.А. Тату, я люблю тебе: Пережите. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 72-96.
9. Массовое строительство. Школы, детские сады, ясли, родильные дома – материалы IV пленума Правления Союза советск. архитекторов СССР, 25 декабря 1938 г. – 3 января 1939 г.
10. Пучков А. Киевский архитектор Иосиф Каракис: К вопросу о ковке мастера в тиглях советской эпохи / А. Пучков // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2013. – Вип. 9. – С. 176-209.

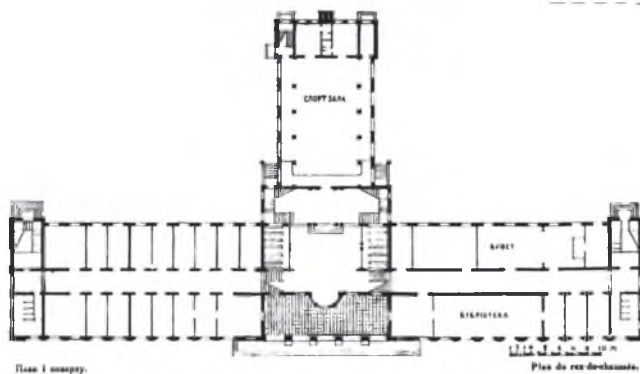
**ДОДАТОК:
ПРОЕКТ ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ**

Архіт. М. В. Сдобняк. Проект Педагогічного інституту в Кам'янці-Подільському. Перспектива.

N. Zdobnev, architecte. Projet de l'Institut pédagogique à Kaméniets-Podolsk. Perspective.

Рис. 1. Загальний вид педагогічного інституту (ескіз) [2, с.7]

План 1 поверху.

План de rez-de-chaussée.

Рис. 2. План першого поверху [2, с.8]

Архіт. М. В. Сдобняк. Проект Педагогічного інституту в Кам'янці-Подільському. Головний фасад.

N. Zdobnev, architecte. Projet de l'Institut pédagogique à Kaméniets-Podolsk. Façade principale.

Рис. 3. Головний фасад [2, с.8]

Архіт. М. В. Сдобняк. Проект Педагогічного інституту в Кам'янці-Подільському. Фасад з боку двора.

N. Zdobnev, architecte. Projet de l'Institut pédagogique à Kaméniets-Podolsk. Façade du côté de la cour.

Рис. 4. Тильний фасад [2, с.9]

ЗЛОЧИНИ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ (1941–1942 рр.)

В статті на основі документальних матеріалів, історичної літератури, спогадів свідків тих подій висвітлено злочини нацистів та їхніх поплічників шуцманів щодо знищення єврейського населення Кам'янеччини в 1941–1942 рр. Основний матеріал статті ґрунтується на документальних свідченнях, що викладені в «Чорній книзі» під редакцією В. Гросмана та І. Еренбурга.

Ключові слова: Кам'янеччина, Стара Ушиця, Студениця, нацисти, євреї, ліквідація, шуцмани, діти, гетто.

Як відомо, в роки Другої світової війни нацисти знищили 6 млн. євреїв, зокрема й 1,5 млн. осіб єврейської національності було ліквідовано на окупованій території Радянського Союзу. Необхідно зазначити, що до початку війни тотальної ліквідації євреїв у фашистській Німеччині не спостерігалось: їх змушували тікати з Німеччини, водночас конфісковуючи їхнє майно, кошти тощо. Лише після захоплення Польщі фашисти розпочали новий етап в цій справі щодо майже 2 млн. євреїв, які проживали в цій країні: тут створювалися гетто, розпочалось будівництво таборів смерті в Майданеку, Освенцімі та інших місцях. Однак масове фізичне знищення єврейського населення розпочалося після нападу Німеччини на Радянський Союз. Це впливало із уявлення Гітлера про роль євреїв і більшовиків в СРСР і Комінтерні, їх намагання встановити світове панування. В директивах плану «Барбароса», затвердженого верховним командуванням вермахту 13 березня 1941 р., рейхсфюрер СС Гімлер отримав пряму вказівку на знищення євреїв, слов'ян і циган, а також комуністів, військових комісарів і політпрацівників без суду і слідства. Для здійснення цього завдання були створені чотири оперативні групи («ейнзацгрупен») СС, які безпосередньо займалися фізичною ліквідацією цих категорій і груп населення [4, с. X-XI]. «Ейнзацгрупи С і Д» отримали наказ про такі звірячі дії в Україні, зокрема й на Хмельниччині. Деякі аспекти піднятої в цій статті проблеми висвітлені в «Чорній книзі», у публікаціях місцевих періодичних видань тощо.

Після окупації українських земель, починаючи з осені 1941 р., цей бузувірський план нацистів запрацював на повну силу. Євреї були загнані в гетто – тут їх чекав голод, страх, безвихідь, регулярні «акції» щодо ліквідації хворих, людей похилого віку, дітей. Заборонялось навіть дотримання релігійних обрядів, дітонародження, проведення будь-яких громадських зібрань. За архівними даними, тільки на території Кам'янець-Подільської області функціонувало 38 гетто. Практично всі вони були огорожені колючим дротом і охоронялися поліцаями.

Євреям заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання без дозволу гебітскомісаріату, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, відвідувати школи, володіти автотранспортом і радіоприймачами, проводити кошерний забій худоби. Євреї-лікарі, аптекарі, ветеринари мали право займатися медичною практикою тільки серед євреїв. Всім особам єврейської національності заборонялося займатися банківськими та обмінними операціями, торгівлею, адвокатурою тощо. Однак єврейське населення залучалося до важких підневільних робіт на інших об'єктах.

Для управління єврейським гетто і єврейськими громадами німці створювали єврейські органи самоуправління – юденрати, що діяли під наглядом гебітскомісаріатів. Для підтримки внутрішнього порядку в гетто діяла єврейська поліція, по зовнішньому периметру повна ізоляція здійснювалася й німецькими солдатами. Водночас категорично заборонялося будь-яке співробітництво між вермахтом і єврейським населенням, а німецьким військовослужбовцям – фотографувати каральні акції зондеркоманд, розстріли євреїв [5, с. 46-58].

Організоване харчування в гетто було відсутнє, зазвичай харчувалися тим, що мали при собі, чи вдавалось нелегальним чином отримати від місцевого населення, хоча й це заборонялося. Медичне обслуговування надавалось лише у випадках загрози епідемії. Вже 1 вересня 1941 р. було видано розпорядження про обов'язкове носіння євреями жовтої шестикутної зірки на грудях ліворуч і на спині. Розстріли здійснювались в основному за стандартною схемою: вибиралось віддалене від населеного пункту місце, євреїв змушували копати ями чи траншеї, роздягали наголо, завівши у яму по 5-10 осіб, вбивали пострілом у потилицю. На маленьких дітей набоїв не витрачали, їх вкидали до ями живими, де вони задихались під масою тіл і землі. Така кривава розправа, за останніми даними, проводилась на території 17-ти районів Хмельниччини, у 37-ми населених пунктах [1, с.15]. Водночас необхідно зазначити, що фашисти виходили за стандартні схеми і вішали євреїв на телефонних стовпах, як це було в Дунаївцях, замурували у фосфоритних шахтах (с. Дем'янківці Дунаєвецького району, 2,3 тис. осіб), живо засипали землею в льохах і підвалах (Сатанів) тощо [2, с.60-62].

Варто також зазначити, що в Кам'янець-Подільський вже з перших днів окупації почали звозити євреїв з Чехословаччини, Західної України, Бессарабії та Північної Буковини, які не встигли ева-

куюватись, розстрілювали їх в різних районах міста, найбільше біля козачих казарм на Біланівці. Всього було знищено біля 30 тис. осіб [4, с. 537]. Так, наприклад, у 1942 р. на єврейське кладовище у м. Кам'янці-Подільському фашисти зігнали дітей віком 4-8 років і поховали їх у спільній могилі, де вічний спокій знайшли більше 500 дітей [3, с.93].

В кінці листопада – на початку грудня 1942 р. в кам'янецькому гетто в районі вулиць Свято-Юрської і Зеленої знаходилось біля 4,8 тис. євреїв, в основному спеціалістів різних професій, зокрема й медики, а також німецькі люди похилого віку, діти, жінки. В районі козачих казарм військовополонені та жителі міста вирили кілька великих ям, шуцмани (українські поліцаї) утворили замкнуте кільце, а німецькі жандарми і солдати на машинах почали підвозити із гетто єврейських людей, по 50-60 осіб. Під прицілом автоматів, кулеметів і гвинтівок вони спрямовувались до місця розстрілу, їх там примушували роздягатись, здавати дорогоцінності, гроші, інші речі і по 5-8 осіб заганяли в траншею, де пострілом в потилицю попеременно вбивали два кати від СД. Якщо хтось з них стомлювався, то відходив від місця розстрілу до автомашини, де вже була приготовлена закуска і випивка, відповідно пригощався і знову йшов «працювати». Ця жорстока акція продовжувалася майже весь день. Всього було знищено біля п'яти тисяч дідів і бабів, хворих і інвалідів, малолітніх дітей і навіть немовлят, яких кидали в яму і вони там знаходились під вагою мертвих тіл. Як свідчать архівні дані, там також розстріляли кілька десятків підпільників, партизан, яких привезли з кам'янецької тюрми [4, с. 544-545].

У вересні 1942 р. відбулась жорстока розправа над єврейським населенням населених пунктів Старої Ушиці і Студениці. Про це найбільш документально зафіксовано у показаннях командира шуцманської роти капітана Залого, який безпосередньо брав участь у цих злодіяннях [4, с.536-544]. Як він свідчив, організація цієї акції проходила кілька днів, спільними зусиллями вирішували питання начальник СД (головний кат), начальник жандармерії і районшеф. Водночас дата, місце розстрілу, виконавці обов'язково узгоджували із окружним комісаром. Зазвичай, днем розстрілу вибиралась субота. Капітан Залого одержав напередодні такого дня наказ про направлення 50 вояків шуцманської роти в Стару Ушицю, а також повинен був передзвонити командирі взводу шуцманів щодо готовності до акції і погодження своїх дій із начальником жандармського поста, крайсландвіртом та районшефом Старої Ушиці. Надвечір жандарми, шуцмани, представники СД і кримінальної групи приїхали в с. Грушка, де вже були шуцмани із Зелених Куриловець та Привороття (нині с.Подільське). Вранці на машинах всі учасники майбутньої бійні виїхали до Старої Ушиці, однак, не доїжджаючи до райцентру 1-1,5 км, транспорт зупинився, шуцманів вишикували, начальник жандармерії Райх оголосив мету приїзду і поставив конкретне завдання – зібрати все єврейське населення Старої Ушиці та Студениці і доставити їх до місця розстрілу, яке знаходилось недалеко від місця інструктажу [4, с.537-538].

Після приїзду карателів в Стару Ушицю всі євреї, незалежно від віку, були зігнані на площу, оточені шуцманами і жандармами. Всі чоловіки і діти, окрім немовлят, відділялись від жінок, їм було наказано сісти на землю і не розмовляти між собою. Начальники СД і жандармерії оголосили євреям, що вони підуть у Кам'янець-Подільський, тому тим, хто не взяв одягу, документів, цінностей, необхідно це швидко зробити і знову вийти на площу. Після цього шуцмани ще раз перевірили будинки і тих, хто ховався на горищах, в льохах та хлівах, прикладами і палками виганяли до місця збору, а декого, хто чинив опір, розстрілювали на місці. Перед виходом начальники відповідних служб ще раз оголосили командирам розпорядження щодо подальших дій: організувати охорону спорожнених єврейських будинків, три автомобілі направити в с. Студеницю, зібрати всіх євреїв і доставити їх до місця розстрілу, районшеф повинен був підготувати обід на 50-60 осіб шуцманського складу і жандармерії на 12 годину дня [4, с.539].

Після цього всіх вишикували в колону, а хто не міг йти (хворі, каліки, люди похилого віку), шуцмани змушували родичів або сусідів вести їх попід руки або нести на носилках. Попереду колони і з боків йшли жандарми і шуцмани, а ззаду поліції підганяли відстаючих. Весь шлях до околиць Старої Ушиці євреї пройшли без криків і галасу, їм постійно нагадували, що їх ведуть у Кам'янець-Подільський. Однак після того, як колона піднялась майже на гору, спочатку тихий а потім голосний плач і крик жінок і дітей не припинявся навіть тоді, коли людей били палками, прикладами, погрожували розстрілом. По дорозі деякі жінки і старші за віком чоловіки тихо молились, про щось перешіптувались, намагались позбутися деяких речей і викидали їх на узбіччя дороги. Однак позаду колони їхала підвода і шуцмани підбирали покинуті речі на цю підводу.

На пагорбі колону вже чекали начальники служб на чолі з окружним комісаром. Вони вказали новий маршрут – до вже викопаної глибокої ями-траншеї (довжина – 12 метрів, ширина – 6 метрів, глибина – 1,5 м). Із західної сторони яма мала похилий спуск шириною до 2 метрів. До цього спуску й направили колону. Коли приречені євреї зрозуміли, що їх обманули, почався страшний крик і зойк, дитячий плач, люди почали викидати документи, дорогоцінності, портсигари, кільця, фотографії, листи, гроші тощо. Їх зразу ж підбирали поліцейські, сортували, пакували в мішки і вантажили на підводу.

Колону зупинили за 15-20 метрів від ями, примусили всіх роздягатись, шикуватись по 5 осіб і ударом прикладів заганяли в траншею. Там на них чекав кат, який був вже добре напідпитку і

наказував всім лягати обличчям донизу. Пострілом в потилицю він вбивав «п'ятірку» і жестом показував на наступні жертви. На краю ями стояв жандарм і «галочками» відзначав вбитих. Приречені на смерть після перших пострілів підняли звирячий крик, який було чути, як згадують мешканці, в Старій Ушиці і Кривчанах. Водночас лунали прокляття, чоловіки вигукували «Хай живе батьківщина всіх народів – Радянський Союз!», «Хай живе вождь всіх народів – Сталін!», «Смерть одноокому вовку – Адольфу!» тощо [4, с.542]. Однак це ще більше озлоблювало катів і вони ударами прикладів гвинтівок і автоматів, палками заганяли людей в яму. Маленьких дітей, силоміць відібраних у матерів, жандарми, які стояли навкруг траншеї, підкидали вверху і кат розстрілював їх в повітрі. Деякі чоловіки пробували тікати, однак їх чекали кулі шуцманів і жандармів. Таким чином в цей день було розстріляно біля 400 євреїв із Старої Ушиці. Під кінець цієї кривавої акції підвезли на автомашинах біля 100 людей із Студениці. Їх чекала така ж езекуція. Нікого не пожаліли, всі були знищені без жалю і докорів совісті. Такі ж жахливі акції були проведені по всій Хмельниччині: понад 20 тис. євреїв та інших мирних громадян були розстріляні і закатовані у Старокостянтинові, 1,6 тис. – у Вінківцях, 4,0 тис. – у Полонному, 2,4 тис. – у Понінках, 1840 – у Миньківцях Дунаєвецького району, 1441 – у Смотричі і 1224 – у Соколівці цього ж району. Подібні розправи чинились і в інших населених пунктах [1].

У 1985 р. на місці загибелі євреїв Старої Ушиці і Студениці, що на Кам'янець-Подільщині, за сприяння єврейських організацій і місцевої влади було поставлено пам'ятний знак у вигляді стели з барельєфом жінки з мертвою дитиною на руках, яка зі свих сил проклинає своїх катів. Барельєф був виготовлений самобутнім митцем Борисом Володимировичем Випіровським.

Таким чином, як бачимо, знищення євреїв на окупованих німцями територіях, зокрема й в Україні і на Хмельниччині, було державно-військовою доктриною Гітлера, жадобою фашистів утвердити на планеті панування арійської раси і повністю ліквідувати, на їхню думку, таких недолудей як євреї, слов'яни і цигани.

Матеріали цієї статті можна використовувати в курсах історії України, всесвітньої історії, краєзнавства, українознавства, при проведенні різноманітних виховних заходів, у дослідженнях учасників МАН.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горина М. Гетто на Хмельниччині в роки нацистської окупації / М. Горина // Подільський кур'єр. – 12.05.2011 р. – №19.
2. Оліневич О.О. Окупація Дунаєвщини в роки Великої Вітчизняної війни / О.О. Оліневич // Тези доп. респ. наук.-практ. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля» / Редкол.: Винокур І.С., Прокочук В.С. (відп. ред.) Ситар А.Й. – Дунаївці, 1993. – 164 с.
3. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. Документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 362 с.
4. Чёрная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945г.г./ Составлена под. редакцией Василия Гроссмана, Ильи Эренбурга // К.: МИП «Оберег», 1991. – 616 с.
5. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим: ЯД ВА-ШЕМ, 1991. – 424 с.

М. В. Михайлюк

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ЧАСИ ГОЛОКОСТУ

У публікації аналізуються події кінця серпня 1941 р. під Кам'янець-Подільським, коли були страчені євреї, депортовані з Угорщини. Увага акцентується на проблемі підрахунку єврейських жертв «серпневої акції», залучені євреї Кам'янець-Подільського гетто до медичних експериментів окупантів, використання на примусових роботах.

Ключові слова: Голокост, «серпнева акція» у Кам'янець-Подільському, проблема підрахунку кількості жертв, гетто, трудовий табір, примусові роботи, медичні експерименти.

Тема становища подільських євреїв в роки Голокосту вже привертала увагу дослідників. У 1969 р. вийшов збірник документів і матеріалів про становище подолян під час війни [12]. Першим, хто зробив детальний аналіз «серпневої акції» 1941 р. був О. Круглов [7]. Згодом П. Слободяннюк зацентрував увагу на знищенні євреїв Хмельниччини [15–16], а С. Демченко проаналізувала листування єврейських родин на початку німецько-радянської війни. Тоді ці листи не дійшли до адресатів, а були перехоплені окупаційною владою і вивезені до Австрії, де до 2010 р. перебували в одному з віденських архівів [2]. Відтак подіям, які відбувалися з євреями в самому місті в роки окупації уваги приділено недостатньо.

Тому виникає потреба пройтися по маловідомих сторінках історії Кам'янець-Подільського, який під час німецької та угорської окупації став одним з центрів винищення як подільського єврейства, так й іноземних громадян, трудової та медичної експлуатації єврейського населення.

У 1939 р. в Кам'янець-Подільському мешкало 13,8 тис. євреїв (38% населення) [8, с. 521; 11, с. 688]. На початку німецько-радянської війни частина євреїв змогла евакуюватися, але значна кількість лишилася в місті і з 10-11 липня 1941 р. потрапила під угорську окупацію, яка наприкінці липня змінилася на німецьку. За кілька місяців до них приєдналися депортовані євреї. Рішення про депортацію з Угорщини (в т. ч. Закарпаття) євреїв без угорського громадянства виникло не спонтанно, а було завчасно продумано до дрібниць на найвищому державному рівні. Це стало трагічною сторінкою в історії Угорщини, оскільки більшість депортованих євреїв досить скоро буде знищена на окупованій території. Передбачалося «переселення» іноземних євреїв на підконтрольну угорським військам частину Західної України з метою їх працевлаштування у трудових таборах для відновлення зруйнованого господарства. В Східній Галичині більшість депортованих зосередили в районі Коломиї, звідки їх пішки по 300–400 осіб направили в Кам'янець-Подільський. Німецька адміністрація регіону розмістила новоприбулих у покинутих будинках евакуйованих громадян та військових казармах, які залишилися після відходу регулярних військ. Загалом у липні-серпні 1941 р. з Угорщини до Кам'янець-Подільського було депортовано, за різними оцінками, 14–18 тис. з 30–35 тис. осіб – іноземних євреїв-біженців з території Третього Рейху (Німеччини, Австрії, Чехії), Словаччини, Польщі, СРСР. На той час в районі Кам'янець-Подільського розташовувався 8-й армійський угорський корпус, направлений на східний фронт згідно з угодою з союзнаю Німеччиною. Угорщина вступила у війну проти СРСР 27 червня 1941 р. Угорський офіцер зв'язку при штабі 444-ї німецької охоронної дивізії пояснював німецьким колегам, що угорська влада висилає лише тих євреїв, які два роки тому втекли від «советів» на північний схід і тепер їх повертає назад.

У Будапешті євреїв-біженців перед депортацією зосередили у синагозі і трьох єврейських громадських будинках. Депортовані мали право взяти із собою лише 30 пенге, продуктів на три дні подорожі та особисті речі. Їх перевозили потягом до прикордонного населеного пункту Кьорьошмеже (Ясиня Рахівський район Закарпаття), де був організований транзитний табір. Звідти на вантажівках по 1 тис. осіб в день всіх вивозили на Тернопільщину (Чортків, Бучач) і Хмельниччину (Кам'янець-Подільський) [7, с. 45; 8, с. 526–528].

Вермахт був стурбований витівкою угорців і мав намір повернути депортованих назад в Угорщину через те, що не бажав напливу іноземних євреїв на підконтрольну територію з огляду на погіршення настроїв серед місцевого населення, неможливість виділити євреям харчування, забезпечити від можливого спалаху епідемії дизентерії через антисанітарні умови проживання. Тим не менш місцева окупаційна влада була змушена швидко вирішити «єврейське питання». Іноземних громадян вирішили змішати з подільськими євреями і всіх зосередити в «старому місті» Кам'янця-Подільського, виселивши українське населення. Частина депортованих розселили по будинках місцевих євреїв. В організоване між 20 липня і 8 серпня 1941 р. тимчасове гетто, яке проіснувало до жовтня 1942 – лютого 1943 рр., місцеві євреї могли взяти із собою не більше 50 кг багажу на людину. Під час переселення євреїв грабували і били німецькі службовці та українські поліцаї. Тих, хто чинив опір вбивали на місці.

Депортовані євреї писали рідним листи з проханням їх врятувати. В одному із них зазначалося: «Нас приблизно 2 тис. – маленькі діти, старі, жінки та чоловіки. Після 5 днів жахливих мук ми прибули до Кам'янець-Подільського. Ми без грошей, їжі та у сильному відчаї. Нас чекає голодна смерть. Зробіть щось, тому що це наш кінець» [11, с. 688; 21, с. 34].

Доля депортованих євреїв обговорювалася німецькими і угорськими військовими властями неодноразово. Німецька сторона все ж вважала за необхідне повернути євреїв в Угорщину, так само, як повернули румунських євреїв в липні 1941 р. Тому деякій частині депортованих вдалося уникнути смерті і нелегально повернутися в Угорщину завдяки підкупу угорських конвоїрів під час перевезення до Кам'янця-Подільського або завдяки вдалій втечі. Поява невеличких груп євреїв-біженців фіксувалася угорською прикордонною поліцією протягом осені 1941 р. та першої половини 1942 р. Таких втікачів прикордонники заарештовували і відправляли в Гаранський табір для інтернованих під Будапештом або ув'язнювали в самій столиці. Загалом кількість осіб, яким вдалося уникнути розстрілів і повернутися до Угорщини складає 2-3 тис. осіб [14, с. 49-51].

25 серпня 1941 р. стало відомо про «остаточне рішення» обергрупенфюрера СС і поліції у тилу групи армій «Південь» Фрідріха Екельна (Вищого фюрера СС і поліції) провести ліквідацію євреїв Кам'янець-Подільського до 1 вересня 1941 р., тобто до офіційного переходу території під німецьке цивільне управління. Акцію мала провести штабна рота (особиста охорона Екельна), члени 45-го резервного поліцейського батальйону, 320-го польового поліцейського батальйону під керівництвом майора Далла, який з 19 серпня перебував у підпорядкуванні Екельна. Причини крилися у відмові Угорщини прийняти євреїв назад, а також епідемія дизентерії, що розпочиналася в Кам'янець-Подільському гетто.

Напередодні акції євреям гетто оголосили про їхнє «переселення» на нове місце проживання. Однак людей групами стали виводити на розстріл за 5 км від міста. Розстрілювали у 5-6 метрових

воронкоподібних ямах. Екзекуційні команди склалися з 4-х осіб, членів поліції і СС. На озброєнні мали автомати. Місце страти було оточено німецькими поліцейськими. Перед розстрілом кати пили горілку, яку особисто роздавав Екельн. Зазвичай спиртне вживали різні німецькі каральні підрозділи з метою зменшити психологічне навантаження від масової страти беззахисних жінок і дітей.

Методом розстрілу стала «укладка сардин», коли жертви шарами один до одного лягали в яму обличчям донизу, після чого їх вбивали вистрілом у затылок. Іноді страчували стоячи. Лікаря, який би встановлював смерть жертв, на місці не виявилось, тому «розстрільній команді» самотужки доводилося визначати: мертва та чи інша людина і у разі потреби її дострілювати. У перший день страта тривала з 10 годин ранку до 16 години дня. «Увечері я і мої товариші почували себе повністю розбитими, наші нерви були абсолютно розхитані. – згадував штабний водій Герман Крюгер, який брав безпосередню участь в розстрілах. – Особливо Ведекінд був настільки збуджений, що влаштував у кімнаті стрільянина з пістолета. Ми були дуже збуджені і кидали один в одного чоботи. Наступного дня о 10 год. ранку страта поновилася. ...Трупи вже були присипані землею. Я знову стріляв у євреїв. ...Після обіду я вже більше не міг. Я був абсолютно розбитий. ...Я пішов до своєї машини і більше в акції участі не брав» [8, с. 530].

Екельн щоденно доповідав керівництву про хід «зондеракції». Телеграми направлялися до Гімлера у штаб командування рейхсфюрера СС, шефу поліції порядку, генералу Далюге, шефу поліції безпеки Гейдриху. У перший день (26.08.1941) було страчено 4,2 тис. осіб. Акцію провела оперативна група штабної роти, 320-й поліцейський батальйон використовувався лише для оточення місця злочину. Загалом за три дні було розстріляно 23,6 тис. євреїв. Про це відомо зі загального звіту від 30 серпня 1941 р. [7, с. 43-44; 8, с. 531; 10, с. 75, 78; 11, с. 689].

В акті Кам'янець-Подільської міської надзвичайної комісії від 27 травня 1944 р. відмічається, що 27 серпня 1941 р. у районі колишніх порохових складів було розстріляно понад 7 тис. іноземних євреїв, а 28 серпня – понад 12 тис. з міста та околиць. Однак німецькі документи значно уточнюють ці цифри і дати розстрілу. «Зондеракція» не була пересічною подією, а мала ряд відмінностей від решти «акцій» знищення євреїв. По-перше, тоді стратили не лише чоловіків-євреїв (як це сталося у липні 1941 р., коли у «старому місті» було знищено 400 єврейських чоловіків [11, с. 688]), але й жінок і дітей. По-друге, серед страчених числилося чимало депортованих євреїв. По-третє, вражає масштаб – понад 23 тис. жертв [7, с. 44, 48]. Крім Кам'янця-Подільського, розстріли депортованих зафіксовані у Станіславові (нині – Івано-Франківськ) та Чорткові.

Попри відому з німецьких джерел конкретну цифру страчених євреїв, в українських та зарубіжних фахівців не існує спільної думки про кількість загиблих депортованих євреїв протягом 26-28 серпня 1941 р., а також щодо їх територіальної приналежності: скільки з них походило з Польщі, Угорщини і Закарпаття (повністю окупованого угорськими військами у березні 1939 р.). У науковій літературі фігурують різні цифри, які коливаються від 6 до 20 тис. осіб, де депортованих окремі дослідники називають «закарпатськими євреями», «польськими біженцями», «євреями з угорських робітничих батальйонів» тощо (7 тис. [21, с. 33]; 8-10 тис. [9, с. 29]; 11 тис. [3, с. 494; 5, с. 139]; 14-16 тис. [1, с. 141; 2, с. 140; 14, с. 49; 17, с. 125; 22, с. 34]; 18-18,5 тис. [6, с. 330; 8, с. 526-527; 11, с. 688; 13, с. 10]; 20 тис. [4, с. 214; 10, с. 75, 78; 18, с. 131; 19, с. 189]).

На той час у місті перебували угорські саперні підрозділи. Участь угорських військ у серпневих розстрілах до кінця не встановлена, хоча в інших місцях східного фронту доведена. Частина угорських військовослужбовців навпаки допомагала депортованим з Угорщини і повідомили про вчинені злочини проти євреїв. Інформація дійшла до Єврейського бюро захисту в Угорщині, котре проінформувало міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішера, потрапила в закордонну пресу, зокрема в «Нью-Йорк пост» і набула міжнародного резонансу, що згодом допомогло призупинити депортацію решти євреїв.

Після масового розстрілу у «відкритому» гетто, в основному, залишалися євреї-спеціалісти з родинями. Вони мусили носити пов'язку із зіркою Давида і не виходити за межі гетто, але цих приписів мало хто дотримувався. Списки на залишених євреїв-неспеціалістів міська управа складала окремо і вони висіли біля входу в управу. Місцева поліція мала стежити за дотриманням євреями німецьких приписів, а на порушників накладати штраф або брати під варту. На єврейську общину наклали контрибуцію у 40 тис. руб. і 8 кг золота [11, с. 688]. Загалом під час нацистської окупації на території сучасної Хмельниччини було створено 27 гетто [2, с. 141].

Після «серпневої акції» у Кам'янець-Подільське гетто стали звозити мешканців з довколишніх сіл і містечок. З вересня 1941 р. «нове» гетто організували на території колишньої військової частини. Щодня вранці відбувався розподіл робочої сили на роботи в місті. Усіх євреїв збирали на центральному плацу гетто і представники різних установ, що мали дозвіл на отримання робочої сили, відбирали серед них необхідну їм кількість робітників. У червні 1942 р. після розстрілу непрацездатних старих, у місті створили нове гетто на території колишнього Силікатного інституту. За непослух в'язнів били нагайками. Потім вишикували в колони і відправляли на роботи в супроводі поліції і службових собак. З роботи поверталися не всі. Єврейських дітей змушували рвати дикі чагарники, щоб їм ніде було переховуватися. Частина дітей зривалася з обриву і гинула. Діти і дорослі постійно голодували.

У червні-жовтні 1942 р. у гетті «Кам'янець-Подільськ» більша частина євреїв вже була розстріляна на місці, а частина переведена в міське гетто. Серед них євреї-спеціалісти із Лянцкоруні (Заричанки), Балина, Китайгорода, Оринина, Смотрича, Старої Ушиці, Чемерівців, Шатави, Студенців. Так, з Балина чи Дунаївців пригнали 211 ремісників і членів їх сімей. Наприкінці червня 1942 р. після знищення євреїв в Оринині, 250-300 відібраних спеціалістів під охороною 15 шуцманів були переведені у Кам'янець-Подільське гетто. До знищення євреїв залучалася рота кам'янець-подільської поліції, якій підпорядковувалися поліцаї трьох районів гетті. Керував місцевою поліцією начальник жандармерії Кам'янець-Подільського, лейтенант охоронної поліції Райх. Залишені в гетто речі розстріляних орининських євреїв повантажили на 20 вантажівок і вивезли до Кам'янець-Подільського. Те саме відбувалося з євреями інших довколишніх містечок, яких згодом розстріляли. Так, 813 євреїв зі Смотрича і Чемерівців були знищені у Кам'янець-Подільському 11 серпня 1942 р. У вересні 1942 р. з гетто відібрали єврейських лікарів і розстріляли разом з родинами [8, с. 542-543, 547; 11, с. 689].

Євреїв з території РКУ, так само як у дистрикті «Галичина», часто залучали до ремонтно-будівельних робіт на автостадах державного значення. Уздовж дороги від Волочиська до Проскурова і далі на Вінницю існувала мережа новостворених таборів. У листі Кам'янець-Подільського СД від 18 серпня 1942 р. повідомлялося, що для ремонту автомагістралі Львів – Ростов було зарезервовано 500 євреїв із Кам'янця-Подільського [20].

Наприкінці жовтня 1942 р. у Кам'янець-Подільському відбулася ще одна велика акція зі знищення близько 4 тис. євреїв, після чого гетто було ліквідоване. В цей час в ньому, в районі вулиць Святоюрської і Зеленої перебувало 4,8 тис. осіб. Розстрілом керував начальник жандармерії Райх. Євреїв з гетто розстрілювали за містом у завчасно виритих ям. На місце розстрілу звозили критими брезентом вантажівками, групами по 40-60 осіб. Їх супроводжувала німецька жандармерія, службовці СД і кримінальної поліції Кам'янець-Подільського. Оточення місця страти було покладено на другу шуцманську роту (70-80 осіб), яка несла службу на дільницях Должецького р-ну. Страта євреїв тривала весь день, близько 12 годин. Перед цим жертв змушували роздягнутися. Напередодні розстрілу з гетто вночі втекло близько 500 осіб, ще 200 євреїв переховувалися в самому гетто, у завчасно підготовлених схованках із запасом продуктів харчування та одягу, але згодом були виявлені і вбиті. Речі страчених євреїв сортувалися. Найцінніше забирало СД, нові речі – німецькі поліцаї, решта майна була звезена в одне з приміщень гетто, звідки після сортування їх продавали місцевому населенню [8, с. 551; 11, с. 689]. Розстріли в окупованому місті тривали до березня 1944 р. Загалом в ньому страшили понад 79 тис. євреїв та місцевого населення [13, с. 9-10]. За іншими оцінками, у місті протягом 1941-1943 рр. загинуло від 30 до 61 тис. євреїв. Одних вбили в районі колишніх порохових складів, інших – у «старому місті» [11, с. 689].

Над подільськими євреями окупанти ставили медичні експерименти. Про це докладно розповів Леонід Підлісний. Його спогади засновані не лише на власних враженнях від окупаційного режиму, але й передають ставлення рідні: матері, батька, інших в'язнів гетто. Хоча всі вони не охоче згадували про пережите. Дворічний бранець гетто ще довгий час пам'ятав високого есесівця у чорній уніформі, у чоботах, вичищених до блиску, поруч з яким завжди була велика зла собака. Дитина боялася собаки і ховалася за матір. Малих дітей охоронці прив'язували мотузкою до повозок, їх стеріг злий пес. У цей час дорослі працювали на кухні або у пральні.

Леонід Підлісний народився у родині сільських вчителів з с. Рудка Дунаєвського району Хмельницької області. З початком війни родина не встигла евакуюватися, батько пішов «партизанити», а він з матір'ю переїхав до бабусі (матері татка) в с. Скипче колишнього Смотрицького району, оскільки чужу єврейську родину там мало хто знав. Усі сиділи вдома і на вулицю намагалися не виходити, щоб не потрапити на очі сусідів. Однак бабусині сусіди знали, що в неї гостюють родичі. За старшим братом Олександром приїхали родичі батька (Городецькі), які мешкали у Кам'янець-Подільському. Їх син Володимир з дружиною Тосею згодом зіграють важливу роль у порятунку Леоніда з матір'ю, при тому, що мали власних трьох дітей.

У бабусі проживала дочка Ганна з двома дітьми. Зять-офіцер був на фронті, але потрапив в оточення, а згодом до партизанського загону ім. Чапаєва, де перебував й батько Леоніда. Разом воювали майже 4 роки. Поліцаї знали, що чоловік Ганни і батько хлопця є партизанами і час від часу навідувалися до родини. Одного разу завітали два поліцаї разом з німецьким офіцером, явно за доносом. Поліцаї виявилися односельцями Леоніда (з с. Рудки). Тоді родина хлопця переховувалася у підвалі сараю, але їх було викрито і заарештовано. Поліцаї шукали й старшого брата Олександра. Побили бабусю з матір'ю, але ті нічого не сказали. Заарештованих підводою відправили до Смотрицької райуправи. Дві-три доби усіх тримали на території косяулу, а потім етапували у казарми району «польські фільварки», які належали санчастині прикордонного загону. Ці приміщення німці перетворили на «Blockhaus № 13», де над в'язнями Кам'янець-Подільського гетто (дорослими і дітьми), а також інших національностей проводили медичні експерименти. У піддослідних відбирали кров та шкіру для лікування німецьких військовослужбовців. Медичними експериментами керував військовий лікар, гауптман Фріц Енкель, який закінчив Дрезденське військово-медичне училище. Загинув у 1943 р.

«Blockhaus № 13» посилено охоронявся. Ув'язнених добре годували, дітям роздавали іграшки. Спершу дітей і дорослих тримали разом. Згодом дітей на ніч стали відокремлювати від решти піддослідних. Зустрічалися лише зранку. Іноді вночі дітей вивозили вантажівками. За чутками вивозили у Чернівці у німецький військовий шпиталь. Після дослідів доля дітей була очевидною. Свідки стверджують, що у районі клініки Чернівецького медінституту є захоронення жертв медекспериментів. Над рештою дітей експерименти ставили на місці: давали пігулки, від яких розпочинався пронос і блювота. Іншим робили уколи, після яких дитина втрачала мову і координацію рухів, і з часом помирала. Леонід теж зазнав медичних дослідів. Йому майже все тіло вимазали якоїсь маззю, після чого шкіра вкрилася язвами. Не придатних для подальших дослідів дітей вбивали у газвагенах («душогубках»), які приїздили на подвір'я медустанови. Труп оглядали німецькі лікарі і занотовували причину смерті.

Інший піддослідний Семен Вайсблай розповідав Леоніду, що головний лікар установи був дуже жорстокою людиною. Він міг приложити руку дитини до гарячої плити і спостерігати за її стражданнями. Також персонал міг поміщати руку або ногу піддослідних у холодильну камеру і спостерігати за омертвінням тканин. Вимучених і напівживих дітей вантажівками вивозили в район єврейського кладовища на розстріл. Зараз там є могила з сотнями замордованих жертв експериментального бараку. Батьків вбитих дітей розстрілювали або переводили до Кам'янець-Подільського гетто. Напевно, саме про ці могили повідомив П. Слободянюк, зазначаючи, що наприкінці 1942 р. на єврейське кладовище у Кам'янець-Подільському німці зігнали і розстріляли понад 500 єврейських дітей віком від 4 до 8 років [16, с. 499].

Після знищення гетто, барак № 13 ще рік функціонував. Зі свідчень комісара партизанського загону ім. Чапаєва, що діяв на території Хмельниччини Йосипа Сирваровського відомо, що у лютому 1943 р. батько Леоніда разом з партизанами напали на охорону гетто і бараку, і звільнили бранців ізолятора, де тримали інфікованих дітей разом з їхніми рідними. Леоніда з бараку винесли у мішку. Звільнених в'язнів партизани санями доправили у ліс і розмістили у землянках. Через те, що партизани весь час змінювали місце дислокації, Леонід з матір'ю теж були змушені переховуватися по різних місцях. Прихисток їм надавали: сільська вчителька (мама однокурсниці по Проскурівському педучилищі) Анелія Бартко та інші люди, які сильно ризикували життям. Хоча звільнення села дочекалися у татової матері. Батька як педагога відкликали з лав «партизанки» та Червоної армії, оскільки потрібні були педагогічні кадри у повоєнному селі (учасником партизанського руху він був з 1 серпня 1941 р. до 18 квітня 1944 р.). Вже з червня 1944 р. батьки Леоніда повернулися на педагогічну роботу: мати вчителькою (померла у 2006 р. на 96 році життя), а батько директором Рудецької семирічки [11, с. 216-224]. Кам'янець-Подільський було звільнено 27 березня 1944 р.

Таким чином, Голокост в Кам'янець-Подільському довів, що доля подільських євреїв виявилася типовою у порівнянні з долями решти єврейського населення РКУ, яке підлягало тотальному знищенню методом розстрілу неподалік від місця проживання. Частина євреїв була винищена в «душогубках», які з 1942 р. використовувалися на більшій частині України. Подільські євреї залучалися до примусових робіт і медичних експериментів, так само, як євреї з інших регіонів РКУ. Єдине, що відрізняло місто – це масовий розстріл іноземних євреїв у 1941 р., що було не притаманно іншим регіонам України, окрім кількох міст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Альтман И., Ковач Т. Венгрия // Холокост на территории СССР: энциклопедия; гл. ред. И.А. Альтман. 2-е изд. М.: РОССПЭН, Центр «Холокост», 2011. 1143 с.
2. Демченко С. Долі подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го») // Військово-історичний меридіан. 2018. № 4(22). С. 137-147
3. Довганич О. Соціальне становище, політичний і національний гніт / Нариси історії Закарпаття. Т. 2 (1918–1945); Ужгородський державний університет, Інститут Карпатознавства та [ін.]; Редк.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак та [ін.]. Ужгород: Закарпаття, 1995. 663 с.
4. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору. Закарпаття під Угорщиною (1938–1944); Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка в Америці, історично-філософська секція. Нью-Йорк-Чикаго-Ужгород, 1999. 232 с.
5. Довганич О. Євреї в роки війни: переслідування і трагічні долі / Еврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы; сост. А. Рейдер. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2004. 190 с.
6. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПІЕНД ім. І. Кураса, 2008. 682 с.
7. Круглов А. «Еврейская акция» в Каменец-Подольском в конце августа 1941 г. в свете немецких документов // Голокост і сучасність. 2005. № 1. С. 43-48
8. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. 564 с.
9. Лустиг К. Краткий статистический обзор положения закарпатских евреев накануне, во время Второй мировой войны и в первые годы советской власти / Еврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы; сост. А. Рейдер. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2004. 190 с.

10. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування; пер. з англ. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2016. 316 с.
11. Мы хотели жить. Свидетельства и документы. Книга 2 / Сост. Б. Забарко. Киев: Дух и Литера, 2014. 792 с.
12. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945): збірник документів і матеріалів. Львів, 1969.
13. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): збірник документів, матеріалів та світлин; упор. В. Г. Байдич та [ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
14. Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Ткума, 2017. 155 с.
15. Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // Архіви України. 2010. № 2. С. 122–127
16. Слободянюк П. Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни / Україна у Другій світової війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції; відп. ред. Л. В. Легасова. Київ: Національний музей історії України в роки Великої Вітчизняної війни, 2011. С. 497-503
17. Тропою памяти: учебное пособие по преподаванию истории Катастрофы (Шоа). Иерусалим: Яд Вашем, 2012. 135 с.
18. Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1939-1945 гг. Львов: 1998. 352 с.
19. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / Под ред. Беллы Гутерман, Авнер Шалев. Иерусалим: Яд Вашем. 325 с.
20. Швейбиш С. Шоа и Советский союз: рабский труд евреев в оккупации (на примере Украины) // Заметки по еврейской истории. 2013. № 5 / URL www.berkovich-zametki.com/2013/Zametki/Nomer5/Shvejbish1.php
21. Эдельман А. Массовое убийство под Каменец-Подольским в 1941 г. / Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы; сост. А. Рейдер. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2004. 190 с.
22. Braham R. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary / L. R. Braham. Detroit: Wayne State University Press, 2000. 321 p.

Ю. В. Олійник

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Кам'янець-Подільський з липня 1941 по березень 1944 рр. був окупований нацистськими загарбниками. Місто стало центром Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату. На території міста як і всієї України було втілено політику винищення єврейського населення та українців, які чинили опір окупантам. Населення міста змушене було відбувати примусову працю на місцевих підприємствах, а з березня 1942 р. зазнало депортацій на примусові роботи в Німеччину. Не краща ситуація була і в освіті та культурі. За три роки окупації гітлерівці зруйнували інфраструктуру міста та перетворило його в руїни.

Ключові слова: Кам'янець – Подільський, культура, освіта, промислові підприємства.

В Державному архіві Хмельницької області зберігається масив документів, який відображає історію Кам'янця-Подільського в роки Другої світової війни. Ці документи дають можливість дослідити ті, чи інші події, які мали місце в місті під час нацистської окупації.

З вторгненням гітлерівських військ на територію колишнього Радянського Союзу в УРСР та в інших союзних республіках було проведено мобілізацію військовозобов'язаних, евакуацію установ та підприємств. Населення області активно допомагало Червоній Армії зводити оборонні споруди. Незважаючи на зусилля армії та цивільного населення, гітлерівські війська досить швидко просувалися по території України. До 18 липня область була повністю окупована нацистськими військами. В окупації регіону активну участь брали країни союзники нацистської Німеччини – Угорщина. Солдати 8-го угорського корпусу 10 липня окупували м. Кам'янець-Подільський. Свідченням цього, є збереженні в Державному архіві Хмельницької області оголошення до населення міста, підписані угорським комендантом про покарання жителів міста смертною карою за зберігання зброї, військових речей та запровадження комендантської години [1, арк. 20].

Окупована територія Кам'янець-Подільської області увійшла до складу найбільшої на території рейхскомісаріату «Україна» адміністративної одиниці – генеральної округи «Волинь-Поділля», до якої окрім території Кам'янець-Подільської, увійшла також Рівненська, Волинська, південні райони Пінської та Брестської областей (Білоруська РСР), а також північні райони сучасної Тернопільської області та західні райони (Барський, Мурованокуриловецький та Яришівський) сучасної Вінницької області.

Кам'янець-Подільський став центром Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату, до якого входили: крім м. Кам'янця-Подільського (населення – 15044 тис. осіб) ще Кам'янець-Подільський

район (населення – 54460 тис. осіб), Орининський район (площа 415 км², населення – 33087 тис. осіб), Смотрицький район (площа 666 км², населення – 43607 тис. осіб), Староушицький район (площа 453 км², населення – 27861 тис. осіб) та Чемеровецький район (площа 505 км², населення – 38027 тис. осіб) [2, с.63].

Керівним органом для міста була міська управа. Вона працювала у складі 11 відділів: адміністративного, статистичного, торгово-промислового, культури та освіти, благоустрою, технічного, постачання, санітарно-медичного, фінансового, житлово-ремонтного та РАЦСУ. В управі, на відміну від адміністрації гебітскомісаріату працювало місцеве населення, яке виконувало розпорядження окупаційної влади.

З перших днів окупації населення міста залучалося до різних видів робіт, в тому числі і по відновленню зруйнованих підприємств. Для контролю за трудовими ресурсами в місті було створено службу праці, яку мешканці називали біржою праці. Працівники установи слідували за рухом працездатного населення в місті, тільки з їх дозволу керівники підприємств брали на роботу та звільняли робітників, а з початку 1942 року служба праці розпочала примусову депортацію населення на примусові роботи в Німеччину. Рішення біржі праці було остаточне і не підлягало перегляду. За невиконання розпорядження на порушників накладався штраф у розмірі 1500 крб. [3, арк.3].

Після провалу плану блискавичної війни та перехід її у довготривалу фазу, Вермахт потребував значної кількості провізії та устаткування, яке можна було отримати на підприємствах з окупованої території. Ось як в газеті «Український голос» від 16 листопада 1941 року описано процес підготовки Кам'янець-Подільської ткацької фабрики до роботи: «Фабрика стояла нерухомо. Познайомившись зі справою, німці звернулись до наших людей з питанням відновити її роботу. Знайшлися люди, що знали, де можна дістати ту або іншу частину і пішла фабрика в рух» [4, арк.2].

На кінець вересня 1941 року на території колишньої Кам'янець-Подільської області запрацювали наступні підприємства – у м. Кам'янці-Подільському: завод «Мотор», механічно-штампувальна фабрика, шкіряний завод, деревообробний комбінат, ткацька фабрика. Механічний завод «Мотор» через оголошення в газеті «Подільський» приймав замовлення на ремонт млинів, турбін, двигунів та сільськогосподарського інвентаря [5, арк.3].

Німецькі військові частини та рейх потребували, окрім промислових товарів, також продуктів харчування. Для їх виробництва цивільна влада вводила в дію підприємства харчової промисловості та по переробці сільськогосподарської сировини. За даними місцевої преси, відновив роботу також Кам'янець-Подільський маслозавод, який входив до Кам'янець-Подільського молоко-маслооб'єднання. Цей завод виготовляв від 1200 до 1500 кг масла щодобово [6, арк.1].

Працівники Кам'янець-Подільського плодозаводу в 1942 р. переробили та відправили в Рейх 120 т огірків, помідорів, капусти та 33 т соку [7, с.4].

Працівники цеху повидла зварили 200 т продукції, зокрема 110 т повидла та 90 т джему [8, с.4].

Цивільна влада планувала реанімувати також підприємства так званої допоміжної галузі: по виробництву електрики, води. Робота деяких із них забезпечувала певний комфорт перебування у містах органів окупаційної влади. До кінця 1941 року запрацювали водогони у Кам'янці-Подільському, Дунаївцях та в інших містах.

Під особливою опікою окупаційної влади перебували електростанції, без яких було б неможлива робота промислових підприємств. За даними звітів командирів радянських партизанських загонів та з'єднань на початок 1942 року в генеральній окрузі працювали невеликі електростанції. Лідером по налагоджувальних роботах та пуску стала Кам'янець-Подільська міська електростанція, яка запущена в дію в кінці літа 1941 року. Електростанція продавала населенню вироблену продукцію по розцінках 1,75 крб за 1квт.

Робітники на підприємствах працювали по 12–14 год. Досить поширеним явищем були фізичні покарання та навіть табори для перевиховування робітників. До них вони потрапляли за розпорядженням гебітскомісара. Що стосується кам'янчан, то це був керівник Кам'янець-Подільського гебіту – Райндль. Він особисто визначав термін ув'язнення робітників. Трудовий табір у місті діяв з вересня 1942 по березень 1944 років. Керівником табору, за даними Управління Служби Безпеки України в Хмельницькій області, був німецький офіцер на прізвище Лоренс. Охорону табору здійснювали поліцаї з Литви.

Заробітна плата була також символічною. Власники підприємств платили робітникам по 200–500 крб. на місяць, тоді як кілограм хліба на «чорному ринку» коштував 120–170 крб., сала – 800 крб.

З березня 1942 року жителі міста, крім праці на місцевих підприємствах, зобов'язані були працювати на підприємствах у Рейху.

Спочатку вони заманювали у рабство обіцянками, мовляв, у Німеччині на вас чекає щасливе життя. Про це писали у місцевих газетах, агітували на сходах громадян, у виробничих колективах.

В оголошенні Кам'янець-Подільського гебітскомісара та управи праці про мобілізацію молоді народження 1920–1926 рр. від 4 серпня 1943 р. зазначається: «Всі мешканці Кам'янця-Подільського народження 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926 рр., які не мають довідки від управи про

звільнення від поїздки до Німеччини, повинні з'явитись 8 серпня 1943 р. до приміщення табору праці на медкомісію. Хто ухиляється від дворічної трудової повинності в Німеччині, розглядатиметься як учасник банди та буде відповідно цьому каратися» [9, с. 134].

Відповідно до наказу шефа Кам'янець-Подільської біржі праці з кожного району Кам'янець-Подільської округи в тому числі і міста потрібно було направити до Німеччини 600 осіб чоловіків та жінок. «Ніхто не має права, – зазначалося в документі, – відмовлятися від поїздки до Німеччини по сімейних, соціальних та інших причинах» [10, с. 134].

За даними архівних документів бранцями Рейху стало 5 тис. юнаків та дівчат [11, с. 153].

Війна та нацистська окупація стали найжахливішою трагедією за всі часи проживання євреїв у місті. Масове винищення, неприхований геноцид, небачені знущання над єврейським населенням не тільки у Кам'янці – Подільському, донині лякають світ жорстокістю, садизмом і варварством.

До війни на території області проживало понад 121 тис. осіб єврейської національності, в тому числі у Кам'янці-Подільському – 13796 (38 %) [12, с. 17].

Євреї, як ворожа рейху нація, спеціальними наказами відокремлювались від решти населення у резервації – гетто, що створювалися у місцях їх компактного проживання. Зовні гетто обгороджувалося декількома рядами колючого дроту та охоронялося місцевою поліцією. Тут нацисти створили нестерпні умови проживання: неймовірна скученість, відсутність медичного обслуговування, антисанітарія та голод призводили до спалаху епіdemій. Щодня від голоду та хвороб вмирало багато людей.

Окупаційний режим заставив їх реєструватися (повідомити прізвище, стать, вік, адресу) та носити на грудях зліва і на спині жовті шестикутні зірки. Без дозволу гебітскомісара їм заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, проводити кошерний забій худоби; євреї-лікарі, ветлікарі, аптекарі мали право займатись медичною практикою тільки серед євреїв.

Кам'янецьке гетто на думку науковців Інституту національної пам'яті України, стало полігоном для відпрацювання механізму страти євреїв. Її нацисти пізніше застосовували для їх страти в інших населених пунктах.

Євреїв, які перебували у гетто в Кам'янці-Подільському почали розстрілювати наприкінці серпня 1941 року. Розстріли тривали аж до березня 1944 року. Поряд з місцевими євреями, у ньому загинули єврейські родини з Польщі, Угорщини, Чехо – Словаччини. Угорських євреїв, яких влада депортувала з країни, нацисти змусили йти пішим ходом від Коломиї до Кам'янця-Подільського, де їх з 26 по 29 серпня 1941 року розстріляли. Всього було розстріляно 23 тис. євреїв та місцевого населення [13].

За даними акту Надзвичайної комісії із розслідування злочинів, вчинених гітлерівськими загарбниками в Кам'янці – Подільському, кількість розстріляних іноземних євреїв сягає 18 тис. осіб. Всього нацистами на території міста було страчено понад 79 тис. євреїв та місцевого населення. [14, с. 9]. Політика терору по відношенню до єврейського населення в Україні, знищила їх як соціокультурну та етнорелігійну спільноту.

Не збиралися нацисти виконувати запити місцевого населення в галузі культури та освіти. Гітлер погоджувався на надання місцевому населенню лише елементарної освіти, яка передбачала вміння читати дороговкази, а з географії – знати де знаходиться столиця Рейху – Берлін.

На окупованій території України політика нацистів в галузі освіти зводилась до того, щоб припинити існування освітніх закладів у тій формі у якій вони працювали до війни. Гауляйтер рейхскомісаріату «Україна» Е. Кох з підозрою ставився навіть до трирічних шкіл, які, на його думку, давали ґрунтовну освіту, а значить були потенційно небезпечними. Відкриття шкіл в гебітах подавалося окупантами як відродження української освіти. Реально ситуація в освіті була на межі катастрофи. За даними чиновників окупаційної влади, середня наповнювальність класів на території області складала 2–3 учні. Максимальна відвідувальність учнів у школах сягала 20 осіб. У січні 1942 р. було проведено реформу системи освіти. Загальноосвітню програму забезпечували чотирирічні, семирічні школи та чоловічі і жіночі гімназії. Так, у Кам'янець-Подільському гебіті було відкрито чоловічу та жіночу гімназії із платним курсом навчання. Відповідно із статутом при вступі у гімназію учні переводились на два класи нижче, тобто дев'ятикласники у звичайній школі ставали семикласниками у гімназії.

У Кам'янець-Подільському гебіті працював специфічний навчальний заклад, який навчав професіям дітей із вадами зору. Працювали в місті також технічно-реміснична школа, в якій навчалося 103 учні, торговельна 174 учні та домашніх господарок.

З листопада 1941 р. у місті було відкрито єдиний в окрузі вищий навчальний заклад – Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. В інституті навчалося 233 студенти. Плата за навчання складала 200 крб. На перших порах навчання проходило без поділу на факультети. Але в перспективі планувалося відкрити мовно-літературний факультет (спеціальність: українська мова та література); фізико-математичний (математика та фізика); природничий (хімія та природознавство) та історико-географічний факультет зі спеціальностями історія та географія.

Педагогічний персонал інституту активно займався навчально – науковою роботою. Викладачі залучалися до читання лекцій освітянам Кам'янецьчини, розробляли методичні рекомендації та

програми, писали наукові і публіцистичні статті. Заклад став розплідником національної ідеї, вільнодумства, тому нацисти, побоюючись зростання руху Опору, закрили його у вересні 1942 р. за іншими даними в січні 1943 р. [15, с. 212].

Таким чином, нацистська окупація міста призвела до знищення цивільного населення, руйнації закладів освіти та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Державний архів Хмельницької області ф. Р-434, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
2. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / [упоряд.: Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
3. Подолянин. 1941. 6 листопада.
4. Подолянин. 1941. 21 вересня.
5. Подолянин. 1941. 21 вересня.
6. Місцеві вісті // Урядові Дунаєвецькі вісті. 1941. – 5 жовтня.
7. Завод працює // Подолянин. 1941. 28 вересня.
8. Там само. С.4.
9. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь – Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю.В. Олійник, О.М. Завальнюк. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2012. 317 с.
10. Там само.
11. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / [упоряд.: Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
12. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941–1945 р.): збірник документів / вступна стаття О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника, упорядкування Байдича В.Г. та ін. Хмельницький, ФОП Мельник А.А. 2015. 454 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 11.).
13. Режим доступу. Назва з екрану: www.google.com/search?q=інститут+національної+пам%27яті&rlz=1C1KMZB_ukUA737UA737&oq=Інститут&aqs=chrome.0.69i59j69i57j0j35i39j69i61l2.3748j0j8&sour.
14. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / [упоряд.: Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
15. Телячий Ю.В. М. Георгієвський – директор Кам'янець-Подільського вчительського інституту (1942–1943 рр.) / Ю.В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 2. – С. 211–213.

В. Й. Кульчицький, С. В. Кульчицька

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі виявленого в науковій літературі і документальних виданнях фактичного матеріалу проведено дослідження освітньо-виховної діяльності ОУН та УПА у Кам'янці-Подільському в роки Другої світової війни. Розглядається питання історичного аспекту формування особистості в контексті національної системи виховання. Аналізується практичний досвід представників українських націоналістичних організацій щодо патріотичного виховання особистості. Виділено три форми освітньо-виховної роботи з молоддю ОУН та УПА: масові, групові, індивідуальні. Загалом висвітлюються методи і засоби пропагандистсько-виховної роботи ОУН та УПА у Кам'янці-Подільському та його околицях.

Ключові слова: ОУН та УПА; Кам'янець-Подільський надрайон; освітньо-виховна діяльність; пропагандистсько-виховна робота; молодь.

Відродження України потребує виваженого й ґрунтовного оновлення змісту освіти та вдосконалення системи національного виховання. Для успішного вирішення цих важливих завдань необхідно використовувати досвід освіти й виховання, накопичений українським народом протягом тривалого історичного часу.

На особливу увагу заслуговує досвід виховної роботи з молоддю в організаціях національного спрямування, що діяли на території України. Саме їх патріотична і виховна діяльність сприяла перетворенню навчальних закладів з установ, спрямованих на денационалізацію, в центри національної спрямованості.

З урахуванням нової джерельної бази та методологічних підходів є необхідність переосмислення подій Другої світової війни як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Насамперед це стосується українського визвольного руху 40-50-х рр. ХХ ст. не лише у західному, але й центральному та східному регіонах держави. Основою цього руху була Організація Українських Націоналістів (ОУН) та Українська Повстанська Армія (УПА), які намагалися протистояти як нацистським окупантам, так і радянському тоталітарному режиму. На теренах центрально-східного Поділля (тогочасні Кам'янець-Подільська та Вінницька області) в липні-серпні 1941 р. учасники похідних груп ОУН створили підґрунтя для формування Кам'янець-Подільського окружного та надрайонних проводів ОУН, розгортання збройної боротьби відділів Воєнної округи УПА № 02 «Богун», згодом УПА-Південь. У зв'язку з цим є потреба комплексного узагальнення визвольного руху на Поділлі, який в складних соціально-економічних і воєнно-політичних умовах продовжував боротьбу проти нацистського та радянського режимів, за незалежність України, соборність її земель.

Актуальність теми зумовлена необхідністю дослідження системи виховної роботи з молоддю в ОУН та УПА, що забезпечить цілісне уявлення про розвиток виховання на території України в першій половині ХХ ст. Встановлення історичної справедливості щодо учасників українського визвольного руху, сприятиме процесу взаєморозуміння, відновленню національної пам'яті.

Однак, необхідно відзначити, що дії ОУН та УПА на території центрального і східного Поділля продовжують залишатись поза увагою дослідників, або висвітлюються фрагментарно, вибірково і тенденційно. Внаслідок чого і нині в науковій літературі не сформована цілісна картина боротьби подолян за незалежність України. І це при тому, що націоналістичне підпілля в краї діяло щонайменше з липня – серпня 1941 до середини 50-х рр. й справляло істотний вплив на його суспільно-політичне життя.

Важливий науковий інтерес становить реконструкція форм і методів освітньо-виховної діяльності Подільського краю ОУН (створений наприкінці 1944 – на початку 1945 рр.), Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН (створений в 1941 р.), його надрайонних проводів – Білогірського, Чемеровецького, Ярмолинецького (діяли до 1945 р.), Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського, Проскурівського (діяли в 1941–1952 рр.), Вінковецького, Вінницького (діяли в 1949–1952 рр.), а також особливості підпільного ведення збройного опору відділів УПА (1943–1947 рр.).

Саме тому, сучасна українська історіографія містить вагомий кількість праць присвячених діяльності підпілля ОУН на центрально-східному Поділлі. Організаційну роботу підпілля ОУН і похідних груп на початку радянсько-німецької війни досліджували: Б. Володимирів, А. Дуда, В. Старик, І. Коломієць, П. Хобот, О. Ходанович, А. Русначенко, К. Курилишин. Періоду німецької окупації присвячено праці: П. Слободянюка, М. Вавринчука, М. Руцького, С. Волянюка, В. Мороза, В. Марчука, О. Вовка, А. Кентія, В. Ковальчука, С. Гальчака. Видавничо-пропагандивну діяльність підпілля розглянули О. Стасюк, Н. Ніколаєва, О. Іщук, О. Клименко.

Важливий доробок у вивчення національно-визвольного руху на Поділлі зробили В. Горбатюк і Н. Мизак, вперше ґрунтовно відтворивши на основі вивчення джерельного матеріалу найважливіші аспекти місця і ролі Кам'янця-Подільського у визвольній боротьбі ОУН та УПА. При цьому зуміли переконливо показати також героїчно-трагічну долю її активних учасників, подати цікаві біографічні дані. На сторінках їх праці вперше розкрито масовий характер репресій більшовицького режиму проти мешканців краю. На трагічній долі повстанського руху на Дунаєвеччині та Кам'яниччині зосередили увагу І. Марчук і Ю. Польова.

Разом з тим, вибір теми нашого наукового доробку був зумовлений відсутністю комплексних праць про освітньо-виховну діяльність ОУН та УПА в цілому та окремих її складових. Більшість дослідників зосереджували свою увагу на аналізі історичного аспекту діяльності цих організацій, тому, практично, поза сферою науково-педагогічних досліджень залишилась проблема вивчення виховної роботи.

Відтак, необхідно відзначити, що на Поділлі, та у Кам'янці-Подільському зокрема, об'єднання різних націоналістичних течій українського повстанського руху, у визначений історичний період, дало можливість виробити єдину доктрину ідейно-виховної роботи серед широкого загалу і серед молоді зокрема. Роздрібнені сили агітації, пропаганди, виховання, освіти були зібрані воедино і почали працювати в одному напрямі. Саме тому «з політичних акцій ОУН дуже успішною була масова пропагандистсько-виховна робота, що складалася з поширювання підпільної літератури, влаштування ідеологічно-вишкільних курсів, пропагування культу героїв, сполученим з відповідним святкуванням» [6, с. 645].

Представники ОУН та УПА вважали, що «...виховання може зробити дива. З його допомогою можна так само зростити нове покоління з крузі світовідчуження власного народу, як і в світовідчуженні народу чужого або навіть ворожого. Виховання може зробити з одиниці вірного члена власного народу, і – перевертня. Для виховання, для його успішності потрібні:

- вплив міцної особистості, безнастанне повторювання певних образів і уявлень;
- і правильна духовна дієта.

...Коли такий спосіб виховання береться в службу свого власного світовідчуження, власної раси, то йому на допомогу спішать найміцніші, хоч і укриті, душевні сили нації» [5, с. 19]

Я. Стецько у своїй статті «Поклін героям ОУН та УПА» писав: «І передусім я хочу вказати на чинник етично-духовний нашому молодому кадрові, бо він живе серед ідейно-духовної й морально-етичної розтічі в оточуючому його чужинецькому світі. Без великих духовно-етичних якостей і вартостей немає великих чинів!» [4, с. 23],

У свою чергу, С. Бандера наголошував на тому, що: «...Молоді українці повинні відзначитися обов'язковістю, точністю, відповідальністю, витривалістю, соборницькою поведінкою, безкомпромісовістю до ворогів української державности, повинні відзначитися національною гідністю та почуттям репрезентації доброго імені України» [7, с. 143].

Разом з тим, представники ОУН та УПА розуміли, що виховання молодого покоління поза межами сім'ї є однобоким та не повноцінним. Тому активно зверталось до українських матерів і батьків: « Українські Батьки і Матері! Треба розгорнути рішучу боротьбу за виховання української молоді в українському дусі. Батьки і Матері, ставайте до боротьби за душу Української Дитини! Проти знущань над українською дітворою! На українській землі, зрошеній від віків кров'ю Українського Народу, мусить бути Українська Держава й Українська Школа!» [1, с. 2].

Звертання ОУН та УПА до українського народу і українських батьків і матерів було не випадкове. Вони стверджували, що «Родина – перша школа патріотизму, національного єднання та виховання, місце прищеплення здорових норм і навичок, кузня пошанівку рідної мови, традицій, звичаїв» [7, с. 169-170].

Для української молоді в ОУН були створені вишколи, що розташовувалися в Кам'янець-Подільському надрайоні. Там вивчали ази розвідки, пропаганди, військового вишколу. «Командування УПА організувало низку медичних курсів для студентів медицини, які перервали своє навчання в університетах, щоб служити своєму народові, санітарні курси медсестер, на які масово записувались українські дівчата» [3, с. 47].

Під впливом діяльності ОУН та УПА молодь Кам'янця-Подільського об'єднувалась у спілки української молоді або створювала молодіжні угруповання при ОУН – так звану «юнацьку сітку» [3, с. 47].

Таким чином, форми освітньо-виховної роботи з молоддю ОУН та УПА можна поділити на три великі групи:

- масові;
- групові;
- індивідуальні.

Усі форми виховної роботи здійснювались на основі особистого підходу. Він сприяв тому, що молодь з самого початку суспільного життя вчилася змінювати, удосконалювати умови цього життя, підвищувати його якість, а не пристосовуватися до умов, що склалися. Джерелом такого прагнення мала стати висока духовність та здатність боротися за утвердження справедливих суспільних порядків, проти соціального та національного гноблення.

Однією з найбільших політичних акцій ОУН та УПА стала боротьба за «душу» української молоді шляхом поширення спеціальної підпільної літератури і листівок. З'являються журнали для молоді: «На чатах» (для старшої молоді), «На зміну» (для молодшої) – це видання ОУН. Зауважимо, що УПА видавало свій журнал для молоді «За волю України». Журнали з'являлися в усіх можливих формах: друком, циклостилем, на друкарських машинках. Крім оригінальних видань, необхідно відзначити видання, що їх переписували і різними способами поширювали [6, с. 800]. Видання для молоді містили матеріали з історії України, спогади і матеріали з боротьби українського народу, а також статті на політичні і виховні теми.

ОУН та УПА намагалося виховати людей сильної вдачі. Вони наголошували: «Нашим ідеалом є: Людина правдивої лицарської чесноти, віддана всеціло своєму народові та його визвольній боротьбі з повною кожнечасною готовністю на всі труди, невигоди й жертви, повна запалу, енергії й ініціативи провідника, який уміє знайти собі пригожі умови для праці й боротьби за волю України в кожній ситуації, і в кожному місці на земній кулі, вміє знайти, зорганізувати і повести до своєї мети довкілля. Однією із головних рис, які характеризують, дають оцінку нації і її членів, є відповідальність. Лідеру, який стає на шлях розбудови і утвердження Української Держави, повинні бути притаманні три основні критерії: патріотизм, порядність, професіоналізм» [2, с. 32].

Відтак, здійснивши аналіз наукової літератури та архівних матеріалів, ми можемо стверджувати, що пропагандистсько-виховна робота ОУН та УПА у Кам'янці-Подільському та його околицях проводилася такими методами і засобами:

- поширення підпільної літератури, листівок і брошур;
- бесіди, навчання в підрозділах УПА з бійцями, що проводились командирами, виховниками і референтами пропаганди;
- бесіди, виховна робота серед населення різних вікових груп на територіях, контрольованих УПА;
- спільні молебні, відправи в неділю і перед боєм.

Таким чином, підсумовуючи, можна зазначити, що діяльність ОУН та УПА дала новий поштовх розвиткові виховної доктрини української школи та формуванню її національного менталітету. Саме тому, тільки оцінивши минуле, можна збудувати гідне майбутнє нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горещів О. За виховання громадянства. *Рідна Школа*. Львів, 1 січня. 1938. С. 21–29.
2. Зелений З. Українське юнацтво у вирі II світової війни. Торонто, 1965. 264 с.
3. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. Львів: Просвіта, 1991. 447 с.
4. Статті Ярослава Стецька. *ДАТО*. (Державний архів Тернопільської області). Ф. 3432. Оп. 1. Спр.85.
5. Темляк В. Завдання нового покоління. Львів, 1937. 63 с.
6. Тиктор І. Історія Українського Війська. Вінніпег: клуб приятелів Української Книги, 1953. 1024 с.
7. Український націоналіст «Іди за мною!». Збірка ідеологічних матеріалів. Організація Українських Націоналістів, 1995. 188 с.

О. В. Будзей

ВІДБУДОВА МІСЬКОГО СТАДІОНУ В 1948–1949 рр.

На матеріалах міської газети «Прапор Жовтня», що видавалася в Кам'янці-Подільському, прослідковано, як, з чієї ініціативи, якими підприємствами, установами та закладами відбудовувався міський стадіон Кам'янця-Подільського в післявоєнний період 1948–1949 років, нині стадіон Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ключові слова: міський стадіон, педагогічний інститут, ЛКСМУ, КП(б)У, головний архітектор, верстатобудівний завод, птахокомбінат, газета «Прапор Жовтня».

1955 року, завдяки зусиллям директора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, яким тоді був Іван Степанович Зеленюк, міський стадіон було передано у відання педагогічного інституту [1, 292]. Цьому багато посприяло те, що 1949 року в педагогічному інституті засновано факультет фізичного виховання, сьомий тоді в Україні серед аналогічних факультетів [1, 290].

Після війни з німецькими нацистами, до 1955 року, цей стадіон мав статус міського. Він розташовувався у кварталі, що обмежувався вулицями: із заходу – Ленінградською (нині Лесі Українки), зі сходу – Московською (нині Огієнка), з півночі – Пушкінською (зберегла назву), з півдня – Дзержинського (нині Драгоманова).

Ми прослідкуємо, використавши матеріали газети «Прапор Жовтня» (із серпня 1991 року – «Край Кам'янецький»), як у 1948–1949 роках зусиллями громадськості, комсомольських та компартійних організацій здійснювалася відбудова міського стадіону. Пізніше новий власник – педагогічний інститут – вніс свою частку в реконструкцію стадіону, зокрема його легкоатлетичного ядра [1, 292]. «Прапор Жовтня» у 1948–1949 роках був органом Кам'янець-Подільського міського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України та міської Ради депутатів трудящих Кам'янець-Подільської (з 1954 року – Хмельницької) області, тобто надавав офіційну інформацію. Його наклад був невеликим – три тисячі примірників.

Оскільки в ті часи в інформації здебільшого подавали тільки прізвище особи з додавання слова «товариш», то для ключових фігур наведемо також ім'я та по батькові. Отже, основні дійові особи:

Дудочка Семен Дмитрович, перший секретар міського комітету ЛКСМУ (Ленінської комуністичної спілки молоді України);

Масловський Микола Олексійович, головний архітектор міста Кам'янця-Подільського;

Мамічев Микола Федорович, голова міського виконавчого комітету;

Ванякін Яків Андрійович, заступник голови міського виконавчого комітету;

Попов Михайло Іванович, перший секретар міського комітету КП(б)У;

Бондаренко Іван Васильович, завідувач міського відділу комунального господарства;

Венгер Іван Тарасович, редактор газети «Прапор Жовтня»;

Степанов Микола Євгенович, голова міського комітету в справах фізичної культури та спорту;

Вейцман Лазар Іцкович, директор птахокомбінату;

Шрага Георгій Леонтійович, директор верстатобудівного заводу (пізніше – завод дереворізального інструменту імені Петровського, ще пізніше – ВАТ «Завод дереворізального інструменту «Мотор»);

Климовський Сергій Вікторович, начальник будівельно-монтажного управління № 2.

Отже, 8 квітня 1948 року газета «Прапор Жовтня» вмістила статтю-заклик «Відбудуємо міський стадіон». Наведемо її повністю, в яку, як і в інші тодішні статті цього матеріалу, ми внесли тільки незначні правки, що стосуються сучасного правопису та слововживання.

«Відбудувати міський стадіон – це справа честі комсомольців і молоді нашого міста. Першим важливим етапом є заготівля та перевозка каменю для огорожі стадіону. Міський комітет ЛКСМУ створив для цього понад 20 комсомольсько-молодіжних бригад. Роботи вже розпочалися. 5 квітня на виробничі ділянки вийшло 40 комсомольців медичної школи і 14 комсомольців другої середньої школи. За три години праці вони заготовили 50 кубометрів каменю. Особливо добре працювали комсомольці медичної школи – товариші М. Бондар, Безпечний, Войтюк, Романчак, Стромелюк, Янішин, Білоус, Самсонюк та інші. Також відзначились і комсомольці другої чоловічої середньої школи: Просяний, Качур, Соколовський, Добровольський та інші.

У найближчі дні на заготівлю каменю вийдуть комсомольці індустріального технікуму, учительсько-го інституту, восьмої чоловічої середньої школи, торговельно-кооперативної школи та інші.

Керівники підприємств та установ міста повинні також приділити значну увагу справі відбудови міського стадіону, виділити необхідний транспорт для перевезки каменю на стадіон.

Комсомольці та молодь міста! Всі, як один, на відбудову стадіону!

С. Дудочка, секретар міськкому ЛКСМУ» [2].

Зауважимо лише, що згаданий тут учень медичної (фельдшерсько-акушерської) школи Білоус – це Аполлон Максимович Білоус, майбутній учений, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України.

Правда, широкого розмаху ця ініціатива не мала. Потужніше вона була здійснена наступного 1949 року: 18 березня з'явилось аж три матеріали, присвячені відбудові міського стадіону: передова стаття «Відбудуємо наш стадіон», постанова виконкому міської Ради депутатів трудящих і бюро міськкому КП(б)У від 11 березня 1949 року «Про відбудову огорожі міського стадіону» та замітка «Ініціатори приступили до роботи». Навіть ключові слова номера, вміщені вгорі на першій сторінці, біля заголовка газети, було присвячено актуальній темі: «Товариші кам'ячани! Всі як один підхопимо славний почин ініціаторів відбудови міського стадіону! Зразково відбудуємо і впорядкуємо наш стадіон!»

Наведемо передову статтю:

«Кам'ячани люблять своє місто та прагнуть зробити його ще красивішим і квітучішим, ніж воно було до війни. Всіх, кому дорогі честь, слава й впорядкування рідного міста, не покидає це прагнення в повсякденній роботі, навчанні, житті. Полум'яні патріоти великої і неосяжної Батьківщини повинні бути й патріотами свого рідного міста. Тоді вся країна наша стане чудовим садом квітучих міст і сіл.

Незабаром зазеленіє наш парк, оживуть сквери та сади, на міському стадіоні відкриється спортивний сезон: футбольні матчі, спортивні змагання, спартакіади. І нам, кам'ячанам, треба з честю зустріти бажаного гостя – весну, все підготувати до початку весняно-літнього спортивного сезону.

Велику активність та ініціативу проявила міська громадськість з благоустрою і впорядкуванню міста влітку минулого року. Робітники та службовці, робітнича й учнівська молодь гаряче підхопили заклик колективів верстатобудівного заводу й артілі «Металіст» про приведення рідного міста в належний культурно-санітарний і впорядкований вигляд.

Сьогодні ми друкуємо в газеті постанову виконкому міської Ради депутатів трудящих і бюро міськкому КП(б)У «Про відбудову огорожі міського стадіону», в якій схвалюється ініціатива низки колективів підприємств, установ і організацій міста в справі відбудови міського стадіону. Ці колективи взяли на себе конкретні зобов'язання і своїм прикладом закликають усіх трудящих міста взяти активну участь у відбудові стадіону.

Першими приступили до виконання взятих зобов'язань ініціатори цієї важливої громадської справи колективи сокоморсового, верстатобудівного заводів та хлібозаводу. Ними вже доставлено на місце близько 25 кубометрів каменю, вапно та інші будівельні матеріали. Верстатобудівники вже приступили до копання котлованів для стовпів огорожі.

Заслугує гарячої підтримки ініціатива комсомольців і молоді алебастрового заводу в справі відбудови огорожі стадіону. Комсомольські організації підприємств і навчальних закладів міста повинні широко підхопити почин комсомольців алебастрового заводу та всю свою молоду енергію й завзяття спрямувати на впорядкування свого стадіону, що у великій мірі сприятиме розвитку фізкультури та спорту серед молоді міста.

Усі колективи – ініціатори цього важливого заходу своїм запальним прикладом активного виконання взятих зобов'язань поведуть за собою всю громадськість міста. Відбудова нашого міського стадіону повинна стати загальною справою всіх трудящих, всієї учнівської молоді нашого міста. До першотравневих свят відбудову та впорядкування стадіону треба закінчити.

Товариші кам'ячани! Дружно підхопимо славний почин колективів – ініціаторів справи відбудови міського стадіону! Активною участю у впорядкуванні рідного міста продемонструємо свою любов до нього, своє прагнення зробити його квітучим і красивим!

Зразково відбудуємо наш стадіон!» [3]

Тепер оприлюднимо постанову:

«Виконком міськради депутатів трудящих і бюро міськкому КП(б)У постановляють:

1. Схвалити ініціативу колективів робітників, інженерно-технічних працівників і службовців плодоконсервного, верстатобудівного, хлібозаводу, сокоморсового, алебастрового заводів, птахокомбінату, індустріального технікуму, кар'єроуправління фарфорового тресту, лісгоспу, електростанції, управління шосейних доріг, будівельно-монтажного управління № 2 і ремонтно-будівельної контори, що взяли на себе зобов'язання побудувати до 25 квітня 1949 року 130 метрів огорожі міського стадіону вздовж Ленінградської вулиці.

2. Рекомендувати керівникам підприємств, артілей, установ, секретарям первинних партійних і комсомольських організацій, головам профспілкових комітетів на загальних зборах робітників, інженерно-технічних працівників і службовців обговорити і підтримати ініціативу вищезазначених колективів, взявши на себе конкретні зобов'язання з відбудови міського стадіону.

3. Керівництво відбудовою огорожі міського стадіону покласти на завідувача міського комунгоспу товариша Бондаренко і архітектора міста товариша Масловського.

4. Зобов'язати комітет фізкультури та спорту (голова товариш Степанов) до 1 квітня 1949 року організувати міську дошку пошани, на яку заносити за рішенням виконкому і бюро міськкому КП(б)У передові колективи в будівництві огорожі стадіону.

5. Редакції газети «Прапор Жовтня» (редактор товариш Венгер) систематично висвітлювати на сторінках газети хід виконання зобов'язань з будівництва огорожі стадіону окремими колективами.

М. Мамічев, голова виконкому міськради депутатів трудящих.

М. Попов, секретар міського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України» [4].

Наведемо також і замітку, вміщену в цьому ж номері газети «Прапор Жовтня»:

«Активно приступили до виконання взятих зобов'язань ініціатори громадської відбудови огорожі стадіону – колективи верстатобудівного і сокоморсового заводів. Робітниками та службовцями сокоморсового заводу доставлено на місце роботи каміння, пісок і кронштейни для стовпів огорожі. В роботі відзначились товариші Букаєвський, Токарєв, Ліщук, Гречина.

Верстатобудівники почали копати котловани для бетонування кам'яних стовпів огорожі, завезли вапно та каміння. Підвозить каміння також шофер хлібозаводу товариш Базюк» [5].

«Прапор Жовтня» регулярно інформував про відбудову стадіону. Наприклад, 30 березня було вміщено замітку «На недільнику»:

«Активно включилась громадськість міста в роботу з відбудови огорожі міського стадіону.

114 комсомольців та молоді педагогічного інституту, педагогічного училища та фельдшерсько-акушерської школи дружно попрацювали в неділю на заготівлі каменю. Заготовлено 41 кубометр каменю, 34 вже вивезено на стадіон.

Колектив птахокомбінату під керівництвом директора комбінату товариша Вейцмана на своїй ділянці викопав котлован під фундамент та повністю завіз камінь для фундаменту. Добре також попрацювала бригада сокоморсового заводу, яка на своїй ділянці викопала котлован і заклала фундамент» [6].

10 квітня вміщено велику статтю журналіста (чи журналістки) Т. Гребень «Відбудові стадіону – бойові темпи» з підзаголовком «Як ініціатива перетворюється в життя»:

«Колективи 13 підприємств міста, проявивши ініціативу в справі відбудови огорожі стадіону, зобов'язалися побудувати до 25 квітня 130 метрів огорожі стадіону вздовж Ленінградської вулиці. Ініціатива була схвалена спеціальною постановою виконкому міської Ради депутатів трудящих і бюро міськкому КП(б)У

Як же йдуть роботи на відбудові стадіону? Серйозно поставилися до виконання взятих зобов'язань ініціатори цієї важливої справи – колективи будівельно-монтажного управління № 2 (начальник товариш Климовський), плодоконсервного (директор товариш Білецький) та верстатобудівного (директор товариш Шрага) заводів. Ще 5 квітня колективи цих підприємств закінчили на своїх ділянках будівництво фундаменту і цоколя огорожі стадіону. На 80 процентів виконав роботи зі спорудження цоколя огорожі індустріальний технікум. На 9 квітня повністю виконали свої зобов'язання по відбудові огорожі стадіону колективи плодоконсервного заводу та будівельно-монтажного управління № 2.

Ціла низка підприємств, гаряче схваливши починання ініціаторів, наслідували їх приклад. Протягом декількох днів робітники міської контори зв'язку (начальник товариш Резнік), туберкульозного госпіталю інвалідів Вітчизняної війни (начальник товариш Вейц), артілі «Червоний розпиловщик» (голова товариш. Марченко) та інші закінчили кладку цоколя огорожі стадіону на своїх ділянках.

Як свою кровну справу сприйняли відбудову стадіону комсомольці та молодь міста, 700 штук шлакоблоків виготовили для огорожі стадіону в позаурочний час молоді робітники алебастрового заводу. Дружно та організовано працюють комсомольці та студентська молодь навчальних закладів на заготівлі каменю й особливо добре – комсомольці ветеринарної школи (секретар комсомольської організації товариш Панічек). Уже заготовлено 185 кубометрів каменю.

Проте роботи на відбудові стадіону ще не набули належного розмаху. Колективи робітників та службовців хлібозаводу (директор товариш Баженов), кар'єру управління фарфорового тресту (директор

товариш Тепер), які в числі 13 підприємств узяли на себе зобов'язання з відбудови огорожі стадіону, досі заклали лише 50 процентів фундаменту. А ремонтна контора (начальник товариш Грінберг) ще зовсім не приступала до виконання свого зобов'язання з відбудови вхідної арки стадіону. Голова міського комітету в справах фізкультури та спорту товариш Степанов не організував досі міської Дошки пошани для занесення на неї передових колективів із відбудови стадіону, не виконавши таким чином постанови виконкому міської Ради депутатів трудящих та бюро міськкому КП(б)У Дуже мало з відбудови стадіону зробили міський фінансовий відділ, маслозавод та ощадкаса, які обмежилися лише земляними роботами.

Відбудова стадіону – це справа всієї громадськості міста. Активно підтримати ініціативу 13 підприємств, узяти на себе конкретні зобов'язання з відбудови міського стадіону – такий обов'язок кожного колективу підприємства чи установи нашого міста. Секретарі партійних, комсомольських організацій, голови профспілкових комітетів повинні на загальних зборах робітників і службовців свого колективу обговорити почин 13 підприємств і мобілізувати свої колективи на активну відбудову стадіону» [7].

17 квітня відгукнувся головний архітектор міста Михайло Масловський:

«Усе нові й нові колективи підприємств та установ міста включаються в роботу з відбудови стадіону: 90 колективів працюють тепер на відбудові огорожі. До колективів плодоконсервного, верстатобудівного заводів, будівельно-монтажного управління № 2, птахокомбінату, які закінчили роботи на своїх ділянках, 13 квітня приєдналося управління шосейних доріг. Успішно проходять роботи на ділянках лісгоспу, сокоморсового заводу, туберкульозного госпітала інвалідів Вітчизняної війни, артілі «Червоний розпиловщик» та інших. До 17 квітня повністю буде будована огорожа стадіону на Ленінградській вулиці, а до 20 – на Пушкінській.

Проте будівництво огорожі вздовж вулиць Дзержинського та Московської йде ще погано. Лише шість організацій із 20, яким доручено відбудову огорожі на вулиці Дзержинського, розпочали роботи (пивоварний завод, авторота «Союззаготтранс», м'ясокомбінат й інші). Решта досі – в ролі спостерігачів.

Якість робіт на багатьох ділянках низька. Це особливо стосується ремонтної контори, м'ясокомбінату, ринкового управління, змішторгу.

До закінчення робіт залишилося вісім днів. У найкоротший строк потрібно ліквідувати зазначені недоліки. Необхідно докласти всіх зусиль, розгорнути соціалістичне змагання на відбудові стадіону і до 25 квітня повністю закінчити будівництво огорожі стадіону» [8].

20 квітня у статті «Зразково впорядкуємо наше місто» згадав серед інших справ відбудову стадіону заступник голови міського виконавчого комітету Яків Ванякін:

«За ініціативою 13 підприємств міста розпочалося будівництво огорожі стадіону. Ініціатори будови – колективи БМУ-2, плодоконсервного заводу і птахокомбінату ще до 10 квітня повністю закінчили будівництво на своїх ділянках» [9].

Огорожею не завершилися епопея з міським стадіоном. 27 травня вміщено редакційну статтю «Зразково впорядкуємо рідне місто» з підзаголовком «Усі, як один, на завершення відбудови стадіону!»:

«Трудящі міста, відбудувавши своїми власними силами огорожу стадіону, внесли значний вклад у справу впорядкування міського господарства, в справу масового розвитку фізкультурно-спортивного руху. Але це був тільки початок. Тепер перед громадськістю міста постало нове завдання – завершити повністю відбудову стадіону всередині, привести його у зразковий вигляд. І в цій патріотичній справі вже проявлено ініціативу.

Нещодавно колектив верстатобудівного заводу (директор товариш Шрага, секретар партійної організації товариш Шишков) із власної ініціативи вирішив виготовити кілька лавок для стадіону. Нині чотири лавки вже встановлено на стадіоні та виготовляються ще чотири штуки. Приклад верстатобудівників наслідували й інші колективи нашого міста, приступивши до виготовлення лавок.

24 травня відбулася нарада керівників підприємств, установ та навчальних закладів, на якій схвалено ініціативу колективу верстатобудівного заводу. Учасники цієї паради зобов'язалися широко розгорнути впорядкувальні роботи всередині стадіону та повністю закінчити його відбудову до 8 червня. 10 червня відбудеться урочисте відкриття стадіону.

Справа честі кожного колективу, всієї громадськості міста якнайшвидше включитись у впорядкування та повну відбудову стадіону та тим самим перетворити його в найупорядкованіший і найкрасивіший стадіон в області.

Усі, як один, на завершення відбудови міського стадіону!» [10]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2003.
2. Дудочка С. Відбудуємо міський стадіон // Прапор Жовтня. 1948. 8 квітня.
3. Відбудуємо наш стадіон // Прапор Жовтня. 1949. 18 березня.
4. Про відбудову огорожі міського стадіону: Постанова виконкому міської Ради депутатів трудящих і бюро міськкому КП(б)У від 11 березня 1949 року // Прапор Жовтня. 1949. 18 березня.
5. Ініціатори приступили до роботи // Прапор Жовтня. 1949. 18 березня.

6. На недільнику // Прапор Жовтня. 1949. 30 березня.
7. Гребень Т. Відбудові стадіону – бойові темпи: Як ініціатива перетворюється в життя // Прапор Жовтня. 1949. 10 квітня.
8. Масловський М. Пришвидшимо відбудову стадіону // Прапор Жовтня. 1949. 17 квітня.
9. Ванякін Я. Зразково впорядкуємо наше місто // Прапор Жовтня. 1949. 20 квітня.
10. Зразково впорядкуємо рідне місто: Усі, як один, на завершення відбудови стадіону! // Прапор Жовтня. 1949. 27 травня.

Т. Й. Франчук

«РОЗУМНЕ МІСТО» – ЦЕ МІСТО, ЩО НАВЧАЄТЬСЯ: ПРІОРИТЕТИ ПЕРСПЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ТА УПРАВЛІННЯ

У статті порушуються проблеми інноваційних підходів до розвитку сучасного міста на основі осмислення поширених в європейській практиці моделей «розумне місто» та «місто, що навчається» через призму можливостей імплементації їх концепту у перспективи розвитку Кам'янця-Подільського в сучасний період. Особлива увага центрується на проблемах формування цілісного освітнього простору міста, який може реалізувати значущі інтеграційні та системотвірні функції.

Ключові слова: інтеграція, імплементація, інноваційний розвиток, «розумне місто», «місто, що навчається», цілісний освітній простір, управління.

Активізація досліджень, пов'язаних з глобальними еволюційними процесами, що реалізуються у площині переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, яке інтегрально можна означити як Smart (розумне) суспільство, актуалізує проблеми досліджень процесів, які забезпечують радикальні видозміни всіх рівнів та напрямків, і основне – у контексті переходу від його інформаційної моделі розвитку до інноваційної, що ґрунтується на принципово інших засадах функціонування та управління. Загалом йдеться про концепцію інтелектуалізованого розвитку, починаючи від загальнодержавного, завершуючи регіональним, місцевим.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що інтеграція в європейський економічний, соціокультурний, освітній простір буде ефективною у разі відмови від традиційних алгоритмів «насаджування» самих прогресивних моделей розвитку, які, як правило, викликають спротив, привносять деструктивні ефекти у процес модернізації розвитку міста, галузі та ін., породжують зневіру, песимізм щодо будь-яких інноваційних інтенцій. Головна проблема полягає в недооціненні того факту, що інтеграція – це двосторонній процес, свого роду взаємодія традиційного та інноваційного, в умовах якого держава, регіон, місто, використовуючи рамкові стандарти якості, формує свою траєкторію руху, неодмінно зберігаючи національну, регіональну ідентичність, враховуючи реальний рівень діяльності, причини та історичні детермінанти, що його обумовлюють.

Мета статті: проаналізувати сучасні моделі інноваційного розвитку міста: «розумне місто (SMART-city)» та «місто, що навчається (Learning City)», які є досить поширеними в європейській та частково українській практиці з тим, щоб зрозуміти логіку та базові позиції їх імплементації, зокрема, виділивши місце та значення освітньої галузі у цьому складному процесі.

Вперше термін розумного міста використав ще у 1954 р. П. Друкер у значенні розумного суспільства, що проживає на його території [3, с. 382], позначивши його смислове наповнення першими літерами аббревіатури SMART: S – Self-directed (з англ.: «самокерований»), M – Motivated (мотивований), A – Adaptive (адаптивний), R – Resourceenriched (ресурсозбагачуваний), T – Technological (технологічний) [2, с. 88–95]. Закономірно, що головним механізмом актуалізації всіх цих якостей та забезпечення їх інтеграції у цілісність, що відповідає характеристикам розумності є управлінська складова. Тому автором одразу ж і пропонуються критерії «розумного управління»: 1) specific – конкретний, точний (що необхідно досягнути); 2) measurable – вимірюваний (як буде вимірюватися результат); 3) attainable – досяжний (реальна можливість досягнення цілі); 4) relevant – актуальний (визначення доречності поставленої цілі); 5) time-bounded – співвіднесення з конкретним строком (визначення часового проміжку, по закінченню якого ціль має бути досягнута) [4; 1].

Розумне управління – це управління, що фактично базується на дослідницькій основі, апелюючи до наукових понять та використовуючи відповідний інструментарій вимірювання, аналізу, систематизації, узагальнення, а відтак і розробки концепції перспективного розвитку, проектування системи конкретних змін та інформаційно-технологічне забезпечення їх реалізації.

Отож, головною ознакою розумного міста (SMART-city) є унікальна, створена «під нього» модель розвитку, що максимально враховує неповторну конфігурацію його реальних особливостей, потенційних можливостей.

Як показують результати досліджень, пріоритетні напрямки, як і конкретна програма розвитку міста, визначаються на перетині найбільш значущих його детермінант: а) сучасних тенденцій світового, європейського, державного, у їх контексті – регіонального розвитку, що особливо актуальні на етапі посилення процесів децентралізації, автономізації, національної, регіональної ідентифікації та соціалізації; б) історії розвитку міста, що акумулювала не лише логіку видозмін, реагуючи на постійне оновлення політичних, соціально-економічних умов, а і цінних надбань та проблем, дослідження яких допомагає зрозуміти сутність глобальних, властивих саме цьому регіону характеристик, історичних передумов, які лежать в його основ; в) дослідження зрізу сучасного соціально-економічного розвитку міста, ефективності муніципального управління, а також виявлення активу, здатного інтенсифікувати інноваційні процеси містобудування, ціле спрямувати відповідно до актуальних викликів часу та реальних потреб громади.

Тому курс на оптимізацію власної траєкторії розвитку міста – це акумулювання потенційних можливостей, які можна актуалізувати та примножувати, орієнтуючись не на ефемерні наміри та запозичені інноваційні моделі розвитку, а реальний «доморощений» актив, ініціативний, патріотичний і водночас прагматичний, який добре розуміється на місцевих реаліях, сприймає їх як складову свого життєвого простору, переживає як частину своєї історії, вмотивовано проектує його розвиток, у тому числі, і для власних нащадків.

Закономірно, що в останні роки значну увагу науковців все частіше привертають проблеми регіональної історії, яка, як зазначалось вище, є значущим чинником формування унікальної траєкторії розвитку не лише держави, а і регіону, окремого населеного пункту. У цьому контексті важко переоцінити актуальність проблем системного дослідження історії Кам'янця-Подільського з позиції інноваційних тенденцій містобудування, оскільки вона містить пласти, безпосередньо пов'язані з процесами українського державотворення, діяльності Директорії УНР, яка відновила республіканський лад і демократичне правління в Україні, була спрямована на консолідацію українського суспільства, а також створення університету, що має статус одного з фундаторів української університетської освіти, найстарішого вищого навчального закладу Подільського регіону.

Закцентуємо увагу лише на одній обставині, пов'язаній зі значенням освіти, конкретного освітнього закладу у розбудові регіону. Закономірно, що епіцентром у зазначеному історичному ракурсі розвитку освіти є ситуація створення у місті українського університету за проектом І.Огієнко, який би був «українським по духові і устроєві...», що дасть змогу працювати на користь рідної України». Отож, проектувався не просто заклад професійної освіти (традиційна місія сучасних університетів), а центр соціального, культурного, наукового розвитку громади, міста, регіону, багатогранної просвітницької та громадської діяльності практично всіх напрямків та галузей знань серед населення. Університет став не лише опорою університетського будівництва в той час, а і ініціатором руху за українізацію вищої освіти в Україні, осередком розвитку української культури, підвищення національної свідомості української громадськості в цілому. Значення всіх цих позицій для сучасного розвитку міста складно переоцінити, оскільки вони абсолютно співзвучні з нинішніми пріоритетами соціально-економічного розвитку. Окрім того, використання історичного потенціалу Кам'янця-Подільського уже інтегровано в сучасну модель розвитку міста і дає значущі результати не лише в соціокультурному, а і матеріальному аспектах.

Також слід зауважити, що університет – це ще й суб'єкт інтеграції освіти та науки, центр дослідницької діяльності з закономірним пріоритетом актуальних проблем регіонального розвитку всіх сфер діяльності. Зважаючи на те, що кожне місто, регіон – це абсолютно унікальні утворення, які можна розглядати як «живі організми», що мають не лише свою історію, яка неодмінно позначилась на всіх сегментах його складної структури, а також комплекс соціально-економічних, політичних, географічних, демографічних та інших особливостей, які ніколи не повторюються, реальна продуктивна концепція розвитку міста може бути створена виключно самим суб'єктом розвитку в результаті системної дослідницької роботи. Безальтернативність звернення до науки обумовлена необхідністю глибокого аналізу реальної ситуації, що склалася в місті у комплексі всіх значущих характеристик та детермінант, причинно-наслідкових зв'язків, що її обумовлюють. Розуміння сутності процесів є основою результативності управління ними, забезпечення можливості цілеспрямувати їх у визначеному напрямку, формуючи SMART-середовище, яке є оптимальним саме для конкретного міста, використовуючи його потенціал розвитку. Отож, поступ в інноваційному напрямку неодмінно має базуватися на науково обґрунтованій концепції та логіці поетапного переходу до сучасних стандартів якості, повною мірою орієнтуючись на власні пріоритети, особливості і реальний рівень розвитку держави, конкретного регіону, міста, як і кожної окремої галузі.

Також вважаємо за необхідне зазначити, що за концепцією І.А.Тернової, ключовим у понятті «смарт» є здатність взаємодіяти з оточуючим середовищем, тому смарт – це властивість системи чи процесу, яка проявляється у взаємодії з оточуючим середовищем і наділяє систему здатністю: 1) адаптації до умов, що постійно та невпинно трансформуються; 2) самостійного розвитку і самоконтролю; 3) ефективного досягнення результату [6, с. 90].

Отож, смарт-місто – це цілісна самодостатня система, яка забезпечує монолітний простір функціонування та гармонізації відносин усіх її складових в оптимальному режимі, проектуючи перманентність розвитку, нарощування як інтегральних показників якості, так і кожної її галузі за рахунок постійного підвищення ефективності взаємовідносин систем та підсистем не лише традиційно по-вертикалі у контексті визначеного вектора діяльності, а і по-горизонталі в рамках взаємовідносин усіх напрямків соціально-економічної життєдіяльності міста.

На противагу традиційна концепція розвитку відрізняється від інноваційної передовсім тим, що вона проектується як система заходів, які сприятимуть поліпшенню всіх векторів та конкретних галузей розвитку міста, які більшою мірою діють певною мірою паралельно як автономні підсистеми. Також характерно, що в умовах традиційного соціально-економічного розвитку наукові дослідження в основному асоціювалися з різними напрямками діяльності, відповідно галузями знань, значно менше – їх взаємодією, формуванням цілісності, в якій актуалізуються природні зв'язки та залежності між ними. До прикладу, навіть у сфері освіти концепції та програми розвитку загальноосвітньої школи та закладів професійної і післядипломної педагогічної освіти більшою мірою були декларативними та ситуативними, вони не слугували підґрунтям формування розумної освіти, яка би формувала цілісний освітній простір, максимально гармонізуючи взаємовідносини між залежними системами, узгоджуючи та координуючи їх функціонування та розвиток. Те саме стосується і взаємовідносин сфери економічної освіти та реальної сфери економіки, фактично можливостей випускників та потреб роботодавців. Перелік можна продовжити, оскільки ці дисонанси є закономірним результатом інформаційного суспільства, відповідно інформаційно-репродуктивної освіти, яка розвивалася у його контексті і характеризувалась високим рівнем автономності, вибудовування системи залежностей по-вертикалі. При тому спостерігалось нівелювання природніх зв'язків горизонтального вектора між різними сферами соціально-економічного розвитку держави, регіону, міста, недооцінювання конструювання доцільних взаємовідносин і співпраці між ними.

SMART-місто проектує розвиток на основі формування цілісності середовища та його перманентної оптимізації, базуючись на взаємодії всіх її сегментів, забезпечуючи не лише використання продуктів спільної діяльності, а і продукуючи ефект синергії. При тому інтенсифікується формування позиції кожного як реального, а відтак і небайдужого суб'єкта розвитку свого міста як якісного середовища життєдіяльності, сфери особистісної самореалізації.

Відповідно до сутності поняття та його головних детермінант, закономірно має видозмінюватись і управлінська діяльність, що реалізується на різних рівнях і стосується функціонування та розвитку різних систем. Виходячи з вищезазначеного, концепція управління розвитком розумного міста також має мати ознаки цілісності та супідрядності систем в залежності від природніх механізмів, чинників їх відносин та підпорядкування.

Зокрема, зазначені вище характеристики та критерії SMART можна класифікувати як універсальні, оскільки вони забезпечують ефективність функціонування будь-якої системи, сфери діяльності у контексті їх перманентного саморозвитку. До прикладу, вони повною мірою співвідносяться з основами управління інноваційною, компетентнісною системою розвитку освіти, яка передбачає: постановку конкретних освітніх цілей як комплексу компетентностей, які має сформувати суб'єкт освітньої діяльності за відповідний проміжок часу. Досяжність цілей має визначатися чітким діагностичним інструментарієм у комплексі критеріїв та конкретних методик. Досягнення певного блоку показників слугуватиме відправною точкою для постановки нових, реалізація яких програмується з врахуванням досвіду попереднього етапу діяльності. При тому важливо відмітити, що ці складові розумного управління актуальні як для розвитку освітньої системи навчального закладу, його підструктур, так і навчальної діяльності кожного його суб'єкта в рамках організованого навчання та самоосвіти. Орієнтація на формування компетентностей слугує фактором протидії накопиченню навчальної інформації як самоцінності, розриву та дисбалансу теорії і практики, як результат – нездатності до продовження навчання впродовж життя.

Загалом провідні орієнтири SMART відповідають за принципові спільні для всіх сфер та видів діяльності управлінські позиції, які далі специфікуються, наповнюючись конкретними смислами та змістом у контексті визначеної галузі, і що головне – враховуючи конкретний рівень їх реальної актуалізації. Наприклад, закономірно, що в напрямку інноваційних технологій, які не обтяжені досвідом адміністративно-директивного планового управління діяльністю ці підходи уже значною мірою імплементовані, що продиктовано необхідністю забезпечення конкурентоздатності на ринку праці. Що ж стосується такої консервативної галузі як освіта, маємо значні проблеми, обумовлені, насамперед, тим, що, за результатами досліджень, лише близько 20 % педагогів як загальноосвітньої, так і вищої професійної освіти працюють за інноваційними освітніми технологіями. Відсутність мобільного інструментарію вимірювання якості освітньої діяльності викладача та врахування її в системі диференціації за статусними та матеріальними відмінностями призводить до девальвації системно розроблених і навіть на офіційному рівні прийнятих (Закон України про освіту) концептуальних та технологічних підходів до забезпечення SMART освіти.

Водночас, за умови реальної інтеграції освіти у смарт-суспільство, на регіональному рівні – SMART-місто, актуалізуються механізми природної регуляції якістю діяльності через затребуваність безпосередніми роботодавцями, наприклад, тим самим сектором реальної економіки, висуваючи вимоги до випускника закладу професійної освіти.

У такий спосіб спільний для всіх підхід до забезпечення розумного управління стає предметом спільної діяльності, дискусій, дослідницької роботи, інших форм конструктивної взаємодії та співпраці різних сфер життєдіяльності міста, які мають якщо не безпосередні, то неодмінно опосередковані зв'язки та залежності, з поміж яких освіта має особливий статус. Попри домінуючі консервативні тенденції розвитку освіти, вона в структурі розбудови розумного середовища (розумного міста) відіграє особливу роль щонайменше з двох причин: 1) вона є всеохоплюючою сферою діяльності, основою інтелектуального, професійного, особистісного розвитку кожного як в рамках організованого навчання, так і освіти впродовж життя; 2) освіта в інтеграції з науковою діяльністю є найбільш потужним суб'єктом і реальним майданчиком програмування науково обґрунтованого інноваційного розвитку галузі, соціальних спільнот, розумного суспільства в цілому. Якщо управління розвитком розумного міста не буде об'єктом комплексних досліджень науковців, через них – усіх суб'єктів розвитку, і не стане основою освітньої (просвітницької) діяльності всіх рівнів, будемо мати модель імплементації нововведень не через взаємодію, інтерактивну діяльність, а систему суб'єкт-об'єктних взаємовідносин, класичну модель статусної підпорядкованості впливів. Це актуалізує гальмівні механізми процесам забезпечення відкритості, взаємодії з середовищем, а відтак і саморозвитку, самоуправління системою.

Підтвердженням зазначених позицій є аналіз наступної інноваційної моделі «Місто, що навчається» (Learning City). У контексті розбудови розумного міста досить актуальним є підхід до створення Інститутом ЮНЕСКО відповідно до Пекінської декларації (2013) глобальної мережі «міст, що навчаються» (Learning Cities). В одному з керівних документів Глобальної мережі «Основні характеристики міста, що навчається» даються наступні його ознаки: «це місто, яке ефективно мобілізує свої ресурси в усіх областях з метою сприяння інклюзивному навчанню від базової до вищої освіти; відроджує навчання в сім'ї і громадах; сприяє професійній підготовці та навчанню на робочому місці; розширює використання сучасних технологій навчання; підвищує якість і забезпечує відмінні результати навчання і сприяє формуванню культури навчання протягом усього життя. Ця діяльність сприяє створенню умов для розширення індивідуальних прав і можливостей, а також соціальної згуртованості, зростання економіки, розквіту культури і сталого розвитку [5, с. 10].

Отож, місто, що навчається. – це свого роду концепція підвищення інтелектуального потенціалу громади через інклюзію освіти у всі сфери діяльності, забезпечуючи її перманентність, яка трактується як головний чинник не лише соціально-економічного розвитку міста, а і забезпечення її інтеграції на основі спільних цінностей, формування як соціальної спільності з високим рівнем регіональної ідентифікації. Характерно, що цільове спрямування пов'язане з формуванням міста як ефективного соціально-економічного середовища не як самоцінності, а як умов оптимальних для самореалізації кожного його суб'єкта.

Доєднання до Мережі передбачає співпрацю міст, що взяли курс на інноваційний розвиток, формування SMART-середовища в контексті якого пропонуються рамкові стандарти та технології розвитку, які можуть бути імплементовані лише у разі максимального врахування реальних умов та формування концепції та програми поетапного розвитку безпосередніми її суб'єктами, тобто стати предметом комплексної колективної науково-дослідної, освітньої та широкої просвітницької роботи.

Аналіз концепцій та програм «SMART-місто», «місто, що навчається», свідчить про те, що, незважаючи на акцентування особливої уваги на значенні освіти у розвитку міста, головна увага приділяється проблемі результативності освіти, яка безпосередньо впливає на його інтелектуальний потенціал, долучаючись до процесів оновлення, оптимізації, забезпечення інноваційного розвитку. Вважаємо, що особливий потенціал містить його процесуальна складова, яка вказує на те, що інтеграція освіти, науки, соціально-економічного середовища міста взаємовигідна всім: орієнтація на регіональні особливості розвитку через безпосереднє долучення до нього – основа компетентнісної освіти, концепції «Нова українська школа». Напрацювання впродовж освітньої діяльності і можливості їх практичної реалізації задля оновлення і збагачення середовища.

Процес долучення має починатися з початкових етапів навчання (дошкільне) формуючи позицію та відчуття причетності до розвитку середовища у прийнятних формах, його суб'єктності, а значить і небайдужості до процесів, які складають суть смарт-середовища, асоціюючи освіту з реальним чинником покращення власного життя, життєвого простору, що тебе оточує. Наприклад, основи екологічної культури повинні формуватися через елементарні форми сприйняття дійсності, оточуючого дитину мікросередовища через критерії краси, чистоти, досконалості, а отже і власного комфорту, до формування якого вона має безпосереднє відношення. «Живе» (інтерактивне) навчання з інтеграцією в середовище через спостереження, експерименти, безпосередню участь в його екологізації, естетизації та інше закладає підвалини до подальшого більш глибокого та усвідомленого

розуміння основ екологічної культури, які об'єктивуються реально у досвіді власної життєдіяльності. Підвищення рівня компетентності безпосередньо асоціюється не з традиційним поповненням знань у відповідній області, а з інтеграцією в соціум, світ культури та інше, які сприймаються як сприятливе середовище для особистісної самореалізації, якість якого безпосередньо залежить від кожного. Це можна прослідкувати на всіх галузях знань, спільність підходів до оволодіння якими забезпечує їх цілісність, а значить і дієвість – реальну компетентність, а відтак і інтеграцію освітніх, професійних, життєвих смислів, обумовлює потребу у навчанні впродовж життя.

Так закладаються основи «розумного міста» як «міста, що навчається», через взаємодію управлінських та безпосередніх соціальних, економічних, освітніх структур, які, об'єднані однією концепцією, системно та цілеспрямовано працюють на розвиток власного міста, долучаючи до процесу кожного його громадянина через інтелектуалізацію, навчання впродовж життя.

Окрім того, слід зазначити, що модель SMART-середовища можна трансформувати на різні міста лише за самими загальними принципами та технологіями імплементації, в іншому випадку будемо мати практику «насаджування чужих моделей», а значить і відторгнення їх діючою системою. Протидіяти означеним процесам, актуальним для інформаційного суспільства, можна за умови:

- створення концепції розвитку міста, системи змін та програми їх реалізації «під кожне конкретне місто», враховуючи потенційні та стартові можливості для кожного етапу розвитку;
- розробки концепції та логіки перехідного періоду, визначивши критерії та інструментарій вимірювання якості процесів, орієнтуючись на сформовану модель комплексу очікуваних результатів (модель смарт-міста в перспективі);
- формування ситуації, за якої всі мешканці міста, інтелектуальна еліта у всіх сферах його життєдіяльності будуть відчувати себе суб'єктами розбудови свого міста як смарт-середовища, що реально визначає якість життя кожного;
- визначення статусу освіти всіх рівнів і спрямувань у цьому складному процесі, яка має найвищий потенціал інтелектуального, громадянсько-патріотичного розвитку особистості, а також реальний інструментарій долучення кожного до соціально-економічного розвитку регіону, міста;
- імплементації концепції «освіта впродовж життя», переорієнтовуючи на посилення самоосвітніх процесів;
- інтеграції освіти і науки у всіх навчальних закладах (від елементарного в школах до фундаментального в університетах), які можуть взяти на себе функції дослідження об'єктів та процесів регіонального розвитку та пошуку шляхів їх оптимізації у межах наявних компетенцій;
- забезпечення відкритості та публічності задекларованих змін та процесів їх реалізації, широкої просвітницької роботи, демократизації та колегіальності управлінських процесів.

Іншими словами, за таких умов освіта у цьому контексті може реалізувати системотвірну функцію, проектуючи та забезпечуючи інтеграційні процеси між наукою освітою та адмініструванням, що лежить в основі ефективності всіх реформаторських змін, надто, коли йдеться про свого роду «перезапуск системи» на інноваційній платформі як смарт-місто. Звісно, йдеться про систематизацію та актуалізацію, а не нівелювання наявних напрацювань у зазначеному контексті, які реально є значними і їх недооцінка закономірно буде мати деструктивні наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрієнко А. Концепція «розумного міста»: уточнення ключових понять у контексті забезпечення розвитку великого муніципального утворення. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 8. С. 24-34.
2. Воронкова В. Людина в освітньому просторі smart-суспільства. *Interdisciplinary studies of complex systems*. 2017. № 10-11. С. 88-95.
3. Друкер П. Практика менеджмента. М. : Вільямс, 2007. 400 с.
4. Жукович І. А. Smart-міста як новий об'єкт статистичних досліджень: визначення терміна. *Статистика України*. 2015. № 1. С. 18-22.
5. Основные характеристики обучающихся городов. *Глобальная сеть обучающихся городов ЮНЕСКО: Руководящие документы*. Институт ЮНЕСКО по обучению на протяжении всей жизни. 2015. С. 10-20.
6. Терновая И. А. Применение smart-критериев постановки целей в стратегическом планировании организации. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. 2011. № 970. С. 381-385.
7. Pryima S., Dayong Y., Anishchenko O., Petrusenko Y. The UNESCO Global Network of Learning Cities: Tools for the progress monitoring. *Science and Education*. 2017. Issue 4. P. 74-81.

ОРГАНІЗАЦІЯ, РОЗБУДОВА І СТРУКТУРА ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА У РОКИ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті показано структурні зміни, кадрові зміни, зростання якісного рівня професорсько-викладацького складу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ключові слова: факультет, кафедра, викладачі, декан, завідувач, вчене звання.

Впродовж 1991–2019 рр. на факультеті сталися кадрові зміни та реорганізації.

З вересня 2002 р. підрозділом факультету стала кафедра філософських дисциплін [1, арк. 4], а з 1 лютого 2003 р. – новостворена кафедра політології і соціології [2, арк. 22]. 28 грудня 1991 р. кафедру історії СРСР перейменували на кафедру історії Східної Європи і археології [3, арк. 7], яка 3 липня 2003 р. дістала назву кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін [4, с. 56]. Нині цей підрозділ має назву кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін [5].

З відкриттям у 2002 р. на базі управління освіти Шепетівської міської ради навчально-консультативного центру університету, у 2003 р. тут розпочато підготовку фахівців-істориків заочної форми навчання (ліцензований обсяг – 50 осіб) [6; 7]. Його діяльність припинено у 2012 р.

У 2003–2004 навчальному році започатковано підготовку фахівців зі спеціальності 6.040300 «Політологія», яку забезпечила кафедра політології і соціології [8, арк. 4]. Наступного навчального року факультет почав готувати фахівців зі спеціальності 7.030301 «Історія» [4, с. 83]. У 2013 р. було здійснено перший набір ОКР «магістр» спеціальності «Архівознавство» [9]. Нині підготовка майбутніх фахівців ведеться за такими спеціальностями: 032 Історія та археологія, 014.03 Середня освіта (Історія), 052 Політологія, 032 Історія та археологія (Архівознавство) [10, арк. 4].

На жаль, щорічно зменшується кількість студентів. Станом на 1 вересня 2016 року загальна кількість студентів денної форми навчання становила 295 осіб [11, арк. 4], на 1 вересня 2017 р. – 269 [12, арк. 4]. Це пояснюється різними чинниками: складна демографічна ситуація в країні та регіоні, падіння престижу професій, які представлені на факультеті або низький рівень попиту на них та досить високими вимогами, що виставляються для вступників у виш, навіть тих, хто готовий стати студентами контрактної форми навчання. Факторами, котрі впливають на зміни чисельності студентів є: результати вступної кампанії; рівень навченості й ступінь трудової і навчальної дисципліни; динаміка руху студентів з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин [12, арк. 4–5].

На факультеті сталися кадрові зміни. У перші роки державної незалежності України колектив істориків продовжував очолювати професор Л.В. Баженов. У 1993 р. деканом історичного факультету було обрано О.М. Завальнюка, заступником призначено А.О. Гуменюка [13, с. 111]. У листопаді 2001 р. О.М. Завальнюк став в.о. ректора університету. У січні 2002 р. Міністерство освіти і науки України призначило його на посаду ректора [14, с. 53]. Відповідно 25 березня 2002 р. деканом факультету вчена рада обрала професора С.А. Копилова [15, с. 9]. Було сформовано нову команду деканату. Заступниками декана працюють: з навчальної роботи – кандидат історичних наук, доцент А.О. Гуменюк (з 2006 р. – старший викладач В.А. Дубінський), з наукової роботи – кандидат історичних наук, доцент В.В. Газін (у 2007 – жовтні 2010 рр. – кандидат історичних наук, ст. викладач А.Б. Задорожнюк), з виховної роботи – ст. викладач В.А. Дубінський (з 2006 р. – ст. викладач Т.В. Білецька) [16, с. 39]. У 2012 р. С.А. Копилов став ректором університету, після чого функції декана факультету почав виконувати доцент В.А. Дубінський. У 2019 р. останнього призначили першим проректором університету. Обов'язки декана поклали на доцента А.Л. Глушковецького. Заступниками працюють: з навчальної роботи – доцент Т.В. Сулятицька, з наукової – доцент О.Б. Комарніцький, виховної – М.П. Плахтій.

Оновився склад завідувачів кафедр. У 1999 р. після смерті професора М.Г. Кукурудзяка кафедрі всесвітньої історії очолив професор В.С. Степанков. У 2006 р. завідувачем кафедри було призначено С.А. Копилова [15, с. 11]. У серпні 2005 р. на чолі кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін став І.В. Рибак [17, с. 10]. Наприкінці 2008 р. замість професора М.Б. Петрова, який передчасно пішов з життя, завідувачем кафедри історії України почав працювати професор О.М. Федьков [18, с. 16]. У січні 2010 р. цей структурний підрозділ очолив професор А.Г. Філінюк [19, с. 27].

У 2002 р. на чолі кафедри філософських дисциплін став В.Н. Рокачук. Наступного року посаду завідувача кафедри політології і соціології обійняв О.О. Городецький [15, с. 10–11]. У 2007 р. її очолив В.В. Нечитайло. Крім того, у 2008 р. старшого викладача кафедри політології і соціології А.В. Найчука було призначено директором Шепетівського НКЦ. У вересні наступного року центр очолив доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін В.І. Адамовський.

Нині освітній процес на факультеті забезпечують викладачі п'яти кафедр: кафедра всесвітньої історії (завідувач – доктор історичних наук, професор Степанков В.С.); кафедра історії України

(завідувач – доктор історичних наук, професор Філінюк А.Г.); кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін (завідувач – кандидат історичних наук, професор Рибак І.В., з травня 2017 року доцент Федьков О.М.); кафедра політології і соціології (завідувач – доктор історичних наук, професор Нечитайло В.В.; з 2015-2016 н.р. – доктор політичних наук, доцент Вонсович С.Г.); кафедра філософських дисциплін (завідувач – кандидат філософських наук, доцент Найчук А.В.) [11, арк. 12; 12, арк. 15; 20, арк. 4].

Поступово поліпшувався якісний склад викладачів факультету. Кількісний склад у зв'язку з зменшенням кількості студентів скоротився. У 1994 р. на трьох фахових кафедрах працювало 29 викладачів, у тому числі 6 докторів наук, професорів, 17 кандидатів наук, доцентів [21, арк. 16]. У 2003 р. на факультеті налічувалося 10 докторів наук, професорів, 21 кандидат наук, доцент [22, арк. 29]. У 2005 р. тут працювали 67 викладачів, у т.ч. 14 докторів наук, професорів і 27 кандидатів наук, доцентів, у 2006 р. – відповідно 74, 15 і 31, у 2007 р. – 78, 18 і 30, у 2008 р. – 80, 21 і 31, у 2009 р. – 84, 22 і 23, у 2010 р. – 81, 22 і 22 [16, с. 140-149], у 2015 р. – 58, 13 і 38 [20, арк. 5], у 2017 р. – 56, 13 і 40 [11, арк. 12], у 2018 р. – 51, 14 і 34 [12, арк. 15], у 2019 р. – 49, 15 і 32.

Нині на п'яти кафедрах історичного факультету – працюють 49 викладачів та лаборантів (додаток А).

У період, який досліджується, пішли з життя професори Ю.М. Тарасов (1995 р.), М.Г. Кукурудзяк (1999 р.), П.Ф. Щербина (2001 р.) І.С. Винокур (2006 р.), А.О. Копилов (2007 р.), М.Б. Петров (2008 р.), В.В. Малий (2010 р.), доценти В.П. Турівний (2001 р.), І.П. Юришинець (2011 р.), О.Т. Щур, А.Ф. Суровий, викладачі І.І. Щегельський (1997 р.), С.Г. Стаднік (2000 р.).

Низка викладачів факультету здобули вчені звання та наукові ступені. У 1992 р. вчене звання «професор» було присвоєно А.О. Копилову, у 1996 р. – В.С. Степанкову, у 1997 р. – Л.В. Баженову, у 2004 р. – В.П. Газіну, у 2006 р. – О.М. Завальнюку і С.А. Копилову, у 2008 р. – І.В. Рибаку і В.В. Нечитайлу, у 2011 р. – В.С. Прокопчуку. У 1991 р. атестат доцента отримали А.К. Лубчинський і О.Т. Щур, у 1995 р. – С.А. Копилов і А.Г. Філінюк, у 1996 р. – Ю.А. Хоптяр, М.Б. Петров і В.І. Якубовський, у 1997 р. – Е.М. Мельник і С.В. Трубочанінов, у 1998 р. – Г.Б. Вонсович, у 2001 р. – В.С. Прокопчук, у 2003 р. – О.О. Городецький, у 2004 р. – О.М. Федьков і С.Е. Баженова, у 2005 р. – В.В. Малий і В.С. Лозовий, у 2006 р. – В.Н. Рокачук, у 2007 р. – В.В. Газін, у 2008 р. – А.Ф. Гуцал, О.Б. Комарніцький і Т.В. Ігнат'єва, у 2011 р. – В.І. Адамовський, С.В. Олійник, А.В. Найчук. У 1993 р. докторську дисертацію захистив В.С. Степанков, у 1996 р. – Л.В. Баженов, у 2001 р. – В.П. Газін, у 2006 р. – С.А. Копилов, у 2009 р. – В.С. Прокопчук, у 2010 р. – В.С. Лозовий, С.Е. Баженова, у 2011 р. – О.М. Завальнюк, у 2013 р. – А.Г. Філінюк, у 2015 р. – С.Г. Вонсович, у 2017 р. – О.М. Федьков, у 2018 р. – О.Б. Комарніцький. Кандидатами наук стали Г.Б. Вонсович (1991 р.), О.М. Федьков (1993 р.), А.О. Гуменюк (1993 р.), В.В. Малий (1997 р.), В.С. Лозовий (1999 р.), В.В. Газін (2001 р.), С.Е. Баженова (2001 р.), С.В. Олійник (2004 р.), В.І. Адамовський (2004 р.), Т.В. Ігнат'єва (2005 р.), О.Л. Баженов (2005 р.), О.Б. Комарніцький (2005 р.), А.А. Лубчинський (2006 р.), А.А. Заводовський (2006 р.) І.А. Опря (2006 р.), С.Г. Вонсович (2006 р.), В.Л. Логвіна (2007 р.), А.Б. Задорожнюк (2007 р.), М.П. Плахтій (2007 р.), А.В. Найчук (2007 р.), А.Л. Глушковецький (2008 р.), В.С. Дудченко (2008 р.), В.Б. Стецюк (2009 р.), О.В. Рибшун (2009 р.), С.О. Волковинський (2009 р.), І.І. Боровець (2009 р.), С.О. Ганаба (2009 р.), В.А. Дубінський (2009 р.), В.В.Кобильник (2010 р.), С.А. Сидорук (2010 р.), П.В. Кліщинський (2010 р.), Т.В.Білецька (2011 р.), В.Ю. Маркітантов (2011 р.), Т.В. Сулятицька (2012 р.), В.Г. Чабанов (2014 р.), О.А.Юга (2016 р.), В.А. Гуцал (2019 р.) [4, с. 164-166, 404-406].

Таким чином, 1991–2019 рр. позначені реорганізаціями та кадровими змінами на факультеті. У перші роки нового XXI ст. було започатковано підготовку політологів й істориків. Десятки викладачів здобули наукові ступені доктора і кандидата наук, вчені звання професора і доцента.

ПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 818.
2. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Протоколи вченої ради університету за 2003 рік.
3. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Протоколи вченої ради інституту за 1991 рік.
4. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 768 с.
5. Хоптяр Ю.А. Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін К-ПНУ імені Івана Огієнка: становлення, здобутки, перспективи (30-ті рр. XX – початок XXI ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2018. 312 с.
6. Завальнюк О.М. Новий осередок вищої освіти на Хмельниччині [Шепетівський НКЦ] //Студентський меридіан. 2003. 30 квітня.
7. Степанков В.С., Дубінський В.А. Шепетівський НКЦ (історичний факультет): становлення та перспективи// Студентський меридіан. 2007. 5 квітня.

8. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 963.
9. Добровольський В. Архівознавців готуватимуть у Кам'янці [про підготовку магістрів-архівознавців] // Подільські вісті. 2011. 3 червня.
10. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Протоколи вченої ради університету за 1999 рік.
11. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Звіт про роботу історичного факультету за 2016–2017 навчальний рік. 90 арк.
12. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Звіт про роботу історичного факультету за 2017–2018 навчальний рік. 83 арк.
13. Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє // Освіта, наука і культура Поділля: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.11. С.98-119.
14. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2012 рр.): історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
15. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет: курсом зростання (2002–2006 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 300 с.
16. Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
17. Професор І.В. Рибак: бібліографічний покажчик / [редкол. С.А. Копилов (голова) та ін.; укладач В.А. Дубінський, А.Г. Філінюк]; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня-Рута», 2016. 80 с.
18. Філінюк А. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 68 с.
19. Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності): біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Бібліотека; [уклад.: Н.Д. Крючкова, В.Ф. Биковська; редкол.: С.А. Копилов (голов. ред.), Л.В. Климчук (відп. ред.), В.С. Степанков та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. (Серія: Постаті в освіті і науці, вип. 25).
20. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Звіт про роботу історичного факультету за 2014–2015 навчальний рік. 68 арк.
21. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Протоколи вченої ради інституту за 1994 рік.
22. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Протоколи вченої ради університету за 2003 рік.

В. А. Дубінський, І. О. Пігович

СПІВПРАЦЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА МАН У 2014–2019 рр.: НАПРЯМКИ, ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядається досвід співпраці в організації науково-дослідної роботи учнів-старшокласників закладів середньої освіти м. Кам'янця-Подільського історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та управління освіти та науки Кам'янець-Подільської міської ради впродовж 2014–2019 рр. Визначаються основні етапи, форми та прийоми роботи в цій сфері.

Ключові слова: науково-дослідна робота, обдарована молодь, МАН, науково-педагогічні працівники, історичний факультет, управління освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради, вчителі суспільних дисциплін.

Сьогодні перед закладом вищої освіти поставлено цілий ряд завдань. Серед них пріоритетне місце посідає активізація роботи в освітній, науково-дослідній, методичній та організаційній сферах. Реалізуються вони не тільки професійною діяльністю науково-педагогічних працівників і студентів вишу по їх виконанню, але й плідною співпрацею з іншими закладами освіти, громадськими організаціями та управліннями освіти різних рівнів.

Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка завжди свою роботу спрямовував відповідно до певних принципів. Серед них: систематичність, послідовність, наступність, людиноцентричність і науковість. Вони визначали основні завдання та

напрямки роботи кафедр факультету та інших його структурних підрозділів. При цьому важливе місце посідали питання постійної співпраці з закладами середньої освіти, гімназіями (м. Кам'янець-Подільський, м. Хотин, смт Чемерівці), ліцеями (Хмельницький і Славутський обласні ліцеї з поглибленим вивченням наук, Кам'янець-Подільський ліцей, Кам'янець-Подільський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою), відділами та управліннями освіти та науки (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький та Дунаєвецький райони), громадськими організаціями (Центр дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині при К-ПНУ імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта» імені Т.Г. Шевченка, Хмельницька обласна та Кам'янець-Подільська міська організації Національної спілки краєзнавців України) та інші. Основними формами такої роботи стали: науково-практичні конференції, круглі столи, науково-методологічні семінари для вчителів суспільних дисциплін, зустрічі-презентації з учнями старших класів тощо.

Потужний склад науково-педагогічних працівників факультету, належні умови для організації науково-дослідної роботи (бібліотека Центру дослідження історії Поділля, читальний зал та абонемент факультету – фонд П. Дорожинського, відділ рідкісних видань – один з небагатьох в Україні) та традиція підтримки наукових студій стали чинниками, що визначили пріоритетний напрямок співпраці з управлінням освіти та науки Кам'янець-Подільської міської ради, а власне організація та підтримка обдарованої учнівської молоді через її участь у роботі міського наукового товариства учнів МАН (відділення історії, філософії та суспільствознавства). Значної активності ця робота набула у 2014 р., коли була укладена угода між історичним факультетом і управлінням освіти та науки Кам'янець-Подільської міської ради, що стосувалося питань їх сумісної роботи в організації науково-дослідної роботи учнівської молоді.

Мала академія наук є центром підвищення соціального статусу учнівської молоді, однією з перспективних форм роботи з інтелектуально обдарованими дітьми. Кам'янець-Подільське наукове товариство діє як структурний підрозділ Хмельницького територіального відділення Малої академії наук України. До складу наукового товариства входить близько 10 шкільних наукових осередків та міжпозашкільний науковий осередок гуртківців «ГРОНО» при Центрі дитячої та юнацької творчості.

МАН, як творче об'єднання школярів, забезпечує їй інтелектуальний і духовний розвиток, підготовку до активної діяльності в галузі науки, професійне самовизначення, є вдалою організаційно-методичною структурою, що створює умови й залучає здібну та обдаровану молодь до науково-дослідницької роботи [1].

Кам'янець-Подільське міське наукове товариство Малої академії об'єднує своєю діяльністю більше 200 учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Тісно співпрацює з відділом «Мала академія наук» Хмельницького обласного центру науково-технічної творчості учнівської молоді, Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка, Подільським державним аграрно-технічним університетом, юридичними консультаціями, закладами охорони здоров'я, промисловими підприємствами, закладами культури, ЗМІ, банками, правоохоронними органами, транспортними організаціями.

Сьогодні організація науково-дослідницької діяльності учнів набирає практичного значення. Займатися нею можуть учні, які мають:

- здатність швидко схоплювати значення та суть окремих понять і тверджень;
- потребу та вміння зосереджуватися на певних аспектах наукової проблеми, перед усім тих, що зацікавили їх та прагнення розібратися в них;
- властивість виділити, розмірковувати й пояснювати її сутність.

Успіхові в науково-дослідницькій роботі учнів-МАНівців сприяє чіткість та ефективність організації діяльності юних науковців, тому що саме вона викликає найбільші труднощі, водночас забезпечує упорядкованість усіх дій. Така організація, при сприянні науковців факультету та вчителів, здійснюється в декілька етапів.

I етап – підбір учнів та обрання ними теми дослідження. Зрозуміло, що враховується бажання школяра виконувати наукову роботу, рівень його підготовленості та мотивації. Досвід і практика організації науково-дослідної роботи в відділенні історії, філософії та суспільствознавства засвідчує, що поведінка учнів є, як правило, полівмотивованою та в процесі організації такої роботи й відбувається:

- визначення рівня готовності учнів до наукової роботи;
- формування системи практичних умінь і навичок;
- організація мисленевої та аналітичної діяльності через знаходження наукової проблеми та шляхів її вирішення;
- формування творчої співпраці з науковими керівниками, викладачем-науковцем та уміння учня презентувати свою роботу, чітко та логічно сформулювати розв'язувані проблеми та висновки.

На цьому етапі співпраця між науково-педагогічними працівниками факультету та вчителями шкіл, учнями спрямовується на виборі такої теми з історії, філософії, соціології, правознавства та етнології, яка б цікавила учня та відповідала б рівню його навченості. Звертається також увага на її актуальність, ступінь вивченості тієї чи іншої наукової проблеми та доступності використання літера-

тури та джерел до її написання. Так, доцент С. Сидорук пропонував учням ліцею А. Подшиваловій та Д. Олійнику теми з етнології, що розкривали питання етномедицини у фольклорі та традиційно-побутовій культурі подолян або рекрутської обрядовості в Україні. За ініціативою доцента кафедри всесвітньої історії І. Боровця учні НВК №9, ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою орієнтувалися на вивчення тем на військову тематику. Значна частина науковців і вчителів, орієнтуючись на фонди Кам'янець-Подільського музею-заповідника, відділу рідкісних видань, надавала можливість учням вивчати проблеми регіональної історії (політика Голокосту в Кам'янці-Подільському, десакралізація образу царської влади у свідомості населення подільської губернії в епоху імператора Миколи II, становище УАПЦ на Поділлі у 1920-х роках тощо). Важливим чинником, який впливає, у тому числі, на обрання тем наукових досліджень учнями та вчителями з філософії історії та соціології є рівень фаховості науковців історичного факультету з певної проблеми, що розглядалася. Доктор філософських наук, доцент С. Ганаба досліджувала з учнями НВК №14 питання історичної пам'яті в системі духовного світу особистості, здійснювала соціально-філософський аналіз мережевої взаємодії як фактора особистісного становлення людини.

Основними формами роботи на цьому етапі є: індивідуальні консультації, попереднє вивчення рівня забезпеченості літературою та джерелами й аналіз готовності учнів і вчителів до їх виконання.

II етап – організація науково-дослідної роботи учнів і представлення їх результатів перед журі конкурсу. Він розпочинається з ознайомлення учнів з методами й прийомами наукової роботи з суспільних, гуманітарних і соціально-поведінкових наук, опрацювання ними наявної наукової літератури та вивчення джерел. Співпраця дослідника та наукового керівника позначається також складанням плану роботи, визначенням її структури та написанням її тексту. Слід зауважити на тому, що вагомою допомогою при підготовці дослідження є створення умов з боку деканату історичного факультету в опрацюванні наукової та науково-популярної літератури, що міститься на абонементі факультету та різноманітних джерел у відділі рідкісних видань. Виконання досліджень з соціології та філософії завжди здійснювалися можливістю використання фондів літератури, що міститься на кафедрах філософських дисциплін і політології та соціології, центра соціологічних досліджень університету.

На цьому етапі важливе значення займає також індивідуальне консультування науковцями факультету учнів та вчителів, які виконували роботу на певну тему або з певного напрямку підготовки. Так, доцент Т. Білецька активно співпрацювала з учнями-членами МАН з НВК №13 та їх керівником учителем Я. Кушнір, які здійснювали наукові студії з соціології. В. Адамовський – доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін надавав допомогу учням ЗОШ №7 в написанні робіт з правознавства. Значною частиною робіт безпосередньо керували науково-педагогічні працівники факультету: професор О. Федьков, доценти С. Сидорук, І. Боровець, С. Ганаба, В. Кобильник, М. Плахтій. Заключною частиною роботи на цьому етапі є організація роботи журі та презентація робіт учнів, підведення підсумків. Вона проводиться у такій послідовності:

- 1) оцінка оформлення робіт;
- 2) написання учнями тестових контрольних робіт з навчальних дисциплін (проводять, як правило, вчителі шкіл);
- 3) представлення роботи учнями в журі та підсумки роботи на I етапі конкурсу-захисту МАН.

Упродовж 2014–2019 рр. до складу журі конкурсу входили науковці історичного факультету: по секції історії – доценти В. Дубінський, І. Боровець, С. Сидорук, С. Олійник, П. Кліщинський, А. Лубчинський, старші викладачі О. Юга та В. Верстюк; по секції соціології – доцент Т. Білецька; по філософії – доценти А. Найчук, М. Плахтій, Т. Сулятицька; по правознавству – доценти В. Адамовський і Ю. Хоптяр.

Варто зазначити, що робота членів журі проводилася злагоджено, демократично, професійно та толерантно. Кожен учень мав можливість, у межах визначеного часу, презентувати свою роботу, дати відповіді на запитання членів журі та інших учасників конкурсу-захисту, отримати професійні зауваження й поради щодо виконаного дослідження.

Після підведення підсумків учням-переможцям традиційно надавалися консультації та поради в удосконаленні змісту та оформленні наукової роботи та гідного її представлення на II етапі конкурсу. А п'ятирічний досвід роботи засвідчує, що як правило, переможці міського етапу стають переможцями або призерами на обласному та всеукраїнському етапах.

III етап – підведення підсумків роботи та визначення перспектив подальшої роботи. Ці питання розглядаються на науково-методичних семінарах учителів суспільних дисциплін міста Кам'янця-Подільського, в яких беруть участь провідні науковці факультету – професори Л. Баженов, О. Завальнюк, В. Степанков, А. Філінюк і О. Федьков. Це конструктивне обговорення питань змісту, тематики наукових досліджень учнів, а також висвітлення нових підходів у здійсненні науково-дослідної роботи учнів. Крім того, результат наукових розвідок учнів-старшокласників уже шостий рік поспіль реалізовується у збірнику наукових повідомлень, який видається історичним факультетом К-ПНУ імені Івана Огієнка [2]. А постійним спонсором у його виданні є депутат Кам'янець-Подільської міської ради Василь Гаврилюк.

На нашу думку, вказані досягнення у співпраці з Кам'янець-Подільським міським науковим товариством є можливими завдяки активній і професійній роботі також міського управління освіти та науки на чолі з С. Старченко й методистами науково-методичного центру управління освіти і науки С. Морозюка та Н. Ніколайчук.

Однак на сьогодні в роботі міського товариства МАН мають місце певні проблеми, що потребують негайного вирішення. Серед них: катастрофічне зменшення кількості учнів, які беруть участь у написанні наукових робіт (у 2014 р. – 22 старшокласники, у 2019 р. – 12 учнів); вирішення проблеми фінансування та підтримки обдарованої молоді в місті; стимулювання вчителів закладів середньої освіти міста в проведенні активної роботи з учнями старших класів творчої та наукової роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади, турніри, конкурси з навчальних предметів, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт, олімпіади зі спеціальних дисциплін та конкурси фахової майстерності (витяг). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/z1318-11/print> (дата звернення 24.07.2019).

2. Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 1. Кам'янець-Подільський, 2014. 56 с.; Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 2. Кам'янець-Подільський, 2015. 62 с.; Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 3. Кам'янець-Подільський, 2016. 44 с.; Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 4. Кам'янець-Подільський, 2017. 56 с.; Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 5. Кам'янець-Подільський, 2018. 66 с.; Наукові студії учнів-старшокласників: збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільської філії Малої Академії наук. Випуск 6. Кам'янець-Подільський, 2019. 66 с.

О. І. Столяр

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЙ 1990-2014 рр.

У статті йдеться про події, що мали місце в Україні і, зокрема, в Кам'янці-Подільському під час Революції на граніті (1990 р.), Помаранчевої революції (2004 р.) та революції Гідності (2013–2014 рр.). В короткому викладі подано, як кам'янчани брали активну участь у вирі політичних подій, що сколихнули наше місто у роки революційних перетворень. Наслідки цих подій для Кам'янця-Подільського та його жителів.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, місто, майдан, жителі.

Наприкінці ХХ ст. Україна, вступила в доленосний для себе період, важкий і не позбавлений небезпечних викликів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру які докорінно змінили не тільки її, а й світ, насамперед європейський. За короткий проміжок часу з 1990 до 2013 р., в Україні відбулося три революції: 1990–1991 р. – «Революція на граніті», стала початком краху комуністичного режиму і проголошення незалежності нашої країни; демократична або Помаранчева, 2004 р., та Революція гідності, що підняла небачений досі в незалежній Україні дух патріотизму. Рушійна сила кожної – молодь, що бачила потребу змін в країні і знайшла в собі сміливість відверто про це сказати. Сказати на головній площі країни – Майдані Незалежності. Якщо у 1990-му та 2004-му все було мирно, то вже у 2013-му без жертв не обійшлося. Кривавий розгін студентського протесту уночі проти 30 листопада 2013 року підняв небачену досі хвилю всенародного обурення. Український народ революціями виборював своє право на незалежність. Жителі Кам'янця-Подільського не стояли осторонь буремних подій, що відбувались у нашій країні і брали безпосередню участь у революційних перетвореннях.

В 1990 р. захиталися підвалини існування СРСР. Проіснувавши майже 70 років, витвір більшовицької партії почав руйнуватися і перетворюватися на минуле. Протягом 02-17 жовтня 1990 р. у Києві на площі Жовтневої революції пройшла «Студентська революція на граніті» голодування студентів та учнів технікумів і ПТУ, які висунули вимоги: недопущення підписання нового Союзного договору; перевиборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі; проходження військової служби юнаками-українцями на території України; націоналізації майна Компартії України та ВЛКСМ; відставки голови Верховної Ради УРСР Кравчука Л.М та голови Ради Міністрів УРСР Масола В.А.

Не залишився осторонь і Кам'янець-Подільський. 1990 р. сучасний майдан Відродження (тоді площа Леніна) став головним місцем акцій протесту, а 16 жовтня 1990 р. студенти нашого міста

підтримали страйком революцію на граніті в Києві. Того ж дня на вимогу мітингувальників, яких очолював студент Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського (сьогодні Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка) Андрій Мацейко, на майдані перед будинком міськради офіційно, згідно з ухвалою президії міської ради, було піднято синьо-жовтий прапор. 4 листопада 1990 р. він був освячений. Проте від прокурора надійшов протест проти його підняття. 21 січня 1991 р. сесія міської ради, розглянувши протест прокурора, залишила в силі ухвалу президії про підняття синьо-жовтого прапора. Наше місто стало одним з перших в Україні, де було піднято національний прапор, що стало вагомим здобутком у боротьбі за незалежність.

Вранці 19 серпня 1991 р. через ЗМІ було оголошено, що віце-президент СРСР Геннадій Янаєв, видавши спеціальний Указ, приступив до виконання обов'язків Президента СРСР. Мотивувалося це тим, що Михайло Горбачов (який тоді відпочивав у Криму у Форосі) за станом здоров'я не може виконувати покладених на нього обов'язків. Для управління країною та ефективного здійснення режиму надзвичайного стану трійкою створено ГКЧП («Государственный комитет по чрезвычайному положению») у складі восьми чоловік. Оголошено, що ухвали ГКЧП обов'язкові для неухильного виконання всіма й скрізь.

Центральне українське керівництво досить індивідуально сприйняло звістку про запровадження ГКЧП і не висловило своєї чіткої позиції. Зовсім по-іншому поводити себе керівництво нашого міста. Зранку секретар міської ради Михайло Аносов на традиційній понеділковій нараді з керівниками служб виконкому чітко висловив свою негативну оцінку ГКЧП і ще до обіду провів розмови з начальником Кам'янець-Подільського вищого командного військово-інженерного училища генерал-майором Георгієм Сірошем, начальником об'єднаного військкомату полковником Володимиром Дзюбаком, другим секретарем міськкому КПУ Віктором Савчуком та іншими. Увечері цього ж дня більшість депутатів Кам'янець-Подільської міської ради на спеціальному зібранні схвалили звернення до жителів міста, у якому підтвердили, що «на території міста діють закони і розпорядження законно обраної Верховної Ради та Кабінету Міністрів республіки».

Наступного дня в Кам'янці-Подільському створено депутатську групу, перед якою було поставлено завдання координувати заходи, які дозволять забезпечити в місті нормальне життя. Керівником тимчасового депутатського штабу став депутат міської ради Олександр Ковальчук, а тимчасовою штаб-квартирою – кабінет першого заступника голови міськвиконкому Юрія Москалюка.

24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України (наш регіон на голошуванні представляли голови колгоспів Сергій Тимчук і Микола Любенчук). 25 серпня в місті відбувся загальноміський мітинг громадян «Так – демократії, ні – тоталітаризму». Як повідомив під час мітингу Михайло Аносов, колектив міської лікарні постановив вивести парторганізацію за межі лікувального закладу. У той же час колектив ПКБ АСУ не зміг прийняти такого рішення, оскільки всі комуністи вийшли з партії.

Наступного дня відбулося опечатування приміщень міськкому та райкому Компартії України та міськкому і райкому ЛКСМУ, які практично зупинили свою діяльність. У цей же день відбулися останні збори активу міської організації компартії України.

29 серпня позачергова сесія міської ради зайнялася декомунізацією та деідеологізацією. Зокрема, було прийнято рішення про демонтування на центральному майдані міста пам'ятника В.І. Леніну. Однак перша спроба демонтувати пам'ятник 20 вересня 1991 р. виявилася невдалою. Три-чотири години майдан мав досить екзотичний вигляд: у його центрі стояв пам'ятник, оточений дерев'яним парканом. Лише через рік (18 серпня 1992 р.) семитонну скульптуру КАТП-222808, міста вдалося зняти. Також було доручено міській топонімічній комісії разом з відповідною депутатською комісією внести пропозиції про можливість перейменування об'єктів міста, які несуть комуністичне ідеологічне навантаження. 1 червня 1992 р. було проведено перейменування вулиць центральної частини міста: площа Леніна стала майданом Відродження, проспект Леніна – Михайла Грушевського, вулиця Ленінградська – Лесі Українки, Московська – Івана Огієнка, Дзержинського – Михайла Драгоманова, Островського – Данила Галицького, Котовського – Соборна, Паризької комуні – Гунська, Ленінської «Іскри» – Михайла Драй-Хмари, 26 бакинських комісарів – Юхима Сіцинського, Чкалова – Князів Коріатовичів, Жовтневої революції – Північна. Проте хочеться зауважити, що на мапі міста була ще достатня кількість топонімічних об'єктів, які несли комуністичне ідеологічне навантаження (наприклад, вулиця Червоноармійська, провулок Піонерський і т. д.

На референдумі 1 грудня кам'янчани підтвердили Акт проголошення незалежності України. У місті з 72819 виборців узяли участь у голосуванні 85,3 % (за Акт – 58136, проти – 2872), що склало 93,6 % за незалежність.

Наступним кроком стала Помаранчева Революція – всеукраїнська незгода з фальсифікацією результатів президентських виборів 2004 року. Організована силами студентства, ця революція не мала на той час аналогів у всій Європі. Прояви громадянської непокорності, які тоді охопили Україну, заклали традиції демократичних акцій протесту. Упродовж трьох тижнів боротьби з режимом, попри те, що знаходилися в екстремальних умовах, на теренах охоплених революцією панувала дивовижна

атмосфера доброзичливості, гуманності й поваги не лише до своїх, але й опонентів. Ніде не відбулося жодного погрому, жодного нападу, жодного насильства. Ніде не пролилося жодної краплини крові. На такі дії, спроможна лише нація високої духовної культури, сповненої благородства, гідності й честі. Такій цивілізаційній формі боротьби за утвердження у суспільстві демократичних цінностей.

Навіть тут, у Кам'янці, до створеного наметового містечка, який функціонував цілодобово, приходили незнайомі люди й приносили продукти харчування, теплий одяг, гроші, які йшли на його утримання, організацію відправлень людей на Київський майдан тощо. Працівники базару, кафе і барів ділилися гарячою їжею, чаєм і кавою; лікарі організували цілодобове чергування, аби надавати допомогу захворілим. Все це робилося не з-за користі, а від щирості душі й чистоти помислів. І людьми різного віку, статку й соціального статусу; відмінних за етнічним походженням й професійною приналежністю.

Жителі м. Кам'янця-Подільського зробили свій вибір – віддали майже 80% голосів за В.А. Ющенка, а рішення XXVI позачергової сесії Кам'янець-Подільської міської ради IV скликання від 23 листопада 2004 р., рішення XXVII (позачергової) сесії від 27 листопада 2004 р., інформаційні бюлетені: «Кам'янець» і «Так! Ющенко!», які роздавали у місті 25 листопада 2004 р. ці події стали великим потрясінням для всього українського суспільства. Політична система вийшла з кризи частково оновленою завдяки ненасильницькому вирішенню політичного конфлікту, частковою зміною еліти, що сповідує інші, ніж попередній режим, цінності, зміною значної кількості представників виконавчої гілки влади у масштабах всієї держави. З падінням режиму Л. Кучми розпочався новий етап суспільних і політичних трансформацій. Водночас «нова» влада допустила цілий ряд стратегічних помилок, що не дозволило їй якісно змінити принципи здійснення влади. Спалах пробудження й оновлення виявився дуже короткочасним. Нереалізація ідеалів революції породили у багатьох гірке розчарування і безвір'я; правда і те, що не вдалося очиститися від усієї тієї скверни, яка не дозволяє нам відчувати себе повнокровоною й повноцінною нацією, що пишається своїм минулим і теперішнім буттям, а пересічному українцю почуватися вільним громадянином демократичної правової держави. Але революція зробила першу глибоку розколину у панцирі згадуваного шкарлупиння нації, вона, не сумніваюся, стане провісницею майбутніх масштабних перемін в українській спільноті. Головне сталося. Ми відчули й збагнули, що можемо бути іншими й жити в іншій країні. Той, хто вдихнув повітря свободи, відчув її смак і не злякався, вже став іншим. В одружених зі свободою раби не народжуються продовжити розбудову демократії в країні.

Перебуваючи на межі західної і східної цивілізацій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Не може створити вона і належний авторитет в регіоні, постійно коливаючись між європейською та російською зовнішньополітичною орієнтацією. Так згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова в лютому 2012 року, на запитання: Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? 36,7 % респондентів відповіли, що – відносини з країнами ЄС, 31,0 % – відносини з Росією, 8,1 % – з іншими країнами СНД, 3,3 % – з іншими країнами, 1 % – із США, 19,9 % – важко відповісти.

Не сприйнявши відхід президента України В. Януковича від євроінтеграції зі страйку студентів розпочинається Революція Гідності, що охопила країну хвилею патріотизму. Марш мільйонів – нечувана хвиля всенародного обурення, яка сколихнулася після кривавого розгону мирного протесту студентів уночі проти 30 листопада 2013 року.

Поки столичний майдан збирав мітингувальників із різних куточків України, поки Львів розпирало від невдоволеного студентства, а Тернопіль на всю горлянку кричав про своє прагнення до об'єднання з Європою, від Кам'янця не було й натяку на незгоду з подіями, що перевернули країну з ніг на голову. Кам'яну витримку наше місто демонструвало з «чорного четверга» 21 листопада аж до понеділка.

І лише на шостий день Революції кам'янчани активізувалися. 26 листопада майдан Відродження зустрів демонстрантів, якими виявилися переважно місцеві лідери опозиційних партій та їхні прихильники. Кам'янецький Євромайдан зарябів різнокольоровими стягами політика захлиснула аполітичне за своєю суттю зібрання. Це згодом трохи порозлякувало людей, котрі не бажали стояти під партійними прапорами.

«...Ми, депутати Кам'янець-Подільської міської ради, за європейський вибір України як шлях наближення до стандартів демократії, громадянського суспільства, верховенства права та забезпечення прав і свобод людини й громадянина». (Із рішення позачергової сесії міськради від 26 листопада 2013 р.). У той час заметушилися і в міськраді євроінтеграція стала основним питанням позачергової сесії 26 листопада, а депутати взялися приймати рішення про звернення до колег у Верховній Раді, Президента і Прем'єра про те, що підтримують європейський вибір України. 27 листопада, коли в столиці об'єдналися два Євромайдани, знаковим став і для Кам'янця. Тут врешті прокинулася молодь. Студенти університетів об'єдналися на мітингах і заявили, що приєднуються до всеукраїнської студентської акції протесту. Тим часом із майдану Відродження зникає партійна символіка і з'являються сотні нових, розмальованих прапорами України та ЄС, облич. Кам'янецький Майдан починають

творити не політики, а громада. Чимало студентів рушають до Києва із власним прапором, який розгорнуть на столичному Майдані. «Я прийшов сюди, аби підтримати студентів, бо поділяю їхні думки. Вважаю, що студентство в Україні перетворюється на суб'єкт політичного життя, і воно вже не за кимось іде, а засвідчує власні позиції». (Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор К-ПНУ ім.І.Огієнка, 27 листопада 2013 р.).

У кам'янецькій міськраді скасувати антиконституційні й протиправні «закони 16 січня» народних депутатів намагалися вмовити зверненням до Голови ВРУ. В районі ж усе, що відбувалося в той час на Майдані, владні чиновники називали тільки «тимчасовими негараздами», які невдовзі вляжуться. «Стало очевидно, що ті програмні засади, з якими ПР ішла на вибори, не виконуються. Замість обіцяної стабільності та євроінтеграції країна поставлена на межу громадянської війни, хаосу та розколу. Тому ми вирішили, що не будемо обслуговувати цієї хунти» (Валерій Слободян, колишній голова фракції ПР у міськраді. 27 січня 2014 р.).

Революції гідності таки вдалося скинути режим Януковича і повернути державний вектор до Європи. Щоправда, дорогою ціною. А поки українські Майдани повільно приходили до тями, сусіди підло встромили ножа нам у спину. Сьогодні сотні кам'янчан взяли до рук зброю в ще масштабнішій, кровопролитній війні...

Протягом 27 років незалежності в Україні відбулось три революції. Головною метою першої була незалежність і ліквідація тоталітаризму, другої – демократизація влади і суспільства, третьої – європейський вибір. Кожна з них вплинула на наш народ, який ще більше усвідомив свою приналежність до української нації. І навіть, не зважаючи на розчарування суспільства після них, опитування свідчать, що українці так не змінили свого рішення бути незалежними з єдиною державною мовою – українською, а остання революція Гідності була тою, що сприяла ліквідації пережитків – комуністичного минулого, євроінтеграції та консолідації українського суспільства, що є невід'ємною частиною державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Газін В. Державотворчі проблеми сучасної України // Соборність України: історичний досвід, проблеми і перспективи. Матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011.
2. Дика Тетяна. Революція Гідності. Згадати все // Подолянин. 2014. 21 листопада.
3. Кам'янець-Подільський вісник. 2006. 17 лютого.
4. Кобильник В. Україна після «помаранчевої революції»: нові виклики владі та громадянському суспільству // Помаранчева революція: уроки та історичне значення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009.
5. Революція триває, Ленін відпочиває // Подолянин. 2018. 12 листопада.
6. Старенький І. Шлях Кам'янця-Подільського до незалежності // Ключ. 2012. 23 серпня.
7. Степанков В. Уроки революції гідності // Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи : матеріали круглого столу / [редкол.: Дубінський В.А., Степанков В.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2015.
8. Філінюк А. Історичні зміни в суспільстві України: осмислення впливу і перших наслідків революції гідності // Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи : матеріали круглого столу / [редкол.: Дубінський В.А., Степанков В.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2015.

О. М. Соловійова

ПОДІЇ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті досліджуються передумови, перебіг та наслідки Помаранчевої революції на території міста Кам'янця-Подільського. На основі публікацій у місцевих ЗМІ тих часів, розповідей очевидців відслідковуються події листопада 2004 – січня 2005 рр., які сколихнули всю країну.

Ключові слова: президентські вибори, фальсифікація, Помаранчева революція, майдан.

Листопад – місяць, коли в Україні почалися дві найбільш знакові в незалежній українській історії політичні події – Помаранчева революція, або перший Майдан, та Революція Гідності. «Першою ластівкою», звісно, стали події 22 листопада 2004 року, коли в Києві на Майдані Незалежності почалася Помаранчева революція. Люди вийшли на масові мітинги після того, як ЦВК оголосила попередні результати президентських виборів. Згідно із ними, перемогу з перевагою в 3 % одержував Віктор Янукович, який на той час очолював Кабмін. За даними Центрвиборчкому, Віктор Ющенко тоді отримав 46,69% голосів, а Віктор Янукович – 49,42 % голосів. А ось за даними Національного екзит-полу Ющенко набрав 54% голосів, а Янукович – 43 %.

Прихильники опозиціонера Ющенка та більшість іноземних спостерігачів одразу заявили про масові порушення та фальсифікації під час виборів. Щодня десятки тисяч людей мітингували на головній площі столиці. На Майдані Незалежності мітингувальники ставили намети, де й залишалися ночувати. 3 грудня Верховний Суд визнав, що визначити переможця на виборах неможливо, призначивши переголосування на 26 грудня 2004 року. Журналісти охрестили масштабні мітинги, які відбувалися не тільки у Києві, а по всій країні, Помаранчевою революцією через колір прапора політичної сили Ющенка, яка на той час мала гасло: «Так!».

Події революції прокотилися всією країною, Кам'янець-Подільський також не залишався осторонь.

Перший тур виборів Президента України у 2004 році відбувся 31 жовтня. До складу територіального округу №193 входили місто Кам'янець-Подільський та район, смт Чемерівці та район (всього 218 виборчих дільниць). До списків виборців на виборчих дільницях включено 175067 осіб, взяли участь у голосуванні 137630 осіб. Серед розмаїття претендентів на цю посаду на фінішну пряму вийшли два кандидати в Президенти України – Віктор Янукович та Віктор Ющенко. Жителі Кам'яниччини та Чемеровеччини віддали перевагу останньому. Ющенку свої голоси віддали 85927 чоловік, Януковичу – 24738.

21 листопада 2004 року відбувся другий тур виборів Президента України. Змагалися два кандидати, які набрали найбільше голосів у першому турі. До списків виборців на виборчих дільницях включено 174819 осіб, взяли участь у голосуванні 139291 особа. Таким чином, явка на виборах становила майже 78 %, що вважається досить високим показником. За Віктора Ющенка по ТВО №193 проголосували 104844 особи, Віктору Януковичу віддали голоси 29572 виборців.

«Свободу не спинити!», «Ющенко, ТАК» – такими гаслами розпочиналась «Помаранчева революція» 2004 р. Згадуючи події того часу, викладач Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Газін В.П. зазначає, що, на жаль, після проголошення незалежності України «нормальні, так необхідні країні, демократичні трансформації були заблоковані, соціально-економічні та політичні реформи застрягли на півдорозі. У країні панував кримінальний розгул, безлад, насаджувався авторитарний режим, що захищав інтереси олігархів. За таких умов назріла гостра суперечність між владою і народом... Її рушійною силою став середній клас, що народжувався, для якого демократія не тільки спосіб організації власного бізнесу, а й спосіб мислення і система відповідальності за долю країни».

Уже 22 листопада о 14 годині на майдані Відродження за ініціативою міських осередків декількох політичних партій у Кам'янці-Подільському розпочалася безстрокова акція непокори. Як проголосив депутат міськради Василь Товкайло, «у зв'язку з масовими порушеннями чинного законодавства на виборах Президента України 21 листопада та фальсифікацією волевиявлення українського народу».

На імprovізованому мітингу виступали депутати міськради, священники та кам'янчани. Професор К-ПДУ Валерій Степанков, зокрема, зауважив: «Демократичне суспільство тому і є демократичним, що кожен із нас має право на своє бачення, на свою думку, на свою оцінку і, врешті-решт, на свою помилку. Але ніхто не має права викручувати людям руки, нав'язувати свою думку, ставити їх на коліна... Ми повинні відстоювати ту волю, яку проявили. Це – воля нашої нації!»

Згідно з прийнятою резолюцією, на 16 годину наступного дня було призначено початок мітингу та організацію наметового містечка.

Наступного дня на прес-конференції для місцевих ЗМІ міський голова Олександр Мазурчак, коментуючи хід виборів у місті, зауважив, що Кам'янець, на відміну від інших міст України, здав іспит на демократію. Звичайно, не обійшлося без дрібних порушень, але вони не вплинули на результати виборів. Серед скарг, поданих до територіальної виборчої комісії, переважають зауваження щодо начотної агітації в день виборів, помічено перебування двох людей в одній кабінці, виявлено навіть один фальшивий бюлетень.

Не обійшла Кам'янець й історія з відкріпними талонами. За ними проголосувала група студентів з Хмельницького, які їхали відпочивати в Польщу. Гості проголосували лише один раз на одній дільниці.

Терміново скликана позачергова XXVI сесія міської ради розпочала свою роботу у велелюдній компанії своїх виборців, під народне скандування «Ю-ЩЕН-КО!» та майоріння помаранчевих прапорів.

Згодом сесія міськради одногосно прийняла рішення «Про Президентські вибори в Україні 21 листопада 2004 р.», де говорилося про висловлення громадської недовіри ЦВК і вимога скасування результатів виборів на дільницях, де виявлена фальсифікація виборів та куди не були допущені міжнародні спостерігачі та спостерігачі від Віктора Ющенка.

Одразу після закінчення сесії депутати міськради на чолі з міським головою вийшли до мітингуючих на майдан Відродження. Там Олександр Мазурчак зачитав присутнім результати голосування по місту та прийняте рішення міськради.

На майдані Відродження попри дощ і мокрий сніг зібралися сотні кам'янчан. І всюди – помаранчеві стрічки: на руках, голові, на жіночих сумочках, антенах автомобілів. Хто мав речі помаранчевого або близького до нього кольорів, вважали своїм обов'язком їх одягнути. Тоді ж, 23 листопада, близько п'яти сотень кам'янчан прибули до Києва.

24 листопада мітингування під адмінбудівлею міськвиконкому продовжилось. Після 10 години мітингувальники пікетували приміщення районної ради з метою домогтися реакції її депутатів

стосовно подій, пов'язаних з виборами Президента України. Також відбулося пікетування адмінбудинку райдержадміністрації. Мітингувальники колоною вирушили від майдану Відродження до Старого міста, де о 17 год. повинні були збиратися депутати районної ради на сесію. За відсутністю кворуму сесія не відбулася.

У ніч на 25 листопада з міста до Києва виїхала делегація депутатів міськради у складі 10 осіб на чолі з міським головою. Мета поїздки – участь у з'їзді депутатів міських рад, що проходив на Хрещатику за ініціативою Асоціації міст України.

У самому ж місті зранку роздавали інформаційний бюлетень «Кам'янець: ТАК! ЮЩЕНКО!», підготовлений організаторами протесту. Крім перебігу подій, у бюлетені перераховано склад загально-міського страйкового комітету: Ростислав Ярема, Віктор Міщишин, Василь Товкайло, Мирослав Мошак, Віктор Яворов, Михайло Надольський, Валерій Степанков, Сергій Самсонюк, Ігор Шевага, Олег Гільовський, Георгій Телятицький.

У Києві, на майдані Незалежності виступив депутат райради, заступник голови правління ВАТ «АТП-1 6808» Іван Максимюк. Він звинуватив «комуністичних олігархів» у тому, що вони не з'явилися на засідання Верховної Ради, тим самим не підтримавши обраного народом Президента України Віктора Ющенка. Іван Максимюк привселюдно порвав квиток члена КПУ і розкидав його рештки.

Тим часом у Кам'янці-Подільському після 10 год. розпочала свою роботу сесія районної ради, на яку було винесено питання «Про Президентські вибори в Україні 21 листопада 2004 р.». У засіданні брали участь 46 депутатів із 86. Згодом депутати районної ради одногосно ухвалили висловити недовіру ЦВК щодо оприлюднення остаточних підсумків виборів Президента України та необхідність Верховному Суду в терміновому порядку здійснити повний об'єктивний розгляд усіх заяв та скарг стосовно порушень Закону України «Про вибори Президента України» і прийняти щодо них відповідні рішення.

Аналогічне рішення було прийнято і сесією Хмельницької обласної ради, про що повідомила депутат обласної ради Надія Підскоцька.

Всеукраїнський безстроковий страйк тривав, народ висловлював свою недовіру владі. На майдані Відродження у Кам'янці-Подільському проходила акція непокори. Тут можна було побачити і молодь, і людей похилого віку. Усі вони висловлювали сподівання, що переможе правда, що Україну чекатиме краще майбутнє. Голова районної ради Едуард Кульчицький у інтерв'ю газеті «Подільнянин» зазначив: «Влада не повинна стояти осторонь тих подій, які відбуваються в державі. Наші діти й онуки не пробачать нам розбрату і руйнування. Я дуже хочу бачити свою землю, людей, які тут живуть, щасливими і заможними.»

Одним з «епіцентрів» революційних подій у місті став К-ПНУ, зокрема історичний факультет. Так сталося, що студенти істфаку започаткували в університеті рух за перевибори і стали одними з перших активістів в місті (разом із колоною істориків на площу перед міською радою прийшли працівники міського ринку). Важливу роль у залученні студентів факультету до революційних подій відіграли тодішні студенти Бородій Андрій, Донець Володимир, Бородій Дмитро, Олійник Віталій, Вагилевич Микола та ін. Саме вони 23 листопада 2004 р. прийшли до входу в навчальний корпус із розгорнутим національним прапором з метою розпочати опір проти існуючої в державі брехні, тиранії, страху. Поступово до них приєднувались бажачі (їх була абсолютна більшість). Навчальний процес того дня було припинено. Протестуючі, за «нейтрально-позитивної» підтримки викладачів факультету вирушили у напрямку до центра міста, де силами активістів міської партії «Наша Україна» збирався мітинг на підтримку Віктора Андрійовича Ющенка.

Не залишився осторонь і викладацький склад факультету. На зборах трудового колективу майже одноставно було прийнято рішення підтримати революційний виступ. Було створено революційний комітет, до складу якого увійшли викладачі факультету (О.М. Федьков, О.О. Городецький) та представники від студентського самоврядування. Професор В.С. Степанков взагалі входив до складу міського революційного штабу і тривалий час проживав у наметовому містечку перед мерією. У помаранчеві дні винахідливі студенти вклали в руку Іванові Огієнку, зображеному на барельєфі на стіні головного корпусу університету, помаранчеву стрічку. Огієнко був з нами!

Протистояння кам'янчан і влади тривало декілька тижнів і було відмічене як одне з перших, найактивніших та найчисленніших в Україні. Чимало «революціонерів» із студентського середовища історичного факультету брали участь у мітингу на майдані Незалежності. Попри несприятливі погодні умови та інші незручності, жоден з них не жалкує, що був активним учасником тих подій. Поїхали і повернулись лише з перемогою, після скасування результатів виборів.

Під час революційних подій велику роботу проводили виборчі штаби блоку «Наша Україна», міський очолював Ростислав Ярема, районний – Анатолій Занюк.

На початку грудня наметове містечко на майдані Відродження у Кам'янці-Подільському припинило свою діяльність. Свою протестну функцію воно виконало. Київське наметове містечко ще функціонувало, воно покликане було привертати увагу людей усього світу, а не лише українців, і висвітлювати події так, як вони насправді відбувалися.

Багато кам'ячан брали участь у подіях на головному майдані країни – майдані Незалежності у Києві. Ще більше жителів міста, підприємців підтримували їх матеріально. Так, президент ВАТ «Адамс» Адам Яхієв відгукнувся на пропозицію райради і відправив до Києва автомобіль з продуктами харчування учасникам акції громадянської непокорності на загальну суму 25 тис. грн.

За допомогою міського штабу блоку «Наша Україна» і за рахунок благодійних внесків кам'ячан у Києві побувало 2680 осіб. Вони на власні очі побачили ту позитивну атмосферу, відчули енергетику, яка панувала у ті дні столичному майдані.

У київському кінотеатрі «Орбіта» діяла координаційна рада страйккому від Хмельниччини, яку очолював наш земляк Ігор Марчук.

Кожна людина повинна була зареєструватися. Там знаходився і помаранчевий прапор Перемоги Хмельниччини, на якому зображений герб Кам'янця-Подільського. На прапорі розписувалися всі, хто там побував. Центральні телеканали неодноразово показували кам'ячан на головному майдані країни. Координаційна рада організувала харчування і ночівлю. Один раз на день з ресторану «Гетьман» привозили гарячі страви. Велика кількість людей приносили кошти в якості благодійної допомоги.

Згуртовані у громади люди, виявили себе справжніми громадянами України й відстояли право на чесні вибори, домігшись у Верховному Суді рішення про повторне переголосування II туру. 26 грудня під час переголосування Президентом України було обрано В.А. Ющенка. Жителі Кам'яниччини та Чермеровеччини, як і у двох попередніх голосуваннях віддали перевагу Віктору Ющенку (113506 голосів проти 18322).

10 січня 2005 р. ЦВК, розглянувши всі скарги штабу В. Януковича, оголосила переможцем виборів В. Ющенка, який набрав 51,99 % голосів виборців. Інавгурація Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 року за участю 8 президентів іноземних держав та повноважних делегацій із 64 країн світу. Публічна присяга Президента В. Ющенка породила в українському соціумі надію на швидкі та якісні перетворення, спрямовані на створення демократичної системи влади та побудову соціальної держави європейського зразка.

У травні 2005 р. у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї, на території Старої фортеці було відкрито виставку «Участь кам'ячан у «Помаранчевій революції». З нею відвідувачі могли ознайомитись упродовж 2-х років. Демонтована у червні 2007 р., в зв'язку з початком будівництва нової історичної експозиції «Історія Поділля ХХ-ХХІ ст.», яку урочисто було відкрито у травні 2009 р.

Дійсно, Помаранчева революція уже стала історією. Це була революція цінностей. Ідея справедливого державного устрою тісно переплелася з поняттям європейського вибору України, яка мислила себе сучасною європейською державою. Жителі нашого краю відчули себе невід'ємною частиною великої сім'ї на ймення Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Венгрова О. Помаранчева революція очима кам'ячан // Помаранчева революція: уроки та історичне значення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009.
2. Вибір після виборів // Подолянин. 2004. №49.
3. Газін В. Доля українських революцій// Помаранчева революція: уроки та історичне значення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009.
4. З перших вуст // Подолянин. 2004. №49.
5. Кліщинський П., Бородій А. Перший маленький ювілей...//Помаранчева революція: уроки та історичне значення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009.
6. Логінов Я. Помаранчева революція – забута річниця // Погляди. 2016. №3.
7. Міркотан О., Сокальський С. Батьки української демократії // Подолянин. 2004. №50.
8. Обличчя Помаранчевої революції: ким були та ким стали дійові особи першого Майдану/ URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/11/30/infografika/polityka/oblychchya-pomaranchevoyi-revolycziyi-kum-buly-ta-kym-staly-dijovi-osoby-pershoho-majdanu>
9. Степанков В. Спогади про майбутнє // Помаранчева революція: уроки та історичне значення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ

У статті подано основні показники соціально-економічного розвитку Кам'янця-Подільського у 2019 р.

Ключові слова: промисловість, підприємництво, будівництво, державні фінанси, інвестиційна діяльність.

Промисловість

Впродовж останніх років у місті зберігається позитивна динаміка зростання рівня реалізації промислової продукції. За офіційними даними Головного управління статистики у Хмельницькій області обсяги реалізованої промислової продукції за січень-травень 2019 року склали 1 014 493,9 тис. грн., що на 15,9 % більше порівняно з відповідним періодом 2018 року (за січень-травень 2018 року обсяги реалізації дорівнювали 875 220,0 тис. грн).

Найбільших темпів зростання обсягів реалізації, без врахування обсягів реалізації продукції підприємств, що подають статистичну звітність в електронному вигляді, за період, що аналізується, досягли:

- ПАТ «Кам'янець-Подільськсільмаш» – на 44,8 % або 1 320,5 тис. грн;
- Комерційне ТОВ «Ринг» – на 39,9 % або 29,4 тис. грн;
- ТОВ «Модуль-Україна» – на 25,6 % або 102 740,0 тис. грн;
- ТДВ «СКБ МЕТ» – на 10,7 % або 35,8 тис. грн;
- Кам'янець-Подільське колективне швейне підприємство – на 4,9 % або 534,9 тис. грн.

Зменшили обсяги реалізації продукції за січень-травень 2019 року, без врахування обсягів реалізації продукції підприємств, що подають статистичну звітність в електронному вигляді, порівняно з відповідним періодом 2018 року підприємства:

- ПАТ «Кам'янець-Подільськавтоагрегат» – на 66,6 % або 4 139,6 тис. грн;
- ДП «НТК ЗТМ» – на 33,6 % або на 7027,3 тис. грн.

На промислових підприємствах міста основного кола протягом I півріччя 2019 року здійснювалося впровадження сертифікованих за європейськими стандартами виробництв, сучасних ресурсо- та енергозберігаючих технологій та обладнання.

З метою захисту кінцевих виробників від можливого «фальсифікату» на ТОВ «Модуль-Україна» впроваджено маркування всієї виробленої продукції: оцинкованого рулонного прокату і пофарбованого рулонного прокату.

В 2019 році підприємство планує поміняти схему продажу своєї продукції з давальницької на самостійну реалізацію.

На ТОВ «Модуль-Україна» закінчується 6-й рівень модернізації лінії фарбування. Завдяки цьому знизиться собівартість, що дозволить підприємству збільшити свою частку на внутрішньому ринку пофарбованого сталевих прокату. Компанія також освоює нові види продукції.

Під час проведення щорічної конференції, компанія Модуль-Україна презентувала новий продукт – сталь з полімерним покриттям «Кристал». Основними перевагами даного продукту є високі показники стійкості до дії УФ-випромінювання до рівня RUV4 і корозійної стійкості до RC4.

Кам'янець-Подільське ПАТ «Гіпсовик» з добутої на власних родовищах сировини, налагодило випуск лінійки мінеральних добрив та добавок для ґрунтів.

Сьогодні в ТОВ «Український кристал» випікається майже 30 видів хліба, близько 40 видів булочок та 35 – печива. Щомісяця технологи підприємства представляють на розгляд декілька новинок, які потім впроваджуються у виробництво. Так, в квітні 2019 року в усіх пекарнях ТОВ «Український кристал» був представлений новий вид продукції хліб «Подільський» заварний, виготовлений за традиціями 50-х років. В кафе-пекарні «Crystal Bakery» представили новий продукт – піцу за німецькими технологіями з 5 смаками: Прешутто, Маргарита, 4 сира, Саксонія і Мюнхен.

За останній час Кам'янець-Подільське колективне швейне підприємство, в результаті співпраці з іноземними фірмами, істотно підвищило свій технологічний і технічний рівень. Впроваджено нове обладнання, зокрема автомати для виготовлення кишень, технологічні лінії для волого-теплової обробки піджаків і брюк, прес для дублювання деталей одягу «Канегисер». Для моделювання, конструювання та виготовлення зразків, підприємство має свій експериментальний цех з висококваліфікованим персоналом, який за короткий термін впроваджує у виробництво всі новинки та зміни в технологію та конструкцію виробу. Працює система автоматизованого проектування одягу.

На початку 2019 року ТМ «ВікноПлюс» відбувся запуск нового інноваційного перероблюючого центру Німецької компанії STÜRTZ. Сучасні виробничі умови враховують вологість та температуру повітря, стабільність подачі електроенергії, рівень освітлення. Усе це впливає і на роботу обладнання, і на якість кінцевого продукту. В результаті впровадження інноваційного центру 2 спеціаліста за 1 зміну здатні зробити заготовки для 200 вікон.

Окрім того, ТМ «ВікноПлюс» отримала від Winkhaus Україна сертифікат ift Rosenheim на право використовувати протизламну фурнітуру (RC-2). В Україні таких почесних власників сертифікату RC-2 є всього двоє.

В січні 2019 року «ВікноПлюс», партнер VEKA, відкрив сучасний шоу-рум в місті Київ.

З метою розширення зовнішньоторговельних зв'язків підприємств міста, особлива увага приділяється забезпеченню участі товаровиробників у престижних виставково-ярмаркових заходах в Україні та за кордоном. З цією метою Департаментом економіки направляються інформаційні матеріали на офіційний сайт міської ради та на електронні адреси підприємств міста відповідних галузей.

В I півріччі 2019 року ТОВ «Модуль-Україна» прийняло участь в VII Національній конференції учасників ринку сталевих будівництва (SUCCESS. STEEL. STORIES).

В березні 2019 року ПАТ «Гіпсовик» прийняв участь в III Міжнародному економічному форумі «Інвестиційні можливості Хмельниччини». Під час форуму були презентовані інвестиційні проекти у галузі промисловості, інфраструктури, агропромислового комплексу, рекреаційний та туристичний потенціал нашого краю. Також, потенційні інвестори оглянули провідні підприємства Хмельницького та Кам'янця-Подільського.

Представники Кам'янець-Подільського ПАТ «Гіпсовик», виробника сухих будівельних сумішей, в березні прийняли участь в засіданні круглого столу «Сухі будівельні суміші – енергоефективність, якість, різноманіття. Стан та захист внутрішнього ринку», який організувала Всеукраїнська спілка виробників будівельних матеріалів.

З 29 травня по 1 червня ПрАТ «Кам'янець-Подільськаавтоагрегат» спільно з підприємствами групи КраЗ – Полтавським автоагрегатним, Токмацьким ковальсько-штампувальним прийняв участь в 27-ій Міжнародній спеціалізованій виставці «SIA-АвтоТехСервіс-2019». Виставка спрямована на професіоналів сфери автосервісу й післяпродажного обслуговування автомобілів із експонуванням запасних частин. Експозиції виставок «АвтоТехСервіс» охоплюють всі напрями ринку автомобільного сервісу. В заході взяли участь близько 250 компаній із 13 країн світу та відвідали експозиції більше 7000 осіб.

04-07 червня 2019 року ТОВ «Український кристал» підготував експозицію від Хмельницької області для участі в XXXI Міжнародній агропромисловій виставці Агро-2019 м. Київ. Родзинкою експозиції стало кондитерське панно «Хмельницька область» з представленням кожного району розміром 3x4 м, де використано 7190 од. мафінів та 100 кг кремкових вершків. Кондитерський виріб став «магіном» виставки регіонів не тільки для вітчизняних виробників так і для іноземних гостей.

Підприємництво

Станом на 1 липня 2019 року за даними Кам'янець-Подільського управління ГУ ДФС У Хмельницькій області з Єдиного банку даних про платників податків, в місті зареєстровано 2670 суб'єктів господарської діяльності – юридичних осіб та 5074 підприємців – фізичних осіб.

Інформація щодо кількості суб'єктів господарської діяльності у м. Кам'янці-Подільському в I півріччі 2019 року (за даними Кам'янець-Подільського управління ГУ ДФС У Хмельницькій області)

Станом на	Кількості суб'єктів господарської діяльності за даними Єдиного банку даних про платників податків, осіб	
	Фізичні особи-підприємці	Юридичні особи
01.01.2019	5030	2691
01.07.2019	5074	2670

Основні показники стану розвитку та підтримки малого і середнього підприємництва у м. Кам'янець-Подільському станом на 01.07.2019 (за даними Кам'янець-Подільського управління ГУ ДФС У Хмельницькій області)

№ з/п	Назва показника	Значення показника
1.	Кількість діючих суб'єктів малого підприємництва, одиниць в т.ч.:	6878
	юридичних осіб	2004
	фізичних осіб-підприємців	4874
2.	Кількість діючих суб'єктів середнього підприємництва, одиниць в т.ч.:	54
	юридичних осіб	54
	фізичних осіб-підприємців	-

3.	Надходження до бюджетів всіх рівнів від суб'єктів малого підприємництва, тис. грн., в т.ч.:	219355,1
	юридичних осіб	168903,4
	фізичних осіб-підприємців	50451,7
4.	Надходження до бюджетів всіх рівнів від суб'єктів середнього підприємництва, тис. грн., в т.ч.:	134443,5
	юридичних осіб	134443,5
	фізичних осіб-підприємців	-
5.	Чисельність працюючих у суб'єктів малого підприємництва, осіб, в т.ч. у:	8336
	юридичних осіб	4851
	фізичних осіб-підприємців	3485
6.	Чисельність працюючих у суб'єктів середнього підприємництва, осіб, в т.ч. у:	12645
	юридичних осіб	12645
	фізичних осіб-підприємців	-
7.	Середньомісячна заробітна плата працівників, які працюють у суб'єктів малого підприємництва, тис. грн., в т.ч.:	-
	юридичних осіб	6900
	фізичних осіб-підприємців	4200

Будівництво

Підприємствами будівельної галузі міста за січень-червень 2019 року вироблено будівельної продукції на суму 69 053 тис. грн, що становить 83,5 % до відповідного періоду 2018 року. Питома вага виробленої будівельної продукції міста Кам'янець-Подільський в загальнообласному обсязі становить 5,3 %.

За результатами I півріччя 2019 року прийнято в експлуатацію 30 об'єктів житлового будівництва загальною площею – 16 016 кв.м, в тому числі житловою площею 7 209,0 кв.м, що становить 99 % у порівнянні до I півріччя 2018 року.

Виконання прогнозного показника обсягу введеного житла становить 66,7 % (на 2019 рік заплановано ввести в експлуатацію 24 000,0 кв.м).

Крім житла, у місті будуються об'єкти іншого призначення. Протягом січня-червня 2019 року введено в експлуатацію 16 об'єктів соціальної культури, комерційного та виробничого призначення загальною площею 4 039,5 кв.м, що становить 129 % у порівнянні з січнем-червнем 2018 року.

Державні фінанси

За I півріччя 2019 року до загального та спеціального фондів міського бюджету, враховуючи офіційні трансферти, зараховано 480 431,6 тис. грн, що складає 101,8 % призначень звітний періоду з урахуванням змін, у тому числі: до загального фонду – 450 206,3 тис. грн (99,9 % затвердженого показника з урахуванням змін), до спеціального фонду – 30 225,3 тис. грн (142,2 % затвердженого показника на звітний період з урахуванням змін). Обсяги власних доходів 2018 року збільшено на 33 698,6 тис. грн або на 17,1 % завдяки зростанню на 18,3 % (або 31 067,8 тис. грн) податкових надходжень міського бюджету.

Станом на 1 липня 2019 року обсяг отриманих до міського бюджету офіційних трансфертів склав 244 369,8 тис. грн або 97,8 % до передбачених розписом коштів на I півріччя 2019 року з урахуванням змін та 79,4% надходжень відповідного періоду 2018 року. З державного бюджету надійшло базової дотації в сумі 5 488,8 тис. грн або 100,0 % до плану на звітний період згідно з розписом доходів міського бюджету. З місцевого бюджету надійшло дотації на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я в сумі 2 055,3 тис. грн (100,0 % до плану). Субвенцій з державного та місцевого бюджетів до міського бюджету одержано в сумі 242 238,5 тис. грн або 97,7 % до уточненого плану на звітний період.

Обсяг власних надходжень загального фонду міського бюджету за I півріччя 2019 року становить 205 836,6 тис. грн, а це 102,6 % затвердженого показника на звітний період з урахуванням змін. Досягнуто позитивної динаміки порівняно з I півріччям 2018 року: надходження зросли на 29 581,3 тис. грн або на 16,8 %.

Обсяг власних надходжень спеціального фонду міського бюджету за I півріччя 2019 року становить 24 812,4 тис. грн, а це 156,6 % затвердженого показника з урахуванням змін. До I півріччя 2018 року надходження зросли на 4 117,3 тис. грн або на 19,9 %.

Власних доходів загального та спеціального фондів бюджету міста на одного жителя в I півріччі 2019 року припадає 2 299,59 грн, що на 335,98 грн або 17,1 % більше ніж у відповідному періоді 2018 року.

Результати виконання міського бюджету (тис. грн)

	I півріччя 2018 року			I півріччя 2019 року		
	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом
Власні доходи	176 255,2	20 695,1	196 950,3	205 836,6	24 812,4	230 649,0
Офіційні трансферти	307 888,3	873,1	308 761,4	244 369,7	5 412,9	249 782,6
Всього	484 143,5	21 568,2	505 711,7	450 206,3	30 225,3	480 431,6

Бюджет міста по видатках по загальному фонду за I півріччя 2019 року виконано в сумі 431 935,2 тис.грн або на 94,5%.

У структурі видатків міського бюджету значну питому вагу складають видатки по галузях: освіта – 39,6 %, соціальний захист та соціальне забезпечення – 28,4 %, охорона здоров'я – 14,4 %, житлово-комунальне господарство – 7,4 %, державне управління – 6,4 %, культура і мистецтво – 1,8 %.

Видатки спеціального фонду виконано в сумі 35066,1 тис. грн, з них: видатки бюджету розвитку складають 10 605,3 тис. грн, видатки фонду соціально-економічного розвитку – 460,2 тис. грн.

Товарооборот

Загальний обсяг роздрібного товарообороту підприємств роздрібної торгівлі у січні-березні 2019 року становив 441 162,5 тис. грн.

Індекс фізичного обсягу роздрібного товарообороту (у порівнянних цінах) у січні-березні 2019 року до відповідного періоду 2018 року склав 105,3 %. Питома вага обсягу роздрібного товарообороту міста Кам'янця-Подільського до загальнообласного підсумку становить 14,3 %.

Обсяг реалізованих послуг за січень-березень 2019 року становить 93 364,7 тис. грн, в т.ч. населенню 36 032,0 тис. грн (38,6 %).

Протягом I півріччя 2019 року введено в експлуатацію 16 нових та реконструйованих об'єктів, з яких 10 комерційного призначення, а саме: 6 закладів торгівлі, 1 заклад ресторанного господарства та 3 об'єкти сфери послуг.

Станом на 1 липня 2019 року в місті нараховується 203 заклади ресторанного господарства, 562 об'єктів торгівлі продовольчої, непродовольчої та змішаної групи товарів, 188 закладів сфери послуг, 12 супермаркетів, 62 аптеки та аптечних пункти, 25 готелів та готельно-ресторанних комплексів, 18 АЗС та 2 АГНКС та ін.

Інвестиційна діяльність

За січень-березень 2019 року у розвиток економіки міста вкладено 42 802 тис. грн капітальних інвестицій проти 68 607 тис. грн аналогічного періоду 2018 року. На одну особу припадає 4 321,3 грн капітальних інвестицій.

Обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених зарубіжними інвесторами в господарську діяльність міста на 01.04.2019 року склав 7 872,8 тис. дол. США, що становить 98,6 % до початку року (зменшення 112,1 тис.дол.США). Основною причиною зменшення іноземних інвестицій – показник «курсова різниця» (від'ємна різниця від перерахунку валют, в яких залучалися інвестиції до долара США).

Для залучення інвестицій у розвиток міста міська влада розширює напрямки пошуку потенційних інвесторів, створює належні передумови для розвитку свого міста.

22 лютого відбулась зустріч міського голови із представниками ТОВ «Нове будівництво та реконструкція». Основне питання- будівництво на міському полігоні твердих побутових відходів сміттєпереробного заводу з енергетичним блоком. Проект передбачає сортувальний цех. Саме тут розподілятимуться відходи на фракції, які потім стають сировиною для інших ліній заводу. А також енергетичний комплекс, де спалюватиметься RDF-паливо (рештки сміття) і вироблятиметься тепло та електрична енергія для задоволення власних потреб та потреб населення.

Основні переваги проекту – переробка до 96% сміття, що надходить, генерація енергії, нові робочі місця та надходження додаткових коштів до міського бюджету. І що не менш важливо – забезпечення екологічної безпеки самого полігону. Наразі, готуються передпроектні роботи з техніко-економічного обґрунтування.

Продовжено реалізацію проекту «Підвищення енергоефективності у сфері теплопостачання», який реалізується за рахунок позики Світового банку. Так, 2 березня в приміщенні ТЕС на вул. Крип'якевича відбулося урочисте відкриття нової електростанції з трьома когенераційними газовими установками для комбінованого виробництва електричної та теплової енергії. Кожна установ-

ка – потужністю 1 МВт теплової та 0,63 МВт електричної енергії. Передбачається, що річний виробіток продукції становитиме 2,1 млн. кВт-год електричної енергії і 14,8 тис. Гкал теплової енергії. Річний економічний ефект сягатиме 11,1 млн грн. А термін окупності триватиме 3,2 роки.

Трастовий фонд Фінляндії обрав два міста – Київ і Кам'янець-Подільський, де планується впровадження пілотних проектів з будівництва біогазових установок з відходів виробництва. Враховуючи те, що поблизу міста є два потужних переробних підприємства – ДП «Довжоцький спиртзавод» та ПАТ «Авіс», які мають відходи виробництва барду та курячий послід, то доцільно було б збудувати в місті установки з переробки цих відходів на біогаз за технологією Фінляндії, яка зараз активно впроваджується в країнах Європи, Китаю та інших. Проект попередньо погоджений із Трастовим фондом Фінляндії і через отримання гранту на суму 300 тис. євро планується розробити проектно-кошторисну документацію. Після тендеру на території Кам'янця-Подільського планується будівництво трьох біогазових установок, які вироблятимуть біогаз насамперед із курячого посліду, і вже потім барди, намулу та інших відходів рослинництва. 6-7 травня 2019 року до міста завітали фахові спеціалісти з міста Гельсинки, аби обстежити ділянки, виділені під будівництво.

Грошові доходи населення та заробітна плата

За офіційними даними середньомісячна номінальна заробітна плата за I квартал 2019 року склала 6 766 грн, що становила 85,8 % від загальнообласного рівня. Темп росту до минулого року склав 115,3 %.

Середньооблікова кількість штатних працівників у I кварталі 2019 року склала 15 797 осіб, що на 146 осіб менше ніж у відповідному періоді 2018 року (I квартал 2018 року 15 943 особи).

За даними відділу контролю за дотриманням законодавства про працю середня заробітна плата за червень 2019 року по місту становила 8 120 грн проти 7 402 грн червня 2018 року.

Станом на 01.07.2019 у м. Кам'янці-Подільському існувала заборгованість із виплати заробітної плати на Державному підприємстві НТК «Завод точної механіки» в сумі 1 504,5 тис. грн.

Ринок праці

Станом на 1 липня 2019 року на обліку в міському центрі зайнятості перебувало 955 безробітні особи, з них допомогу по безробіттю отримували 829 осіб. Середній розмір допомоги по безробіттю в червні 2019 року становив 2610,9 грн (в червні 2018 року – становив 1 925,2 грн).

За 6 місяців 2019 року працевлаштовано 1630 осіб, у тому числі 329 осіб зареєстрованих безробітних, що на 1 особу менше, ніж за 2018 рік (з них 7 осіб – започаткували власну справу). Особлива увага приділяється безробітним, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню. За направленням служби зайнятості працевлаштовано 112 безробітних цієї категорії, що на 8 особу більше, ніж за минулий рік, у тому числі, працевлаштовано 21 безробітний з інвалідністю.

Кількість вакансій на кінець червня 2019 року становила 122 одиниці, у середньому на одну вакансію претендувало 8 осіб.

З метою стимулювання роботодавців до створення нових робочих місць та працевлаштування на них безробітних громадян, зокрема недостатньо конкурентоспроможних на ринку праці, протягом 6 місяців поточного року міським центром зайнятості прийнято рішення щодо здійснення компенсації єдиного соціального внеску 18 роботодавців, у тому числі за працевлаштування 14 соціально уразливих безробітних на нові робочі місця та 22 особи на нові робочі місця в пріоритетних ВЕД. Роботодавцям міста компенсовано єдиний соціальний внесок з Фонду на суму 216,8 тис. грн.

Станом на 01 липня 2019 року в міській службі зайнятості перебувало 13 жителів Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, а також окремих районів Донецької та Луганської областей, які звернулися за допомогою у працевлаштуванні. За результатами проведеної роботи 3 особи працевлаштовані на постійне місце роботи, 2 особи проходять професійне навчання.

Окрім того в міському центрі зайнятості на 01.07.2019 року перебувало 79 осіб з числа військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції.

В результаті проведеної роботи 4 особи працевлаштовано, 2 особи пройшли професійне навчання, 1 особа залучена до тимчасових робіт.

Одним із пріоритетних напрямків роботи міської служби зайнятості визначено організацію професійного навчання безробітних під конкретні робочі місця. Протягом січня-червня 2019 року 146 осіб пройшли підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації на замовлення підприємств. Професійне навчання закінчили 116 осіб, з яких 116 осіб (100%) були працевлаштовані за допомогою служби зайнятості.

Профорієнтаційними послугами охоплено 1835 безробітних осіб, з яких 732 – молодь до 35 років. У першу чергу, увага приділяється профорієнтаційній роботі з молоддю, яка навчається.

Демографічна ситуація

Станом на 1 червня 2019 року чисельність наявного населення м. Кам'янця-Подільського становить 99 363 особи (в цілому по Хмельницькій області – 1 260 400 осіб), чисельність постійного населення відповідно становила 98 659 осіб та 1 257 237 осіб.

Порівняно до початку звітного року відбувається зменшення населення на 392 особи (станом на 01.01.2019 чисельність наявного населення міста становила 99 755 осіб). Природне скорочення становить 144 особи (народилося 270 дітей, померло 414 осіб); міграційне скорочення 248 осіб (прибуло 506 осіб, вибуло 754 особи).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про соціально-економічне становище міста Кам'янець-Подільський за I півріччя 2019 року. URL: https://onedrive.live.com/view.aspx?resid=ECE43D51F9A9D478!49392&ithint=file%2cdocx&authkey=!AOBHeq8-XCBD_Ec

В. В. Фенцур, В. В. Пагор

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

У статті ведеться мова про тривалий шлях реалізації ідеї створення архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському. Оцінено внесок НІАЗ «Кам'янець» в пам'яткоохоронні дослідження історичної забудови Кам'янця-Подільського. Основна увага зосереджена на пріоритетах розвитку наукових досліджень заповідника, розкриття його потенціалу в організації наукових конференцій, розширення співпраці в організації дослідження пам'яток.

Ключові слова: заповідник, Кам'янець-Подільський, культурна спадщина, наука, пам'ятки, пам'яткознавство.

Збереження історико-архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського є одним з пріоритетів розвитку міста. Понад 100 років тому здійснено перші спроби взяття на державний облік та охорони пам'яток культурної спадщини Кам'янця-Подільського. У квітні 1918 р. Подільське товариство «Просвіта» направило лист у Відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва Міністерства освіти про необхідність передачі в загальнонародну власність Кам'янець-Подільської фортеці. Зазначалось, що «фортеця є національною святинею, бо з нею пов'язані важливі події і постаті в житті українського народу» [5, с. 153-154]. Просвітяни клопоталися про необхідність реставрації фортеці і використання її в культурно-просвітницьких цілях. В травні 1918 р. центральна влада домовилась з міською думою щодо проведення ремонту фортеці, забезпечення охорони, а також неприпустимість недоцільного використання старовинних мурів і валів для господарських потреб. Міністерство народної освіти і мистецтва на першочергові ремонтні роботи виділило 750 карбованців. Кошти були витрачені на впорядкування території. Це були перші заходи в справі охорони і збереження історико-архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського [5].

Місцева інтелігенція добре розуміла, що культурна спадщина міста потребувала збереження, адже більшість об'єктів фортифікації перебували в незадовільному стані. 1 лютого 1921 р. громадськістю організовано Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи [13, с. 73], який очолив професор Кам'янець-Подільського університету П.В. Клименко, пізніше П.Г. Клепацький [2, с. 11-12]. Палко піклувався про збереження пам'яток фортифікаційного та сакрального зодчества відомий на Поділлі вчений, краєзнавець Є. Й. Сіцінський. Він одним з перших підняв питання про необхідність захисту фортеці як пам'ятки [12, с. 85]. 23 березня 1928 р. РНК УСРР оголосила замок-фортецю у Кам'янці-Подільському з усіма старовинними оборонними спорудами Державним історико-культурним заповідником [8, с. 241-242]. Є. Й. Сіцінського призначили першим директором. У кінці 1930-х рр., коли повною мірою розгорнувся сталінський терор, Заповідник перестає функціонувати. В ті часи знищено визначні сакральні споруди міста, що нанесло непоправної шкоди історико-архітектурному середовищу Старого міста.

Друга хвиля руйнації відбулася в роки Другої світової війни. Старе місто перетворилося на руїни. Задля відродження архітектурної спадщини, проведення реставрації і ефективного використання пам'яток, нарізла потреба створення архітектурного заповідника. Дві спроби відкриття заповідника у 1948 р. та 1952 р. завершилися невдачею [4, арк. 7]. В 1960-х рр. завдяки активній позиції науковців, краєзнавців та місцевої влади відбулися реальні зрушення для відкриття заповідника. Поштовхом стала резолюція I Подільської історико-краєзнавчої конференції (1965 р.). Учасники конференції звернулися з листом до першого заступника міністра культури СРСР Н. Кузнецова, у якому відзначили необхідність збереження в належному стані історико-архітектурних пам'яток та порушили клопотання про відновлення чинності Постанови РНК УСРР 1928 р. щодо функціонування історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському [8]. Задум вдалося реалізувати 18 травня 1977 р., коли Постановою Ради Міністрів УРСР затверджено створення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Кам'янці-Подільському [9, арк.1-2]. На перших порах становлення, пріоритетним

напрямок його діяльності була визначена пам'яткоохоронна робота та інвентаризація пам'яток. На баланс закладу передано визначні пам'ятки архітектури, затверджено програму розвитку заповідної території. Дирекції поставлено завдання координації здійснення ремонтно-реставраційних робіт. Розпочалось тривале відродження архітектурно-історичного середовища Старого міста. Все це вимагало ґрунтовних досліджень історичної, функціональної та архітектурної складової пам'яток, розташованих на заповідній території.

Історико-архітектурний заповідник з перших років своєї діяльності розпочав співпрацю з науковими установами, проектними інститутами в сфері науково-дослідної, пам'яткоохоронної роботи. В кінці 1970-х рр. розпочалася наукова інвентаризація забудови Старого міста. У 1987 р. надано допомогу КиївНДІТІАМ в підготовці наукових рекомендацій до історико-архітектурного опорного плану міста Кам'янця-Подільського і проект зон охорони пам'яток історії і архітектури. Завдяки ініціативності дирекції Заповідника вдалося затвердити Техніко-економічні розрахунки по впорядкуванню ДІАЗ. У 1989 р. колектив Заповідника долучився до підготовки вихідних даних для розробки комплексної програми регенерації забудови центральної площі Старого міста (розробник – КиївНДІТІ). Збереження пам'яток архітектури Старого міста забезпечувалася завдяки активній діяльності і злагодженим діям Заповідника, Кам'янець-Подільської виробничої ділянки, інституту «Укрпроектреставрація» та «КиївНДІТІ».

Розпочалося становлення науково-організаційної роботи. У 1993 р. Заповідником проведена Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні, за результатами якої було видно збірник матеріалів. Вдалося налагодити міжнародні наукові зв'язки. В першу чергу слід виділити Краківський педагогічний інститут, завдяки співпраці з яким у 2000 р. опубліковано 1-й, а в 2005 р. 2-й том збірника наукових праць «Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu» [18]. 26-28 травня 2002 р. з ініціативи НІАЗ «Кам'янець» проведена Міжнародна наукова конференція на тему «Визначення цінності культурного пейзажу каньйону р. Смотрич в м. Кам'янці-Подільському» [7, с. 5]. У травні 2004 р. відбулася I Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», традиція проведення якої продовжилась в наступні роки. Організація цієї конференції є прикладом хорошої платформи для наукових дискусій. Цей науковий майданчик об'єднує передові студії наукових досліджень м. Кам'янця-Подільського. Дослідники розкривають важливі аспекти історіографії, джерелознавства, розповідається про історичні події, пам'ятки історії, культури та природи Кам'янця-Подільського. Одним з організаторів конференції виступає Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». За результатами роботи наукового форуму випускається збірник. Проведення цього наукового заходу варто зберегти, адже це примножує передові наукові дослідження, пов'язані з Кам'янцем-Подільським [6].

Враховуючи те, що пріоритетним вектором роботи була і залишається пам'яткоохоронна діяльність, тека наукових досліджень, яка сформулювалася за роки діяльності НІАЗу, в повній мірі розкриває пам'яткознавчий аспект. Наукова діяльність спрямовується на вивчення історичної, архітектурної, функціональної складової пам'яток архітектури Старого міста; підготовку історичних довідок на існуючі пам'ятки і об'єкти відбудови втраченої історичної забудови на території Заповідника; формування і вивчення фондової колекції, яка зберігається в НІАЗ «Кам'янець». Разом з цим, увага приділялася науково-популярним розвідкам про місто, джерелознавчим науковим студіям, аспектам освіти і культури, історичним персоналіям, пов'язаним з минулим і сучасним Кам'янця-Подільського. Досліджено житлову, адміністративну, сакральну та фортифікаційну забудову Кам'янця-Подільського.

Вивчення минувшини окремих об'єктів культурної спадщини впродовж діяльності Заповідника залишається одним з основних напрямків дослідної роботи. В перше десятиліття діяльності Заповідника переважають науково-популярні публікації над науковими, які вміщені на сторінках місцевої преси. Так з'явилися дослідження історії площ, вулиць, палаців, дворів та шпиталів Кам'янця-Подільського. Досліджувалася забудова Смотрицького каньйону. В 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. робиться акцент на наукових публікаціях. Проведено вивчення гербів в пам'ятках архітектури Кам'янця-Подільського, будинків, історія яких пов'язана з проживанням відомих особистостей. Впродовж останнього десятиліття зросла кількість публікацій, які стосуються історії пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського.

У 2004 р. започатковано видання збірника «Національний заповідник «Кам'янець». Сьогодення і перспективи». Регулярно видається газета «Магістрат Руський», на сторінках якої в науково-популярній формі висвітлюються різні напрямки пам'яткоохоронної, науково-дослідної, культурно-освітньої діяльності Заповідника. Співробітники приймають участь у Міжнародних, Всеукраїнських, регіональних наукових і науково-практичних конференціях, круглих столах, за результатами яких публікують наукові дослідження.

20 жовтня 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України Заповідник переходить до сфери управління Міністерства культури України. За результатами звітів простежується зростання показників науково-дослідної та видавничої діяльності. У 2012 р. опубліковано фотоальбом «Кам'янець крізь віки». У 2013 р. видано перший випуск «Колекції літографій з фондів Національного істори-

ко-архітектурного заповідника «Кам'янець». У 2015 р. опубліковано дослідження, яке розкриває вивчення питання відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського з 40 рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Здійснюється вивчення церковних літописів населених пунктів Подільської губернії. Минулого року вийшов друком науковий збірник «Аспекти вивчення, збереження і використання культурної спадщини Волині та Поділля: матеріали круглого столу» та «Каталог архітектурних деталей з фондів НІАЗ «Кам'янець» [1].

Вагомою подією стало проведення в червні 2018 р., за підтримки Міністерства культури України, круглого столу на тему «Впровадження уніфікованої державної системи обліку та збереження нерухомої культурної спадщини України» [15, арк. 4]. В напрямку вивчення культурної спадщини в Заповіднику щорічно проводиться круглий стіл з підведення підсумків сезону археологічних досліджень.

Враховуючи діючу Програму розвитку НІАЗ «Кам'янець» на 2017-2021 рр., першочерговим завданням Заповідника є забезпечення охорони, збереження та використання об'єктів культурної спадщини. Здійснення науково-методичного супроводу за виконанням реставраційно-ремонтних робіт на пам'ятках архітектури. Науково-дослідна робота спрямована на підготовку наукових статей, історичних довідок, організацію круглих столів та науково-практичних конференцій з питань збереження історико-архітектурної спадщини [10; 11].

Пріоритетами розвитку наукової роботи є:

- розробка концепції розвитку науково-дослідної роботи Заповідника, складовою якої є затвердження актуальних тем в щорічних планах наукових досліджень;
- розширення співпраці з державними установами, закладами культури, творчими спілками, громадськими організаціями, котрі активно проводять наукові дослідження, пов'язані з пам'ятками архітектури м. Кам'янця-Подільського та області;
- інвентаризація історичної забудови міста та області, вивчення та виготовлення облікової пам'яткоохоронної документації;
- координація та проведення наукових конференцій, круглих столів, симпозіумів та наукових форумів з питань вивчення історії міста і пам'яток архітектури загалом.

Практика діяльності науково-дослідних установ показала, що вагомі результати наукових досліджень можливі в тому випадку, коли вони здійснюються відповідно затверджених програм. Власне, результативність можлива у випадках, якщо наукові пошуки здійснюються згідно індивідуальних тем досліджень, так і колективних. Аналіз багаторічної діяльності Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» засвідчує, що дослідження проводяться згідно обох напрямків фундаментальних наукових досліджень. Співробітники працюють над індивідуальними темами, публікуючи за результатами роботи наукові статті, брошури, книги. В свою чергу, колективні дослідження здійснюються шляхом підготовки наукової частини облікової документації на пам'ятки архітектури, виконання замовлень органів влади, інвесторів, тощо. Одним з видів наукового дослідження, який останніми роками практикується, є підготовка звітів НДР і розробок методичного характеру.

Аналізуючи історіографію вивчення різних аспектів минулого Кам'янця-Подільського, слід зауважити, що її обсяг значно виріс за останні 20-30 років. На початку ХХІ ст. список бібліографії, яка стосується минулщини Кам'янця-Подільського, складав близько 5 тис. позицій. Зараз до нього можна додати не менше 1 тис. наукових публікацій. Якщо сукупно проаналізувати історіографічний доробок, то існує два шляхи перспективних напрямків наукових пошуків. Перший стосується виявлення нових архівних джерел з історії міста. Цьому сприяє відкриття електронного доступу до архівосховищ зарубіжних країн (насамперед Польщі та Туреччини) та розгортання останніми роками археологічних пошуків. Другий напрямок більш ширший. Він базується на застосуванні нових методологічних підходів до вивчення історії міст, проведенні синтезних наукових досліджень актуальних тем. Останніми роками дослідники звернули увагу на необхідність завершення підготовки Енциклопедії Кам'янця-Подільського та Зводу пам'яток історії та культури по місту. Перспективними темами наукових пошуків є пам'яткознавство, історія архітектури, джерелознавство, археологія, питання історії повсякденності, мікросторія, інтелектуальна історія, переоцінка політичної історії, енциклопедичні дослідження, узагальнюючі науково-популярні розвідки. Впровадження провідних методологічних підходів до вивчення історико-архітектурного середовища, історії міських фортифікацій та архітектурного пам'яткознавства залишається перспективним напрямком наукових студій в Кам'янці-Подільському.

Актуальними є питання формування історико-архітектурного середовища Заповідника, особливо його просторова структура: природній ландшафт, монументальні споруди, забудова, планувальна організація вулиць і площ. Вивчення цих питань неможливе без пізнання історико-культурного образу окремих пам'яток. В цьому контексті особливої уваги потребує проведення пошуково-дослідницької роботи з метою виявлення нових об'єктів культурної спадщини. В цьому напрямку Заповідником проводиться пошукова робота з виявлення та наукової атрибуції історичних планів міста, які є першоджерелом для містобудівних досліджень Кам'янця-Подільського. В результаті було підготовлено:

- зведений реєстр пам'яток архітектури та щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, а також об'єктів які необхідно досліджувати;

- реєстр фортифікаційних укріплень міста Кам'янця за іконографічними та архівними джерелами;
- матеріали до ідентифікації історичних планів Кам'янця XVII-XX ст. (97 одиниць).

Підсумком наукових досліджень є подання до публікації. Зокрема було опубліковано цикл наукових статей, які розкривають інформаційний потенціал маловідомих військово-топографічних планів міста. Окрім матеріалів наукових конференцій, які друкуються в основному після проведення наукових форумів, є ряд наукових збірників, в яких співробітники Заповідника публікували свої наукові дослідження. Насамперед, це фахові наукові видання: 1) Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки; 2) Освіта, наука і культура на Поділлі; 3) Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Перелічені наукові видання індексуються міжнародними базами даних Google Scholar та Index Copernicus.

В Україні видаються тематичні наукові збірники і журнали, варті уваги пам'яткоохоронців. Зокрема, збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства», журнал «Пам'ятки України», «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій», «Науковий вісник будівництва», «Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини», «Architectural Studies», «Науковий вісник Національного музею історії України» та ін. Вказані видання розкривають питання теорії, історії, методології пам'яткознавчих досліджень, висвітлюють результати новітніх спеціалізованих студій, містять відомості про найбільш помітні події щодо дослідження пам'яток в Україні та за її межами.

Розвиток і подвижництво наукових студій було б не можливо без співробітництва з державними та громадськими структурами, які не байдужі до долі пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського. Впродовж останніх років між Заповідником та громадськими організаціями підписано договори про співробітництво. У сфері наукового вивчення історико-археологічної спадщини Кам'янця-Подільського підписано договір про співпрацю між Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець», Інститутом історії Литви, Інститутом археології НАН України, Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка і Державним історичним музеєм-заповідником [16, арк.40].

Поглиблення дослідної роботи Заповідника на ниві пам'яткознавства нерозривно пов'язано з практикою розширення співпраці з державними установами, творчими спілками, громадськими організаціями, які діють в Кам'янці-Подільському і за його межами. Активно проводять наукові дослідження, пов'язані з пам'ятками архітектури та історією Кам'янця-Подільського, наукові осередки: Центр дослідження історії Поділля Інституту історії Національної академії наук при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, науково-педагогічний колектив історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка. Проведення спільних тематичних наукових заходів (конференцій, круглих столів, семінарів) формує поле для співпраці. В цьому напрямку увагу слід звернути на творчі спілки – Національну спілку краєзнавців України та Національну спілку архітекторів України.

У 2016 р. укладено договори про співпрацю в охороні культурної спадщини і здійснення пошукової діяльності з Хмельницькою обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та Хмельницькою обласною організацією «Меморіал» ім. Стуса [17, арк. 73]. У 2018 р. з Національною спілкою архітекторів України укладено договір у сфері дослідження, збереження і популяризації пам'яток архітектури та об'єктів нерухомої культурної спадщини, здійснення спільних науково-дослідних, мистецько-експозиційних, культурно-освітніх та видавничих проектів [15, арк.11].

Перспективи співпраці вбачаються з представництвом в Україні Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS), яка об'єднує професіоналів задля збереження та захисту культурної спадщини в усьому світі. Комітет видає науковий журнал «Вісник Українського комітету ICOMOS», в який можна подавати фахові тематичні наукові статті. Також функціонує Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM). Користь співробітництва вбачається у використанні науково-методичної та технічної інформації, отримання консультацій та рекомендацій, допомога у реалізації реставраційних технологій. Серед підпорядкованих Міністерству культури України науково-дослідних та методичних установ слід виділити Український центр культурних досліджень та Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень.

Профільною установою, яка безпосередньо пов'язана з поглибленням теоретико-методичного рівня пам'яткознавчих студій, є Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Центр пам'яткознавства координує наукову діяльність з міжнародними установами Західної Європи, Міністерствами, науковими закладами, музеями, заповідниками та громадськими організаціями усіх регіонів України, що в тому числі важливо для розвитку наукових досліджень в Кам'янці-Подільському.

Важливою видається перспектива співпраці з Центром досліджень історико-культурної спадщини України при Інституті історії України НАН України. Центр на основі сучасних міждисциплінарних підходів досліджує проблеми охорони та збереження нерухомих пам'яток національного культурного надбання в Україні і за кордоном. Розробляє теоретичні та практичні засади пам'яткознавства,

здійснює науково-методичне та науково-організаційне забезпечення підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» в усіх областях України.

Співробітництво з цими установами дасть змогу проводити необхідні наукові заходи із залученням фахівців небайдужих до вивчення і збереження архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського.

Таким чином, створення історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському нерозривно пов'язане з потребою збереження, вивчення та популяризації пам'яток архітектури. За роки діяльності, Заповідник зумів організувати охорону пам'яток на заповідній території, виступив замовником на проведення ремонтно-реставраційних робіт, зумів досягти вагомих результатів в регенерації історико-архітектурного середовища Старого міста і ефективного використання пам'яток, взятих на баланс. НІАЗ «Кам'янець» утвердився як осередок наукових досліджень пам'яток, виступив організатором важливих науково-практичних конференцій міжнародного та всеукраїнського рівня. На часі важливою видається підготовка наукової концепції розвитку заповідника. Перспективи розгортання науково-дослідної роботи вбачаються в підготовці фахових наукових статей на актуальні теми, вихід на провідні наукові видання, які індексуються міжнародними наукометричними базами даних, розширення співпраці з профільними організаціями для вивчення пам'яток, реалізації наукової частини програми розвитку заповідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аспекти вивчення, збереження і використання культурної спадщини Волині та Поділля: матеріали круглого столу / [редкол.: В.В. Фенцур (голова), Л.Й. Рудюк (заст. голови), В.В. Пагор (відп. за випуск) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», 2018. 88 с.
2. Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920–1922 рр.) // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. С.11-12.
3. Гуцал В.А. Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948–2006 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2019. 354 с.
4. ДАХМ. Ф.р.3504. Оп.1. Спр.40. Докладные записки и смета на мероприятия по охране памятников архитектуры г. Каменец-Подольского (9 января – 2 июля 1952 г.). Арк. 7.
5. Денисенко Г. Збереження пам'яток воєнної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст. // Краєзнавство. Київ, 2008. №1-4. С.153-166.
6. Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р. / [редкол.: О.М. Завальнюк (голова), О.Б. Комарницький (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2016. 369 с.
7. Крок зроблено // Місто. 2002. травень, №1. С.5.
8. Постанова РНК УРСР від 23 березня 1928 р. «Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державний історико-культурним заповідником» // Законодавство про пам'ятки історії та культури / Під ред. О.Н.Якименка. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. С.241-242.
9. Поточний архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток архітектури НІАЗ «Кам'янець», Папка «Інформація і рішення виконкому 1981-1995 рр.», Постановление Совета Министров УССР от 18 мая 1977 г. №298 «О создании Государственного историко-архитектурного заповедника в г. Каменец-Подольском. 2 арк.
10. Програма розвитку НІАЗ «Кам'янець» на 1 рік. 2 арк.
11. Програма розвитку НІАЗ «Кам'янець» на 2017-2011 рр. 3 арк.
12. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: [монографія]. Київ: Рідний край, 1995. 204 с.
13. Трембіцький А.М. Єфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. 300 с.
14. Фенцур В.В., Пагор В.В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. ХХ ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 164 с.
15. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Звіт роботи НІАЗ «Кам'янець» за 2018р. 14 арк.
16. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець». 2014 р. 43 арк.
17. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець». 2015 р. 78 арк.
18. Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu / Pod redakcja Feliksa Kiryka. Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. Tom II. 341 s.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄКТИ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ У ТУРИСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ»)

Анотація: автором подається опис, аналіз та сучасний стан історико-культурних туристично-рекреаційних ресурсів Національного природного парку «Подільські Товтри». Подано структуру і територіальний розподіл історико-культурних туристично-рекреаційних об'єктів на території дослідження. У статті розглянуто проблеми, перспективи та можливість використання історико-культурних ресурсів території дослідження із рекреаційною метою.

Ключові слова: історико-культурні туристично-рекреаційні ресурси, Національний природний парк «Подільські Товтри», історико-культурні об'єкти, структура і територіальний розподіл історико-культурних туристичних ресурсів.

Останні зміни, що відбуваються в житті та економіці України, торкнулись майже усіх її галузей, у тому числі і рекреаційної. З кожним роком розвиток рекреаційно-туристської діяльності в Україні та на Поділлі, зокрема, набуває все більшого розмаху. Перспективи розвитку туристично-рекреаційної галузі Хмельниччини лежать в площині прихованих можливостей окремих регіонів ефективно використовувати цей наявний потенціал.

Однією із територій перспективного розвитку рекреації на Хмельниччині є об'єкт природо-заповідного фонду України – Національний природний парк «Подільські Товтри». Це пояснюється вигідними особливостями її географічного розташування, сприятливим кліматом, багатством туристично-рекреаційного потенціалу.

Досвід багатьох країн світу засвідчує, що історико-культурні об'єкти можуть бути визначальними у формуванні попиту на туристичні ресурси і впливатимуть на отримання значних матеріальних доходів. За даними офіційної статистики, до провідної п'ятірки країн світу із найбільшими доходами від використання історико-культурних ресурсів входять Німеччина, США, Велика Британія, Франція та Італія. У 2008 р. такі прибутки становили відповідно 83,1, 76,3, 72,3, 36,7, 27,3 млрд. дол. [4].

У нашій державі, та в межах Подільського регіону зокрема, історико-культурні об'єкти практично не оцінені як важливі туристичні ресурси, більшість визначних пам'яток не введені у туристичні маршрути, що призводить до їхнього обмеженого використання. Все це відчутно впливає на вітчизняний і місцевий туристичний бізнес, який за належної реклами може давати значний економічний і соціальний ефект.

Історико-культурна спадщина належить до найцінніших надбань людства, є золотим скарбом народу. До нерухомих цінностей належать пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументальної скульптури, до рухомих – скарби музеїв, бібліотек, архівів.

Історико-культурна рекреація є однією з основних засобів пізнання власної країни, формуванню гордості за її культурні надбання, відіграє важливу роль в осмисленні власної ідентичності, у відродженні локальних традицій.

Метою роботи є вивчення історико-культурних рекреаційних ресурсів Національного природного парку «Подільські Товтри», виявлення і вивчення основних понять цієї галузі знань, а також обґрунтування можливості їх використання із рекреаційною метою. У відповідності до зазначеної мети були поставлені й розв'язані наступні завдання: з'ясувати основні положення поняття «історико-культурні рекреаційні ресурси», здійснити територіальний аналіз та опис історико-культурних рекреаційних ресурсів на теренах НПП «Подільські Товтри» та розглянути шляхи подальшого використання ландшафтів у туристсько-рекреаційній галузі.

Історико-культурні туристичні ресурси – це сукупність створених у процесі історичного розвитку даної території пам'яток матеріальної і духовної культури, які є об'єктами туристського інтересу. До групи історико-культурних рекреаційних ресурсів належать пам'ятки історії, історико-архітектурні пам'ятки, пам'ятки сучасної архітектури, унікальні споруди культури, спорту тощо [1].

На території НПП «Подільські Товтри» розташовано 303 історико-культурних туристично-рекреаційних об'єкти. Ці об'єкти об'єднані у п'ять основних груп:

1. Об'єкти оборонного значення (замки, мури, башти тощо).
2. Культурні споруди (церкви, костели, синагоги, давні кладовища тощо).
3. Житлово-господарські будівлі (поселення, двори, житлові будівлі, окремі садиби, вулиці або групи будівель).
4. Садово-паркові об'єкти (П-ПС-ПМ).
5. Палаці (у тому числі руїни) [2].

Серед них найбільшу кількість в межах природного парку становлять на житлово-господарські будівлі – 122 об'єкта (40 % від усіх об'єктів території дослідження), далі йдуть об'єкти оборонного

значення і культові споруди – 89 і 85 об'єктів (29 і 28 % відповідно). Найменшу кількість становлять садово-паркові об'єкти і палацові комплекси або їх залишки – 1 і 6 (0,3 і 2 % відповідно). У Городоцькому і Чемеровецькому районі палаці відсутні зовсім, а парк, який має історичне значення і має туристичний потенціал розташований лише у Чемеровецькому районі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Структура і територіальний розподіл історико-культурних туристично-рекреаційних ресурсів НПП «Подільські Товтри»

№ з/п	Територія (адміністративний район, місто)	Об'єкти оборонного значення (замки, мури, башти тощо)	Культові споруди	Житлово-господарські будівлі	Садово-паркові об'єкти	Палаці (у тому числі руїни)	Всього
1.	Городоцький р-н	7	5	-	-	-	12
2.	Кам'янець-Подільський р-н	13	32	13	-	2	60
3.	Чемеровецький р-н	1	9	12	1	-	23
4.	м. Кам'янець-Подільський	68	39	97	-	4	208
	Всього	89	85	122	1	6	303

Історико-культурні туристично-рекреаційні ресурси на території Національного природного парку «Подільські Товтри» розташовані нерівномірно. Найбільшим історико-культурним туристичним потенціалом володіє великий туристичний центр всього Поділля – місто Кам'янець-Подільський, у якому знаходяться 69 % вищеназваних об'єктів НПП «Подільські Товтри» (208 об'єктів).

Серед них найбільше житлово-господарських будівель та об'єктів оборонного значення (відповідно 47 і 33 % туристично-рекреаційних ресурсів міста).

Далі йде Кам'янець-Подільський район, у якому розташовано 60 історико-культурних одиниць туристично-рекреаційної інфраструктури, що становить 20% території дослідження. У ньому переважають культові споруди – 32 (53 %), об'єктів оборонного значення і житлово-господарські будівлі по 13 одиниць (по 22 %).

Чемеровецький район володіє 23 історико-культурними об'єктами, які можна використовувати у туристичній галузі. Це насамперед житлово-господарські будівлі – 12 об'єктів (52 % від усіх об'єктів адміністративного району) і культові споруди – 9 об'єктів (39 %). Також є 1 парк та 1 об'єкт оборонного значення (по 4 %).

Найменша кількість історико-культурних туристично-рекреаційних ресурсів (в першу чергу через незначну її територію в межах природного парку) знаходиться у Городоцькому районі – лише 12 об'єктів. Серед них 7 об'єктів оборонного значення (58 %) і 5 культових споруд (42 %). Житлово-господарські будівлі, садово-паркові об'єкти і палаці тут відсутні.

На теренах НПП «Подільські Товтри» зосереджена значна кількість архітектурних, археологічних та історичних пам'яток сивої давнини. Існування численних населених пунктів на Поділлі було можливим лише під захистом мурів з оборонних споруд. Тому й в період пізнього середньовіччя оборонну роль відіграли не лише замки і фортеці, а й церкви та монастирі. Розглянемо лише деякі історико-культурні пам'ятки нашого краю, які мають значний туристичний потенціал.

Бакотський скельний печерний монастир. За 55 км на схід від міста Кам'янець-Подільський, в 3 км від селища Гораївка знаходиться старовинний скельний монастир Бакота (Бакотський монастир або Михайлівський печерний монастир).

За припущенням вчених-істориків, Бакотський скельний печерний монастир виник у кінці XI – на початку XII століття. У XII столітті ігумен Григорій заснував тут церкву Святого Михайла.

Скельний монастир Субіч. Субіч вважають «молодшим братом» Бакотського печерного монастиря. Перебуваючи на місці монастиря, відкриваються надзвичайно мальовничі, просто фантастичні краєвиди. Тут же знаходиться і невеличкий скельний монастир та три печери. Монастир відомий з XVI століття. Три печери, різні за розміром, є відкритими для кожного, хто пробереться до них стежкою під скелями над Дністром.

Панівецький замок XVI-XVIII ст. В кінці XVI ст. Ян Потоцький, воєвода Брацлавський, староста Кам'янецький, вибудував у Панівцях кам'яний замок, який зайняв частину високого мису, що омивається з трьох сторін водами р. Смотрич та оточений глибокими ровами.

На сьогодні від замкового комплексу збереглися лише фрагменти оборонних стін та веж: північно-західна та південно-західна кутові башти, а також дві оборонні стіни – північна та південна з надбрамною вежею. Північно-західна башта в плані являє неправильний чотирикутник – довжина більшої сторони 18,8 м, меншої – 17,3 м. Оборонні стіни збереглися фрагментарно. Так, північна стіна на протязі 54 м вціліла лише на висоту давніх півтора яруси.

Жванецький замок. Містився на північному кінці поселення на скелі над річкою Жванцем недалеко Дністра. План замку п'ятикутний; не зовсім рівнококий, але приблизно кожен бік мав близько 85 метрів. Площа замку мав більше-менше 1 гектар. На всіх п'ятьох рогах замку були башти, а між ними високі мури. Один бік замку, північний, виступав над скелею рівнобіжно з річкою Жванцем. Другий суміжний бік – східний виступав теж над яром. З трьох інших боків замку, де ґрунт рівний, було викопано зовні глибокі рови.

Замок мав два в'їзди – один головний, фронтний по середині західного боку; другий на південно-східному розі з боку містечка. Над головною брамою було вбудовано чотирибоку башту 10x15 м.; вона мала два поверхи; на горішньому поверсі були житла. Ліворуч від головного в'їзду був теж двоповерховий будинок з вікнами на другому поверсі.

Замок у Чернокозинцях. Замок розташований над Збручем, недалеко від його гирла за 20 км. від Кам'янця, в чудовій мальовничій місцевості. Чернокозинці як поселення стають відомими з II половини XV ст. Коли саме засновано в Чернокозинцях замок, не відомо. Деякі історики гадають, що Чернокозинський замок засновано ще за князів Коріятовичів.

План Чернокозинського замку являє собою приблизно довгастий чотирикутник. Довші боки його, що виходили над проваллями, були завдовжки до 80 метрів, тут були мури; ширина чотирикутника з північного боку 50 м, з південного боку – 65 м.

Замок у Рихті стояв на правому високому березі річки Жванця; площею своєю був невеликий, що можна гадати з решток його, які і тепер ще видно. Займав він довгастий прямокутник; довші боки були по 64 м завдовжки, а вужчі – 57 м. На всіх чотирьох рогах збереглися досі давні невисокі башти. Ті башти в плані виступають на рогах наче прямокутні будинки, а зсередини прямий ріг ніби зрізаний і стінки йдуть ламаною лінією, вигнутою в середину будинку [2].

Склеп Зебровських у с. Брага Кам'янець-Подільського району. Склеп розташований на території місцевого цвинтаря. Побудований у 1910 р. Антонієм Янишевським, про що свідчить напис польською мовою на фасаді будівлі: «K 1910 Antoni Janiszewski. Kam.-Pod...» В склепі поховано три представника родини Зебровських, останнє поховання зроблено у 1909 р. На фасаді будівлі є зображення герба.

Дмитріївська церква в с. Вербка. Відомості про церкву в с. Вербка наголошуються з другої чверті XVIII ст. Зберігся опис церкви за 1740 р. Описуючи уніатську церкву Дмитріївську сучасник відзначав: «вона була дуже убога, дерев'яна, на подібність хліва, крита соломною, без хреста на даху, біля церкви на стовпах – два дзвони, які були власністю священника».

У 1844 р. при ремонті були знесені два бічні куполи і залишився один середній. У церкві знаходилася ікона преподобного Онуфрія яка здавна шанувалася як чудотворна. 12 червня в день преподобного Онуфрія тут відбувається паломництво до ікони.

Покровська церква в с. Рогізна. У селі Рогізна знаходиться пам'ятка архітектури місцевого значення Покровська церква, побудована у 1880 році.

Вознесенська церква с. Привороття. У 1894 році побудована кам'яна церква на кошти приходу та за старань місцевого священника Г. Угріновича на честь Вознесіння Господнього. Дзвіниця кам'яна, дзвін 1718 року.

Церква Різдва у с. Довжок. Православна церква є однією з культурних пам'яток села. Будівля церкви була від початку заснування поселення. При церкві існувало два православних братства – старше Різдва Пресвятої Богородиці, друге – Іоанна Златоуста. Спочатку будівля церкви Різдва Пресвятої Богородиці була дерев'яною.

Сатанівський замок. Сатанівський замок містився на горі над річкою Збручем. За планом він п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три боки завдовжки більше-менше по 105 м, четвертий бік 85 м і п'ятий південний 65 м. Вся площа замку займає приблизно 1 ½ гектари. На всіх рогах п'ятикутника були башти, а межі баштами, зазвичай були мури.

Башти досі збереглися на тих рогах, що виходять над Збручем, а так само на суміжному розі східному. Дві наріжні башти, що були в боку містечка, не збереглися, із землі дещо виходять на поверхню лише фрагменти фундаменту.

Також слід згадати про велику кількість культових споруд, які мають велику історичну цінність і можуть представляти собою важливий історико-культурний потенціал, зокрема: Покровська церква (с. Вихватнівці), Михайлівська церква (с. Демшин), Покровська церква (с. Калиня), Казанська церква (с. Колодівка), Різдво-Богородицька церква (с. Баговиця) та ін. [2, 3].

Виходячи із дослідження історико-культурних рекреаційних ресурсів НПП «Подільські Товтри», можна запропонувати наступні напрямки для більш ширшого їх використання у туристично-рекреаційній галузі регіону:

- забезпечення державної підтримки рекреації і зокрема туризму в регіоні;
- капітальний (подекуди поточний) ремонт, значних історико-культурних об'єктів (культурні споруди, монастирі, пам'ятки архітектури, археологічні об'єкти, музеї, пам'ятники, палацово-паркові ансамблі) облаштування старих кладовищ, поховань, курганів, городищ);
- удосконалення матеріально-технічної бази рекреації в регіоні;
- здійснення заходів щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини та народних промислів і збереження самобутності регіону;
- залучення якнайбільшої кількості рекреантів в регіон;
- рекреаційна оцінка історико-культурних об'єктів як важливих туристичних ресурсів;
- формування сучасної інформаційно-рекламної служби;
- включення до традиційних туристичних маршрутів інших важливих історико-культурних об'єктів НПП «Подільські Товтри» та створення нових.

Розвиток рекреації, викликаний насамперед потребами людей у відпочинку, найбільш доцільний в тих районах, які мають для цього сприятливі рекреаційні ресурси. До таких районів відноситься й територія НПП «Подільські Товтри» із його багатим рекреаційним потенціалом. Територія парку належить до тих регіонів, в яких рекреаційна діяльність може стати одним із головних джерел соціального та економічного розвитку. Особливості економіко-географічного положення, значні історико-культурні туристично-рекреаційні ресурси, це ті чинники, які можуть сприяти перетворенню природного парку у важливий осередок рекреації і туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бейдик О.О. Українсько-російський словник термінів і понять з географії туризму і рекреаційної географії. К.: РВЦ «Київський університет», 1997. 99 с.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол. О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1993. Т. 3: П-Я. 412 с.: іл. (В опр.).
3. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області. Навчальний посібник. Тернопіль : Терноп. обл. друкарня, 1995. 96 с.
4. Кузик Степан Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / Степан Кузик. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 254 с.
5. Смаль І. В. Основи географії рекреації і туризму. Ніжин : Видавництво НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. 264 с.
6. Стафійчук В.І. Рекреалогія. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2006. 264 с.: картосхеми.

МИХАЙЛО ГРЕЙМ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

На основі аналізу літературних джерел розглянуто внесок польського дослідника Михайла Грейма у розвиток фотографічних та нумізматичних досліджень. Висвітлено його професійну зацікавленість у розвитку фотографічної справи, зокрема фіксування видів міста Кам'янця-Подільського та Поділля. З'ясовано його роль у становленні краєзнавчого руху на Поділлі. Проаналізовано біографічні дані і творчий доробок польського вченого.

Ключові слова: Михайло Грейм, краєзнавчі дослідження, польський вчений, фотографія, м. Кам'янець-Подільський, Поділля.

Важлива роль у краєзнавчому дослідженні Поділля II пол. XIX століття належить польському друкарю, фотографу, археологу, нумізмату і антиквару Михайлу Йосиповичу Грейму (1828–1911) [13]. Він був одним із найбільш активних членів Подільського історико-археологічного і ще 7-ми наукових товариств, фундатором Кам'янець-Подільського історичного музею, першим видавцем фотоальбомів і листівок видів пам'яток історії та культури краю [3, с. 29]. У статті досліджується цінність наукового доробку М. Грейма та розглядається значення його розвідок для подальшого розвитку краєзнавства на Поділлі, чому раніше не було приділено належної уваги в працях істориків.

До життя та творчості М.Й. Грейма зверталися в своїх дослідженнях О. Прусевич [9], А. Паравійчук [6], Л. Баженов [2;3], О. Завальнюк [4], Н. Урсу [11], І. Старенький [10], В. Колесник [5], Д. Бабюк [1] та ін. Проте його діяльність залишається недостатньо вивченою. Мета дослідження полягає у з'ясуванні внеску М. Грейма у розвиток краєзнавчих досліджень, проаналізувати науковий доробок польського вченого та визначити значення його діяльності на Поділлі.

Михайло Грейм (пол. Michał Greim) народився 15 вересня 1828 р. у Желєхуві Гарволінського повіту (Польща). Походив з міщанської родини, був сином Юзефа. Закінчив повітову школу, ймовірно, у Гарволіні. Потім працював у Варшаві в друкарні Кретльова [12], де 1848 р. отримав свідоцтво про закінчення друкарської науки (за фахом друкаря-складальника), а також деякий час у К. Баєра, фотографа й визначного нумізмата [5, с. 127].

У 1852 р. він переїжджає до Кам'янця-Подільського, де спочатку працював складачем у губернській друкарні, а 1856 р. був призначений її директором [7, с. 305]. Під впливом і наставництвом свого близького друга Ю. Ролле зацікавився краєзнавством і художньою фотографією. До свого помешкання прибудував фотографічний павільйон, закупив обладнання для невеликої фотодрукарні й організував літографію, випускаючи з 1871 р. листівки [4, с. 52]. Наступного року звільнився (був звільнений) з губернської друкарні і повністю, присвятився улюбленій справі. Н.О. Урсу вважає: «Важко визначити причини через які він залишив друкарню. Існують припущення, що М. Грейм був відсторонений від роботи у друкарні губернського уряду, як виходець з Польщі, за іншими версіями механічна робота не задовольняла творчої жаги талановитого за покликанням та освітою фотографа» [11, с. 372]. Серед чотирьох фотографічних установ Кам'янця-Подільського його вирізнялась високим художнім виконанням, а М. Грейм славився як справжній художник і найкращий фотограф.

1876 р. був призначений головою Тюремного комітету, доглядачем арештантського будинку, за що 1895 р. був нагороджений золотою медаллю. Протягом 1878–1888 рр. був гласним Кам'янець-Подільської міської думи [9, с. 412].

З кінця XIX ст. фотодрукарня Грейма видавала на високому мистецькому рівні фотоальбоми (зокрема «Каменец-Подольск», К.-П., 1893; «Виды Каменца-Подольского», К.-П., 1901), путівники й листівки про історико-архітектурні й культурні пам'ятки краю [6, с. 68]. Загалом Михайлу належить авторство принаймні 7 видань краєвидів Кам'янця-Подільського.

Як член Подільського епархіального історико-статистичного комітету М.Й. Грейм активно співпрацював з Давньосховищем, поповнюючи його експонатами, значну частину яких складали фотографії архітектурних споруд та старожитностей Поділля. Так, 1890 р. Михайло Йосипович передав Давньосховищу 12 фотопортретів єпископів та 88 фотографій пам'яток Поділля. Серед них були зображення Троїцької, Іоанно-Предтеченської, Петропавлівської і Миколаївської церков Кам'янця-Подільського, гербу Кантакузенів з надгробку Іоанна Кантакузена, горельєфу з надгробку вірменського патріарха Мелхіседека, ікони Божої Матері з кам'янецького вірменського костелу, старожитностей Бакоти, Сутковецької церкви та надгробку Івана Сутковецького (1592), церков у м. Зінькові, Жванецької, Панівецької, Меджибізької фортець та ін. [10, с. 178-179]. У 1903-1905 рр. він подарував 62 негативи та 62 світлини пам'яток і краєвидів Кам'янця-Подільського тамтешньому музею.

Зі своєї багатой колекції світлин частину з етнографічними типами Поділля передав до зібрань АН у Кракові [8, с. 94]. На виставці в Парижі вони викликали велике зацікавлення. Подібну колекцію подарував також етнографічному музею у Варшаві й Імператорському етнографічному товариству в Москві, яке обрало його своїм членом-кореспондентом. У 1884 р. в подарунок Російському географічному товариству надіслав 2 альбоми «Виды и типы Подолии», за які того ж року отримав срібну медаль. Таку ж нагороду йому вручили 1885 р. на виставці мистецтв і промислів у Нюрнберзі. Близько 1890 р. створив чудовий набір світлин потурецьких пам'яток на Поділлі й вислав у гарній оправі султанові до Стамбула. Колекцію видів Кам'янця-Подільського й околиць помістив у журналі «Kłosy». Свої роботи експонував також на виставках у Львові (1895), Києві (1897), Варшаві (1900), на кожній з них отримав срібні медалі [10, с. 178].

Одним з проявів зацікавлення минулим краю стало колекціонування антикваріату: зброї, картин, гравюр, монет тощо. Більшу частину зібрань продав за життя. Пробував реставрувати старі картини, зокрема на схилі років на замовлення кам'янецького пробоща П. Маньковського «велику кількість понищених і забруднених ікон з, костюлу і цвинтарної каплиці в Кам'янці-Подільському поступово довів до ладу» [17, с. 166]. Найбільше захопився нумізматикую. Самоук, набув у цій царині великих знань. Йому належала найбільша в Кам'янці-Подільському колекція з 4000 римських, візантійських, російських, турецьких і польських монет та медалей. Поліцейські органи запрошували його оглядати скарби монет, які часто виявляли на Поділлі [5, с. 127]. Грейм також збирав старовинні образи, предмети народного ремесла та мистецтва. Серед цього творчого доробку привертають увагу розвідки М. Грейма «Срібні римські монети, виявлені на Поділлі» (1909) [15], «Золоті римські монети, виявлені на Поділлі» (1910) [16] та подібні інші.

М. Грейм публікувався в часописах різних наукових товариств та інституцій у Москві, Варшаві й Кракові, найбільше в журналі «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne» [1, с. 314], де протягом 1889–1910 рр. вмістив 25 статей, зокрема описи монет і статті про монетні знахідки на терені Поділля, зокрема в повітах: Брацлавському (коло Немирова, у Соколецькому лісі, Луці-Немирівській, Ярах, Пархилівці), Могилівському (Бар, Серебринець), Ольгопільському (Флорине), Літинському (Лопатинці, Лисогірка). Був членом Товариства сприяння мистецтву у Варшаві, Нумізматичного товариства в Кракові (з 1889), якому подарував 1890 р. невелику колекцію монет і медалей, Антропологічної комісії АН у Кракові (з 1876), Російського географічного товариства (з 1875), Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (з 1884), Подільського губернського статистичного комітету (з 1886), Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1890) та ін [2, с. 193]. Був одним з директорів Подільського губернського попечительного про тюрми комітету. Протягом багатьох років листувався з відомою пол. письменницею Е. Ожешко [14], серед його друзів був М. Грекк.

Помер 15 січня 1911 р. на 83 році життя. У Кам'янці-Подільському він прожив 59 років і був відомий як член Подільської Церковної Історико-археологічної, кам'янецький старожил, нумізмат і антиквар [11, с. 376]. Імовірно, ще того ж року було розпродано його колекції з аукціону, адже вийшов складений А. Прусевичем аукціонний каталог «Katalog licytacyjny obrazów, akwarel i rysunków z kolekcji śp. Michała Grejma w Kamieńcu Pod.» («Аукційний каталог картин, акварелей і рисунків з колекції Міхала Грейма в Кам'янці-Под.»), К.-П., 1911).

Отже, М. Грейм був людиною багатогранною. Він був і фотографом, і друкарем, і нумізматом. Був фундатором Кам'янець-Подільського історичного музею. Видав 23 альбоми, комплекти фотовидів пам'яток історії і архітектури м. Кам'янця і його околиць, які сьогодні мають важливу історичну і мистецьку цінність. Прославився і як кращий нумізмат Поділля другої половини XIX – початку XX ст. Володіючи нумізматичною колекцією з понад 4000 монет, був активним дописувачем фундаментального видання «Відомості нумізматично-археологічні», де описував нові знахідки монет на Поділлі. Сьогодні, по-праву фотографії, листівки, альбоми Грейма є джерелом до вивчення краєзнавства Поділля і заслуговують на всебічне використання при створенні об'єктивної історії краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бабюк Д. Фотографії Михайла Грейма як джерело вивчення архітектури та культури Поділля кінця XIX – початку XX століття. Археологія & Фортифікація України. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 311–315.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
4. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Михайло Йосипович Грейм. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: Історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 1. С. 52–56.
5. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: Розвиток, 2007. 1008 с.

6. Паравійчук А.Г., Краєзнавець М.Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському: Мат-ли третьої Подільської історико-краєзн. конф. Львів, 1970. С. 67-69.
7. Паур І. Документальні листівки Михайла Грейма з видами Кам'янця-Подільського. Спеціальні історичні дисципліни. 2013. №22. С. 305-314.
8. Підгурний І.С., Урсу Н.О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 232 с.
9. Прусевич А.Н. М.О. Грейм. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1911. Вып. XI. С. 411-415.
10. Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича Грейма. Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 177-182.
11. Урсу Н.О., Підгурний І.С. Фотохудожник Михайло Грейм та його родина. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2011. Вип. 8. С. 371-378.
12. Barski M. Michał Greim. Zapomniany fotograf z Kamieńca Podolskiego // Antykwarjat Warszawa: електрон. версія. URL: <https://antykwarjatwaw.pl/blog/ksiazka-krzepi-antykwarjat-warszawa/michal-greim-zapomniany-fotograf-z-kamienca-podolskiego> (дата звернення: 13.06.2019)
13. Chojnowska A. Fotograf Michał Greim i jego niezwykle portrety sprzed lat // Wyborcza.pl: електрон. версія. URL: http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,44425,14343832,Fotograf_Michal_Greim_i_jego_niezwykłe_portrety_sprzed.html?disableRedirects=true (дата звернення: 10.05.2019)
14. Garztecki J. Znakomity zapomniany (O Michale Greimie, 1828–1911) // Fotografia: електрон. версія. URL: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-18979.html> (дата звернення: 12.05.2019).
15. Grzejm M. Srebrne monety rzymskie, znajdujące na Podolu. Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1910. T. X. №3. S. 42-44.
16. Grzejm M. Złote monety rzymskie, znajdujące na Podolu. Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1909. T.IX. №11. S. 202-204
17. Mańkowski P. Pamiętniki / red. S. Górzyński. Warszawa, 2002. 464 s.

С. О. Ганаба

СИЛЬВЕСТР ГОГОЦЬКИЙ ПРО НАУКУ ВИХОВАННЯ

Призначення сучасної освіти бути генератором нових ідей та суспільних змін. Ці обставини зумовлюють необхідність пошуку нових концептуальних ідей розвитку освітньої сфери. Цікавою у цьому ракурсі міркування є спадщина філософа Сильвестра Гогоцького. У філософсько-педагогічних поглядах мислителя акцентується увага на суспільному призначенні педагогіки. Він розглядає її як моральну науку, практичне призначення якої полягає у покращенні морально-духовного світу людини, окресленні суспільних ідеалів та цінностей, до яких вона має прагнути.

Ключові слова: філософія, педагогіка, мораль, цінності, суспільне призначення, вихованець.

Сильвестр Гогоцький – професор філософії й давньої філології Київського університету святого Володимира. Учений народився у місті Кам'янець-Подільський на початку XIX століття в родині священика. Освіту отримав у Подільському духовному училищі і семінарії. Згодом навчання продовжив у Київській духовній семінарії. Він є автором першої російської філософської енциклопедії, чотирьох томного філософського лексикону та низки праць присвячених питанням релігійної філософії. Серед його інтелектуальних набутків є також праці присвячені питанням педагогіки, зокрема: «Введення у педагогіку», «Про вищу освіту стосовно жінки», «Короткий огляд педагогіки» тощо. У різні роки він також читав курс педагогіки у цьому ж Київському університеті святого Володимира, у жіночому училищі графині Левашової, у Київській духовній семінарії. У 1877 році учений прийняв активну участь в організації Вищих жіночих курсів, де згодом також викладав курси педагогіки та психології.

Педагогіка як наука виховання має безпосереднє відношення до певних частин філософії, а саме: логіки, моральної філософії (етики) і психології. Предметом логіки є дослідження та вивчення загальних законів та форм мислення [2]. Розвиток мислення педагогіка розглядає у контексті розвитку пізнавальних здібностей вихованця й передбачає пошук відповідних методів навчання. Предмет моральної філософії (етики) має важливе значення для педагогіки з огляду на наявний внутрішній зв'язок між метою виховання та метою людського життя. Сильвестр Гогоцький звертає увагу на те, «що між цими двома цілями існує лише взаємозв'язок, а не тотожність [1, с.18]. У чому полягає цей взаємозв'язок? Мислитель його вбачає у тому, що «моральна філософія аналізує лише різні потяги до діяльності; показує у чому полягає ідеальний склад бажаних здібностей, що відповідає закону, а в чому – їх відступ від закону, а педагогіка вишукує, застосовуючи до поступового розвитку здібностей, засобів, як посилити і спрямувати наміри добрим і послабити дурні, словом, як зміцнити його

волю для самостійних устремлінь до морального удосконалення у зрілий період життя» [1, с. 18]. Одним із завдань педагогіки він визначає, її можливість протидіяти та виправити прорахунки морально-етичної сфери. «Почуттю виховання необхідно повідомити настрою добре, волі – моральну міць, необхідно для використання обов'язків, розуму – правильні переконання і відомості, необхідні для життя. Таким чином, можна сказати, що Психологія пояснює лише поле, на якому діє виховання; але сім'я необхідне для запліднення, способи й засоби для здобрення гру нут мають бути вказані іншою наукою», – пише філософ [1, с. 20]. Самостійність педагогіки полягає у тому, що вона розробила й використовує власний понятійний апарат, сформулювала своє предметне поле дослідження, закони й принципи тощо.

Практичний вимір педагогіки полягає у її можливості запропонувати людині засоби, способи й окреслити можливості досягнення цього морального ідеалу [1, с. 6]. Увесь свій інтелектуальний ресурс вона має спрямувати на покращення морально-духовного світу людини. С. Гогоцький основне завдання педагогіки вбачає у «викладенні правил розвитку в освіті тілесних і духовних здібностей людини» [1, с. 7]. Предметом науки він уважає виховання юнацтва, стверджуючи, що «сама назва цієї науки, вказує високу, людинолюбиву мету, поручається за важливість її як у системі освіти, так і життя. ...увесь організм науки слугує виразом благородних устремлінь людини до створення й здійснення насправді своєї людської гідності, свого високого призначення у всіх сферах свого життя» [1, с. 2]. В усі сфери суспільного життя педагогіка, за твердженням дослідника, має внести моральне тепло та світло, надавати блага, відмежовуючи внутрішнє й зовнішнє його благополуччя. У цьому процесі не слід діяти за законами, настановами та приписами. Добро не вкладається у рамки правил та приписів, воно має свої незмінні сутності, до яких людина як моральна істота має прагнути усім своїм єством, своїм розумінням, своїм життям. І саме у цьому її звеличення, її гідність та честь. Шлях виховання молодого покоління є дуже непростим й довготривалим. Він полягає у створенні гарного морального середовища у якому має зростати та розвиватися вихованець. Її завданням є не створення якогось певного «штучного середовища», а ліквідація обмежень у досягненні людиною моральних цілей й цінностей. Велику роль у цьому процесі відігравав педагог. Його діяльність він розглядає не як професію, а як покликання, важливу справу усього життя. «Звичайно, діяльність Педагога не має блискучих зовнішніх виражень; вона тиха й багатотрудна, вимагає довготривалого визрівання по розуму й характеру, терпіння і спокою у постійних пристосуваннях до смислу й характеру допомогти кожному, хто обрав для себе шлях Педагога, пізнати його внутрішнє значення і в самому виконанні святого обов'язку знаходити відраду й утіху», – стверджує С. Гогоцький [1, с. 4]. У своїй діяльності педагог має пам'ятати про свою високу місію. Вона полягає у тому, що «він творить нове покоління, що його чекає суд часу та суд вічності...» [1, с. 5]. Тому педагог має возвеличитися у своєму професійно-бому покликанні й відповідати цьому покликанню [1, с. 4].

Таким чином, філософсько-педагогічна спадщина мислителя сприяє пошуку й розвитку концептуальних ідей розвитку педагогіки. Педагогіка розглядається як наука про виховання й її суспільне призначення полягає у прилученні людини до системи морально-етичних цінностей, які складають суспільний ідеал конкретної епохи. В усі сфери суспільного життя педагогіка має внести моральне тепло та світло, надавати блага, відмежовуючи внутрішнє й зовнішнє його благополуччя. Мислитель визначає підґрунтя педагогіки. Він уважає, що свої засадничі ідеї вона черпає з філософії, логіки, моральної філософії й психології. Вони допомагають визначити перспективу вивчення універсальних зв'язків освітніх явищ, вимагає аналізувати навчання як процесуальне явище, що безперервно розвивається, виявляти весь спектр суперечностей між діяльностями викладення і учіння та інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гогоцький С. Введение в педагогику. СПб, 1855. 80с.
2. Гогоцький С. Краткое обозрение педагогики. Киев, 1882. 78с.

Л. В. Баженов, О. М. Кошель

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ДУХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АРХІЄПІСКОПА ПАРФЕНІЯ (ЛЕВИЦЬКОГО) (1904–1908 рр.)

На основі висвітлення життєвого шляху розглядається, аналізується та оцінюється подвижницька діяльність у м. Кам'янці-Подільському єпископа Подільської православної єпархії Парфенія (Левицького) в 1904–1908 рр. у справі перекладу українською мовою та видання масовим тиражом Чотириєвангелія, впровадження української мови в заклади духовної освіти та українізацію церкви в Україні та на Поділлі.

Ключові слова: *Парфеній (Левицький), м. Кам'янець-Подільський, єпископ, архієпископ, переклад і видання українською мовою Св. Письма, Подільський єпархіальний з'їзд духовенства, українізація церкви.*

В історії православ'я Кам'янця-Подільського і Подільського краю загалом посідає особливе місце єпископ Подільський і Балтський, з 1911 р. архієпископ Парфеній (в миру Памфіл Андрійович

Левицький) (1858–1922). Так сталося, що він зріс на духовній ниві до високих церковних посад і належав до вищої духовної еліти Російської православної церкви. Проте в роки революції 1905–1907 рр. мешкав у Кам'янець-Подільському і керував Подільською єпархією, активно став на шлях опозиційних для Синоду і самодержавної влади церковних реформ, активно виступив за українізацію духовної освіти і церковного життя на Поділлі, за відродження українського православ'я й, таким чином, зайняв почесне місце і визнання в сучасній Православній Церкві України.

На жаль, історіографія життя та духовної діяльності про цього подвижника українського православ'я на початку ХХ ст. надзвичайно бідна і в основному обмежується куцими енциклопедичними гаслами. Тим не менше, про архієпископа Парфенія писали, пропагували такі історики Української автокефальної православної церкви в зарубіжжі ХХ ст., як І. Власовський [1], Д. Бурко [2], Р. Циган [3], сучасні відомі українські релігієзнавці А. Зінченко [4; 5], Ю. Блажевич [6, с.135-136], А. Киридон [6], А. Стародуб [7], Ю. Браїлко [8] та чимало ін. Проте до цього часу не створено дисертаційних та монографічних досліджень про цю подвижницьку постать на ниві відродження українського православ'я. Тому метою цього дослідження є потреба ще раз оцінити діяльність тоді ще єпископа Подільської єпархії Парфенія в м. Кам'янці-Подільському у 1904-1908 рр., у період його найбільших досягнень в українізації церковного життя, яка заклала підґрунття для подальшої боротьби за автокефалію Української православної церкви.

Памфіл Андрійович Левицький народився 28 вересня 1858 року, в с. Плішівець Гадяцького повіту Полтавської губернії, в сім'ї священика, за іншою версією – сільського дяка. В родині панували українська мова, народні традиції, які з дитинства глибоко запали в душу Памфіла. Йдучи пасторським шляхом, Памфіл Левицький закінчив з відзнакою Полтавську духовну семінарію, що дало змогу вступити до Київської духовної академії і закінчити її в 1884 р. на відмінно зі ступенем кандидата богослов'я. Під час свого навчання в семінарії та академії він був відомий прив'язаністю до української мови, літератури та історії, обізнаністю в народних традиціях та любові до української пісні і цій якості був відданий до кінця свого життя. Ще під час свого студіювання в академії прийняв чернечий постриг і отримав церковне ім'я Парфеній, яке стало його головним означенням до своїх останніх днів.

Своє богослужіння розпочав у 1884 р. викладачем і помічником наглядача Переяславського духовного училища, з 1894 р. – Звенигородського духовного училища, пройшов чернецтво і в 1895 р. прийняв сан архімандрита. Мав карколомну кар'єру. З 1897 р. – ректор Московської православної духовної семінарії, з 1899 р. – єпископ Можайський та вікарій Московської православної єпархії, з 1902 р. – позаштатний член Св. Синоду, За його бажанням Парфенія повернули на Божу службу в Україну. З 1 грудня 1904 – по лютий 1908 рр. – він єпископ Подільський і Балтський у Кам'янці-Подільському, де залишив помітний слід в українізації православної церкви. За українознавчу спрямованість був переведений у 1908 р. єпископом до Тульської єпархії і взятий під постійний нагляд світської і духовної влади. У 1909 р. мав зустріч з відомим російським письменником-класиком Левом Толстим, у 2010 р. був свідком його смерті [8]. У 1911-1917 рр. архієпископ повернувся до Полтави, де відійшов від духовних справ. У 1920-1921 рр. знову призначений керуючим Полтавською єпархією і багато зробив для української справи на Полтавщині [5]. З червня 1921 р. був головним кандидатом на посаду митрополита створюваної Української Автокефальної православної церкви, але під шаленим тиском Московського патріархату відмовився займати цю посаду й на цьому ґрунті важко захворів і в середині січня 1922 р. передчасно помер, залишивши добру пам'ять про себе у жителів Полтавщини і рідного села [2; 5; 10]. Такі були його основні віхи життя.

Парфеній був одним з небагатьох єпископів, які були українцями за національністю і ніколи не забував своїх коренів.

Під тиском початку революційних подій 1905 р. вища світська і духовна влада змушені були приступити до розгляду питання про публікацію для потреб православної церкви в підросійській Україні Біблії та богослужбових книг українською мовою. Кабінет міністрів Російської імперії видав 25 лютого 1905 р. «Положення про скасування існуючих обмежень на видання Святого Письма українською мовою», яке після відповідного благословіння Св. Синоду, затвердив цар Микола II [11, арк. 3; 13, с.346]. Це була визначна перемога українського національного руху, всіх тих, хто боровся за рідну мову.

У зв'язку з цим Російська академія наук нарешті визнала високу якість перекладу українською мовою Біблійних творів П.С. Морачевським, який він зробив ще на початку 1860-х років, але який так і не був виданий до початку ХХ ст. у зв'язку із забороною імперського режиму. Проте ця академія вирішила здійснити свою редакцію перекладу П. Морачевського й привести його до вимог української філології початку ХХ ст. та вказівок Синоду. Над редакцією і підготовкою до друку рукописів біблійного перекладу П. Морачевського працювала академічна комісія Академії наук у Петербурзі в складі відомих російських і українських учених: Ф. Фортунатова, О. Шахматова, П. Коковцева, Ф. Вовка, О. Русова, М. Славінського, П. Стебницького, О. Лотоцького та ін.[14; 15; 16; 17; 18].

Протоколи роботи цієї комісії та рукопис П. Морачевського для здійснення редакційної роботи над перекладом були надіслані подільському єпископу Парфенію (Левицькому), як такому, що

глибоко знав текст Біблії та досконало володів українською й низкою іноземних мов і користувався довірою Синоду. 12 березня 1905 р. названим духовним органом редактором перекладу українською мовою, в першу чергу Чотириєвангелія та відповідальним за підготовку його до видання в Московській синодальній друкарні масовим тиражом було офіційно призначено єпископа Подільської єпархії Парфенія [22] й на цій посаді він діяльно працював до 1912 р. [5, с.78]. Парфеній досить скрупульозно і відповідально поставився до цього завдання, захопився такою роботою і, вийшовши за межі вимог Синоду, активно поринув у процес боротьби за українізацію православної церкви.

Отже, на долю подолян і його духовенства випала велика місія підготовки нової редакції перекладу українською мовою Чотириєвангелія. Основним при підготовці друку був текст П. Морачевського, використовували також переклад П. Куліша і надісланий у 1903 р. Синодові переклад М. Лободовського.

Єпископ Парфеній розпочав свою редакторську діяльність з організації в м. Кам'янці-Подільському перекладацької комісії під своїм керівництвом у складі шести осіб, переважно професорів Подільської духовної семінарії та інших духовних шкіл, які добре володіли українською, старослов'янською, давньогрецькою і латинською мовами. До цієї комісії увійшли протоієреї Ю. Сіцінський, К. Странкевич (відомі діячі подільської «Просвіти» і краєзнавчого руху), наглядач Кам'янецького духовного училища А. Неселовський та його викладачі Н. Бичковський, С. Іваніцький. Зберігся детальний перебіг процесу цього перекладу в архівній справі «Листування Ю. Сіцінського про переклад Євангелія українською мовою (1905-1912 рр.)» [20]. Над філологічною та православною редакцією перекладу Святого Письма подолян на чолі з Парфенієм працювала вище зазначена комісія при Академії наук у Петербурзі під керівництвом академіка А. Шахматова. До цієї справи активно долучилася утворена у 1906 р. Подільська «Просвіта» [21].

Кам'янецька комісія старанно аналізувала кожне слово перекладу українською мовою Чотириєвангелія, здійсненого ще П. Морачевським, зокрема, велику роботу виконував протоієрей Ю. Сіцінський, який готував тексти до зачитання у комісії, яка правила коректуру. Оскільки Євангеліє українською мовою друкувалося в синодальній друкарні в Москві, то коректурні гранки пересилали звідти до Кам'янця і знову до Москви по кілька разів, поки творився текст довго очікуваної і вистражданої святої книжки. Праця була копіткою, але загалом успішною. В лютому 1906 р. «Євангеліє від Св. Матвія» вийшло друком 5000 примірників і вмить розійшлося по церквах України та серед мирян, що стало знаковою подією не лише до православної церкви та її українізації, але й загалом в історії української культури [6; 19, с. 209].

Єпископ Парфеній також замовив синодальній друкарні видати до початку квітня 1906 р. гарно оздоблений Пасхальний текст Євангелія від Іоанна, яке вийшло у світ тиражом у 20 тисяч примірників. На великодній службі 2(15) квітня 1906 р. м. Кам'янця-Подільського й у багатьох парафіях уперше в Україні залунало: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог». Переклад, підготовлений комісією на чолі з Парфенієм, є й досі найдосконалішим, і його найчастіше читають під час богослужіння. Після завершення роботи перекладницької комісії єпископ Парфеній заявив: «Це найщасливіші дні в моєму житті. Коли б українському народові засяяло ще одне сонце волі, я б сказав тоді перед Богом: «Нині відпускаєш заспокоєним раба Твого, Владико» [2, с. 283-284].

Загалом за активною участю подільської перекладацької комісії побачили світ україномовні Євангелія від Матфея (1906 р.), від Марка (1907 р.), від Луки (1909 р.) і від Іоанна (1911 р.) [21, с. 91]. За свій внесок у видання Четвероєвангелія українською мовою 18 жовтня 1911 р. протоієрей Ю. Сіцінський був нагороджений Св. Синодом Біблією [23, с. 77]. По виході Святого Письма з друку, авторитетна критика одноголосно зазначила, що переклад зроблений дуже досконало, гарно і мова його – прекрасна.

У роки революції 1905–1907 рр. єпископ Парфеній підтримав на Поділлі рух за українізацію духовної освіти. Так, у вересні 1906 р. у м. Кам'янці-Подільському відбувся єпархіальний з'їзд, який схвалив процес українізації православної церкви та за підтримки єпископа Парфенія одностайно прийняв рішення ввести українську мову, літературу, історію рідного краю у викладання в Подільській духовній семінарії та духовних училищах Подільської єпархії та запровадити предмет «українознавство» [24, арк. 11-20; 2, с. 283].

20 червня 1907 р. єпископ Подільський і Брацлавський Парфеній (Левицький) подав рапорт в учбовий комітет Св. Синоду такого змісту російською мовою: «Останні два Єпархіальні з'їзди депутатів Подільської єпархії підняли питання про необхідність викладати малоросійську (українську) літературу та історію місцевого краю в останніх двох класах Подільської духовної семінарії. Необхідність викладання цих предметів зумовлюється, на думку духовенства, такими причинами. Подільська губернія заселена головним чином українцями, яких тут два з половиною мільйони, або 81 % всього населення, і пастирю церкви необхідно знати літературу та історію свого народу, серед якого він священствує..., вивчення народної мови і художньої літератури українського народу розвине в кандидатах священства любов до народу, запровадить в них відданість духовно-просвітницькій діяльності серед народу... Вивчення історії рідного краю підвищить самосвідомість в кандидатах священства і визначить їм велику роль у майбутньому в якості пастирів народу... У зв'язку з цим... з'їзд депутатів

Подільської єпархії, який відбувся у вересні 1906 р., журнальною своєю постановою попросив мене клопотати перед Св. Синодом про введення у курсі наук в останніх двох класах Подільської духовної семінарії предметів викладання малороської (української) літератури та історії Поділля і України» [12, арк. 1-2].

31 серпня 1907 р. учбовий комітет Синоду своєю постановою наказав : «У зв'язку із зазначеними в raporті Преосв. Подільського місцевих обставин, дозволити Преосв. Подільському, якщо він визнає можливим... допустити викладання малороської літератури, історії Поділля і України в старших класах Подільської семінарії в позакласний час і за місцеві засоби» [12, арк.5].

З цього приводу О. Лотоцький у своїх спогадах про Парфенія зафіксував: «Щирий українець, він на Поділлі сам заохочував духовенство до церковної проповіді рідною мовою, сам говорить українською мовою в Церкві і поза церквою під час об'їздів єпархії...» [25, т.2]. У березні 1907 р. єпископ Парфеній увійшов до складу Кам'янець-Подільської «Просвіти». Однак, в силу своєї посади, він не завжди був послідовним у своїх діях, за що зазнавав гострої критики з боку відомого українського соціал-демократа В.Садовського [26, с.193].

За свою українофільську діяльність владика Парфеній мав великий авторитет серед різних верств подільського населення та мирян. У 1908 р. його спеціально було переведено на службу в Тульську губернію, щоб вирвати з українського середовища. Відомий український діяч Віктор Приходько у своїх мемуарах згадував про цей день: «... Проводи єпископа Парфенія в цей день, коли він покидав Поділля, до якого дуже прив'язався і якого не хотів залишати, уявляли з себе небувалу картину. Громади народу – учнів, урядовців, війська, селян, облягли всі вулиці Кам'янця, якими проїжджав улюблений єпископ. Ціла валка повозок, возів та верхи на конях супроводжували його далі, ген за Кам'янець, шляхом на станцію Ларга... І так єпископа Парфенія на Поділлі не стало. Москва залишилася вірна своїм традиціям ще від гетьмана Калнишевського» [27, ч.1, с.167].

Єпископ Парфеній чимало зусиль докладав до відродження українських національних традицій у церковній архітектурі. Навіть з Тульської губернії він сприяв українському церковно-архітектурному відродженню. На власні кошти організував будівництво церкви у стилі козацького бароко у своєму рідному селі Плішівці Гадяцького повіту Полтавської губернії [28, с.28].

Загалом єпископ Парфеній був людиною, що вміло поєднувала найкращі стосунки із «сильними цього світу» аж до обер-прокурора Св. Синоду, з українофільськими поглядами. В останньому він був дуже обережний, оскільки після революції 1905-1907 рр. наступив період реакції, що певною мірою посилило тиск на владика Парфенія з боку вищої світської і духовної влади РПЦ [29, с.155]. Тим не менше, до кінця свого життя він залишився українцем, поборником українізації православної церкви в Україні.

З нашого погляду, постать архієпископа Парфенія (Левицького), який кращі роки свого життя провів у Кам'янці-Подільському і багато зробив у справі відстоювання української мови, національних традицій, українізації православної церкви, у перші масові видання українською мовою книг Святого Письма, заслуговує на те, щоб у місті над Смотричем його вшанували встановленням меморіальної плити, в назвах вулиць, церковних установ, у присвячених владіці науково-практичних конференціях та круглих столів, щоб було місце, де можна було покласти квіти, вклонитися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви У 4-х т., 5-ти кн. Київ: Либідь, 1998. Т. 3: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. 359 с.
2. Бурко Д. Архієпископ Парфеній Левицький // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. Саун-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі (США) : Вид. Фонд Владики Мирослава УАПЦ в діаспорі, 1988. С. 280-286.
3. Циган Р. Нескорений єпископ полтавець //Наша віра. 1934. № 12-13. С. 10-11.
4. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). Київ, 1993. 256 с.
5. Зінченко А.Л. Парфеній //Енциклопедія історії України: у 10 т. /редкол.: Смолій В.А (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Пн-Прик. С. 78.
6. Блажевич Ю.І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини: наук.-попул. вид. Хмельницький: ФОП Сікорська С.В., 2017. 337 с.
7. Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за Автокефальну українську православну церкву //Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. Київ, 2005. Вип. 77/79. С. 79-82.
8. Стародуб А. Лев Толстой и єпископ Парфеній (Левицький) //Електр. ресурс. – portal-credo/08/09/2004/
9. Браїлко Ю. Був зразком для віруючих: Парфеній Левицький //Елетр. ресурс. Режим доступу: irbis.gov.ua. 2009.
10. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква під сучасним режимом (1920–1930-і роки) //Церква і релігія на Україні. 50 літ після Жовтневої революції : збірник доп. наукової конференції Українського Вільного Університету в Мюнхені, 5-7 липня 1968 р. Мюнхен, 1984. С. 28-64.

11. Федеральна державна установа «Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі», ф. 797, оп. 75, спр. 114: По відношенню управляючого справами Кабінету Міністрів з питання про скасування обмежень у виданні Св. Письма малоросійською мовою. 1905 р., арк. 1-3.

12. ФДУ РДІА у Санкт-Петербурзі», ф. 802, оп. 10, Спр. 70: Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії (1906–1908 рр.). 22 арк.

13. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: збірник документів і матеріалів (1847–1914) / [Ін-т історії України НАН України, Центр. держ. істор. архів України, м. Київ; упоряд. Геннадій Боряк; археограф. опрац. док.: В.П. Баран, Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко та ін.]. Київ: Тов «Вид-во «Кліо», 2015. 809 с.

14. ФДУ РДІА у Санкт-Петербурзі», ф. 387, оп. 186, спр. 5780. Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. 97 арк.

15. Дзира О. Історія українських перекладів Святого Письма // Записки Львівського національного університету імені Івана Франка: Серія: Іноземна філологія. Львів: Вид-во ЛьВУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 127. Ч. 2. С. 214–222.

16. Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1906. 120 с.

17. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ: Укр. Біблійне Тов-во, 2003. 176 с.

18. Стародуб А.В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. Вип. 6. С. 319–344.

19. Шип Н.А. Церква і «українське питання» / Н.А. Шип // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / кол. наукова монографія в 3-х част. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – Ч. III. – С. 204–240.

20. Центральний державний архів вищих органів і державного управління у м. Києві, ф. 3984, оп. 2, спр. 118: Справа протоієреїв Стиранкевича і Сіцинського (1922 р.). 4 арк.

21. Кришук Б.С., Кришук В.Л. Роль товариства «Просвіта» у перекладі Євангелія та поширенні україномовного навчання на Поділлі (1906–1908 рр.) // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф., м. Хмельницький, 25 квітня 2017 р. Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 88–94.

22. Комаров М.П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. Одеса: Типографія Южно-Русского общ-ва печатного дела, 1913. 35 с.

23. Мошак М.І. Юхим Сіцинський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923). Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 70–84.

24. Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 7648: Про участь духовенства у Подільському єпархіальному з'їзді, їх антиурядових висловлюваннях, 1906 р., 120 арк.

25. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Т. 2. 484 с.

26. Фарина С.Я. Духовенство в національно-культурницькому русі на початку XX ст. // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Полтава, 1992. С. 192–200.

27. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.

28. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ: Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1996. 110 с.

29. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.

Л. П. Могильний, О. А. Лященко

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО

У статті проаналізовано життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність Володимира Чехівського, відомого діяча українського національного руху, вчителя Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському, представника УСДРП, першого керівника уряду Директорії УНР, відомого релігійного діяча УАПЦ. Розглянуто суспільно-політичну й окремі релігійні напрями діяльності В. Чехівського та розкрито проведення слідства, засудження та подальшої долі. Діяльність В. Чехівського стала одним із проявів невпевненості тогочасного українського політикуму та інтелігенції у проведенні послідовної національної політики, захисту українських інтересів, політичної недосвідченості і недалекоглядності.

Ключові слова: Володимир Чехівський, громадівський рух, семінарська громада, українофіли, УАПЦ.

Історію України творять особистості, однією з таких яскравих персоналій є Володимир Чехівський. Його постать в українській історіографії не отримала комплексного дослідження і залишаєть-

ся маловідомою для більшості українців. Заради об'єктивності історичної науки, всебічного і критичного осмислення нашого минулого, на сучасному етапі розвитку нашої держави дослідження життя і діяльності видатних осіб української історії потребує більшої уваги. Повноцінне розкриття діяльності В. Чехівського допоможе більш ширше охарактеризувати не тільки позитивні, але і негативні сторони суспільно-політичних подій перших десятиліть ХХ ст.

Серед публікацій, присвячених особистості В. Чехівського, варто відзначити невеликі біографічні нариси В. Верстюка [1], А. Грищенко [5], О. Лотоцького [9], В. Міхалевського [10], І. Преловської [11], П. Слободянюка [13], А. Трембіцького [15], М. Яковенко [20] та ін. У багатьох працях діяльність В. Чехівського висвітлено лише епізодично у контексті суспільно-політичних подій української історії.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні особи В. Чехівського у суспільно-політичній, освітній, релігійній діяльності на території України з кінця ХІХ ст. до його загибелі в 1937 р.

Володимир Мусійович Чехівський народився 19 липня 1876 р. у с. Гороховатка на Київщині в родині священика. У 1896 р. закінчив Київську духовну семінарію, а в 1900 р. Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (у 1905 р. отримав звання магістра богослов'я). Згодом склав іспит на вчителя гімназії в Київському університеті Св. Володимира.

Під час навчання в Духовній академії входив до складу українофільської студентської громади. За словами О. Лотоцького, у громаді зішлись дві течії «безполітичного культурництва та безнаціонального радикалізму» [9, с. 232]. Тодішнє культурництво було єдиною формою боротьби за обмежені національні інтереси України. Політичні і соціальні моменти ситуативно не вживалися у діяльності українофілів, тим паче вихідців з семінарської громади. О. Лотоцький пояснював такий стан речей тим, що потрібно було враховувати те, що «численніша частина громади – то майбутні учителі, дяки, священики, – їх практична діяльність самим характером їх становища могла полягати головню в праці характеру культурного та в національному освідженню народу» [9, с. 132] Їхнім завданням було піднімати значення рідної мови, «вживаючи» її не лише в приватних стосунках з народом, але і в школі, церкві. Важливою складовою також виступало поширення українських книжок та підвищення національної самосвідомості. «Та робота була підземна, на зверхнє око не видна, але хто знав, де і як ті підземні ключі били, для того ясно і зрозуміло було, звідки походять численні вияви свідомого українського життя, перед якими губилися чинники національної уніфікації» [9, с. 233]. Основи для такої роботи закладалися в українських гуртках, де готувалися майбутні українські патріотичні сили.

З 1897 р. приєднався до студентського гуртка українських соціал-демократів («драгоманівців») [2, арк. 5, 79]. В 1902 р. вступив до Революційної партії України (з 1905 р. – УСДРП), до січня 1919 р. входив до складу Української соціал-демократичної робітничої партії [2, арк. 79]. Співпрацював з представниками громадського руху, в 1903–1905 рр. входив до складу Ради Загальної української безпартійної організації. Намагався в 1905 р. залучити багатьох громадівців до УСДРП [9, с. 233].

Протягом 1900–1901 рр. В. Чехівський вчителював у селах Янівці і Гороховатка на Київщині. В 1901–1904 рр. перебував на посаді помічника інспектора Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському.

У Кам'янці-Подільському перед революційними подіями 1905–1907 рр. він разом з С. Іваницьким, за словами О. Лотоцького, «розвинув широку українську пропаганду в подільській семінарії», яка «мала наслідки, що потрясли не лише саму семінарію, а й цілу єпархію» і призвела до появи постанови російського Синоду РПЦ про використання української мови в церковних школах на Поділлі та українських дисциплін в подільській семінарії. «Свою діяльність в національній праці серед семінаристів він обставив так чисто, що ніякий духовний комар носа не міг підточити, хоч всі були певні в його участі у тій справі» [9, с. 107].

Свою роботу серед семінаристів В. Чехівський проводив у формі розмов з найактивнішими представниками кожного класу, а вже ці учні поширювали «українську свідомість» в колективах своїх класів. За спогадами О. Лотоцького, праця В. Чехівського «проводилася так енергійно, що українською свідомістю перейнялися цілі класи» [9, с. 238]. Найпоширенішою формою ознайомлення з творами українських письменників стала підготовка і читання в класах рефератів. «Захоплення українською ідеєю» було настільки інтенсивне серед молоді, що поширювалося далеко за межі семінарії: «сини почали загітовувати батьків та інших родичів-священиків», і наслідком того на єпархіальному з'їзді в Кам'янці прийнято постанову про необхідність уживати українську мову, як мову навчання, протягом першого року навчання в церковній школі і важливість впровадження в церковно-приходських школах та семінаріях кафедр української мови, літератури та історії [9, с. 238].

Робота, проведена В. Чехівським, дала свої результати, однак його активна діяльність в семінарії призвела до протистояння з церковним керівництвом, тому він змушений був погодитися на пропозицію ректора київської семінарії архимандрита Феодосія зайняти учительську посаду в Києві.

У 1904–1905 рр. продовжив свою роботу в Київській духовній семінарії. У 1905 р. через революційну діяльність переведений на викладацьку роботу до Черкас.

У 1906 р. В. Чехівського було обрано депутатом 1-ї Державної Думи Російської імперії, в якій він входив до складу Української парламентської громади, що планувала ініціювати розгляд питання

автономії для України. Після розпуску Думи, за участь в українському національному русі його було засуджено до трьох років заслання у Вологодську губернію [2, арк. 52; 3, арк. 84], лише в 1907 р. В. Чехівський повертається до Києва. У 1908–1917 рр. жив у Одесі, де викладав у гімназії, комерційному і технічному училищах історію, психологію та логіку. Брав активну участь у діяльності місцевої Української громади і товариства «Просвіта», редагував газету «Українське слово» (з березня 1917 р.), яку видавав місцевий Український комітет. Перебуваючи під «гласним доглядом поліції» за свої політичні погляди й національні переконання, в 1914–1916 рр. зазнавав постійних переслідувань [2, арк. 79; 4, арк. 27], не раз втрачав посади, терпів обшуки, але продовжував відстоювати національні інтереси українського народу.

Від березня 1917 р. В. Чехівський, як член ЦК УСДРП, очолював Одеський комітет УСДРП, а у квітні цього ж року представляв Одеську українську громаду на Всеукраїнському національному конгресі у Києві, входив до його Президії та був обраний до складу Української Центральної Ради (УЦР) від Одеси. У травні за пропозицією одеської делегації його рекомендовано на заміщення посади помічника куратора або окружного інспектора Одеської шкільної ради. Деякий час очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки [4, арк. 27]. У листопаді 1917 р. був обраний членом Всеукраїнських установчих зборів (від УСДРП). З переїздом наприкінці 1917 р. до Києва він розпочинає активну національно-державотворчу діяльність, намагаючись примирити прихильників УЦР та більшовиків [4, арк. 28–29].

Користуючись великим впливом в одеському Українському керівничому комітеті, В. Чехівський багато зробив для скликання 28–30 червня 1917 р. Херсонського губернського українського національного з'їзду. Вітаючи делегатів з'їзду від імені українських соціал-демократів Одеси та фракції УСДРП в Центральній Раді, доповідав про рішення українських соціал-демократів Одеси вимагати від Тимчасового уряду визначитися у ставленні до права народів на автономію. Влітку 1917 р. В. Чехівського обрали гласним Одеської міської думи від українських партій. Певний час він очолював Херсонську губернську раду об'єднаних громадських організацій, а в жовтні–листопаді 1917 р. – Одеський революційний комітет, який перебирає владу у представників Тимчасового уряду і співпрацює з Центральною Радою [4, арк. 28]. У листопаді Центральна Рада призначила його політичним комісаром міста і водночас доручила виконання обов'язків губернського комісара освіти Херсонщини.

Після підписання на початку 1918 р. УНР Брестського мирного договору В. Чехівський засуджує політику УЦР, особливо її рішення запросити в Україну австро-німецькі війська. За це газета соціалістів-федералістів «Нова Рада» звинуватила його у зраді національних інтересів. Незважаючи на такі обставини, його обрали членом ЦК УСДРП, а 13 квітня 1918 р. уряд УНР затвердив на посаді директора Департаменту віросповідань з правами товариша міністра.

За правління гетьмана П. Скоропадського кандидатура В. Чехівського, за спогадами Є. Чикаленка, розглядалася в якості можливого міністра культури [18, с. 96]. В цей час він працював директором департаменту загальних справ у Міністерстві віросповідань і церковної політики Української Держави та займався партійною роботою в органі УСДРП «Робітничая газета», де писав публіцистичні статті з соціально-економічної тематики. У процесі підготовки повстання проти гетьмана П. Скоропадського став активним діячем Українського національного союзу (УНС), увійшовши до Українського військового революційного комітету (УВРК), який вів таємні переговори з більшовиками про спільні дії проти гетьмана П. Скоропадського [4, арк. 29–30; 7; 17].

У ніч із 13 на 14 листопада 1918 р. В. Чехівський організував у Києві виступ проти гетьманського уряду. Ввечері 14 грудня до прибуття в місто формувань Директорії Український Визвольний Ревком, очолюваний В. Чехівським, призначив «волею народу» УНР тимчасовий орган влади – Раду комісарів [4, арк. 30]. 15 грудня 1918 р. населення оповістили, що «волею народу відновляється Українська Народна Республіка», а влада в місті переходить до «народного уряду республіканської Директорії» [10]. Після прибуття 19 грудня 1918 р. до Києва Директорія на об'єднаному засіданні з міністрами, керуючими міністерствами та комісарами міністерств 24 грудня було оголошено «Декларацію», що проголосила Директорію верховною владою в УНР. Тоді ж було затверджено Раду народних міністрів, головою і міністром закордонних справ якої призначили В. Чехівського [5]. Однак утворити команду з односторонців йому не вдалося. Багато українських діячів були незадоволені його лівими політичними поглядами. Тим паче, що В. Чехівський вважав можливим об'єднання соціальної програми більшовиків з національною програмою УСДРП і створення на цій основі програми розбудови самостійної Української республіки [10].

«На всіх етапах громадсько-політичної діяльності В. Чехівський величезного значення надавав справі збереження й розвитку національної культури українського народу», – підкреслюють історики. Не випадково керований ним уряд ще наприкінці 1918 р. розглянув питання про утримання особового складу університетів, про штати Державної академії мистецтв. 1 січня 1919 р. уряд схвалив, а Директорія затвердила «Закон про державну мову Української Народної Республіки». Того ж дня за ініціативи В. Чехівського розроблено закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 5 січня схвалено Земельний закон, 8 січня після доповіді В. Чехівського прийнято

законопроект про створення Національної бібліотеки УНР, 17 січня утворено у Києві Головну книжкову палату, 22 січня проголошений Акт злуки УНР і ЗУНР [5; 6; 10; 14; 20].

Зрив спроби Директорії домовитися з більшовиками, наступ Червоної армії і прагнення керівництва УНР до переговорів з Антантою призвели до того, що 11 лютого 1919 р. уряд В. Чехівського пішов у відставку. Після цих подій він перебував в опозиції до С. Петлюри як голови Директорії і в березні 1919 р., перехворівши іспанкою (грипом), очолив Комітет охорони республіки в Кам'янці-Подільському, що запобігав міжнечасним конфліктам у місті й окрузі та критикував політику влади [2, арк. 52, 80; 4, арк. 31]. У відповідь за активну опозиційну діяльність «одержав присуд до розстрілу», згодом скасований С. Петлюрою [4, арк. 30-31; 19, с. 71; 12].

В. Чехівський залишився на території України після її заняття Червоною армією. Він парадоксально поєднував ліву ідеологію та релігійність, що зумовило його подальшу діяльність [20]. З 1920 р. співпрацює з Всеукраїнською православною церковною радою, яка очолювала Всеукраїнську спілку православних парафій та вела підготовку до Всеукраїнського православного церковного собору з метою завершення організаційного оформлення УАПЦ [2, арк. 81, 159]. 14-30 жовтня 1921 р. брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який проголосив автокефалію Української автокефальної православної церкви [2, арк. 87]. Був радником митрополита УАПЦ В. Липківського (1864–1937) і благовісником («проповідником») Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) протягом 1921–1924 рр. [2, арк. 105]. Голова ідеологічної комісії УАПЦ, засновник і голова «Братства робітників слова». Організатор і викладач Пастирських курсів у Києві з 1922 р. до травня 1924 р., які готували священників для УАПЦ. Він став одним із головних ідеологів української церковної автокефалії, прихильником ідеї християнського соціалізму [2, арк. 90], автором «Прилюдної заяви» 1922-1924 рр. УАПЦ [2, арк. 88], керівником Софійської парафії [2, арк. 114]. У жовтні 1927 р. – брав участь у другому Всеукраїнському соборі УАПЦ (17-30.10.1927) [2, арк. 88-89]. З вересня 1928 р. під тиском більшовицької влади Президія ВПЦР відсторонила його від церковної діяльності в УАПЦ [2, арк. 207; 3, арк. 125, 201; 11; 13].

Як вчений В. Чехівський написав численні богословські та науково-історичні праці, серед них «Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони. 1799–1808» (1905), «Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса», «Кому служить церковне панство на Україні», «Основи визволення Церкви з-під влади князів тьми», статті у виданнях «Україна» та «Церква і життя» та десятки інших публікацій [10].

«Більше пролити світло на справжній образ Володимира Чехівського дає можливість його доробок, створений дещо раніше, – пише М. Яковенко. – В книзі «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми» (1922) при детальному описі церковної історії проводиться паралель з ідеями свободи України в духовному плані. Починається опис з підняття проблеми приєднання Київської митрополії до Московської у 1686 р., автор стоїть на позиціях неприпустимості такого приєднання та потреби незалежності церкви. Критикується і підлеглість церкви політиці держави в Російській імперії» [20]. Подібні думки В. Чехівський виклав у брошурі «Церковне панство на Україні», виданій у 1918 р. під псевдонімом Іллі Братерського [2, арк. 128, 159].

У січні 1921 р. його заарештували і відправили до Харкова, однак в червні Верховна слідча комісія при уряді УСРР ухвалила рішення про реабілітацію В. Чехівського і зняла з нього усі обвинувачення у «контрреволюції» [2, арк. 81; 4, арк. 31; 15, с. 70].

Повернувшись до Києва, В. Чехівський протягом 1920-1922 рр. викладав історичні дисципліни в Медичному й Політехнічному інститутах Києва, а також працював в історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), де викладав на соціально-економічних курсах до 1923 р. [2, арк. 22].

Восени 1922 р. адміністративними органами УСРР було прийнято рішення про вислання за кордон групи української інтелігенції, у тому числі й В. Чехівського. Згодом рішення про вислання було відкладено [16, с. 20]. У 1924 р., за спогадами С. Єфремова, В. Чехівському було заборонено виступати на релігійних диспутах проти представників КП(б)У. «Купити ми вас не можемо, то хоч механічно замкнемо вам рота» – так ніби сказано йому в Харкові [8, с. 53].

На думку В. Чехівського, гарантією повноцінного розвитку національного життя України могло бути лише об'єднання усіх українських громадських сил. Така форма діяльності має обов'язково бути позапартійною, аби партійні програми не вносили елементи ідеологічних розбіжностей в її роботу. На його думку, існуюча союзна держава не гарантує нормального розвитку національного українського життя, через те багато українців ставлять під сумнів доцільність договору про федерацію і прихильніше сприймають ідею державної самостійності України [3, арк. 73-74].

Під час проведення Другого Собору УАПЦ, за санкцією НКВС, В. Чехівському не дали можливості виступити на зібранні з окремих організаційних питань церковного життя. За матеріалами правоохоронних органів розглядалася навіть можливість його насильницького усунення з церкви. Усвідомивши небезпеку, В. Чехівський прийняв рішення добровільно відмовитися від роботи в УАПЦ і відійти від активної публічної активності. Згодом він пояснював свій відхід від церкви брутальним тиском влади, що була занепокоєна його церковною діяльністю [16, с. 369-370, 455]. Незважаючи на тиск,

В. Чехівський відійшовши від адміністративної роботи в УАПЦ, зосередився на організації церковного видання.

В «Оповіді моїх думок про радянську владу за 1917–1929 роки» В. Чехівський, попри вимушене визнання «правильності» сталінської політики та критики НЕПу, все одно насмілювався писати про свої сумніви щодо правильності політики більшовиків. «Вже з 1921–22 рр. почали у мене виникати сумніви щодо радянської влади в УРСР в галузях життя: соціально-економічній, політичній, національній. Приймаючи ідеологію Радянської влади і Компартії, не розумів практики. Все більше міцніла в мене думка про розходження на практиці між ідеологією і дійсністю», – писав В. Чехівський під час слідства 1929–1930 рр. [4, арк. 31; 20]. «Національна політика Компартії і Радвлади викликала в мене двоїсте враження. Декларативні заяви, гасла, програмні виступи наче забезпечували українську націю від гноблення, експлуатації, уперіження, а на практиці часто виступало, як я гадав, українофобство» [4, арк. 34].

17 липня 1929 р. В. Чехівський був заарештований у справі «Спілки визволення України» [2, арк. 2]. Це була показова справа, сфабрикована ОДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр., яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції. Метою судового процесу стала дискредитація провідних діячів української культури і громадського життя. Процес відбувся над 45 діячами «СВУ» у будівлі Оперного театру у Харкові з 9 березня до 19 квітня 1930 р.

«Крім всього іншого «на процесі «Спілки визволення України», – як пише І. Преловська, – в 1930 р. В. Чехівський репрезентував собою всю УАПЦ, яку звинуватили в антирадянській діяльності. Фігура Чехівського була дуже зручною, оскільки його причетність до діяльності українських партій до 1917 р., а також посада головного ідеолога (благовісника) УАПЦ зробили його уособленням церковної «антирадянської» діяльності. В ГДА СБ України є декілька томів слідчих справ самого В. Чехівського (тт. 45, 46, 47) і багато згадок про нього в архівно-слідчих справах інших учасників процесу «СВУ» [2-4].

19 квітня 1930 р. В. Чехівський був засуджений до страти, замінені 10-річним ув'язненням. Він відбував покарання в Харківському і Ярославському політизоляторах, а з вересня 1933 р., за рішенням московської комісії ОДПУ, відправлений з іншими ув'язненими до Соловецького табору особливого призначення. У 1933 р. переведений до таборів особливого призначення без права листування, а в 1936 р. додатково засуджений до трьох років позбавлення волі. З листопада 1937 р. розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської області в урочищі Сандармох в Медвеж'єгорському районі Карелії. 11 вересня 1989 р. Верховний Суд УРСР реабілітував В. Чехівського за відсутністю складу злочину.

Таким чином, В. Чехівський розпочинав свою суспільно-політичну діяльність як і багато представників української інтелігенції з участі у громадському русі. Виходець із родини священиків мав повторити шлях свого батька, але він, перейнявшись долею народу, вирішив вчинити по-іншому і обрав долю захисника національних інтересів України. Так, він не був полум'яним революціонером, можливо, його робота здавалася надто поміркованою, але саме вона заклала основи для наступного покоління українців, які, врахувавши помилки своїх дідів і батьків, знайшли свій варіант побудови Української державності та її майбутнього розвитку для всіх, хто мріяв, сподівався і вірив у свій народ. Діяльність В. Чехівського стала одним із проявів невпевненості тогочасного українського політикуму та інтелігенції у проведенні послідовної національної політики, захисту українських інтересів, політичної недосвідченості і недалекоглядності. Найбільш перспективними напрямками досліджень про В. Чехівського на теперішній час залишаються: культурницька, партійна та громадська діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
2. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. Спр. 67098, т. 45, 228 арк.
3. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. Спр. 67098, т. 46, 233 арк.
4. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. Спр. 67098, т. 47, 213 арк.
5. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії / А. Грищенко // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 223. – 23 листопада.
6. Жуков А. Володимир Чехівський / А. Жуков // День. – 2015. – 21 липня. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/volodimir-chexivskij.html> (Дата звернення 10.08.2019)
7. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М., 1995. – 240 с.
8. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Єфремов. – К.: «Газета Рада», 1997. – 848 с.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. Т. 1. – Нью-Йорк, 1966. – 288 с.
10. Міхалевський В. Перший прем'єр Директорії – Режим доступу: [http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Міхалевський_2015_ОУНБ_Перший%20%прем'єр%20%директорії%20\(Чехівський-140\).pdf](http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Міхалевський_2015_ОУНБ_Перший%20%прем'єр%20%директорії%20(Чехівський-140).pdf) (Дата звернення 09.08.2019)
11. Преловська І.М. Доля Благовісника / І.М. Преловська // Старожитності. – К., 1995. – Ч. 5-6 (72-73). – С. 24-25.

12. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. Ч. 1. Вид. 4-е. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – 184 с.
13. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
14. Собчинська М. Реформа школи в Українській Народній Республіці (1917-1920 рр.) / М. Собчинська // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 143-158.
15. Трембіцький А.М. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського / А.М. Трембіцький // Наукові праці МАУП. Педагогічні науки. – 2015. – Вип. 44. – С. 66-75.
16. Українська інтелігенція і влада : Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. / Упоряд.: В. Даниленко. – К. : Темпора, 2012. – 756 с.
17. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908-1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.
18. Чикаленко Є. Щоденник 1918-1919 / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
19. Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.
20. Яковенко М. Чехівський: урядовець, духовник, жертва урочища Сандармох – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24601195.html> (Дата звернення 10.08.2019)

А. М. Семенова

ОЛІМПІАДА ПАЩЕНКО ТА ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

У статті аналізуються шляхи вирішення проблеми біженців у Кам'янецькому повіті крізь призму ініціатив повітового земства. Показана участь О. М. Пащенко у цьому процесі. Введено в обіг підготовлений нею фінансовий кошторис, яким передбачалося забезпечити найбільш важливі потреби біженців та оприлюднено рішення Кам'янецького повітового біженецького комітету від 30 січня 1918 р.

Ключові слова: Кам'янецький повіт, О. Пащенко, біженці, допомога, кошторис, земство, управа.

Лютнева революція 1917 р. у Росії призвела до падіння монархії та детермінувала трансформаційні процеси у всіх сферах суспільного життя. Демократичні свободи призвели у рух підневільні народи імперії, які на новому історичному етапі розпочали боротьбу за своє самовизначення. Нові політичні реалії, крім іншого, повернули надію численній групі вимушених переселенців на завершення війни та повернення до рідних осель.

Проблема біженства в Україні доби революційних змін тривалий час залишалася поза дослідницькою увагою. І лише в останній період з'явилися наукові студії, в яких розглядаються різні аспекти цієї теми [1; 2; 3; 4; 5]. Проте регіональний вимір проблематики до сьогодні залишається актуальним для дослідницьких практик. Зокрема, в історико-педагогічній літературі практично відсутні праці, в яких би предметом уваги виступали біженецькі структури Подільської губернії чи її окремих повітів.

Водночас мусимо констатувати, що до вирішення проблем біженства на Поділлі були дотичні різні інституції, посадові особи та громадські діячі. Однією з них є О.М. Пащенко, яка в добу Української Центральної Ради входила до складу Кам'янецького повітового земства та повітового біженецького комітету. Однак її діяльність на цій ділянці важливої праці залишається «білою плямою» у вітчизняній історіографії. Тому метою даної статті є висвітлення участі громадської діячки в ініціативах Кам'янецького повітового земства щодо організації допомоги біженцям Поділля.

У роки Першої світової війни Поділля стало транзитною територією для пересування людських потоків з Польщі, Галичини, Волині у внутрішні губернії Російської імперії. Проте лише невелика їх частина знайшла притулок у містечках та селах регіону. Так, станом на листопад 1915 р. у межах Подільської губернії перебувало трохи більше тисячі біженців. Втім, наступного місяця їхня кількість зросла до 5710 осіб. Подібна ситуація була характерною також для 1916 р. І лише восени кількість біженців зменшилася до 4213 осіб [6].

Щодо самого Кам'янця-Подільського, то за даними губернатора, впродовж 1915 р. у губернському центрі біженців не було, а в листопаді 1916 р. їх нараховувалося лише 215 осіб [7].

Проте після Лютневої революції 1917 р. в Росії, внаслідок дії кількох факторів, кількість переселенців у Подільській губернії починає стрімко зростати. Передусім, йдеться про реевакуаційні процеси представників польського, латишського, литовського та інших етносів, які за умов наростання анархії намагалися повернутися до рідних домівок. Не маючи засобів до існування, частина з них тимчасово осідала у прифронтовій губернії. Необхідно визнати, що на рух іноземних біженців також впливала продовольча криза. Врешті, чималу групу прибульців становили українці-біженці, які прагнули повернутися в Україну з «неврожайних російських губерній» [8]. Відтак станом на червень їх уже нараховувалося 9115 осіб [9].

Загострення цієї проблематики об'єктивно пришвидшило процес створення комітетів допомоги біженцям. У Кам'янецькому повіті нова структура була започаткована 9 вересня 1917 р. Її очолив представник повітового земства О. Нечай [10].

Для налагодження роботи комітет скористався коштами, які, свого часу, були асигновані Кам'янецькому повітовому земству для забезпечення функціонування місцевих харчових пунктів. Загалом на справу допомоги біженцям було використано 14787 карбованців [11].

Біженецька проблема на Кам'яничині особливо загострилася восени 1917 р. Станом на листопад 1917 р. у повіті уже зібралось біля 25 тисяч біженців [12], які переживали вкрай важкі умови повсякденного побуту. На засіданні Крайової Наради у справах біженців, що відбулася у Києві 27-28 листопада 1917 р., представник від Поділля звернув увагу на безпорадний стан продовольчої справи в регіоні. «Вести харч для цивільного населення не дозволяють, хліба, палива нема, – констатував він. Особливо зле галичанам, біженці боси, не мають вбрань. Грошей у Земства нема. В Кам'янецькому повіті епідемія віспи» [13].

Зі свого боку, Подільський губернський комісар Г. Степура також інформував Генеральне секретарство внутрішніх справ про важке становище біженців у Кам'янецькому повіті [14]. Його повідомлення базувалося на інформації, отриманій від голови повітового біженецького комітету. Чимало з переміщених осіб помирало від голоду. Особливо це явище спостерігалось серед біженців з Галичини, яких тільки в Бережанській волості зібралось понад 800 осіб. Майже у всіх переселенців був відсутній одяг, взуття, білизна, що сприяло розвитку різних епідемічних захворювань. Відтак губернський комісар констатував факт, що подальше зволікання з вирішенням цієї проблеми може вкрай негативно позначитися на житті регіону. Він просив терміново виділити хоча б 100000 карбованців для залагодження питання [15].

У свою чергу, Кам'янецький біженецький комітет, намагаючись виправити ситуацію, просив у Подільського губернського комісара терміново виділити хоча б 15 тисяч карбованців [16]. Водночас за безпосередньої участі члена Кам'янецького повітового земства О.М. Пашенко був складений кошторис на останній квартал 1917 р. У пояснюючій записці до нього обґрунтовувалась кожна цифра бюджету: «1) На харчування 50 % від 23405 біженців 11703 душі, рахуючи в місяць по 6 карбованців на душу, що разом виходить на місяць 70218 карбованців – на три місяці – 210654 карб.; 2) На помешкання 50 % від 23405 біженців – 11703 душі, рахуючи по 1 карб. 20 коп. на одну душу в місяць, що разом виходить в місяць – 14143 карб. 60 коп. на три місяці – 42130 карбованців 80 коп.; 3) На допомогу одяжу 15% від 23405 біженців – 3411 душ, рахуючи на душу по 5 карб. на три місяці, що разом виходить на один місяць – 5685 карбованців на три місяці – 17055 карбованців.; 4) На амбулаторну поміч всім 23405 біженцям, по 25 коп. в три місяці на душу, що разом виходить на один місяць – 1950 карб. 41 2/3 коп. – на три місяці – 5851 карб. 25 коп.; 5) На білизну-шмаття, мило і баню, на 23405 душ по 20 коп. в місяць на душу виходить разом в місяць 4681 карб., в три місяці – 14043 карбованці.; 6) Видатки на похорони для біженців, рахуючи по два похорони щомісячно на кожну 1000 душ, по 5 карбованців на душу, що вийде в місяць на 23405 біженців – 235 карб. – за три місяці – 705 карбованців.

Разом виходить в місяць – 96813 карб. 1 2/3 коп.

В три місяці – 283416 карб.

На адміністрацію, служачих, бухгалтерію і діловодство проситься кредит в розмірі ½ % від загальної суми видатків 290439 карб. 05 коп., що вийде в місяць 484 карб. – на три місяці 1452 карбованці.

А всього разом виходить в місяць – 97297 карб. 1 2/3 к.

За три місяці – 284867 карб.» [17].

Крім того, з листопада 1917 р. у Кам'янці-Подільському почав функціонувати притулок для дітей біженців, розрахований на 60 осіб. З огляду на це, був складений додатковий кошторис. Зокрема, біженецький комітет на цю справу просив до кінця року 1200 карбованців, з розрахунку 10 карб. в місяць на дитину [18].

12-13 січня 1917 р. у Вінниці засідала Подільська губернська нарада у справах біженців, яка, зокрема, розподілила 100000 карб., що надійшли у розпорядження губернського комісара на покриття кошторису останнього кварталу 1917 р. Із цієї суми Кам'янецькому біженецькому комітету виділялося 15000 карб., але як обрахунок видатків, призначених на I квартал 1918 р. Крім того, нарада окремо виділила позичково ще 10000 карб., які мали бути поверненні після асигнування коштів з видатків I кварталу 1918 р. [19].

Формуючи цифри фінансового документа, Нарада виходила з того, що у Кам'янецькому повіті на цей час перебувало 23405 біженців. Також зібрання керувалося тим, що виконавчий комітет Краєвої наради затвердив частину нових норм допомоги біженцям. Пов'язувалося це з тим, що рівень інфляції на початку року був доволі високим. Найбільшою статтею витрат Кам'янецького повітового земства було харчування біженців. На цю справу виділялося 648000 карбованців. Допомога на помешкання складала 14400 карб., на одягу – 18000 карб., на амбулаторну допомогу – 6000 карб. Загальний кошторис на три місяці обраховувався в сумі 722069 карбованців [20].

Повідомляючи Кам'янецький біженецький комітет про ухвалені рішення, Подільський губернський комісар констатував: «... повідомляю, що 25000 карб., що одержані від мене Повітовим Комітетом по асігновкам від 15 січня за №№ 5 і 6, видані Комітетові авансом в обрахунок кошториса на першу четверть 1918 р. і що решта грошей, котрі належать по кошторисові може бути асігнована тільки тоді, коли кошториса буде затверджено Краєвою Біженецькою Народою і коли Краєва Народа асігнує відповідні кредити в обрахунок кошторисів за першу четверть 1918 р.» [21].

30 січня 1918 р. відбулося знакове засідання Кам'янецького повітового біженецького комітету. У його роботі брали участь представники від різних інституцій. Інтереси біженців репрезентували А. Сітарчук, І. Крісько, І. Кузінович, Ф. Гуцуляк, С. Медуха, А. Щеголь, І. Говоруха та В. Мазур. Селянську повітову спілку представляв Циганюк. Представником від земельного комітету був Квіт, а від повітової земської управи – О. Пащенко. Також присутнім на засіданні був повітовий комісар Красовський [22].

Відкрила зібрання член повітової управи та біженецького комітету О.М. Пащенко. В порядку денному значилося п'ятнадцять питань: «1) Смета на 4-ту четверть 1917 року; 2) Смета на 1-шу четверть 1918 року; 3) Про аванс в 25 тисяч; 4) Про Управу Біженецького Комітету, котра б виконувала постанови Комітету; 5) Прикази про видачу грошової допомоги біженцям з других губерній; 6) Питання про допомогу біженцям для виїзда у другі губернії на свої місця; 7) Про розподілення шмаття, що Повітова Управа зараз має передати Біженецькому Комітету; 8) Про шмаття, що при крест'янському комітетові (лазаретна) і його розподілення; 9) Про роздачу та продажу коней, котрі передавались раніш Повітовій Управі, а тепер спеціальному Бюро; 10) Про повозки, упряж – їх розподілення та продажу; 11) Про насіння для біженців та знаряддя для оброблення землі; 12) Про видачу продовольчого пайка; 13) Про матеріал для постройк хат чи иншого будівля; 14) Про обслуговування пунктів отрядом земсоюзу і согора; 15) Про прохання до інтенданства 3-го Кавказького Корпусу і 12-го армійського Корпусу о тім, щоби видавати продукти на пітательні пункти».

З кожного питання порядку денного зібрання ухвалило окрему резолюцію. З огляду на їхню важливість у справі організації допомоги біженцям, нижче ми цілком опублікуємо ці рішення:

«1) Розглядаючи кошторис на отримання біженців в Кам'янецькому повіті на 4-ту четверть 1917 року, Зібрання ухвалило представити його згідно нормам: на продовольствіє – 216000 карб., на помешкання – 14400 карб., на одієжу – 18000 карб., на амбулаторну поміч – 6000 карб., на мило, баню, білизну – 14400 карб., на розходи по похоронам – 720 карб., на адміністративні розходи – 1347 к. 60 к., всього – 270864 карб. 60 коп.

2) Розглядаючи кошторис на 1-шу четверть 1918 року Зібрання ухвалило прохати Міністерство об асігнованню на продовольствіє на всіх 24000 біженців по 15 карб. в місяць, всього 1080000 карб.; на помешкання (по нормі) – 14400 карб.; на одієжу просити на 30% біженців – 36000 карб.; на амбулаторну поміч – 6000 карб.; на білизну, мило, баню – 14400 карб.; на розходи по похоронам – 720 карб.; на адміністрацію і діловодство – 3507 карб. 60 коп., всього – 1157027 карб. 60 коп.

3) Зібрання розрішило 25000 карб., асігнованих як аванс за счот кошториса на 1-шу четверть 1918 року, видати на закупку продовольствія; вийти в згоду з Продовольчою Управою – просити доставляти продукти на станцію Кам'янець; доставка ж зо станції Кам'янець на біженецькі пункти за счот біженців.

4) Зібрання обібрало склад Управи Біженецького Комітету: Голова Управи Нечай, Заступник голови Пащенко, Секретарь Діяченко, члени: Говоруха Ісидор, Гуцуляк Федір і Квіт.

5) Ніяких розпоряджень Кам'янецьких комісарів Біженецький Кам'янецький Повітовий Комітет без свого дозволу Біженецької Управи виполнять не доручає.

6) Просити Українське Міністерство зверх складеного кошторису асігнувати тисяч 10 для допомоги біженцям других губерній на виїзд до свого краю.

7) Все те шмаття і одієжу, яке було поступати в розпорядження Комітету, Комітет доручає Управі розподіляти пропорціонально меж біженецькими пунктами.

8) Комітет постановив просити Крест'янський Комітет, Кам'янецького і Ушицького повіту Красного Хреста передати біженцям все натільне шмаття і крім того все потрібне для оборудовання приюту біженецького на 100 душ.

9 і 10) Зібрання доручило Управі просити Кам'янецьке Бюро по збору і охрані майна (демобілізуючихся військових частин) відпускати коні по маленькій ціні в першу чергу біженцям по спискам, які повинні представити біженецькі комітети, а також вози і управи.

11) Обміркувавши справу про насіння для біженців, Зібрання обрахувало, що для біженців понадобиться до 200000 пудів зерна (ярової пшениці, ячменю, мішанини, вівса і гречухи). Про знаряддя звернутись з проханням до земельного комітету, щоби дістав для зруйнованих сіл в першу чергу плуги і борони, приблизно від 10 до 15 знарядь для села.

12) Через те, що зараз трудно дістать зерна, муки, продуктів, Біженецький Комітет постановив: зараз видавати продовольчий пайок тільки тим, у яких нема зовсім хліба. Згодом, коли смета буде затверджена, і дадуть допомогу на всіх біженців, а також буде легше закуповувати і звозити продукти, пайок буде видаватись всім біженцям.

13) Переговоривши з представником від земельного комітету про те, чи можливо дістати матеріал для будівлі хат і других постройок, Зібрання постановило: просить біженецькі сільські комітети негайно скласти списки зруйнованих будинків і необхідного матеріалу для їх будівлі. Комітет просить складати ці списки дуже обережно через те, що ліси знищені і трудно буде всіх задовольнити. Списки повинні бути представлені в Кам'янецький Повітовий Земельний Комітет.

14) Як возстановиться роздача продуктів на пунктах, то просить отряд, котрий зараз їх обслуговує, працювати і надалі.

15) Комітет доручив члену Говорусі просить Продовольчу Повітову Управу переговорити з інтенданствами 3-го і 12-го корпусів о тім, щоб вони видавали по чекам Продовольчої Управи продукти для біженців, які зможуть» [23].

Слід відзначити, що проблема затвердження кошторису на I квартал 1918 р. залишалася актуальною тривалий час. Із повідомлення на адресу Біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ за авторством О.М. Пащенко від 31 травня 1918 р. ми можемо дізнатися, що кошти обраховувалися, виходячи із 20747 біженців, які перебували на теренах Кам'янецького повіту [24].

Таким чином, на початку 1917 р. проблема біженців у Подільській губернії і, зокрема, на Кам'яничині значно актуалізувалася. Пов'язувалося це з низкою процесів, серед яких виділявся фактор початку реєвакуації населення до рідних осель. Вагому роль у вирішенні побутових проблем переміщених осіб відіграв повітовий біженецький комітет, до складу якого на рівні заступника входила громадська діячка О.М. Пащенко. Складений нею фінансовий кошторис на забезпечення різних потреб біженців, а також доволі принципи та чіткі рішення окремих нарад дозволили пом'якшити умови їхнього перебування на Поділлі та врятувати життя багатьох людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
2. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
3. Жванко Л. Біженство Великої війни 1914–1918 рр. в часи Української Центральної ради: документальні свідчення. Історичний журнал. 2009. № 4. С. 102–115.
4. Жванко Л. М. Політика українських національних урядів щодо біженців. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. / ред. кол.: В.А. Смолій (гол.), Г.В. Боряк, В.С. Великочий та ін. Київ: «Видавництво КЛІО», 2014. Кн. 1: Історичні нариси. С. 511–534.
5. Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України XIX–XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. 4. С. 111–132.
6. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Харків: ХНАМГ, 2010. С. 41.
7. Там само. С. 42.
8. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. С. 244–245.
9. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Х.: ХНАМГ, 2010. С. 62.
10. Там само. С. 63.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 799, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
12. Там само.
13. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Х.: ХНАМГ, 2010. С. 287.
14. ЦДАВО України. Ф. 799, оп. 1, спр. 10, арк. 3–3 зв.
15. Там само. Арк. 5.
16. Там само. Арк. 6.
17. Там само. Арк. 1–1 зв.
18. Там само. Арк. 40.
19. Там само. Спр. 18, арк. 166.
20. Там само. Арк. 165 зв.
21. Там само. Арк. 163–163 зв.
22. Там само. Арк. 167.
23. Там само. Арк. 167–168.
24. Там само. Арк. 215.

ДРУГИЙ КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО (1919 р.)

Статтю присвячено діяльності професора Данила Кириловича Заболотного у Кам'янці-Подільському в період перебування в місті тимчасової столиці Української Народної Республіки. Охарактеризовано причини та передумови прибуття Д. Заболотного до Кам'янця, його працю на посаді члена Ради Міністерства народного здоров'я та опікування УНР, заходи із боротьби із епідемічними захворюваннями.

Ключові слова: Д. Заболотний, Кам'янецька доба УНР, Міністерство народного здоров'я та опікування.

У жовтні 2016 р. виповнилось 150 років з дня народження видатного вченого-мікробіолога, президента Всеукраїнської академії наук Данила Кириловича Заболотного. Геніальний вірусолог не лише був вихідцем із Поділля (народився і прожив перші роки життя у селі Чоботарка Ольгопільського повіту, котре зараз носить його ім'я), він неодноразово повертався на малу батьківщину як в особистих цілях, так і для проведення досліджень та боротьби із епідеміями. У 1894-1895 рр. Заболотний, котрий щойно закінчив медичний факультет Університету святого Володимира в Києві, перебував на Поділлі, де в той час спалахнула епідемія холери. Його перебування у цей час в Кам'янці-Подільського детально висвітлено у роботі краєзнавця, дослідника історії кам'янецької медицини, С. Мазурика [6, с.118-123].

Натомість досі практично недослідженим залишається другий період перебування Данила Заболотного в Кам'янці-Подільському, що припав на осінь 1919 р. Очевидно, причина цього полягає в тому, що другий кам'янецький період життя Заболотного був безпосередньо пов'язаний із роллю міста як тимчасової столиці Української Народної Республіки. В цьому відношенні доречно процитувати сучасного українського історика Я. Тинченка, котрий свого часу справедливо зауважив, що «весь цвіт письменників і поетів УРСР у роки громадянської війни бився під українськими прапорами зі зброєю в руках проти більшовиків. Петлюрівськими офіцерами були Петро Панч та Андрій Головка, лихими юнаками (юнкерами) – Володимир Сосюра і Борис Антоненко-Давидович, добровольцями-кавалеристами – Олександр Копиленко та навіть 16-річний Юрій Яновський. Держчиновниками УНР – Павло Губенко (Остап Вишня), Павло Тичина, Юрій Смолич...». Наведений перелік можна продовжити іменами діячів науки і техніки, в тому числі й професора Заболотного. Безумовно, за радянських часів цю сторінку біографії вченого (як і інших перерахованих діячів) всіляко намагались замовчувати. У класичному посібнику з історії медицини С.А. Верхратського, котрий в СРСР було перевидано чотири рази, діяльність Д. Заболотного у роки революції 1917–1920 рр. описувалася наступним чином: «З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції Д.К. Заболотний усю свою енергію віддає боротьбі з інфекційними хворобами, очолюючи санітарно-епідеміологічну комісію Головного військово-санітарного управління» [2, с.285].

В інших виданнях містилися згадки про перебування Данила Кириловича в Україні в революційний час, однак без згадки конкретних фактів, ставлення вченого до політичних перипетій того часу тощо. Так, у спогадах Г. Голубева, студента, а згодом співробітника Данила Заболотного, вказано, що у 1918 р. Данило Кирилович виїхав з Петрограда на батьківщину, в Чоботарку Подільської губернії. Мемуарист наводить кілька уривків із листів наставника: «Майже рік уже я живу в селі. Які переміни тут відбулись порівняно з тим, коли приїжджав сюди ще юнаком! З'явилась тяга до книжок, інтерес до знань. Війна і революція ставлять перед селянами такі проблеми, яких ніколи не знало старе життя. У великих труднощах народжується нове. Буде ясна зоря!» [3, с.222].

Також Г. Голубев згадує про призначення комісаром освіти і охорони здоров'я «аж цілої округи» [3, с.222], однак відомі нам документи не дозволяють достовірно встановити, яку саме посаду обійняв Данило Кирилович. Можемо припустити, що він був призначений комісаром повітового рівня. При цьому у книзі Г. Голубева повністю оминається питання про те, яка саме влада призначила Заболотного на згадану посаду.

Повернення Данила Заболотного на Поділля співпало з перенесенням на терени краю основної ваги бойових дій в ході Визвольних змагань 1917–1920 рр. – після поразок взимку-навесні 1919 р., коли територію Волині зайняли польські війська, на Півдні України просувались білогвардійці, а більша частина Наддніпрянщини була захоплена більшовиками, саме на Поділля перемістився тимчасовий державний центр Української Народної Республіки.

2 червня 1919 р. українські війська зайняли Кам'янець-Подільський (перед цим два місяці захоплений більшовиками), до якого перемістились органи влади УНР. Зокрема, Міністерство народного здоров'я розмістилось у колишньому будинку губернського правління. 9 червня посаду міністра обійняв 27-річний Дмитро Одрин – випускник медичного факультету Університету святого Володимира, а також активний діяч Української партії соціалістів-революціонерів. У складних умовах одночасного протистояння із кількома військово-політичними силами Одрин намагався протистояти поширенню епідемій, налагодити медичне забезпечення армії та мирного населення [5, с.].

28-31 серпня 1919 р. в Кам'янці-Подільському Д. Одрин провів екстрений лікарський з'їзд, на якому зібралося 62 делегати, проте були відсутні військові лікарі з огляду на київський похід. З'їзд обговорив питання боротьби з пошестями, особливо холерою, розробив практичні протиепідемічні заходи. Констатував брак персоналу, перев'язочних засобів, недостатнє медико-санітарне та харчове постачання [5, с.].

За таких обставин очільник міністерства охорони здоров'я намагався залучити до роботи у відомстві досвідчених фахівців. Одним із них став професор Данило Заболотний. Зауважимо, що Заболотний, виходець із простої української селянської родини, був небайдужим до українського національного руху. У 1921 р. у зверненні до народного комісаріату освіти УСРР щодо відкриття у Вінниці медичного інституту, вчений спеціального наголосив на доречності присвоєння навчальному закладу імені Тараса Шевченка. Новостворений виш став би українським осередком освіти, «де б нащадки цього поета-борця навчалися на його рідній мові, на якій він сам за своє життя не завжди міг вільно розмовляти» [9, арк. 65-66]. Водночас, припускаємо, що професору, котрий свого часу був виключений з університету за участь у студентському страйку і лише через певний час зміг повернутися до навчання, могли бути близькими соціалістичні гасла тодішнього керівництва УНР. Також вплинути на це рішення могло бажання якимось чином протидіяти поширенню пошестей, насамперед, епідемії тифу, котра в цей час набула на території, підконтрольній українському уряду, катастрофічних масштабів.

Отже, 17 жовтня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки спеціально розглядалось питання про включення Д.К. Заболотного до складу ради Міністерства народного здоров'я та опікування. Уряд постановив «кандидатуру ухвалити, призначивши професору Заболотному крім звичайного утримання на посаді ще 14.000 гривень на місяць за спеціальні роботи по боротьбі з пошестями» [4, с.555]. 26 жовтня відбулося затвердження Данила Кириловича на посаді Директорією [4, с.607]. Як бачимо, вчений долучився до роботи державних інституцій УНР в один із найскладніших та найнесприятливіших моментів в історії Визвольних змагань.

Одразу ж після включення до складу Міністерства народного здоров'я Заболотний спробував зосередитись на напрямку роботи, що був йому найбільш близьким, – боротьбі із епідеміями. Наприкінці жовтня 1919 р. місцева преса повідомляла, що «член ради Міністерства народного здоров'я і опікування, проф. Заболотний, відкриває в Кам'янці бактеріологічний інститут для потреб України» [7, с.4]. Дозволимо собі припущення, що Данило Кирилович вирішив використати віспоприщеплювальний інститут, який існував у Кам'янці-Подільському з дореволюційного часу і на його базі розгорнути виробництво вакцини для усіх регіонів, підконтрольних українській владі.

Однак у цей момент становище Армії УНР вже було практично катастрофічним, війська стрімко відступали, втрачаючи територію. 16 листопада 1919 р. вище керівництво Української Народної Республіки покинуло Кам'янець, також з міста відійшли останні боєздатні частини українського війська. Невдовзі у колишню тимчасову столицю України увійшли польські війська. Очевидно, саме наприкінці 1919 р., місто серед інших біженців покинув і Д.К. Заболотний.

Загалом перебування Данила Кириловича Заболотного у Кам'янці-Подільському в період Визвольних змагань було нетривалим, а його зусилля з налагодження протиепідемічних заходів Міністерства народного здоров'я та опікування УНР не принесли відчутних результатів. Тим не менш, сам факт його співпраці із інституціями УНР в умовах тотальних поразок українських армій, поширення епідемій та інших негативних явищ вкотре привертає увагу до питань мотивів співпраці окремих осіб із певними військово-політичними режимами, масштабів підтримки українських урядів доби Визвольних змагань з боку громадськості тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адреси державних інституцій // Україна: Щоденна газета. 1919. 3 (20) жовтня. С.4.
2. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини: Навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1991. 431 с.
3. Голубев Г. Заболотный. Москва: Молодая гвардия, 1962. 257 с.
4. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 688 с.
5. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б., Стецюк В.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. Випуск 2. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2007. 452 с.
6. Мазурик Є. Діяльність Д. Заболотного в Кам'янці-Подільському (1894-1895 рр.) // Мазурик Є.В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. С. 118-123.
7. Відкриття бактеріологічного інституту // Україна. Щоденна газета. 1919. 29 (16) жовтня. С. 3.С.4.
8. Призначення проф. Д. Заболотного // Україна: Щоденна газета. 1919. 26 (13) жовтня. С. 3.

9. Центральний державний архів вищих органів влади. Ф.166. Міністерство освіти України. 1917-2000. Оп.1. Спр. 1111. Матеріали про роботу медичних закладів Подільської губернії (звіти, доповіді, кошториси, учбові плани, програми та інш.). Списки викладачів медичних шкіл і курсів Подільської губпрофосвіти та слухачів Вінницького фармацевтичного технікума. 29 грудня 1920 – 29 грудня 1922 рр., 85 арк.

Ю. В. Легун, О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк

CURRICULUM VITAE М. БИТИНСЬКОГО 1924 і 1971 рр.

У статті, яка має джерелознавчий характер, автори подали маловідомі факти з біографії мистецтвознавця, художника, геральдиста і поета М. Битинського. Ключові слова: біографія, курінь, школа, армія, українознавство.

Мистецтвознавець, художник, геральдист і поет М. Битинський (1893-1972) [2] є непересічною постаттю в українському інтелектуальному емігрантському середовищі. Його життя і діяльність потребують всебічного об'єктивного вивчення. Важливу роль у цьому відіграватиме опрацювання джерельної бази із зазначеної тематики. Серед них особливу цікавість викликають короткі життєписи – Curriculum vitae – М. Битинського. Curriculum vitae М. Битинського 1924 р. зберігається у ЦДАВОВУ України, у фонді 3972 «Український Педагогічний інститут імені М. Драгоманлова в Празі (Чехословаччина). 1923-1936 рр.» [4]. Curriculum vitae М. Битинського 1971 р. зберігається в Архіві імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США [1] і вже був опублікований [3].

Враховуючи важливість Curriculum vitae М. Битинського для вивчення його біографії, подаємо повністю зазначені тексти із збереженням лексики і пунктуації оригіналу.

М. Битинський Curriculum vitae [1924 р.]

Я, Микола Битинський, народився 24 листопаду 1893 року від батька, поштово-телеграфного урядовця, Оверка та матері Івги в місті Літині на Поділлію.

В 1904 році вступив до Кам'янецької 4-х класової Вищої Початкової школи (був 2-х клас. Мійська школа), яку скінчив 1908 року. По закінченню школи працював у Канцелярії Подільської Контрольної Палати до 1912 року. В 1912 році вступив слухачем на 2-х річні Педагогічні курси при Кам'янецькій Вищій початковій школі; закінчив курси зі званням вчителя початкової школи з правом викладання в 2-х класових сільських школах в 1914 році.

По трьохмісячному перебуванню на посаді вчителя в Карбовській Однокласовій школі Гайсинського повіту на Поділлію був закликаний в грудні 1914 р. до війська. В січні місяці 1915 р. відправився на фронт проти Австрійців у 9 фінляндський стрілковий полк козаком. В червні того ж року був командирований для вступу у Військову школу до Петрограду.

По досить довгому перебуванню в команді кандидатів до Військових шкіл в Петрограді, в січні 1916 р. вступив юнаком до Оранієнбаумської Військової школи; школу цю у ранзі прапорщика закінчив 26 квітня того ж року. В старшинських рангах прапорщика, підпоручника та поручника в Російській Армії брав участь у війні проти Німців на Північному фронті. За цей час перебував на посадах молодшого старшини роти та начальника полкової саперної команди в 66 піш. Бутирському полку та 17-й дивізійній інженерній роті.

В 1917 році в час безладдя на російському фронті повернувся на Україну, де був наказом Генерального Секретаріату Центральної Ради демобілізований з метою, яко вчитель, вести культурну роботу на селі. Роспорядженням Кам'янецької повітової Шкільної Ради призначений був завідуючим початковою школою спочатку в с. Любвіполі, а пізніш – в с. Демшині Кам'ян. повіту. На посаді вчителя перебував до березня 1919 р. і в цей час закінчив курси українознавства для вчителів повіту.

В березні 1919 року був покликаний Директорією до українського війська та приділений до Військово-Вчительського куріня у Вінниці (пізніше у Кам'янці).

У Військово-Вчительському куріні прослухав знов курси українознавства і скінчив їх зі званням сотенного інструктора національної освіти у війську.

Дальшу службу в Українській Армії в рангах поручника та сотника перебував на посадах молодшого старшини сотні, начальника саперної команди, культурно-освітнього старшини куріня, командіра саперної сотні куріня Технічних військ в Першому Рекрутському полку та в 6-й Січовій стрілецькій дивізії. В складі частин Української Армії брав участь в боротьбі проти большевиків та Добровольчої Армії; був полонений добровольцями і два рази інтернований поляками; останній раз – в складі 6-ї Січової дивізії в листопаді 1920 р. Останньою займав посаду начальника культурно-освітнього відділу штабу 6-ої див. та начальника культ. освітн. відділу табору інтернованих в Олександрові і Щипіорні з листопаду 1920 р. по жовтень 1923 р.

За час перебування на інтернації на гоманському полі працював як н-к культ. освіт. відділу дивізії і таборів.

За цей час відкрив 4 школи для неграмотних козаків в 6 див.; редагував таборовий часопис «Нове Життя»; видавав друком книжки по військовому фаху та українознавству; керував табовою книгозбірнею; читав лекції по історії України в куренях дивізії, заснував табор. «Козацьку Просвіту» в Щипіорно; опікувався «Хатою Стрільця»; відкрив курси українознавства для жінок табору, відкривав курси чужих мов, курси агрономії та бухгалтерії, працював в «Драматичному т-ві ім. М. Садовського» в Щипіорно, яко член-декоратор; улаштував таборів історично-національні свята, виклади наукові та мистецькі вечірки; співробітничав в табовій газеті «Український Сурмач» та в журналі «Релігійно-Науковому Вістнику»; завідував культурно освітньою секцією в «Громаді Старшин 6 див.»; працював при реорганізації «Табової Гімназії» в Щипіорно.

У 1923 році подав був прохання про вступ до Українського Вищого Педагогичного Інституту ім. М. Драгоманова в Празі, але за браком середньошкільної освіти не мій бути зарахований в число студентів інституту.

В листопаді того ж року прибув до Праги і вступив на Матуральні курси при У.Г.К. в Празі.

Документальні данні для ствердження всього вищесказаного в цьому мойому життєпису маю на руках.

М. Битинський

12 серпня 1924 року
Прага.

МИКОЛА ОВЕРКОВИЧ БИТИНСЬКИЙ

Curriculum Vitae /короткий життєпис/ [1971 р.]

Микола Битинський НАРОДИВСЯ 24-го листопада 1893-го року в повітовому місті ЛІТИНІ на Поділлі в Великій Україні (колишній Російській Імперії)

БАТЬКО – Оверкій Тимофієвич БИТИНСЬКИЙ, рангом Губернський Секретар, посадою начальник пошти м. Новоселиці в Басарабії, народився в священника м. Літина Т. Битинського 1862 року; помер в м. Могилеві на Поділлі 1900 [року.]

МАТИ – Євгенія Георгієвна Битинська-Левицька, народилася в домі священника С. Клембовки на Поділлі Г. ЛЕВИЦЬКОГО 1868. року; померла в м. Парафієвці на Чернігівщині 1918. року.

ОСВІТА /ЗАГАЛЬНА/:

А/ Початкова /народня школа, потім Міська Школа /Городское училище/ в м. КАМ'ЯНЦІ ПОДІЛЬСЬКОМУ – 1904–1908 рр.

Б/ Середня/ – МАТУРАЛЬНІ КУРСИ в м. Празі Чеській 1923–1924 рр. /Атестат дозрілості/.

В/ Висока/ – УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імени Михайла Драгоманова в Празі Чеській; відділ Історично-Літературний. /Диплом педагога середніх шкіл з викладанням історії загальної й української, історії мистецтва й археології у всіх клясах/. 1924–1929 рр.

ОСВІТА /ФАХОВА/:

А/ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВА ШКОЛА – Відділ малярства по клясу художників В. Розвадовсько-го й К. Роота – в м. Кам'янці Подільському 1908–1912 рр.

Б/ Двохрічні Педагогічні Курси в м. Кам'янці Подільському в 1912–1914 рр. / Свідоцтво вчителя Початкових Народніх Шкіл.

ОСВІТА ВІЙСЬКОВА:

А/ ВІЙСЬКОВА СТАРШИНСЬКА ШКОЛА /прапорщиків/ в м. Оранієнбаумі біля Петрограду від 1. січня 1916 р. по 26 квітня 1916. з рангом прапорщика піхоти.

Б/ Інженерний Курс /саперний відділ/ при штабі 17-ої пішої дивізії, 5. Армії Російських Військ у Двінську 2/VI-I/IX.1916.

В/ ВІЙСЬКОВО-ВЧИТЕЛЬСЬКИЙ КУРС при штабі Головної Шкільної Управи Армії Української Народньої Республіки в м. Кам'янці Подільському лютий-квітень 1919 р. /Свідоцтво старшини Національної освіти в Українському Війську/.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРАТОРСЬКІЙ АРМІЇ

А/ Вступив до війська в 27-й піший запасовий полк у Кременчузі в Україні при наборі по жеребку на правах козака, в Листопаді 1914. року. по січень 1915. року.

Б/ В 9-му Фінляндському стрілецькому полку на фронті у війні проти австрійців козаком від січня по грудень 1915. р.

В/ В 2-гій Оранієнбаумській Школі Прапорщиків юнаком від 1-го січня по 26-го квітня 1916. року.

Г/ В 188-му Запасовому полку в Орлі молодим старшиною з квітня 1916-го по липень 1916. р.

Д/ В 66-му пішому Бутирському ген. Дохтурова полку 17 дивізії 5-ої Армії у війні проти германців молодшим старшиною від липня 1916. р. по Січень 1917. р.

Е/ В 17-й Інженерній дивізійній Роті молодшим старшиною від січня по червень 1917. року.
/В командировці на практиці від червня по вересень 1917. р./.

Є/ В тому ж бб. піш. Бутирському /по командировці/ з червня по серпень молодшим старшиною з червня по вересень 1917. р.

Ж/ В тому ж бб. Бутирському полку Начальником Саперної Команди від вересня по листопад 1917. року, коли відбув в Україну.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА В АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

/Був на учоті в Гайсинського повітового Воїнського Начальника з січня 1919 р. по березень 1919 р./
А/ 1919-й рік:

Вступив по мобілізації до 2-го Інженерного Куреня в Вінниці молодшим старшиною. П[е]реведений до Військово-Вчительського Куреня в м. Кам'янці Подільському в березні; по закінченні того куреня вступив до 1-го Рекрутового Полку Армії УНР молодшим старшиною в квітні; Призначений Начальником Інженерної сотні того ж полку в липні. Призначений Командиром сотні Бойового Куреня 1-го Рекрутового полку в листопаді. В боях того куреня проти Добровольчої Армії Денікіна був полонений під Проскуровом і втік з того полону в листопаді. Захоплений Польським військом 2-го грудня в Кам'янці та інтернований в Польщу в м. Ланцут 13-го грудня.

1920. РІК. Б/ Вступив до 6-го Технічного Куреня VI. Січової Стрілецької дивізії молодшим старшиною для доручень 1-ої Саперної сотні куреня в березні; Призначений Командиром 1-ї Саперної сотні 6. Технічного куреня з 1-го листопада згідно нових штатів переформованого куреня, затверджених Головним Отаманом Військ УНР в вересні.

Затверджений в ранг поручника 24. жовтня 1920. р. Наказом Головної Команди Військ УНР ч. 45 зі старшинством з 10-го травня 1917. р.

У ВІЙНІ УКРАЇНИ З МОСКОВСЬКИМИ БОЛЬШЕВИКАМИ БРАВ УЧАСТЬ У БОЯХ ПРОТИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В СКЛАДІ VI СІЧОВОЇ СТІЛ. ДИВІЗІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ Й ПОЛЬЩІ З ЧЕРВНЯ ПО ЛИСТОПАД 1920 р.р.

В складі VI. Січової див. інтернований в Польщі 22-го листопада.

1921-РІК: На інтернації перебував у таборах в Олександрові Куявському й в Щипіорині біля Каліша.

В утвореному при 6. Технічному курені старшинському вишколі був призначений лектором по муштровим заняттях 28-го січня.

Був обраний до складу Гонорової Ради членом-представником від Технічного куреня VI. Січової стріл. дивізії в таб. Олександров 23/І. Призначений Начальником Культ. Освіт. Відділу VI. Січової стріл. див. і заступником Культ. Освіт. Відділу Групи інтернованих українських військ в таборі Олександрово 17. березня.

Підвищений із поручників у сотники зі старшинством з 10. листопада 1918. року /Наказ Головн. Команди Військ УНР від 20/IV. 1921 р. ч. 32[/]. Переведений до складу Штадиву на посаду Начальника Культ. Освіт. Від. VI. Січової стріл. дивізії 31-го Травня.

Звільнився з інтернації й відправився до Праги Чеської на студії. В жовтні 1923. року.

НА УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ ПОЗА VI. ДИВ. АРМІЇ УНР.

Перебував в рядах Карпатської Січі в м. Білках на Закарпаттю в часі вчителювання в місцевій Українській Державній гімназії й брав участь у війні Карпатської України з мадярами в 1941 р. (очевидно, у 1939 р. – автори).

Вступив до Української Національної Армії в команді ген. П. Шандрука на посаду старшого старшини Штабу Армії 20. лютого 1945. р.

В той же період служби підвищений в таборі Ашаффенбург у Німеччині із Сотників до рангу Майора Армії УНР.

Згідно з наказом Військового Міністерства УНР призначений Начальником Загального Відділу Персональної Управи Міністерства в таборі Ді-Пі (табори переміщених осіб – автори) в Майнц-Кастель 3-го червня 1948. року. /в Німеччині/.

На внесок Вищої Військової Ради Урядом УНР /в Екзилі/ підвищений з Майорів до рангу Підполковника за старшинством від 30 вересня 1930. року. /Наказ 3-го Червня 1948. р. Ч. 3, п. 3/.

Призначений Військовим Ресортом В.О. УНРади в еміграції на Голову нагрудного нагородного «Хреста Симона Петлюри» й «Воєнного Хреста» на Канаду в 1964-му році.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ЧИННІСТЬ

Учитель Народної Школи в С. Карбівка Гайсинського повіту на Поділлі в 1914-1915 роках. В листопаді 1915 р. покликаний на службу в російському Війську.

Учитель Української Народної Школи в с. Демшині Кам'янецького повіту в 1918-1919-тих роках.

Викладач на Курсах Українознавства для козаків у таборі Олександрово й Щипіорно в Польщі в 1921–1922 рр.

Учитель Історії України та малювання й креслення в старших класах Української Реальної Школи в таборі інтернованих у Щипіорно в Польщі в 1923. [р.]

Учитель малювання та історії Українського Мистецтва в малярській студії табору Щипіорно в 1922–1923. рр.

Учитель Української мови й Літератури в Українській Державній Гімназії в м. Білках у Карпатській Україні в I–VI. клясах у 1939 р.

Учитель середніх шкіл по таборах Ді-Пі в Німеччині в 1945–50-х роках.

Викладав: Всесвітню Історію, Історію України, Історію Мистецтва, Філософську Пропедевтику, Археологію, Малювання й Креслення в старших клясах Гімназій – в Ашаффенбурзі, Майнц-Кастелі, Еттлінгені та в Реальній Школі в Байройті.

Учитель Малювання й Креслення в Українській Господарській Школі в таб. Ашаффенбурзі в 1947. р.

Викладач Історії Українського Війська та Геральдики на Курсах Українознавства для дорослих в таборі Ашаффенбург в 1945–6. рр.

Учитель Теорії й Історії Мистецтва в Малярській Школі в таборі Ашаффенбург в 1946. р.

Учитель Історії Мистецтва на п'ятирічних Курсах Українознавства імені Григорія Сковороди в Торонті в 1954–1966-их роках.

Учитель Історії України та Історії Українського Мистецтва на Курсах Українознавства імені Івана Котляревського в Торонті Канада в 1957–1959. рр.

Викладач Психології, Логіки, Філософії та Історії Педагогіки на Українських Педагогічних Курсах при Катедрі св. Володимира в Торонті в 1960. р.

Написав конспективний підручник з Історії Українського Мистецтва – «Архітектура» й «Українське Малярство» для Курсів Українознавства в 1958 р. /Видано друком дирекцією Курсів Українознавства ім. І. Котляревського в Торонті 1960–1970 рр.[./]

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ЧИННІСТЬ

Експедитор і Книговод в Управі Музею Визвольної Боротьби України в Празі Чеській 1939–1942. рр.

Приватна мистецька праця – малярство й графіка – в Празі 1930–1942. рр.

Член Союзу Українських журналістів і Письменників у Празі 1934–1938. рр.

Робітник-чорнороб на примусовій праці в Германії на заводі зброї «Рейнметал-Борсіг» в Берліні 1942–1945. рр.

Член Спілки Українських Журналістів на чужині в таборі Майнц-Кастель, Германія[я] 1947. р.

Член Спілки Українських Науковців на чужині в таборі Байройт[,] Германія 1947–1948. рр.

Член Німецького Малярського Товариства в Байройті, Германія 1948. р.

Директор Українських Курсів Українознавства імені І. Котляревського в Торонті 1950–1958. рр.

Член Головної Виховної Ради Об'єднання Демократичної Української Молоді в Торонто, Канада /«ОДУМ»/ 1955–1960.

Член політичної партії «Український Національно Державний Союз» /Заснована в таборі Майнц-Кастель 1948. року/ від 1948. р.

Основоположник і Секретар Українського Воєнно-Історичного Інституту в таб. Майнц-Кастель, Германія, 1948. р. ...

Директор того ж Інституту по смерті голови Його ген. М. Садовського в Канаді, 1968–1970. рр.

Член Генеалогічно-Геральдичного Товариства в Америці, з 1950-х років

Член Українського товариства Подолян з 1960-тих років /?/.

Член Української Вільної Академії Наук в Канаді /член-співробітник/ з 1970. року.

Член військової організації в еміграції – Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді од 1951. р. і член управи тієї ж організації 1956–9. р. в 5-й Станиці в Торонто.

Член Генеральної Управи Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді у Торонто в 1960-тих роках.

УЧАСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ

ЧАСОПИСИ:

Співробітник – «Нове Життя» неперіодичний часопис; видання Культ. Освіт. Відд. VI. Січової стріл. дивізії в таборі інтернованих в Олександрові, Польща 1920-1922. рр.

Редактор того ж часопису в таборі Щипіорно 1923. р.

«Український Сурмач» двотижневик об'єднаних сусідніх таборів інтернованих вояків Армії УНР в Каліш-Щипіорно 1922-1923. рр.

Редактор того ж часопису в 1923. р.

«Стрілець» двохижневий часопис III. Залізної стріл. дивізії в таборі Каліш 1922–1923. рр.

«Укажіпа» /«Україна» – чеською мовою/, видання Українського Громадського Комітету в Празі в 1924. р.

«Вісті» – видання Музею Визвольної Боротьби України. Прага, Чехи 1939–1942. рр.

Від часу прибуття до Канади співробітничав у часописах в різних роках: – «Наш Вік», Торонто; «Український Робітник» /потім «Батьківщина»/, «Вістник», Вінніпег; «Прометей», Дітройт; «Мета», Мюнхен; «Наша Батьківщина», Нью-Йорк; «Канадійський Фармер»: Вінніпег, «Український Голос». Вінніпег; «Вільне Слово», Торонто.

ЖУРНАЛИ:

«Зірниця», таб. Олександрів – Польща. 1921. р. «На Руїнах»[,] табір Олександрів – Польща. 1922. «Релігійно Науковий Вісник», таб. Щипіорно [-] Польща. 1922. «Тризуб», Париж, 1934. «Гуртуймося», Прага, 1933. «Вільне Козацтво – Вольное Казачество», Прага 1931. «Чорноморець» --журнал кубанської Молоді, Прага, 1940. «За Державність», Варшава. «Українська Думка», Чернівці, Румунія, 1933. «Віра й Культура» /потім – «Наша Культура»/, Вінніпег. «Філятеліст», Нью-Йорк. «Нові Дні», Торонто. «Самостійна Україна», Чикаго. «Новий Літопис», Вінніпег. «Бюллетень» Союзу Бувш. Україн. Вояків /потім «Дороговказ»/, Торонто.

Збірники:

«В Громі і Бурі» – збірка власних віршів; табір Щипіорно, Польща, – 1922. р.
 «Наша Батьківщина Україна» – /козацька енциклопедія/ Щипіорно, 1922 [р.]
 «Базар» – присвята 359 українським Героям-Мученикам, розстріляним у Базарі на Волині в 1921. році. Збірник видано в 10-ту річницю події[і].
 «Рід та Знамено» – генеалогічно-геральдичний збірник. Видано в таборі Еттлінген; друковано в Франкфурті, Германія. 1949. р. «Сенотаф» – збірник присвячений 40-вим Роковинам Базарської Трагедії, Торонто 1961. рік.

ДОДАТОК. Найвидатніші мистецькі праці.

/Витяг з загального реєстра власних праць/

1. – АЛЬБОМ УНІФОРМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА доби визвольної боротьби. 186 таблиць Кольорових малюнків і рангових відзнак усіх части військ і фльоти часів Центр. Ради, Гетьманату, Директорії й УНР. Прага, 1931–1941. рр.
2. – Альбом гербів усіх Земель України. 42 кольор. Таблиці. Прага, 1939. р.
3. – Альбом гербів Земель і міст Галичини. 12 кольор. таблиць. Прага 1940. р.
4. – Альбом родових гербів Гетьманів України. 20 кольор. таблиць. Прага, 1941. /З портретами гетьманів у медальйонах і з віньетами/.
5. – Державні Відзнаки України. 5 кольор. табл. Друковані в обкладинці. Прага/
6. – ПРОЄКТИ НАДГРОБКІВ – Президента Білоруської Народньої Республіки Кречевського у Празі. – Українських робітників, поляглих від бомбування в Ашаффенбурзі – Полковн. Фролову в Літомишлі /Чехи/. – Др. Плітасові й свящ. Пет. Білонові в Бавн-Бруку, Америка. – Єписк. Платонові, с. Підгайному, полк. Олександр. Петлюрі, полк. Омельченкові й сот. О. Савченкові /спільний надгробок/ в Торонто.
7. – Нагрудні військові орденські відзнаки – «Хрест Симона Петлюри» і «Воєнний Хрест» Армії УНР і мистецькі грамоти до них.
8. – Військові й організаційні прапори й печатки /до 25 штук/.
9. – Нагрудні металеві й нашивні організаційні відзнаки.
10. – ДЕРЖАВНІ ІНСИГНІЇ УКРАЇНИ – ГЕРАЛЬДИЧНА РОЗВІДКА.
11. – ГЕРБИ – КИЇВСЬКИЙ АРХИСТРАТИГ І ГАЛИЦЬКИЙ ЛЕВ. Геральдичне дослідження.
12. – УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР – Геральдичне дослідження.
13. – Іконостасні Ікони в церкві св. Андрія Первозванного в Торонті.
14. – /ЛІТЕРАТУРА/: у Збірнику «Сенотаф» – [«]Сузір'я Лицарів», балада; «На Брамі України», поема. «Ангол Помсти», містична поема.
15. – «Могила» – оповідання; «Крашанка Марії Магдалини» – оповідання; [«]Скривавлена сорочка» – сценічний образ /Диптіх/.
16. – Великопосні Мотиви: «Страсні Четвер» і «Велика Пятниця» – вірші.

Микола Битинський
 Торонто, червень 1971 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Микола Оверкович Битинський Curriculum Vitae (короткий життєпис). // Архів імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США, ф. 219.
2. Савчук Ю.К., Шпильова Л.М. Битинський М. // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 255.
3. Федоришен О. Ю. Ненаписаний роман українського старшини (життєпис Миколи Битинського 1971 р.). // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2014 року: хронол. Вінниця, 2013. С. 243-252.
4. ЦДАВОВУ України, ф. 3972, оп. 1, спр. 332, арк. 6-6 зв.

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНІСТІ В СВІТОБАЧЕННІ Т. ОЛЕСІЮКА

*У статті розкрито особистісно-індивідуальне світобачення відомого українського громадсько-політичного діяча, члена уряду УНР в екзилі, лікаря, дипломата, демографа, співробітника військово-науково-го та літературного журналу «Табор» – Тиміша Олесіюка (*1895 – †1978) щодо ідеї української соборності.*

В українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. особистісно-індивідуальне світобачення ідеї української соборності, принципів територіальної цілісності та геополітичних завдань незалежної держави України, відомого українського громадсько-політичного діяча, члена УЦР, міністра здоров'я уряду УНР в екзилі [5, с. 2; 12], лікаря, дипломата, демографа, співробітника військово-наукового та літературного журналу «Табор», одного з членів відомого вкоріненого в етносоціокультурне середовище подільського краю українського роду Солухи-Приходька-Герасименка-Філя – Тимоша Олесіюка ще й досі не знайшли свого ґрунтового та об'єктивного висвітлення.

Тиміш Гнатович Олесіюк (псевдо Олесевич) народився 21 лютого 1895 р. у с. Довголіска на Володавщині (Підляшшя) в родині вчителя. Освіту здобував у духовному училищі (Холм) і Волинській духовній семінарії (Житомир). Вивчав українську філософію в університетах Варшави, Ростова, Харкова [10, с. 155]. Приймав активну участь у студентському житті: голова Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі, співзасновник Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦеСУС) [17].

Впродовж 1917–1918 рр. секретар Холмського губернського виконавчого комітету і член УЦР. Завдяки його зусиллям у ІІІ Універсалі вказано, що Холмщина і Підляшшя – частина території України. Він, за дорученням М. Грушевського, підготував записку для української делегації на мирні переговори в Бересті про кордони України на заході Холмщини і Підляшшя [13, с. 4–5]. У 1918–1919 рр. заступник губернського Холмського комісара освіти; з жовтня 1919 р. аташе української дипломатичної місії уряду УНР у Варшаві, секретар на переговорах між урядом УНР і Польщею; у 1920 р. делегат-спостерігач від уряду УНР на польсько-радянських мирних переговорах у Ризі. Після поразки Української революції 1917–1921 рр. на еміграції у Варшаві, де у співпраці з екзильним урядом А. Лівницького організував серед інтернованих вояків рух заміни зброї на книжку та перо, сприяв організації українських освітніх і наукових установ у Європі [7, с. 256].

У 1923–1929 рр. Тиміш Гнатович студіював медицину в Празі, згодом у Варшаві, займався лікарською практикою; у 1932–1940 рр. жив і працював лікарем у містечку Вишниця (Підляшшя); у 1940–1944 рр. директор повітового шпиталю у містечку Володава. Зважаючи на польську політику, не брав активної участі в українському громадському житті Холмщини і Підляшшя, однак досить пильно стежив за розвитком української політичної думки, проводив активну діяльність у ДЦ УНР і в Українському науковому інституті (Варшава) [10, с. 155].

Влітку 1944 р. Тиміш Гнатович емігрував до Німеччини, де як член уряду УНР в екзилі став співзасновником і членом Головної управи УНДС (Український національно-державний союз, емігрантська політична партія, створена на з'їзді в Новому Ульмі 25-26 травня 1946 р. – авт.). На теренах Німеччини Т. Олесіюк розгорнув активну громадську діяльність і в 1946 р. відновив діяльність Українського суходолового інституту та активно співпрацював з Українським океанічним інститутом. У 1947 р. – емігрував до США [7, с. 256–257], де пройшовши нелегкий шлях адаптації отримав право лікарської практики. Працював лікарем у різних медичних закладах, аж до виходу на пенсію в 1963 р. [14, с. 416].

У США Тиміш Гнатович продовжив свою громадсько-політичну діяльність і в 1950 р. став співзасновником і членом управи Союзу українських національних демократів (СУНД). Як член Наукового товариства ім. Шевченка та Української вільної академії наук у США брав активну участь у відновленні діяльності Музею-архіву ВУАН [2; 14, с. 416], у творенні «Енциклопедії українознавства», був основоположником і довголітнім членом Українського лікарського товариства Північної Америки [3].

Про американський період у своїх споминах його приятель В. Кубійович писав, що «Тиміш Гнатович залишився обсерватором української еміграційної політики без особистої активності» [10, с. 157]. Зокрема, як «один із творців УДЦентру на чужині» [6], виступав 25 березня 1951 р. від імені Союзу національних демократів на першій святковій академії «для звеличання 33-річчя проголошення білоруської незалежності в Минську 25 березня 1918 р.», організованій Білоруським Конгресовим Комітетом Америки в Нью-Йорку [1].

Великий український патріот, видатний діяч УНР Тиміш Гнатович Олесіюк помер 11 вересня 1978 р. на 84-му році життя в Лос-Анджелесі [2–4; 6; 9]. Похований на українському православному цвинтарі в Баунд-Бруку (США), поряд із подолянами Оленою Чехівською (Сіцинською), Володимиром Січинським, Віктором Приходьком, Олексою Повстенком та ін. Над його могилою від імені президента УНР в екзилі та ДЦ УНР коротке прощальне слово виголосив заступник голови Уряду УНР в екзилі В. Біляєв. Покійного супроводжувала велика українська громада, серед якої були побратими-подоляни Григорій Костюк із дружиною [9] та Кость Туркало. А також вдова Тамара Олесіюк [2], син покій-

ного – військовий лікар полковник морської авіації армії США в резерві Андрій [2; 9], донька покійного – українська поетеса і перекладачка, член Організації українських письменників «Слово» Марина [2; 9; 15; 16]; зять – довголітній редактор і диктор Української служби радіостанції «Голос Америки» Євген Вікторович Приходько, син Віктора Приходька [8, арк. 10; 11, арк. 1]; внук – Микола з дружиною Фарібою, внучка – Аня Линскот із мужем Леройом. Під час поминальної трапези, в якій взяло участь майже сто осіб, слова вшанування пам'яті покійного виголосили архієпископ Марко, І. Паливода, К. Туркало, І. Лютий-Лютенко, Мар'ян Коць, Іван Замша, Наталія Лівницька-Холодна та протопр. Богдан Желехівський. Відчитано також телеграми зі співчуттям від президента УНР М. Лівницького та голови Уряду УНР в екзилі Т. Леонтія. Замість квітів на могилу покійного присутні склали пожертви на фонд ім. С. Петлюри, УВАН, Енциклопедію НТШ, музей-пам'ятник у Баунд-Бруку [10].

В творчому доробку Т. Олесюка десятки праць, присвячених геополітиці України, опубліковані в часопису «Вільне козацтво», журналі «Табір», працях Українського суходолового та Українського океанічного інститутів. У 2004 р. його творчий спадок перевидано окремим збірником. Ще в студентські роки він зацікавився особливостями географічного, демографічного, геополітичного положення України. Тоді й зародилося його розуміння і бачення України не як «малого народу», а як «великої нації» – «Сфінкса Європи». Відомий політичний діяч і науковець, директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький спочатку досить скептично поставився до ідей молодого студента-медика, але згодом став його прихильником [7, с. 257] і навіть заохотив до подальших наукових досліджень з української проблематики [13, с. 8]. Після зустрічі з Олегом Ольжичем, який мав на нього значний вплив, Т. Олесюк очолюючи Український суходоловий інститут, намагаючись охопити всі проблеми соборності українських земель, започаткував видання збірника «Соборна Україна» [13, с. 16].

У своїх працях дослідник «неодноразово зазначав, що українська державність, включає три поняття – народ, владу та територію» [13, с. 3]. Зокрема, у праці «Ідея української соборності» (1948), опублікованій з нагоди 30-ої річниці проголошення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, Т. Олесюк писав: «Образ України – народної і народоправної, України Державної, – в довгому та складному процесі відродження, лише поволі та з великим трудом, вириває із мряковини підсвідомих уявлень українського народу, приспаного своєю довгою та лихою долею». На думку дослідника, українська національно-державна ідея, «покликана до нового життя вогненним пророчим словом Тараса Шевченка, набирає глибини змісту та гармонійності і величності форм, завдяки відданим, послідовній праці найкращих представників українських поколінь. Кирило-Методіївське Брацтво, Стара Київська Громада, Революційна Українська Партія, Товариство Українських Поступовців – ось найголовніші етапи цієї праці, що привела до правдивого чуда, до воскресіння української нації, до державного оформлення України в огні революційно-визвольної боротьби 1917–1921 років» [12, с. 2].

Саме Українська Центральна Рада була тим будівничим, що своїми Універсалами, а особливо Четвертим Універсалом проголошеним 22 січня 1918 р., «зреалізувала волю українського народу побудувати собі власний величний будинок Української Самостійної Суверенної Державности». Т. Олесюк стверджував, що «будинок Державної України завершено Актом Трудового Конгресу з дня 22 січня 1919 року про з'єднання в одне Державне Тіло» Актом Соборности – «західних і осередніх українських земель» [12, с. 2].

У статті «Четвертий Універсал Української Центральної Ради» опублікованій в україномовному часопису української діаспори США «Свобода» одночасно з працею Т. Олесюка «Ідея української соборности», стверджується, що саме завдяки силі, волі та слову народу України «стала на землі українській Вільна Народна Республіка» і справдилися давні мрії «борців за вольності і правду трудящих». IV Універсал проголошував всім громадянам України, що «віднині [22 січня 1918 року] Українська Народна Республіка стає самостійною ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу» і з усіма сусідніми державами хоче «жити в згоді і приязні» і ні «одна з них не може втручатися в життя Самостійної, Незалежної, Вільної Суверенної держави». Далі наголошувалося, що «Рада Народних Міністрів повинна рішучо боротися зі всіма контрреволюційними силами, а всякого хто кликатиме до повстання проти Самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду» і «всі нації будуть користуватися правом національно-персональної автономії». IV Універсал також закликав «всіх громадян Самостійної Української Народної Республіки» «непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів Селянської, Робітничої Самостійної Республіки Української» [18].

Далі Т. Олесюк писав, що хоча Акт Соборности України й «торкався конкретно окремої справи з'єднання з Метрополією лише західних українських земель і нічого не говорив про відокремленні від неї інші українські землі – північні, південні та східні», проте все ж «спричинився до повстання ідеї всеохоплюючої, інтегральної єдності цілої Української Нації, всіх її земель, в рамках єдиної Української Держави». І ця ідея в «українській душі дістала свій оригінальний український зміст і характер, дістала й оригінальний зовнішній вислів, незнаний у інших народів, – Соборність». Вперше в державно-правових актах терміни «Соборність», «Соборна Україна», «Соборна Республіка» вжито 28 січня

1919 р. в Універсалі до Українського народу Трудового Конгресу. З того часу терміни вживаються як загальноприйнятті, адже сама ідея соборності «була ентузіастично прийнята українською провідною інтелігенцією» і набула «серед українських народніх мас все більшого зрозуміння, поширення та здібності до еволюційного розвитку». На жаль, – зауважував Тиміш Гнатович, – історичні обставини не допустили «до остаточного втілення в життя Української Державности, однак, в храмі української духовности серед найбільших святощів, побіч ідей незалежности, самостійности і суверенности», своє місце зайняла ідея соборності, – одна з найбільш динамічних сил, найпевніший дороговказ для усіх поколінь української нації [12, с. 2].

Характеризуючи поняття «Соборність» і «Соборна Україна», – Тиміш Гнатович зауважував, – що вони увійшли до національно-державницької свідомості українського народу «під впливом понять християнського релігійного світогляду» і в цьому для українців «не було і немає нічого блюзнірного, дивного, надуманого». В «справі національно-державного самостановлення України» діють «ті ж вічні Божі ідеї правди, добра, любови й краси, на яких побудовано» Христову Церкву. Оскільки «справа України не повстала «у висліді насильницької волі якихось українських завойовників чи диктаторів, ані через якісь хитро-плетені міжнародньо-дипломатичні комбінації». Це була «справа тих, кого при-спано і окрадено з імени, з чести, з волі, з добра духовного і матеріального; тих, кого злими і гордими сусідами засуджено бути лише «тяглом у поїздах їх бистроїздних»... Це справа тих, на сторожі біля яких поставив Шевченко своє слово». Адже, на думку Т. Олесіюка, «увесь пробуджений український народ» «інстинктивно вірив і вірить» у «духовність найвидатніших будівничих Державної України». І тому в «такій вірі будова вистражданого, вимріяного, містичного Тіла Соборної України» є лише «природним і законним реалізованням засад Божих в ділах людських» [12, с. 2].

Загалом, у розумінні Тиміша Олесіюка «Україна Соборна», – це:

- «застосування до українського народу, яко реально існуючого історично-соціологічного факту, конкретних розв'язань універсальних проблем людської одиниці й спільноти та їх взаємовідносин. Це українське рішення формули: «Ут омнес унум сінт» (Щоби всі єдністю були...) на основі українського національного світогляду, історичної традиції та геополітичного становища»;

- «рішення всіх питань, що виникають із свідомості факту фізично-біологічної єдності української національної спільноти із факту соборності української крові»;

- «необзирний круг проблематики всієї духовної істоти й творчості українського народу, яко конкретного виявлення «Духа Божого, що дише, де хоче» в обставинах земського людського існування, обмеженого часом і простором. – Оригінальність, самобутність, самовартність українських форм виявлення вселюдських ідей добра, правди і краси, – це істота внутрішньо-сконсолідованого, гармонійного, зєдиненого Соборного Українського Духа»;

- «всі проблеми природньо-географічного простору, на якому Божим Провидінням присуджено Українському Народові перейти його історичний життєвий шлях. Оцінка природніх даних простору, історія опанування і оформлення його життям і життєвою творчістю минулих поколінь українського народу, синтез взаємочинности українського простору та української людини і намічення можливих та необхідних напрямних національно-територіяльного розвитку для майбутніх українських поколінь, – це найважливіші підстави до усвідомлення поняття Української Землі» [12, с. 2];

- «найдоцільніше розв'язання проблем суспільно-політичної структури українського Народу на основах внутрішньо-національного братерства та солідаризму, опертих на ідеї соборности української крові, духа і землі. Справедливий внутрішньо-національний розподіл обов'язків і прав; розподіл дібр духових і матеріальних; тверезе і доцільне встановлення напрямних розвитку українського народу; встановлення його історичного місця й посланництва в світі, – це все творить істоту Соборности Української Нації» [12, с. 2–3];

- «найвищий прояв і завершення життя Української Нації в рамках системи власної Незалежної, Суверенної Української Державности». При цьому Т. Олесіюк стверджував, що при утвердженні ідеї української соборності є такі проблеми:

- «найдоцільнішої форми державного устрою та взаємного укладу чинників влади, населення і території»;

- «гармонійного розподілу компетенцій правлячого центру і самоуправних провінцій»;

- «державно-політичної єдности Української Метрополії, себто тих історичних українських земель, що здавна творять суцільну українську, так звану, «етнографічну» територію»;

- «державно-політичного оформлення тих земель, де українська людність, в нових вже часах, оселилася великими, компактними масами і має, на основі добровільної угоди з автохтонною людністю, можливість виявити свою державно-конструктивну волю»;

- «дочерних українських осельчих держав: 1) Козаччини, 2) Сірої України – Казахстану і 3) Зеленої України»;

- «сконструювання системи взаємовідносин поміж Української Метропольною Державою і Українськими Дочерними Державами, себто створення Вільної Федеративної Спільноти Незалежних Держав Володарства Соборної України»;

– «побудування сердечного порозуміння й тісного оборонного союзу Всеукраїнської Державної Спільноти з іншими державами, безпосередньо і життєво загрозеними з боку тих самих агресорів»;
 – «міжнародної співпраці України в побудованні й утриманні світового ладу й миру» [12, с. 3].

Підсумовуючи своє світобачення ідеї української соборності, Тиміш Гнатович твердо вірив, що скоро станеться «упадок антихристового людоненависницького Московського Царства Сатани» і «найде повне своє здійснення проголошена і оформлена актами 22 січня 1918 і 1919 років ідея української Самостійности і Соборности» [12, с. 3]. Т. Олесіюк твердо вірив, що лише український народ визнаючи себе як українську націю, «творить собі державу, владу та окреслює територіально свій політичний організм». І при цьому, на його думку, «українці наражаються на проблеми і труднощі, зумовлені загальним станом та розвитком ідеї національності» [13, с. 345].

Хоча час і політична історія України внесли свої корективи, проте й досі важливим є висвітлення ідейно-теоретичних підвалин ідеї української соборності, які були закладені в роки Української революції 1917–1921 рр., а згодом отримали свій розвиток у працях Т. Олесіюка [7, с. 256]. У своїх працях, як зауважував І. Кедрин, Тиміш Гнатович поставив перед українцями питання руба: як довго і в якій формі Україна «збереже свою українську національну самобутність» [6]. Не зважаючи на те, що пройшло більше століття з дня проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради, і майже сімдесят літ від напрацювань Т. Олесіюка, його бачення ідеї української соборності й досі є актуальними для Української держави та українського народу і мають вплив на розвиток української суспільно-політичної думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білоруська академія з приводу святкування дня незалежності. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1951. Ч. 72. 28 березня. С. 4.
2. Біляїв Володимир. Похорони сл. п. колишнього міністра УНР д-ра Тимоша Олесіюка. *Свобода* (Нью-Йорк). 1978. Ч. 210. 29 вересня. С. 4.
3. Д-р Тиміш Олесіюк [некролог]. *Свобода* (Нью-Йорк). 1978. Ч. 201. 19 вересня. С. 3.
4. Д-р Тиміш Олесіюк [некролог]. *Свобода* (Нью-Йорк). 1978. Ч. 208. 27 вересня. С. 3.
5. Зозуля Яків. Про досягнення, а не помилки КПШ [Комітет пам'ятника Шевченкові]. *Свобода* (Нью-Йорк). 1965. Ч. 82. 4 травня. С. 2, 4.
6. Кедрин Іван. Український рік 1978-ий. Болючі втрати. *Свобода* (Нью-Йорк). 1979. Ч. 12. 17 січня. С. 2.
7. Конопка Наталія. До витоків українських геополітичних студій на еміграції: Тиміш Олесіюк та його праця «Північні межі Української Матірної Держави». *Українознавчий альманах* (Київ). 2013. Вип. 14. С. 256–261.
8. Короткий життєпис родини Приходьків, що народились і жили в бувшій Подільській губернії в роках 1884–1925. Склав Віктор Приходько 6 червня 1981 року. Рукопис. Родинний архів А.М. Трембіцького. Копія, 23 арк.
9. **Костюк Григорій. На сторожі слова. Біляїв Володимир. На неокраїнім крилі...** [Електронний ресурс]: URL: http://ukrlife.org/main/cxid/bilajiw1_kostyuk.htm
10. Кубійович Володимир. Мені – 85: Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / упор. О. Шаблій. Париж; Львів: «Фенікс», Українська академія друкарства, 2000. Т. II. 1023 с.
11. Лист Олексі Приходька від 21 квітня 1966 р. Родинний архів внука Віктора Приходька – Миколи Приходька. Нью-Йорк (США). Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія, 2 арк.
12. Олесіюк Тиміш. Ідея української соборности. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1948. Ч. 17. 22 січня. С. 2–3.
13. Олесіюк Т. Соборна Україна : наукові розвідки і спомини: збірник / упоряд., вступ. ст. В. Сергійчук; худож. оформ. Л. Демчишин; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознав. К.: Укр. видавн. спілка, 2004. 636, [2] с.
14. Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К.: «Темпора», 2008. 688 с.
15. Приходько Марина [Електронний ресурс] / *Вікіпедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
16. Приходько Марина. *Енциклопедія українознавства* (ЕУ–II). Львів: НТШ, 1996. Т. 6. С. 2346.
17. Союз українських студентів-емігрантів у Польщі. *Енциклопедія українознавства* (ЕУ–II). Львів: НТШ, 2000. Т. 8. С. 2985.
18. Четвертий Універсал Української Центральної Ради. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1948. Ч. 17. 22 січня. С. 3.

ЮХИМ ПАВЛОВИЧ ФІЛЬ – ФІЛОЛОГ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ ТА ВИКЛАДАЧ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО

У статті охарактеризовано постать філолога та літературознавця, викладача Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Юхима Павловича Філя. Аналізуються основні складові його життєвого шляху та педагогічної діяльності на теренах Поділля. Окремо досліджено його участь у двох наукових осередках Кам'янця-Подільського: науковому товаристві та науково-дослідній кафедрі історії Поділля. З'ясовано його доробок та основні літературно-наукові вподобання. Також з'ясовано питання про його ув'язнення та депортацію за межі України.

Ключові слова: Юхим Павлович Філь, філолог, літературознавець, етнолог, викладач, Кам'янець-Подільський, наукове товариство, науково-дослідна кафедра.

Серед учасників освітнього процесу на Поділлі у першій третині ХХ ст. виокремлюється постать філолога, літературознавця та етnologa Юхима Павловича Філя. Певний внесок у вивчення його життя та діяльності належить вітчизняним історикам О.М. Завальнюку [11], А.М. Трембіцькому [11], А.А. Трембіцькому [17-25] та В.А. Нестеренку [14; 15]. Однак педагогічну та викладацьку роботу Ю.П. Філя, пов'язану з Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти, у повній мірі ще не з'ясовано, що зумовлює продовження пошуку.

Юхим Павлович Філь народився 15 березня 1885 р. в с. Гути Конотопського повіту Чернігівської губернії (сьогодні Сумська обл.) у селянській багатодітній сім'ї [6, арк. 1-2]. За національністю батько Павло Радіонович та мати Марія Степанівна Філі були росіянами, у яких народилося 12 дітей, але вижили лише 6 [18, с. 442]. 1891 року шестирічний Юхим пішов «навчатись грамоти» [5, арк. 53], згодом став учнем церковнопарафіяльної школи [17, с. 147]. У 1899 р. вступив до Конотопського міського училища, яке закінчив через 4 роки [5, арк. 53]. Тоді ж склав іспити на звання «вчителя початкової школи» та розпочав педагогічну кар'єру у земській школі [6, арк. 1] с. Червоне Конотопського повіту [11, с. 151]. Учителював у сільських земських школах упродовж 9 років. У 1912 р. вступив до Глухівського учительського інституту, на відділення початкової освіти, яке закінчив у 1915 р. [6, арк. 1; 5, арк. 53; 11, с. 151-152]. Того ж року, як державний стипендіат, був обраний на посаду вчителя Житомирської першої вищої початкової школи, на якій пропрацював 9 років (до 1917 р. викладав російську мову та літературу, а з 1917 р. – українську мову та літературу) [5, арк. 53].

Також Юхим Павлович проводив практичні заняття з української мови у Житомирській жіночій гімназії та на Житомирських 2-х річних педагогічних курсах для підготовки вчителів початкових шкіл. У жіночій гімназії також викладав у 8 класі російську мову та письмо з методикою навчання [5, арк. 53]. На цьому педагогічна робота молодого філолога у Житомирі не закінчилась. З 1918 р. викладав українську мову і письмо на Житомирських фельдшерських курсах, Житомирській гімназії Ротенберга та у Житомирській гімназії для дорослих [5, арк. 53зв.].

Влітку 1919 р. Юхима Павловича обрали на посаду інспектора вищої початкової школи в с. Кисилі Старокостянтинівського повіту [16, с. 148]. На цій посаді працював до літа 1920 р., після чого, за дорученням повітової влади, відбув до Вінниці, де знаходився уряд УНР, щоб вирішити питання про отримання коштів для навчального закладу [17, с. 148; 11, с. 152; 22, с. 238-239]. Однак, ситуація була не сприяючою. Через швидкий наступ Червоної армії, уряд УНР готувався до від'їзду. Міністр народної освіти П. Холодний порадив Юхиму Павловичу їхати за грошима до Кам'янця-Подільського, де знаходився головноуповноважений українського уряду І.І. Огієнко [18, с. 444]. Повертатися додому не було сенсу, адже залізничне сполучення у житомирському напрямі було перерваним. Тож волею обставин довелося їхати до адміністративного центру Поділля – резиденції І.І.Огієнка [11, с. 152; 18, с. 444]. Так він опинився за сотні верст від Волині, провівши в історичному місті багато років.

У Кам'янці-Подільському поселився на десятиріччя у будинку за адресою: вул. Садова, 4 (сьогодні вул. Годованця) [4, арк. 10]. За сприянням головноуповноваженого уряду УНР і водночас ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка був обраний на посаду інспектора Кадієвецької вищої початкової школи Кам'янецького повіту [11, с. 152]. Восени 1920 р. подав прохання на зарахування в лави студентства К-ПДУУ. Однак, через прихід більшовицької влади і зміну освітньої політики вступ до вишу затягнувся. Остаточо його зарахували вже у наступному році, коли існувала інша юридична особа – Кам'янець-Подільський інститут народної освіти; навчався на історико-філологічному відділі факультету професійної освіти, який успішно закінчив у 1923 р. [6, арк. 1; 5, арк. 53зв.].

Навчання поєднував з роботою вчителя української мови і письма у 5-й трудовій школі та вищих педагогічних курсів ім. Михайла Драгоманова (колишня вчительська семінарія. – Д.Я.) в Кам'янці-Подільському [5, арк. 53зв.]. 1922 року викладав українську та російську мови з письмом в місцевій сільськогосподарсько-лісовій професійній школі та на агрономічному і робітничому факультетах

Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СГІ) [6, арк. 1]. Робота в ІНО та СГІ стала найважливішою справою освітньої діяльності Юхима Павловича. Для нього викладання української мови майбутнім педагогам робітничо-селянського походження було пріоритетним завданням. Щоб досягти поставленої мети і озброїти хлопців і дівчат хоча б мінімальними знаннями та вміннями, доводилося багато працювати з ними додатково, що забиало практично увесь вільний час.

З 1 січня 1923 р. став аспірантом підсекції історії та літератури науково-дослідної кафедри історії Поділля (НДК) при Кам'янець-Подільському ІНО [5, арк. 54]. А вже наступного року отримав статус наукового співробітника зазначеної підсекції [9, с. 149].

1925 р. став дійсним членом НДК, приступив до виконання обов'язків декана робітничого факультету (робітфаку) Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту [6, арк. 1: 11, с. 153]. Наступного року йому запропонували посаду позаштатного викладача по кафедрі історії української літератури ІНО: викладав історію української літератури для слухачів робітфаку та студентів соціального виховання [6, арк. 1]. Наукові успіхи сприяли росту кар'єри – 24 жовтня 1926 р. його обрали вченим секретарем і водночас головою історико-філологічної секції Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН [6, арк. 1].

Вчений вів активне громадське життя. Зокрема, з 1923 р. вступив до профспілкової секції «Робос», створеної в ІНО [4, арк. 10]. У 1926 р. очолив осередок Товариства «Друзі дітей», входив до місцевому СГІ. Упродовж двох років був кандидатом в члени бюро Спілки наукових працівників (СНП), секретарем культурно-освітньої комісії при СНП і членом окружного методичного комітету. Крім того, у 1926 р. Юхим Павлович увійшов до новоствореного Кам'янець-Подільського міського відділення літературної організації «Молодняк», осередки якої згодом почали діяти в ІНО, СГІ, хімічному технікумі та в деяких школах міста, а вже 14 листопада 1926 р. очолив секцію критичної літератури [19, с. 288; 18, с. 465]. Також часто виступав із публічними лекціями на різні теми з української та російської літератури у міському Будинку робітників освіти [6, арк. 1]. Ніколи не тяжів до членства у політичних партіях [11, с. 153].

У 1923 р. Юхим Філь одружився з Ганною Яківною Герасименко-Волковинською, сестрою відомого філолога, українського літературознавця Володимира Герасименка. Через два роки у них народився син Леонід, якого згодом назвуть «надзвичайно талановитою людиною» [17, с. 149].

На базі Кам'янець-Подільського українського університету 10 грудня 1919 р. запрацювало Наукове товариство (НТ), яке у 1921 р. продовжило існування в системі ІНО. Воно складалося із двох секцій: історико-філологічної та природничої/точних наук [14, с. 87], об'єднавши викладачів факультетів професійної освіти та соціального виховання. З квітня 1922 р. головою найбільш чисельної, історико-філологічної секції НТ було обрано Є.Д. Сташевського, а з 1925 р. – Ю.П. Філя [10, с. 1]. Утім ця структура виявилася недовговічною і незабаром припинила існування. Юхим Павлович у одній із своїх публікацій пояснював причини ліквідації НТ тим, що дослідники та краєзнавці не змогли об'єднати свої наукові сили заради спільного блага, а тому це призвело до такого невтішного підсумку [29, с. 92].

Скоріш за все, місцеву владу і керівництво вишу не влаштувала дата заснування цієї організації, пов'язана з К-ПДУУ, адже відразу після припинення її діяльності викладачі приступили до творення наукового товариства «нового типу», яка б вийшла за межі вишу і об'єднала наукові інтереси усіх краєзнавців Поділля. Цю ідею подав архівіст та історик, професор П.В. Клименко. Спільно з дослідниками та педагогами ІНО Ю.Й. Сіцінським, В.О. Гериновичем, П.М. Бучинським, Ф.А. Кондрацьким, В.П. Храневичем, В.С. Зборовцем, Ю.П. Філем та Ф. Шумлянським він розробляв статут та програму НТ [11, с. 154]. Усі нормативні документи та назва «Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство» були затвердженні Українською Академією наук до літа 1925 р. [13, с. 103]. Відповідно до них, внутрішня структура нового НТ та її склад нічим не відрізнялися від попередника. Основним завданням секцій було дослідження так званих «білих плям» історії краю, проведення археологічних розкопок, вивчення особливостей клімату регіону та обговорення актуальних проблем в ході різноманітних наукових заходів.

Перші організаційні збори, у яких брав участь і Ю.П. Філь, відбулися 2 червня 1925 р. Вони обрали тимчасову президію у складі трьох осіб (голова – В.П. Храневич, заступники – В.С. Зборовець та Ю.Й. Сіцінський) для обговорення організаційних питань. 21 червня відбулись другі установчі збори, які прийняли до складу товариства 97 дійсних членів, почесними членами обрали колишнього ректора П.М. Бучинського та професора Ю.Й. Сіцінського [7, арк. 2]. На четвертому зібранні, яке відбулося 26 липня 1925 р., головою НТ обрали О.М. Полонського (працював упродовж 1925-1926 рр.), його заступником голови – Ю.Й. Сіцінського (1925-1928 рр.), вченим секретарем – В.С. Зборовця (1925 р.). [7, арк. 3; 13, с. 103]. Згодом, у зв'язку із переїздом до Криму О.М. Полонського та до Харкова В.С. Зборовця, на ці вакантні місця були обрані Д.О. Богацький (голова НТ, 1926-1928 рр.) та Ю.П. Філь (вчений секретар та керівник історико-філологічної секції, 1926-1928 рр.) [8, арк. 3-4].

28 листопада 1926 р. щорічні загальні збори товариства ухвалили рішення про видання неперіодичного друкованого органу «Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук товариства», затвердили видавничо-редакційну колегію в такому складі: відповідальний

редактор – Д.О. Богацький, члени комісії – Ю.Й. Сіцинський, Ю.П. Філь, М.М. Недужа та Т.Д. Недужий. Того ж року з грифом цього товариства вийшла з друку монографія В.Я. Герасименка «Кармалюк в українській народній пісні». Що ж до «Записок», то робота над їх підготовкою дещо затягнулася. Їх перший том побачив світ тільки у 1928 р. [7, арк. 4-5]. У зв'язку з постановою листопадової (1929 р.) сесії ВУАН про ліквідацію місцевих наукових товариств, на початку 1930 р. Кам'янець-Подільське наукове товариство вимушено припинило своє існування.

Ю.П.Філь був помітний в роботі НДК, яка мала на меті посилити наукову віддачу вчених. Як вдома, її створили відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 26.04.1921 р. «Про встановлення загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання» (один з її пунктів гласив: з метою організації навчально-наукової роботи при інститутах відкриваються окремі науково-дослідні кафедри) [16, с. 72] у серпні 1921 р. з ініціативи Є.Д. Сташевського [1, арк. 12; 2, арк. 1]. Основним завданням НДК історії Поділля було посилити науковий потенціал викладацького складу, активувати його в процесі вирішення освітніх завдань, збільшити прошарок молодих вчених та залучити його до проведення досліджень з історичних, економічних та культурних аспектів Подільського регіону.

У цьому контексті члени кафедри мали глибоко опрацьовувати історичні джерела і на їх базі виконувати індивідуальні наукові теми. Тут перед вели професори П.В. Клименко, І.А. Любарський та В.О. Геринович. Вони працювали над монографіями та паралельно виступали з доповідями на різних наукових заходах. Аспіранти та авторитетні науковці також виступали зі своїми темами, як перед членами кафедри, так і на спеціальних лекціях для студентів, викладачів і бажаючих громадян. Одну із них – «Народна поезія с. Цибулівка» – виголосив науковий співробітник Ю.П.Філь [9, с. 149]. [12, с. 274]. Брав участь і в етнографічних експедиціях НДК на Кам'яниччині [2, арк. 6]. Підтримував досить тісні зв'язки з відомими вченими України: академіками М.С. Грушевським та С.І. Єфремовим, професорами М.О. Драй-Хмарою, М.К. Зеровим, П.В. Клименком, К.О. Копержинським, П.І. Холодним, В.Я. Герасименком та ін. [4, арк. 12, 13зв., 26-26зв.].

Аналізуючи науковий доробок вченого, варто відмітити, що основну увагу він приділив творчості А.П. Свидницького і М.М. Коцюбинського, а також українській народній творчості [5, арк. 54, 56]. Зокрема, ним були підготовлені і видані: «Матеріали до біографії А. Свидницького» [26], «Свидницький та його літературні сусіди» [27], «До біографії А. Свидницького: За архівними матеріалами» [28], «До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН товариства» [29], «Ф.В. Рутковський (до характеристики літературно-драматичної творчості)» [30], «Народні пісні, що виникли під час нашестя чудес на Поділля» [31], «До питання про перебування М. Коцюбинського під наглядом поліції» [32], «М. Коцюбинський» [4, арк. 58], «До біографії і творчості М. Коцюбинського» [33]. Крім того, з-під його пера вийшли статті: «З архіву З.Ф. Неборського» [34], «Рідна мова на робітфаці» [35], «В Кам'янецькому науковому товаристві» [36]. Ряд рукописних праць, присвячених фольклору Поділля, з різних причин не встигли потрапити у друк. Загалом, дослідник опублікував понад 20 праць, близько десятка залишилися неопублікованими.

З грудня 1928 р. ректором Кам'янець-Подільського ІНО став Ф.А. Кондрацький [3, арк. 9]. За вказівкою державно-партійного центру УСРР новий керівник здійснював структурні зміни у дорученому виші. 1929 року, виконуючи накази Народного комісаріату оборони СРСР, Ф.А. Кондрацький проводив за допомогою молодих комуністів і «вірних соратників» соціальні чистки студентського контингенту і викладацького складу: виявляли "нетрудові елементи", після чого позбавлявся їх права бути у колективі [15, с. 34]. Лиха доля не минула і Ю.П.Філя. У серпні 1929 р. його затримали працівники Кам'янець-Подільського окружного відділу ДПУ УСРР за підозрою в антирадянській діяльності (стаття 54 п.п.10 і п.п.11 КК РСФСР). Через якийсь час йому висунули обвинувачення в тому, що ніби 1920 року входив до контрреволюційної групи «Самопоміч», тісно пов'язаної з правими шовіністичними силами антирадянського спрямування [4, арк. 7], робив випадки проти влади у викладацькому середовищі [4, арк. 6]. Було визначено тимчасову міру покарання – «утримання під охороною» у Кам'янець-Подільському ДОПРі [4, арк. 7].

Перебуваючи в ув'язненні, його кілька разів на тиждень викликали на допит. 2 вересня 1929 р. його допитували упродовж кільканадцяти годин, намагаючись вибити з нього показання проти себе. Найбільше це стосувалося зв'язків з Полікарпом та Володимиром Герасименками (братами дружини), які 1922 року, після закінчення ІНО, виїхали за кордон і звідти листувалися з Юхимом Павловичем [4, арк. 10зв.-11]. Не зважаючи на те, що у листах йшлося про питання наукового і творчого характеру, контакти із «зрадниками» батьківщини викликали сильну підозру у представників правоохоронних органів.

Між 9 і 12 вересня від Ю.П.Філя вимагали зізнатися у контрреволюційних зв'язках з професорами М.О. Драй-Хмарою, С.О. Єфремовим, П.В. Клименком, Д.І. Дорошенком, М.К. Зеровим, М.М. Коцюбинським, Й.Ю. Гермайзе, В.С. Зборовцем та П.І. Холодним [4, арк. 12зв.-15зв.]. 12 вересня, після допитів, слідчий звинуватив його у антирадянській діяльності. Щоб спростувати звинувачення, Юхим Павлович просив викликати на допит професорів Кам'янець-Подільського ІНО – І.А. Любарського та А.М. Шумлянського, професора Херсонського ІНО Ф.М. Шумлянського, першого секретаря Київського будинку вчених С.Є.Гаєвського та викладача з Харкова Т.Д. Недужого. Однак, це прохання не задовольнили [4, арк. 18].

23-29 вересня слідство встановлювало факти про діяльність Ю.П. Філя у Кам'янець-Подільському науковому при УАН товаристві. Допитавши кількох науковців, слідчі «переконалися», що члени цього товариства, зокрема, Ю.Й. Сіцінський, П.С. Зборовець, В.Я. Герасименко, В.П. Храневич та Ю.П. Філь упереджено ставилися до прийому нових членів товариства, надавали переваги науковцям української національності, які не завжди мали вищу освіту. Серйозним було звинувачення і у тому, що з ініціативи Ю.Й.Сіцінського у товаристві практикувалося засудження політики радянської влади, а у 1926 р. об'єднали краєзнавче і наукове товариства в одну структуру, що суперечило завданням комуністичної політики [4, арк. 20].

Також, в ході провадження щодо діяльності Ю.П. Філя, працівники ДПУ «несподівано» виявили, що у Кам'янці-Подільському під керівництвом Юхима Сіцінського функціонувала філія «Союзу визволення України» (СВУ) [4, арк. 62, 68]. Тож, під час чергового допиту 21 січня 1930 р., на основі вибитих у С.О. Єфремова показів (назвав його і професора І.А. Любарського можливими членами СВУ), Юхиму Павловичу інкримінували безпосередню участь у автокефальному русі на Поділлі участь, а також приналежність до міфічної організації [4, арк. 63, 70].

Допити та слідство тривали до лютого 1930 р. і закінчилися обвинувачувальним висновком Трійки при колегії ДПУ УСРР (протокол № 51 від 24.02.1930 р.), за яким Ю.П.Філь брав участь у контрреволюційній діяльності як член Кам'янець-Подільської філії СВУ, за що мав провести в концтаборі 7 років [4, арк. 66]. Відбував покарання у Белбалтлазі НКВС Карелії, але 26 квітня 1934 р. несподівано був достроково звільнений [20, с. 252], утім повернутися на Поділля не судилося: спочатку сім'я оселилася у Воронежі, згодом переїхала до Курська [8, с. 162].

Під час радянсько-німецької війни проживав в окупованому Курську. Після його звільнення, 17 лютого 1943 р. був заарештований. На цей раз Ю.П.Філя звинуватили в зраді радянських ідеалів та відкритті, з дозволу нацистського «нового порядку», приватнопідприємницького товариства «Знання», яке видавало брошури релігійної спрямованості. Особлива нарада при НКВС СРСР від 7 серпня 1943 р. засудила Ю.П. Філя на 10 років таборів за антирадянську діяльність (ст.58-1 та ст.58-10 п. 2 КК РСФСР) [20, с. 253; 21, с. 272].

Щодо життєвого фіналу Юхима Павловича немає одностайної думки. Син Леонід у спогадах каже, що «батька на допитах було замучено на смерть» [8, с. 162]. У деяких енциклопедичних виданнях значиться, що він помер у 1938 р. [37; 38]. Тож точної дати кінця його життя поки що не встановлено. Достеменно відомо, що, відповідно до ст. 1 Указу Правління Верховного засідання СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові міри по відновленні справедливості щодо жертв репресій у період 30-40-х і початку 50-х рр. ХХ ст.», 30 березня 1990 р. Ю.П.Філя було реабілітовано прокуратурою Хмельницької області як невинно репресованого [4, арк. 73]. З нього зняли ганебне клеймо зрадника.

Отже, український філолог та етнолог, росіянин за національністю Ю.П. Філь залишив значний слід в розвитку українознавства і вищої освіти в Україні, виявляючи чималу наукову і викладацьку активність. Тривалий час працював у двох вишах Кам'янця-Подільського, забезпечував викладання низки філологічних дисциплін, був вченим секретарем Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства та науковим співробітником науково-дослідної кафедри історії Поділля. Високий науковий фах, педагогічну майстерність і неабиякі організаційні здібності він віддав батьківщині, розвитку її науково-освітньої сфери, що не було оцінено в роки комуністичної «революції зверху». Його трагічна доля, з одного боку, – це ще одне звинувачення жахливому сталінському тоталітарному режиму, який не дав змоги бути по-людському щасливим, повністю розкрити здібності вченого і педагога та фізично розправився з ним, а з іншого, нагадує сучасним українцям про недопустимість звернення з демократичного шляху розвитку нашої країни, який забезпечує дотримання прав людини і громадянина, реалізацію високих професійних якостей членів суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 12.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1, 6.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 2. Спр. 244. Арк. 9.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 6193. Оп. 12. П. 25557. Арк. 3-73.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 306. Арк. 53-56.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 166. Оп. 12. Спр. 8040. Арк. 1-2.
7. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 10. Спр. 18954. Арк. 2.
8. Верига В. Мій приятель Леонід Філь // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України. Зб. наукових праць. Хмельницький: Просвіта, 2005. С. 162-167.
9. Баєр М.М. Науково-дослідна кафедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам'янецькому СГІ» // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1927. Кн. IV. С. 146-164.

10. Доповідь в історико-філологічній секції Наукового т-ва при Кам'янець-Подільському університеті // Червона правда. 1922, 20 квіт. № 85 (185). С. 1.
11. Завальнюк О.М., Трембіцький А.М. До біографії, наукових зв'язків та здобутків Ю.П. Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 151-163.
12. Зборовець В. Кам'янець-Подільська науково-дослідча катедра в 2-му півріччю 1923 року // Червоний шлях, 1924. № 3. С. 273-276.
13. Набок С.В. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії України // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2003 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. С. 102-104.
14. Нестеренко В.А. Діяльність наукового товариства в Кам'янці-Подільському у 1921–1923 рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 86-91.
15. Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20–30-ті роки ХХ ст. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. Т. 1. С. 33-35.
16. Підлісний Д.В. Радянська «професіоналізація» вітчизняної вищої школи (1920-1921 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків, 2014. Вип. 51. С. 69-74.
17. Трембіцький А.А. Юхим Павлович Філь // Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область. Хмельницький, 2010. Кн. 3. С. 147-152.
18. Трембіцький А.А. Юхим Павлович Філь – відомий літературознавець та етнолог // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 440-458
19. Трембіцький А.А. Науково-літературознавча та громадсько-просвітницька діяльність Юхи-ма Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): історіографія проблеми // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 17. С. 286-305.
20. Трембіцький А.А. Бібліографія праць Юхи-ма Філя (вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 247-265.
21. Трембіцький А.А. Подолянин Леонід Філь – чільний громадсько-просвітницький і кооперативний діяч української діаспори // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15. С. 270-285.
22. Трембіцький А.А. Формування та становлення наукових засад відомого літературознавця та етнолога Юхи-ма Філя // Літопис Хмельниччини: краєзнавчий зб. Хмельницький, 2007. С. 237-255.
23. Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. Життєві і творчі шляхи Анатолія Свидницького в дослідженнях Юхи-ма Філя та Володимира Герасименка // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 20-30.
24. Трембіцький А.А. Життєві і творчі шляхи подільського драматурга та актора Фадея Рутковського в дослідженнях Юхи-ма Філя (до 140-річчя від дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 214-221.
25. Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. Просопографічна проблема вивчення подільської родини Солухи-Приходька-Герасименка-Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 63-71.
26. Філь Ю.П. Матеріали до біографії А. Свидницького // Записки історико-філологічного відділу АН УРСР. Київ, 1925. Кн. 6. С. 32-40.
27. Філь Ю.П. А. Свидницький та його літературні сусіди // Записки історико-філологічного відділу АН УРСР. Київ, 1928. Кн. 16. С. 189-199.
28. Філь Ю.П. До біографії А. Свидницького: За архівними матеріалам // Записки історико-філологічного відділу АН УРСР. Київ, 1928. Кн. 18. С. 241-253.
29. Філь Ю.П. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН товариства // Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. 1. С. 91-100.
30. Філь Ю.П. Ф.В. Рутковський (до характеристики літературно-драматичної творчості) // Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. 1. С. 18-23.
31. Філь Ю.П. Народні пісні, що виникли під час нашестя чудес на Поділля // Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. 1. С. 1-8.

32. Філь Ю.П. До питання про перебування М. Коцюбинського під наглядом поліції // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Кам'янець на Поділлі, 1929. Т. 1. С. 149-153
33. Філь Ю.П. До біографії і творчості М. Коцюбинського // Україна. Київ, 1926. Кн. 1.
34. Філь Ю.П. З архіву З.Ф. Недоборського // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець на Поділлі, 1927. Т. 2. С. 1-7 (С. 290-296).
35. Філь Ю.П. Рідна мова на робітфаці // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Кн. 1. С. 177-180.
36. Філь Ю.П. В Кам'янецькому науковому товаристві // Червоний кордон, 1926. № 247. С. 3.
37. Філь Юхим Павлович [Електронний сайт]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wik>.
38. Філь Юхим Павлович [Електронний сайт]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/REF0008996>.

О. А. Рарицький

ПОЕЗІЯ ІВАНА ПРОКОФ'ЄВА І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті аналізуються особливості поетики сучасного українського письменника, що мешкає у Кам'янці-Подільському, Івана Прокоф'єва. Розглянуто явища інтертекстуальності, їх роль у змістовому збагаченні оригінальних творів автора. Частково висвітлено напрацювання поета у сфері перекладу. Дослідження проведено у контексті зарубіжної літератури.

Ключові слова: вірш, інтертекстуальність, образ, ремінісценція, переклад.

Поетичний набуток подільського письменника І. Прокоф'єва усе зриміше окреслюється як самодостатнє явище сучасного літературного процесу. Це підтверджують його публікації у всеукраїнській періодиці протягом останніх років, збірка «Вибрані твори» (2019). Характерна їх ознака – тісна пов'язаність з європейським і світовим контекстом. Проявилась вона і в перекладацтві. Дослідження зазначених аспектів творчості письменника, на наш погляд, може бути допоміжним матеріалом для осягнення інтенції української літератури (особливо сучасної) до європейського статусу.

Науковому аналізу поезія І. Прокоф'єва піддавалася неодноразово. Увага зосереджувалась на світоглядних засадах творчості письменника, проблемно-тематичних аспектах, особливостях метафорики, прийомах творення сугестії і медитації тощо. Про сучасність форми і змісту творчості поета, сучасність, як доречність присутності у літпроцесі, і посутність створеного подоланням писали В. Базилевський, П. Перебийніс, Б. Грищук, Р. Харитонова, М. Мачківський, О. Чехівський та ін. Акцентувалося і на результативному застосуванні інтертекстуальності. Однак висвітлення цього явища поки що лише намічено. Спостережене, частково проаналізоване і викладене нами у цій статті може бути використане згодом у масштабних дослідженнях української літератури початку ХХІ сторіччя.

Мета дослідження. Виявлення і аналіз фактів художньо ефективної взаємодії поетичного дискурсу І. Прокоф'єва з творами європейських літератур, окреслення набуток автора у сфері перекладацтва.

Об'єктом дослідження є тексти творів І. Прокоф'єва, тексти перекладених ним творів зарубіжних письменників.

Предметом дослідження є формозмістові аспекти поезії І. Прокоф'єва і його перекладацький доробок.

Матеріалом дослідження стали поетичні збірки І. Прокоф'єва, його «Вибрані твори у 2-х т. Т. 1.», твори, опубліковані у всеукраїнській періодиці, недруковані вірші з особистого архіву письменника.

І. Прокоф'єв – поет, літературний критик, науковець, член Національної спілки письменників України з 2005 року. Кандидат філологічних наук, доцент. Працював викладачем кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Опублікував поетичні збірки «Відблиски» (1998), «Підводне сяйво» (2004), «Лабіринт» (2009), «Зелений шум» (2012) та ін., літературознавчу монографію «Поетика Леоніда Талалая» (2006).

Поетичні, літературно-критичні твори письменника впродовж багатьох років друкуються у всеукраїнській періодиці – журналах «Слово і час», «Вітчизна», «Дніпро», «Київ», «Дзвін», «Море», газетах «Літературна Україна», «Українська літературна газета» та ін.

Творча еволюція І. Прокоф'єва була тривалою і нерівною. Від традиційної пейзажної, інтимної, громадянської лірики поет ішов у бік медитації, розмірковування над складністю, загадковістю, сутнісною невичерпністю речей і явищ. Творчій еволюції митця властиве тяжіння до образного філософування. З часом його твори стали набувати хронотопічної об'ємності, багатовимірності. На них звернули увагу письменники, критики, літературознавці.

В. Базилевський стверджує: «Поетика Прокоф'єва за її позірної простоти налаштована на втаємниченого реципієнта» [2, с. 414]. Втаємниченість передбачає певну підготовку, обізнаність у сфері

культури і мистецтва. Без цього глибинні шари змісту не відкриваються. Візьмемо, для прикладу, вірш «Аркан»:

долі аркан
шпиль – котлован
мурашва
многолюддя
тисячоліть
маруддя
кампанелли і локки
нервів тремкі волокна
і Озіріс
і Будда
у небеса
споруда
погляд-смішок
упівока
двигіт епох
толока [4, с. 145–146].

Із мікрообразів цього твору (окремі з них є інтертекстуальними елементами) у сприйнятті підготовленого читача може вирости масштабний образ світової історії (на що й розраховує автор), як велетенської толоки, що двиготить у просторі і часі. Але, щоби акт сприйняття був повноцінним, читач має знати згаданих у тексті персонажів історії: Озіріса, Будду, Кампанеллу, Локка та багатьох інших. Від образу мурашника асоціації мають повести читачеву увагу в той бік, де виростає Вавилонська вежа та інші, будовані в різні часи, хмаросяги. Читач має знати літературну класику, зокрема роман А. Платонова «Котлован» і роман В. Голдінга «Шпиль». Має розгледіти позірність дихотомії в структурі образу, на основі інтертекстуальності створеного І. Прокоф'євим («шпиль – котлован») шляхом напрочуд вдалого поєднання антиутопічних змістів згаданих творів. А ті змісти полягають в протиприродності, катастрофічності авантюрих соціальних експериментів, недопустимості, згубності маніпулювання свідомістю людських мас.

Екзистенціалістська драма свободи, так глибоко розкрита Ж.П. Сартром, А. Камю, В. Голдінгом та ін., закодована у зав'язці вірша – його першому рядку – «долі аркан». Цей аркан накинута тією силою, чий «погляд-смішок упівока» невсипущо стежить за тим, що коїться на Землі, і лукаво нагнітає напругу. Чи не від того – «двигіт епох»?..

Якщо мистецтво художньої літератури – гра з читачем, як стверджують тепер знавці справи, то письменникові високої кваліфікації цікаво «грати» з читачем-гросмейстером, бо лише за таких умов можна вдосконалювати майстерність, «нарощувати художницькі м'язи». Ця гра не може обійтися без інтертекстуального чинника як інтелектуально наснаженого образотворчого матеріалу.

Поетичний дискурс І. Прокоф'єва вмщує в собі чи не всі види залучення архетекстів до новоствореного твору. Найчастіше зустрічаються: парафраза, ремінісценція, алюзія, образна аналогія, стилізація, пародіювання, запозичення, переробка, творчість за мотивами, наслідування, цитація тощо. Їх зразки ми вже аналізували в іншій розвідці.

Найчастіше дискурс українського поета взаємодіє з творами європейських літератур: французької, англійської, німецької, іспанської, італійської, польської, російської, чеської, а також східних – японської, китайської, індійської.

Шляхом залучення інтертекстуальних елементів до образної тканини своїх текстів поет створює широкі асоціативні поля. Можна простежити певні особливості композиції їх фрагментів. У вищенаведеному прикладі головний образний вузол, заснований на інтертекстуальності, розміщено на початку твору. Нерідко він міститься і в його завершальній частині та є своєрідною особливо змістовно насиченою кодою. У вірші «Світом потоптана» таким пуантом є рядки:

на розбитім путі
у нікуди
експрес
зі стрілою в п'яті
світ Ахіллес [4, с. 142].

Два останніх з них – ремінісценція з давньогрецького міфу про невразливого для ворожої зброї героя Троянської війни Ахілла. Його мати, Богиня Фетіда, коли Ахілл ще був немовлям, «занурювала його у підземну ріку царства Аїда, Стікс, тримаючи його за п'ятку. Тому тіло його стало твердим, як

криця, але п'ятка води Стіксу не діткнулася» [3, с. 186]. Ремінісценція увиразнює головну, есхатологічну, думку вірша: світ zagrożений, вістря стріли уже в п'яті, біймося катастрофи. Стратегія застереження – один з головних векторів, по якому рухається енергія алюзій та ремінісценцій у творах поета.

Іван Прокоф'єв – не лише поет, а й перекладач зарубіжної літератури українською мовою. Більшість його перекладів виконано з мови оригіналу. Є і переклади, зроблені за підрядником.

Переклади опубліковані у журналах: «Всесвіт» (2012, № 9-10), «Дніпро» (2003, № 3-4), «Київ» (2000, № 1-2), у газеті «Літературна Україна» (2004, № 6), (2012, № 20) та ін., а також – у авторських книгах І. Прокоф'єва: «Підводне сяйво» (2004), «Лабіринт» (2009), «Зелений шум» (2012).

У доробку кам'яничанина – переклади творів білоруських поетів Ригора Бородуліна, Ніла Гілеви́ча, польських – Леопольда Стаффа, Христини Ангельської, Ельжбети Зехентер, чеського – Ярослава Сейферта, болгарських – Орлина Орлинова, Дойчина Дойнова (до речі у 80-х роках минулого століття він навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту, товаришував з І. Прокоф'євим), російських – Володимира Соколова, Леоніда Мартинова, Ніколая Забоцького, Вадима Шефнера, Ніколая Рубцова, Алексея Прасолова, Юрія Кузнецова, латиських – Ояра Вацієтіса, Іманта Зієдоніса, французьких – Ежена Гільвіка, Жана Руссело, китайського – Лі Бо, японського – Басьо та ін.

Переклад художньої літератури, особливо творів поетичних, – справа надзвичайно складна. Виявилось, що І. Прокоф'єву вона під силу. Сприяла цьому його власна поетична практика.

Ось фрагмент оригіналу і повний переклад з польської вірша Христини Ангельської «Спадщина синів»:

Gdybym ja miała syna
 syna bruneta,
 prosiłabym,
 by do Katynia
 jechać nie zwlekał.
 Żeby garść ziemi przywiózł
 z krwawego lasu,
 by nigdy nie zapomniał
 tych strasznych czasów.
 Gdybym ja miała syna
 syna – blondyna,
 radziłabym mu Jenisejem
 na Sybir płynąć.
 Zebrać garść ziół na miejscu,
 gdzie łagrów bloki
 skrywały mękę więźniów
 i katów kroki.
 Gdybym ja także miała
 rudego syna,
 prosiłabym, by zwiedził
 Westerplatte równiny.
 By koło bunkrów podniósł
 kilka kamyków,
 gdzie polska krew spłynęła
 w wody Bałtyku.
 Katyń i Westerplatte,
 tajgi Sybiru,
 pozostaną w pamięci
 spowite kirem.
 Niech przeszłość szumi liśćmiem
 i z wodą płynie...
 Nie wodę, lecz krew piły
 lasy Katynia.

Якби я мала сина –
 брунетом мені снівся –
 просила б:
 – До Катині
 їдь, сину, не барися.

У жменю грудку болю,
кривавиці з-під квіття
візьми, щоби ніколи
не позабудь страхіття.

Якби я мала сина,
білявого вродливця,
поплив би Єнісеєм
до залишків в'язниці

зела зібрати в'язку,
де ті барачні блоки
ховали муки в'язнів
й катів криваві кроки.

Коли б рудого мала,
просила би: Дитино,
відвідай край печалі,
Вестерплатте рівнини.

Де бункерів провалля,
візьми жорстви з базальтів.
Там польська кров дзюрчала
у води Балтії.

Катинь і Вестерплатте,
жахна в тайзі затворня
залишаться у пам'яті
повиті в чорне.

Нехай минуле – зжовклий
листок на плині...
Пили не воду – кров лиш
ліси Катині [4, с. 375–376].

Текстологічне зіставлення оригіналу і перекладу засвідчує не лише змістову точність останнього, а й образно-стилістичну майстерність перекладача.

У деяких перекладах І. Прокоф'єва допущено незначні відхилення від оригіналу в дрібних деталях. А в деяких, зокрема у перекладах віршів російського поета А. Прасолова, на думку сучасного українського письменника Г. Щипківського, навпаки – вдалося досягти художньо виправданого образного збагачення текстів.

Поетична і перекладацька творчість І. Прокоф'єва містить в собі аргументи для присутності в сучасному українському літературному процесі. Вона наснажена пошуком нового формозмісту, і цей пошук незрідка увінчується істотними результатами. Найпомітніші вони у зразках медитативної лірики, збудованих на використанні оригінальної символіки і найчастіше задіяваних письменником видах інтертекстуальності – алюзії та ремінісценції, що дають художньо доцільне і ефективне «підключення» індивідуально-авторської образності до потуги архетекстів. Сприяють наближенню українського читача до скарбів світової поезії переклади І. Прокоф'єва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ангельська Х. Спадщина синів. Вибрані твори у 2-х т. Т. 1. Кам'янець-Подільський : «Друкарня «Рута», 2019. 448 с.
2. Базилевський В. Переминання глини. Прокоф'єв І. Вибрані твори у 2-х т. Т. 1. Кам'янець-Подільський : «Друкарня «Рута», 2019. 448 с.
3. Кун М. Міфи Давньої Греції. Київ : Котигорошко, 1993. 267 с.
4. Прокоф'єв І. Вибрані твори у 2-х т. Т. 1. Кам'янець-Подільський : «Друкарня «Рута», 2017. 448 с.

ДОРОГУ ЗДОЛАЄ КРОКУЮЧИЙ (До 70-річчя випускника Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, героя-чорнобильця Віталія Артамонова)

У статті розглядаються та аналізуються етапи життєвого шляху, навчання в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, подвижницька патріотична трудова діяльність та подвиг під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. полковника МВС України, педагога Віталія Миколайовича Артамонова (1949–2014).

Ключові слова: В.М. Артамонов, м. Кам'янець-Подільський, м. Київ, Чорнобиль, навчання, дипломна робота, служба в МВС України, аварія на Чорнобильській АЕС, викладач Національної академії міністерства внутрішніх справ України.

Наше життя так швидко проминає, немов політ зірки на небосхилі. Але не кожному вдається залишити по собі світлий слід у серцях друзів, товаришів і колег. Одним з таких людей був полковник міліції та секретар ради ветеранів та асоціації «Чорнобиль» Національної академії внутрішніх справ України Віталій Миколайович Артамонов, якому 6 у 2019 році виповнилося 70 років [1].

Народився майбутній ліквідатор аварії на ЧАЕС 5 лютого 1949 року у Кам'янці-Подільському в родині фронтовика Миколи Євдокимовича Артамонова, який на той час працював слюсарем-інструментальником на металозаводі, та звичайної робітниці консервного заводу Платовської Олени Степанівни. Він був старшою дитиною у родині, а молодша сестра Алла до цього часу проживає у Кам'янці. За національністю Віталій Миколайович був росіянином, але не приховував своєї любові до тоді ще радянської України, яку вважав своєю Батьківщиною, якій служив вірою та правдою до кінця свого життя. У 1956 році пішов до першого класу початкової школи № 6, а з 1960 року продовжив навчання у ЗОШ № 3. У 1964 році вступив у ряди ВЛКСМ (комсомолу). У шкільні роки проявив себе як дисциплінований та активний піонервожатай, який запам'ятався непримиримим ставленням до ледарів та порушників дисципліни. Окрім гуманітарних дисциплін, великий інтерес проявляв до вивчення іноземних мов, зокрема англійської та німецької. У шкільні роки був членом редколегії шкільної газети та капітаном команди КВК свого класу. Не раз захищав честь школи на загальноміських змаганнях з баскетболу та волейболу.

Про його непересічні здібності та таланти свідчить захоплення поезією та хореографією. Зокрема, він на ораторському рівні читав вірші (які до речі сам і писав), брав участь у танцювальних конкурсах школи, за що неодноразово отримував грамоти та відзнаки. Також займався музикою та грав у духовому оркестрі і навіть зі своїми товаришами був обраний його старостою. У позашкільний час на добровільних засадах виконував роль конферансьє у Зіньковецькому сільському клубі та відмінно справлявся з обов'язками завідуючого клубу.

Після закінчення школи у 1966 році виявив бажання здобувати фах історика у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті. Навчався на «відмінно» та «добре» [2]. У літній період підробляв робітником Кам'янець-Подільського консервного заводу, де працювала його мати [3]. У виші зарекомендував себе здібним та працюючим учасником наукового та культурного життя факультету, зокрема неодноразово брав участь у наукових конференціях [4]. У студентські роки Віталій Миколайович знайшов справжніх та вірних друзів – Олександра Білика та Геннадія Іванова, з якими товаришував до останніх своїх днів. Хоч і працювали вони на певній територіальній віддаленості. Навчання на історичному факультеті дало їм солідний білет у життя, адже як Віталій Артамонов, так і Олександр Білик у майбутньому займатимуть високі службові посади у державних відомствах України та Білорусі, а Геннадій Іванов кращі роки свого життя віддав мобілізаційному забезпеченню життєдіяльності Кам'янець-Подільського консервного заводу. Це, як кажуть, була дружба на все життя.

23 червня 1970 року на засіданні Державної екзаменаційної комісії свого факультету захистив на «відмінно» дипломну роботу «Народницький рух 50-х – поч. 80-х років XIX ст. на Правобережній Україні». Ця робота була написана на основі документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Хмельницької області і на той час була відзначена як серйозне наукове дослідження. До речі, ця дипломна й досі зберігається в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, вважається неперевершеною і зберігає актуальність для таланту до історичних досліджень, не завершив названої праці.

Наступного червневого дня 1970 р. Віталій Артамонов отримав диплом вчителя середніх класів школи [2].

Відразу після навчання протягом п'яти місяців працював інструктором в Хмельницькому обкомі комсомолу, а згодом був обраний завідувачем кабінетом комсомольської роботи Хмельницького обкому ЛКСМУ. У листопаді 1971 року був призваний на службу в Збройні сили, а з травня 1972 року був призначений командиром відділення та заступником секретаря комітету ВЛКСМ військової частини 20651 у м. Шепетівка Хмельницької області. Після демобілізації повернувся на роботу до цього обкому комсомолу, де з листопада 1972 по березень 1973 років виконував обов'язки заступника завідувача відділу пропаганди та культурно-масової роботи, а згодом був підвищений до посади завідувача. Компартійне керівництво високо оцінило його організаторські здібності. Тому Віталій Миколайович був запрошений до Києва на роботу з молодіжними організаціями ЦК ЛКСМУ. Одночасно з 1977 по 1979 роки він був слухачем Вищої партійної школи при ЦК ЛКСМУ УРСР на відділі капіталістичних держав та Югославії. Зокрема, перебував на посаді старшого референта КМО ЦК ЛКСМУ УРСР. Оцінивши його організаторський та професійний талант, керівництво Центрального комітету комсомолу направляє Артамонова В.М. на роботу в управління МВС на посаду помічника начальника політвідділу з комсомольської роботи Південно-Західної залізниці, де він займається гуманітарною підготовкою кадрів та покращенням умов життя і праці співробітників міліції лінійних відділень цієї залізниці [3].

На даній посаді в транспортній міліції його і застала трагедія на Чорнобильській АЕС, де Віталій Миколайович у перші дні після аварії (27-29 квітня 1986 року) працював у групі, що займалася евакуацією населення та охороною громадського порядку на залізничній станції Янів поблизу Прип'яті. Як писала тодішня преса: «Завдяки умілим та ініціативним діям транспортної міліції, організованості і злагожденості, чіткості в роботі на станції Янів, в безпечну зону було відправлено понад 40 тисяч жителів Прип'яті та мешканців навколишніх сіл» [5, с.2]. Працювати в умовах підвищеної радіації приходилося у надзвичайно важких умовах, без елементарного захисного спорядження. Як потім сам згадував Віталій Миколайович, «суворий іспит на мужність тримали тоді всі – і пожежники, і міліціонери, залізничники і автомобілісти, вертольотчики і воїни строкової служби спецчастин хімізахисту, адже знали, що немає чужої біди. Це було випробування не лише на моральну і професійну зрілість, а передусім на людяність» [5, с.2].

У період «перебудови» виконував обов'язки старшого інструктора політичного відділу Південно-Західного управління внутрішніх справ на транспорті МВС СРСР. Зі здобуттям незалежності України продовжив свою роботу в органах внутрішніх справ, відповідаючи за морально-психологічну підготовку особового складу підрозділів транспортної міліції.

У 1995 році розпочав викладати курсантам і слухачам Української академії внутрішніх справ курси філософії, професійної етики та естетики, а також елементи професійної деформації.

У 1998 році обраний на посаду старшого викладача кафедри. З 2000 року був старшим співробітником секретаріату вченої ради Національної академії внутрішніх справ України. У 2002-2003 роках очолював юридичний факультет Національної Академії Внутрішніх справ України [6]. Серед наукових інтересів були проблеми професійної етики та конфліктології. Працював над підготовкою навчально-методичних комплексів навчальних програм та написав два розділи посібника «Професійна етика та естетична культура працівників міліції». Важко хворіючи від отриманих великих доз радіації, продовжував навчати майбутніх правоохоронців навіть після виходу на пенсію, аж до своєї смерті [3].

Віталій Миколайович Артамонов протягом свого життя був удостоєний численних відомчих відзнак, зокрема «За сумлінну службу», «За бездоганну службу» двох ступенів, «Ветеран праці», нагороджений знаком «Військова доблесть» та нагрудним знаком «Відмінник міліції». Про нього не забули і в стінах рідного йому університету: його ім'я відзначене у списку видатних випускників К-ПНУ ім. І. Огієнка. Про що також було згадано в альманасі, виданому до сторіччя з дня заснування університету [7].

Та, напевне, найбільшою його нагородою є двоє синів, полковники Артур і Роман, та онук – старший лейтенант Мирослав, працівники силових структур України, яких він спільно зі своєю дружиною Євгенією Михайлівною виховав порядними і гідними свого прізвища людьми. Зі своєю майбутньою дружиною Віталій Миколайович Артамонов познайомився у 1960 році, коли перейшов для подальшого навчання у кам'янецьку ЗОШ № 3 і прожив з нею у щасливому шлюбі 44 роки.

Помер Віталій Миколайович після тяжкої тривалої хвороби 16 січня 2014 року в Києві, не доживши до свого 65-річчя. Як і цього хотів, був похований на міському кладовищі Кам'янця-Подільського, поряд з могилою своїх батьків.

Віталій Миколайович Артамонов ніколи не зраджував своєму життєвому кредо «Основа життя – вічний рух по висхідній», повторював, що «дорогу здолає крокуючий», і сам завжди йшов вперед, досягаючи усе нових вершин, аж поки не посів своє заслужене місце серед видатних жителів Кам'янця-Подільського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бучковський Олександр. Таким він був... //Ключ (м. Кам'янець-Подільський). 2019. 15 лютого.
2. Особова справа студента історичного факультету Артамонова Віталія Миколайовича //Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, спр.4849.
3. Особова справа відділу кадрів Національної академії внутрішніх справ України, спр. 1115-ос.
4. Рад. студент (газета К.-Под. педінституту). 1970. 16 квітня.
5. Артамонов Віталій. Іспит на мужність // Пам'ять про колег назавжди (газета Національної академії МВС України. 2003. 26 квітня.
6. Пам'ять про колег назавжди. URL: <https://www.naiou.kiev.ua>.04.05.2019
7. Літопис вищих навчальних закладів. Випускники НАВСУ 2004. URL: <https://who-is-who.ua>.05.05.2019

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Адамський Віктор Романович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
2. **Бабінський Дмитро**, студент інституту європейської культури Університету Адама Міцкевича в Познані (Республіка Польща).
3. **Баженов Лев Васильович**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.
4. **Блажевич Юрій Іванович**, кандидат історичних наук доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
5. **Будзей Олег Васильович**, член НСКУ, журналіст газети «Подільський» (м. Кам'янець-Подільський).
6. **Бучковський Олександр Володимирович**, вчитель історії НВК «Антей» (м. Кам'янець-Подільський).
7. **Вільчинська Олена Володимирівна**, головний зберігач фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
8. **Воронюк Людмила Алімівна**, учитель суспільних дисциплін спеціалізованої I-III ступенів ЗОШ №5 з поглибленим вивченням інформатики м. Кам'янця-Подільського.
9. **Галатир Віталій Вікторович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.
10. **Галецька Яна Сергіївна**, аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
11. **Ганаба Світлана Олександрівна**, доктор філософських наук, професор кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
12. **Герасимчук Тетяна Анатоліївна**, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
13. **Гурська Майя Дмитрівна**, директор департаменту економіки та розвитку інфраструктури міста виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради.
14. **Доценко Віктор Олегович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ).
15. **Дубінський Володимир Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
16. **Єсюнін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею.
17. **Завальнюк Олександр Михайлович**, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.
18. **Задорожнюк Андрій Борисович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
19. **Каденюк Олександр Степанович**, доктор історичних наук, професор кафедри теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.
20. **Кліщинський Павло Володимирович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
21. **Комарніцька Людмила Миколаївна**, викладач кафедри соціальної роботи і психології Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу
22. **Комарніцький Олександр Борисович**, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ.
23. **Копилов Сергій Анатолійович**, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.
24. **Кошель Олексій Миколайович**, генеральний директор Комітету виборців України, кандидат історичних наук, докторант (м. Київ).

25. **Кравчук Олександр Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
26. **Крючкова Надія Дмитрівна**, завідувач відділу рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
27. **Кулішова Олеся Федорівна**, старший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
28. **Кульчицький Віталій Йосипович**, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України.
29. **Кульчицька Софія Віталіївна**, студентка Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.
30. **Кух Олеся Миколаївна**, магістр історії, пошукувач, керівник гуртка Кам'янець-Подільського позашкільного навчально-виховного об'єднання.
31. **Кушнір Яна Павлівна**, вчитель суспільних дисциплін, спеціаліст I категорії Кам'янець-Подільського навчально-виховного комплексу № 13 у складі спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів з поглибленим вивченням польської мови і гімназії Хмельницької області.
32. **Легун Юрій Вікторович**, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.
33. **Лисий Анатолій Кононович**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».
34. **Лякович Роман Сергійович**, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
35. **Лякович Тетяна Вікторівна**, аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
36. **Лященко Олеся Анатоліївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов природничих факультетів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
37. **Марчук Олександр Ігорович**, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
38. **Машталір Андрій Іванович**, кандидат історичних наук, керівник навчального відділу, викладач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського МОЗ України.
39. **Мисько Володимир Зіновійович**, старший викладач кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
40. **Михайлик Артур Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Подільського державного аграрно-технічного університету.
41. **Михайлюк Марина Володимирівна**, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).
42. **Могильний Леонід Петрович**, доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
43. **Нестеренко Валерій Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.
44. **Олійник Олександр Сергійович**, студент історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
45. **Олійник Сергій Васильович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
46. **Олійник Юрій Васильович**, кандидат історичних наук, начальник відділу Державного архіву Хмельницької області.
47. **Пагор Валентин Віталійович**, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
48. **Паур Ірина Василівна**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, завідувач музею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

49. **Пилипишин Олег Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського МОЗ України.
50. **Пігович Ірина Олексіївна**, завідувач лабораторії історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
51. **Поцулко Єлизавета**, учениця 11 класу Кам'янець-Подільської ЗОШ №2 ім. Т.Г. Шевченка, вихованка гуртка Кам'янець-Подільського позашкільного навчально-виховного об'єднання.
52. **Причишин-Кліновський Сергій Максимович**, кандидат богослов'я, старший викладач Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, клірик Хмельницької єпархії УПЦ.
53. **Рарицький Олег Анатолійович**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
54. **Ратушняк Ігор Іванович**, магістр-дослідник історії, старший викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова.
55. **Свінцицька Лілія Іринеївна**, завідувач відділу наукової та культурно-освітньої діяльності Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
56. **Семенова Анна Михайлівна**, аспірантка кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
57. **Сербалюк Юрій Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
58. **Скрипник Анатолій Юрійович**, доктор історичних наук, викладач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу
59. **Смірнова Світлана Дмитрівна**, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
60. **Соловйова Олена Михайлівна**, вчитель суспільних дисциплін Кам'янець-Подільської ЗОШ №16 I-III ст.
61. **Співак Віталій Іванович**, кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології.
62. **Старенький Ігор Олександрович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, співробітник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України.
63. **Стецюк Вадим Борисович**, кандидат історичних наук, докторант, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
64. **Столяр Олена Іванівна**, вчитель історії Кам'янець-Подільської ЗОШ I-II ступенів №11.
65. **Трембіцький Анатолій Михайлович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
66. **Фенцур Василь Володимирович**, генеральний директор Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
67. **Франчук Тетяна Йосипівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
68. **Хоптяр Юрій Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
69. **Чуткий Андрій Іванович**, доктор історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
70. **Шолк Олександр Миколайович**, студент-магістрант історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
71. **Яблонська Діана Романівна**, аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кам'янець-Подільська міська рада
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Хмельницька обласна і Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

*матеріали V міжнародної науково-практичної конференції,
м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р.*

Підписано до друку 01.10.2019 р.
Формат 60x84/8. Гарнітура Roboto.
Ум. друк. арк. 28,37. Папір офсетний.
Тираж 100 прим.

ФОП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення в державний реєстр
від 28.04.2006 р. серія ДК № 2477